

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТАВРІЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Журнал заснований у 1918 році

**ВЧЕНІ ЗАПИСКИ
ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Серія: Історичні науки

Том 34 (73) № 2 2023

Видавничий дім
«Гельветика»
2023

Головний редактор:

Попов Вячеслав Жанович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Члени редакційної колегії:

Біла Світлана Ярославівна – кандидатка історичних наук, доцентка кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін історичного факультету Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка;

Городня Наталія Данилівна – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Горюнова Євгенія Олександрівна – кандидат історичних наук, директор Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного інституту імені В.І. Вернадського;

Гриценко Галина Зеновіївна – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії та археології слов'ян Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова;

Каганов Юрій Олегович – доктор історичних наук, доцент, проректор з науково-педагогічної роботи Запорізького національного університету;

Каспрук Ігор Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин, суспільних комунікацій та регіональних студій, проректор з міжнародних зв'язків та проектної діяльності Львівського університету бізнесу та права;

Кінашук Олексій Дмитрович – аспірант кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького національного університету, член Запорізького наукового товариства імені Я.П. Новицького, член Українського товариства з дослідження вісімнадцятого століття;

Козій Олександр Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка;

Космина Віталій Григорович – доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Мальчин Юрій Макарівич – доктор історичних наук, професор, професор кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Петренко Ірина Миколаївна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки та суспільних наук Вищого навчального закладу Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»;

Русначенко Анатолій Миколайович – доктор історичних наук, професор, доцент кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Чеканов Всеволод Юрійович (відповідальний секретар) – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту імені В.І. Вернадського;

Чирко Богдан Володимирович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Blagovest Njagulov – доцент, заступник директора Інституту історії Болгарської Академії наук;

Irena Wodzianowska – доктор історичних наук, доцент кафедри історії та історіографії Східної Європи Інституту історії Люблінського католицького університету Івана Павла II.

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

**Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського
(протокол № 16 від 29.06.2023 року)**

Науковий журнал «Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки» зареєстровано Міністерством юстиції України (Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого ЗМІ серія КВ № 15712-4183Р від 28.09.2009 року)

Журнал включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») з історичних наук (спеціальність 032. Історія та археологія) відповідно до Наказу МОН України від 17.03.2020 № 409 (додаток 1)

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

Сторінка журналу: www.hist.vernadskyjournals.in.ua

ISSN 2663-5984 (print)
ISSN 2663-5992 (online)

© Таврійський національний університет ім. В.І. Вернадського, 2023

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Барановська Н.М.

ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ НА ПІДТРИМКУ РОЗВИТКУ
УКРАЇНСЬКИХ УНІВЕРСИТЕТІВ У ПЕРІОД НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИХ
ПЕРЕТВОРЕНЬ 1917–1921 РР. 1

Біліченко Л.С.

ГЕНЕРАЛЬНА ОКРУГА МИКОЛАЇВ ЯК АДМІНІСТРАТИВНИЙ
ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ОРГАН РАЙХСКОМІСАРІАТУ УКРАЇНА (1941–1944 РР.)..... 9

Вановська І.М., Хан Є.В.

ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕМСТВ У ПРАВОБЕРІЖНІЙ УКРАЇНІ
НА ТЛІ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОГО ПРОСТОРУ (ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)..... 18

Газін В.В.

«ГІБРИДНА ВІЙНА» ЯК СКЛАДОВА ІМПЕРСЬКОЇ ПОЛІТИКИ МОСКОВІЇ
СТОСОВНО УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 50-Х РР. XVII СТ. 24

Глушенюк Н.М.

АГРАРНА ПОЛІТИКА НІМЕЧЧИНИ В РАЙХСКОМІСАРІАТІ УКРАЇНА.
ІСТОРИОГРАФІЯ ПИТАННЯ 33

Гучко О.І., Дробіна Л.М.

ПРОБЛЕМА ЗАХВОРЮВАННЯ ТА СМЕРТНОСТІ СЕРЕД НАСЕЛЕННЯ
ПІВНІЧНОЇ ЧАСТИНИ БУКОВИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX –
НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. 39

Деркач Ю.О.

ДРУКОВАНИЙ ОРГАН УКРАЇНСЬКОГО ІНСТИТУТУ ГРОМАДОЗНАВСТВА
В ПРАЗІ «СУСПІЛЬСТВО» (LA SOCIÉTÉ) 1925–1927 РР. 44

Дояр Л.В.

ІСТОРИКО-УКРАЇНСЬКИЙ ДИСКУРС ПЛАКАТНО-ПОРТРЕТНИХ
ТА ЛИСТІВКОВИХ ДРУКІВ УСРР – УРСР 1920–1930-Х РР. 49

Лаврут О.О.

ЛИСТИ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ВЗАЄМОВІДНОСИН ПЕДАГОГІВ
І ВИПУСКНИКІВ ШКІЛ УРСР У 1940-Х – 1950-Х РР. 57

Мартинів М.А.

ІДЕОЛОГІЧНА СКЛАДОВА НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
ТЕРНОПІЛЬСЬКОГО ІНСТИТУТУ УДОСКОНАЛЕННЯ
КВАЛІФІКАЦІЇ ВЧИТЕЛІВ 1945–1950 РР. 63

Олійник С.В.

ТОРГОВЕЛЬНІ УГОДИ УКРАЇНСЬКОЇ ГАЛИЦЬКОЇ АРМІЇ ЯК СКЛАДОВА
ОРГАНІЗАЦІЇ ЇЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В 1919 РОЦІ..... 71

Сухоручко В.В.

РАДЯНСЬКА КАРАЛЬНА ПСИХІАТРІЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ БОРОТЬБИ
З УКРАЇНСЬКИМ ДИСИДЕНТСЬКИМ РУХОМ (1960–1970-ТІ)..... 78

Трубчанинов С.В.

УКРАЇНА VS МАЛОРОСІЯ: ОКРЕСЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ТЕРИТОРІЇ
В ПРАЦЯХ УКРАЇНСЬКИХ РОМАНТИКІВ НАДДНІПРЯНЩИНИ
КІНЦЯ XVIII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ. 83

Федотова О.О.

ПОНОВЛЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ РАДЯНСЬКОЇ ЦЕНзуРИ
З КОНТРОЛЕМ ДРУКОВАНОЇ ПРОДУКЦІЇ В УРСР У 1943–1945 РР. 91

Шамрай О.Г. ЗАСОБИ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ ЯК ЧИННИК ІДЕОЛОГІЗАЦІЇ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОГО ПОВОЄННОГО СЕЛА (1943–1950 РР.)	99
Шевченко М.В. УКРАЇНСЬКІ ЖІНКИ НА ПРИМУСОВИХ РОБОТАХ У ТРЕТЬОМУ РАЙХУ: СПРОБА АНАЛІЗУ	106
Яковлєв В.М. СТРУКТУРА ТА ЗЛОЧИННА ДІЯЛЬНІСТЬ НІМЕЦЬКИХ КАРАЛЬНИХ ОРГАНІВ НА ХАРКІВЩИНІ (1941–1943 РР.)	113
Якубовський І.В. ВІДОБРАЖЕННЯ У ПОСТАНОВАХ РАЙОННИХ ОРГАНІВ КИЇВСЬКОЇ ТА ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ СТРАТЕГІЙ ВЛАДИ У КОНТЕКСТІ ГОЛОДОМОРУ ПІД ЧАС ХЛІБОЗАГОТІВЛІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1933 Р.	121
ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ	
Войтенко Ю.М. СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТУ ПРЕЗИДЕНТА В УКРАЇНІ І КРАЇНАХ БАЛТІЇ (1991–2004 РР.)	127
Волобуєв Є.В. ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ АМЕРИКАНЦІВ ІРЛАНДСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ ЩОДО ВСТУПУ США У ПЕРШУ СВІТОВУ ВІЙНУ (1914–1917)	133
Гаврилишин П.М. ДОПОМОГА БОГДАНА ГАВРИЛИШИНА АРГЕНТИНІ	138
Гасанов Г.Н. ИЗ ИСТОРИИ СЕФЕВИДО-ГРУЗИНСКИХ И АФШАРИДО-ГРУЗИНСКИХ ОТНОШЕНИЙ	144
Данилюк І.В. СВЯТИЙ ПРЕСТОЛ І ВАТИКАН: ОСОБЛИВОСТІ МІЖНАРОДНОЇ ПРАВОСУБ'ЄКТНОСТІ	148
Зацепіло В.Є. ГУМАНІТАРНА ДІЯЛЬНІСТЬ АМЕРИКАНСЬКОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ ДОПОМОГИ У РАДЯНСЬКІЙ РОСІЇ (1921–1923 РР.)	155
Kuryliak V.V., Slyusarenko A.H., Yatsenko S.L. TRANSFORMATION OF THE RELIGIOUS NETWORK IN WESTERN EUROPE FROM FEBRUARY 24, 2022	164
Ліхтей І.М. ВТОРГНЕННЯ НІМЕЦЬКОГО КОРОЛЯ АЛЬБРЕХТА І ГАБСБУРГА У ЧЕСЬКІ ЗЕМЛІ ВОСЕНИ 1304 РОКУ ТА ЙОГО НАСЛІДКИ	169
Mamedov A.A. ON THE FORMATION OF THE CAPITALIST INDUSTRY IN SILK FARMING IN THE SHAKI REGION OF NORTHERN AZERBAIJAN	177
Мудрієвська І.І. ФОРМУВАННЯ ТА ЗМІНА ПАРАДИГМИ РОЗВИТКУ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ У ШВЕЙЦАРІЇ (ЧАСТИНА ПЕРША)	184
Ямпольська Л.М. «ДОГОВІР ПРО ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ» (1992 Р.) У КОНТЕКСТІ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ: МІЖ ГЛОБАЛІЗМОМ, РЕГІОНАЛІЗМОМ І НАЦІОНАЛЬНИМ СУВЕРЕНІТЕТОМ	195

ЕТНОЛОГІЯ

Дрогобицька О.Я.

**ВНЕСОК ДУХОВЕНСТВА В ЕТНОГРАФІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ БОЙКІВЩИНИ
(КІНЕЦЬ ХІХ – 30-ТІ РР. ХХ СТ.)..... 205**

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

Петрик Ю.Б.

**ОГЛЯД ІСТОРИОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ ДОСЛІДЖЕННЯ
ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ БЛАГОДІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ
СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ У 1914–1939 РР..... 211**

Петрович В.В., Бундак О.А.

ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ НАУКИ ПРО ДОКУМЕНТ 219

Фалько С.А.

**ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ЄВРОПЕЙСЬКИХ
ВІЙСЬКОВИХ МІСІЙ В КРАЇНАХ ПЕРЕДНЬОЇ АЗІЇ ТА ПІВНІЧНОЇ АФРИКИ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХVІІІ – НА ПОЧАТКУ ХІХ СТ.)..... 225**

Чеканов В.Ю.

**ЕВОЛЮЦІЯ ВІДЧУТТЯ ПРОСТОРУ В СТРУКТУРІ ЗНАННЯ
ПРО МИНУЛЕ 232**

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ІСТОРІЇ

Аніщук Н.В., Тяптін І.М.

**СТАЛІНСЬКА ПОЛІТИКА ГЕНОЦИДУ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ
ЗА ЧАСІВ ГОЛОДОМОРУ 238**

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ 243

CONTENTS

HISTORY OF UKRAINE

Baranovska N.M.

PUBLISHING ACTIVITY IN SUPPORTING THE DEVELOPMENT
OF THE UKRAINIAN UNIVERSITIES DURING THE PERIOD OF NATIONAL
AND CULTURAL TRANSFORMATIONS 1917–1921 1

Bilichenko L.S.

GENERAL DISTRICT OF MYKOLAIV AS AN ADMINISTRATIVE TERRITORIAL
AUTHORITY OF THE REICH COMMISSARIAT OF UKRAINE (1941–1944) 9

Vanovska I.M., Khan Ye.V.

ACTIVITIES OF ZEMSTVOS IN RIGHT-BANK UKRAINE AGAINST
THE BACKGROUND OF CULTURAL AND EDUCATIONAL SPACE
(BEGINNING OF THE 20th CENTURY) 18

Hazin V.V.

“HYBRID WAR” AS A COMPONENT OF MOSCOW’S IMPERIAL POLICY
REGARDING UKRAINE IN THE SECOND HALF OF THE 50s. OF XVII CENTURY 24

Glushenok N.M.

AGRICULTURAL POLICY OF GERMANY IN THE REICH COMMISSARIAT
OF UKRAINE. HISTORIOGRAPHY OF THE QUESTION 33

Huchko O.I., Drobina L.M.

THE PROBLEM OF THE NORTHERN BUKOVINA’S POPULATION MORBIDITY
AND MORTALITY IN LATE NINETEENTH AND EARLY TWENTIETH CENTURIES 39

Derkach Yu.O.

PRINTED ORGAN OF THE UKRAINIAN INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES
IN PRAGUE “SOCIETE” (LA SOCIETE) 1925–1927 44

Doiar L.V.

HISTORICAL-UKRAINIAN DISCOURSE OF POSTER-PORTRAIT
AND LETTERS PRINTS OF THE USSR – USSR 1920–1930s. 49

Lavrut O.O.

LETTERS AS A SOURCE OF STUDYING THE RELATIONSHIPS OF TEACHERS
AND GRADUATES OF SCHOOLS OF THE USSR IN THE 1940S–1950S 57

Martyniv M.A.

IDEOLOGICAL COMPONENT OF EDUCATIONAL ACTIVITIES
OF THE TERNOPIL INSTITUTE FOR IMPROVEMENT OF TEACHERS’
QUALIFICATIONS 1945–1950 63

Oliinyk S.V.

TRADE AGREEMENTS OF THE UKRAINIAN GALICIAN ARMY
AS A COMPONENT OF ITS SUPPLY ORGANIZATION
IN RIGHT-BANK UKRAINE IN 1919 71

Sukhoruchko V.V.

SOVIET PUNITIVE PSYCHIATRY AS A TOOL TO FIGHT THE UKRAINIAN
DISSIDENT MOVEMENT (1960s–1970s) 78

Trubchaninov S.V.

UKRAINE VS MALORUSSIA: OUTLINING THE NATIONAL TERRITORY
IN THE WORKS OF UKRAINIAN ROMANTICS FROM THE DNEIPER REGION
AT THE END OF THE 18TH TO THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY 83

Fedotova O.O.

RESUMPTION OF ACTIVITIES OF THE SOVIET CENSORSHIP AUTHORITIES
TO CONTROL PRINTED MATTER IN THE USSR IN 1943–1945 91

Shamrai O.H. MASS MEDIA AS A FACTOR OF IDEOLOGIZATION OF THE LIFE OF THE UKRAINIAN POST-WAR VILLAGE (1943–1950).....	99
Shevchenko M.V. UKRAINIAN WOMEN IN FORCED LABOR IN THE THIRD REICH: AN ATTEMPT AT ANALYSIS (OSTARBAITER)	106
Yakovlev V.M. STRUCTURE AND CRIMINAL ACTIVITY OF GERMAN PUNITIVE BODIES IN KHARKIV REGION (1941–1943).....	113
Yakubovskiy I.V. THE REFLECTION OF THE STRATEGIES OF HOLODOMOR OF 1932–1933 IN THE RESOLUTIONS OF DISTRICT AUTHORITY OF KYIV AND CHERNIHIV REGIONS (SECOND HALF OF 1933)	121
WORLD HISTORY	
Voitenko Yu.M. ESTABLISHMENT OF THE PRESIDENTIAL INSTITUTE IN UKRAINE AND THE BALTIC COUNTRIES (1991–2004)	127
Volobuiev Ye.V. THE EVOLUTION OF IRISH AMERICANS' VIEWS ON THE US ENTRY INTO WORLD WAR I (1914–1917).....	133
Gavrylyshyn P.M. BOHDAN HAVRYLISHYN'S AID TO ARGENTINA	138
Hasanov H.N. FROM THE HISTORY OF SAFEVID-GEORGIAN AND AFSHARID-GEORGIAN RELATIONS.....	144
Danyliuk I.V. THE HOLY SEE AND THE VATICAN: FEATURES OF INTERNATIONAL LEGAL PERSONALITY	148
Zatsepilo V.E. HUMANITARIAN ACTIVITIES OF THE AMERICAN RELIEF ADMINISTRATION IN SOVIET RUSSIA (1921–1923)	155
Kuryliak V.V., Slyusarenko A.H., Yatsenko S.L. TRANSFORMATION OF THE RELIGIOUS NETWORK IN WESTERN EUROPE FROM FEBRUARY 24, 2022.....	164
Likhte I.M. INVASION OF GERMAN KING ALBRECHT I HABSBURGH TO THE CZECH LAND IN THE AUTUMN OF 1304 AND ITS CONSEQUENCES	169
Mamedov A.A. ON THE FORMATION OF THE CAPITALIST INDUSTRY IN SILK FARMING IN THE SHAKI REGION OF NORTHERN AZERBAIJAN	177
Mudriievska I.I. FORMATION AND CHANGE OF THE PARADIGM DEVELOPMENT OF THE HISTORICAL MEMORY ABOUT THE WORLD WAR II IN SWITZERLAND.....	184
Yampolska L.M. THE TREATY ON EUROPEAN UNION (1992) IN THE CONTEXT OF GREAT BRITAIN'S FOREIGN POLICY: BETWEEN GLOBALISM, REGIONALISM AND NATIONAL SOVEREIGNTY	195

ETHNOLOGY

Drohobytska O.Ya.

THE CLERGY'S CONTRIBUTION TO THE ETHNOGRAPHIC RESEARCH
OF BOYKIVSHCHYNA (THE END OF THE XIX – 30s OF THE XX CENTURY) 205

HISTORIOGRAPHY, SOURCE STUDIES AND SPECIAL HISTORICAL DISCIPLINES

Petryk Yu.B.

OVERVIEW OF HISTORIOGRAPHY AND SOURCE BASE OF RESEARCH ACTIVITIES
OF UKRAINIAN CHARITABLE ORGANIZATIONS OF EASTERN GALICIA
IN 1914–1939 211

Petrovich V.V., Bundak O.A.

THE MAIN STAGES OF THE DEVELOPMENT OF THE SCIENCE
OF DOCUMENT 219

Falko S.A.

HISTORIOGRAPHICAL ASPECT A STUDY OF THE ACTIVITIES
OF EUROPEAN MILITARY MISSIONS IN WEST ASIA AND NORTH AFRICA
(SECOND HALF OF THE 18 – EARLY 19 CENTURY) 225

Chekanov V.Yu.

EVOLUTION OF SPATIAL FEELING IN THE STRUCTURE OF KNOWLEDGE
ABOUT THE PAST 232

CURRENT ISSUES OF HISTORY

Anischuk N.V., Tiaptin I.M.

STALIN'S POLICY OF GENOCIDE OF THE UKRANIAN PEOPLE DURING
THE HOLODOMOR 238

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS 243

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 930.85:378.4:655.59»1917/1921»

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/2.1>

Барановська Н.М.

Національний університет «Львівська політехніка»

ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ НА ПІДТРИМКУ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКИХ УНІВЕРСИТЕТІВ У ПЕРІОД НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ 1917–1921 РР.

У статті досліджено процеси створення українських університетів і розвиток їх видавничої діяльності в умовах національно-культурного відродження 1917–1921 рр. через призму державної політики тогочасних органів крайової влади України у сфері освітньої та видавничої справи. Розглянуто особливості державницького курсу та формування законодавчої бази щодо забезпечення національного характеру університетської освіти, українськомовного наукового і навчального книговидання, створення періодики національного спрямування. Розглянуто значення та роль національної видавничої діяльності для підтримки функціонування новостворених університетів, формування національно-патріотичного світогляду університетського студентства, піднесення рівня історичної грамотності в українському суспільстві задля утвердження української ідентичності та національної державності.

Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що діяльність українських університетів, утворених у процесі здійснення курсу на українізацію вищої освіти, системна підтримка розвитку національної видавничої справи та науково-видавничої активності університетських викладачів і студентів були важливими складниками політичного етапу національно-культурного відродження та державного будівництва в Україні 1917–1921 рр. Ці питання лягли в основу державницького курсу Української Центральної Ради, гетьмана Української держави П. Скоропадського, Директорії УНР. Державною українською мовою почали вперше виходити університетські підручники і навчальні посібники, методичні матеріали та наукова література, а також часописи, де розглядалися важливі питання національно-державного та освітнього життя.

Здійснюючи видавничу діяльність у часи революційних перетворень 1917–1921 рр., українські університети проявили себе як важливі національно-освітні, наукові та культурні інституції, що сприяли якісному навчанню та патріотичному вихованню своїх студентів – майбутньої інтелектуальної еліти України. Їх видавництва та науковці ефективно привертали увагу до важливості навчання в університетах українською мовою та на основі українськомовної літератури, брали участь у формуванні та розширенні національного інформаційного та освітньо-наукового простору.

Ключові слова: національно-культурні перетворення, видавнича діяльність, публікаційна активність, Український народний університет, Київський державний український університет, Кам'янець-Подільський державний український університет.

Постановка проблеми. Важливою складовою національно-культурних і державотворчих процесів у 1917–1921 рр. було створення національної системи університетської освіти та налагодження публікаційної діяльності новостворених університетських установ. Університети стали виразниками формування культури української прогресивної вищої освіти та фундаментальної науки, що знайшло вияв у виданні навчальної та науко-

вої літератури і численних часописних публікаціях національного змісту. В умовах боротьби за українську державність та її утвердження, видавничу активність університетських установ, була частиною національної державної політики, адже дала потужний поштовх процесам українізації суспільно-політичного та культурного простору України, сприяла розгортанню національної видавничої справи, підготовці національно сві-

домого покоління випускників, здатних продукувати передові ідеї для розвитку України. Аналіз цих процесів дасть змогу висвітлити малодосліджені сторінки історії видавничої діяльності українських університетів та розширити історіографічну базу досліджень у галузі національних науково-освітніх та книговидавничих здобутків українського народу.

Постановка завдання. Мета статті – проаналізувати процеси створення українських університетів та розвиток їх видавничої діяльності в умовах національно-культурних перетворень 1917–1921 рр. через призму державної політики вищих органів крайової влади України у сфері національної видавничої справи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Надзвичайно важливу роль у революційних подіях 1917–1921 рр. відіграла діяльність крайових органів влади України з українізації вищої освіти, створення державних університетських навчальних закладів, розвитку їх видавничої активності з метою забезпечення необхідною навчальною та науковою літературою, підтримка заснування періодичних видань, у яких розглядалися національні проблеми. Різні аспекти цієї проблематики висвітлювали у своїх роботах О. Завальнюк [2; 27], О. Орлик [5], О. Васьківська [9], М. Тимошик [10; 17], В. Гандзюк [11], О. Шуткевич [12], Н. Давидова [16], В. Лозовий [26], та інші. Дослідниками здійснено аналіз українського книговидання та преси періоду національно-визвольних змагань, законодавчого забезпечення, основних етапів та механізмів їхнього розвитку на тлі державної книговидавничої політики українських урядів, охарактеризовано специфіку та особливості книговидавничого руху, окреслено тематику видань. У центрі системних наукових досліджень перебували й аналіз джерельної бази та різних форм діяльності Київського та Кам'янець-Подільського українських державних університетів, визначні праці конкретних університетських діячів. Незважаючи на значну кількість праць з питань книговидання та періодики доби Національної революції 1917–1921 рр., окремого комплексного дослідження видавничої діяльності на підтримку розвитку українських університетів цього періоду досі не існує. Тому варто заповнити цю прогалину.

Виклад основного матеріалу дослідження. Університетська видавнича діяльність в Україні, започаткована Харківським і Київським університетами у ХІХ ст., продовжила свій розвиток у часи Національної революції 1917–1921 рр. Це був період політичної фази національно-культур-

ного відродження, що розгорнувся після краху Російської імперії, яка десятиліттями системно знищувала українську культуру, забороняла українськомовне видання, здійснювала русифікацію української освіти. З початком Національної революції, коли державотворча ідея стала активним чинником громадсько-політичної та культурницької діяльності творчої та наукової інтелігенції, її представники здійснювали місію розбудови національної культури, сприяючи тим самим «зростанню самосвідомості українства» [1, с. 181–183].

Закладення підґрунтя для відродження національної культури, здійснення її всебічної та різногалузевої підтримки на державному рівні розпочала Українська Центральна Рада, створена у березні 1917 р. До її складу увійшло чимало представників української інтелігенції: відомі політики і письменники, літературознавці, науковці та публіцисти, які усвідомлювали важливу роль української вищої освіти та видавничої діяльності у процесах національно-культурного відродження, державного становлення української нації та виховання національно свідомого, добре освіченого молодого покоління українців.

Тому одними з найбільш важливих напрямів культурної роботи Центральної Ради були українізація системи вищої освіти, створення нових університетських навчальних закладів, налагодження в них українськомовної публікаційної діяльності в рамках розвитку національної видавничої справи. Вперше цим сферам національної культури надавалася суттєва організаційна підтримка та фінансова допомога.

Українізація вищої освіти за сприяння Центральної Ради розпочалася під керівництвом генерального секретаря освіти Івана Стешенка. З метою підготовки наукових кадрів для її проведення 5 жовтня 1917 р. в Києві у приміщенні Педагогічного музею було відкрито Український народний університет, який, за словами його професора, відомого ученого-літературознавця та історика літератури Феоктиста Сушицького, мав «служити кращим доказом нашого права на вищу культурність» [2, с. 46]. Ректором цього університету було обрано голову Українського технічно-агрономічного товариства «Праця», професора Івана Ганицького. В основі навчальної програми були дисципліни українознавчого циклу – історія України, українська мова, методологія історії, історія українського мистецтва, історія української літератури, джерелознавство та історіографія історії України, історія української церкви. До закладу записалося майже півтори тисячі

студентів, які для успішного навчання потребували випуску значної кількості українськомовної літератури – підручників, словників, довідників. Так як більшість викладачів були професорами і доцентами Університету св. Володимира, друкарня якого у 1917 р. видавала журнали, де публікувалися навчальні посібники та монографії, то ця література активно використовувалася для навчання студентів Українського народного університету. Це, зокрема, значний за обсягом джерельного матеріалу, науковою та інформаційною насиченістю часопис «Університетські відомості» – «один з найкращих універсальних науково-освітніх журналів Києва другої половини XIX – початку XX ст.» [3], 26 том «Записок Київського товариства природознавства» – журналу, де вміщувалися наукові праці з природничих наук – біології, хімії, фізики, математики, географії та геології.

Проблема нестачі підручників певною мірою вирішувалася і завдяки виданню українськомовних наукових і навчальних праць, авторами яких були провідні науковці Українського народного університету. Зокрема, приват-доцентом тут працював відомий вчений-культуролог, мовознавець і лексикограф, історик церкви, політичний і громадський діяч Іван Огієнко, який читав студентам свій авторський курс «Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народа». Перший раз курс вийшов друком у 1917 р., а вдруге був виданий у 1918 р. в Київському видавництві книгарні Є. Череповського (Друкарня «І. Чоколів») [4, с. 18].

Значний вплив на університетський освітній процес мало видання популярних українських часописів. У липні 1917 р. за редакцією голови Української Центральної Ради М. Грушевського відновилося видання «Літературно-наукового вісника», на шпальтах якого було надруковано відомі праці історика: «Якої ми хочемо автономії й федерації», «Хто такі українці й чого вони хочуть», «Звідки пішло Українство і до чого воно йде». У цих роботах були проаналізовані проблеми національно-державного руху та української ідентичності. У 1917 р. виходив популярний часопис української інтелігенції – історичний журнал «Україна». У ньому друкувалися статті й розвідки з історії, археології, економіки, фольклористики, етнографії, мови, літератури, мистецтва, краєзнавства України; матеріали і документи з короткими коментарями (спогади, листування, недруковані літературні твори з громадського і культурного життя XIX і початку XX століть [5, с. 2]. Виходив

і місячник літератури, мистецтва та громадського життя «Шлях», на сторінках якого публікувалися твори українських письменників, літературознавчі та публіцистичні статті і рецензії.

З метою збільшення видань навчальної та наукової літератури українською мовою Центральна Рада підтримувала діяльність старих і створення нових видавництв та друкарень. Серед найбільших, які функціонували у 1917 р., були видавництво товариства «Час», «Вік», «Вергинигора», що друкували художні, навчальні та науково-популярні книги. Одним із перших розпочало друк українських підручників видавництво товариства «Час». Серед друкованої продукції були словники та посібники для вивчення української мови (зокрема, «Українсько-російський словник» Віктора Дубровського). Видавництво товариства «Час» мало у власності друкарню, дві крамниці – у Києві та Кам'янці-Подільському, а також власні представництва у 72 книгарнях України [6]. Загалом у 1917 р. в Україні працювало 78 державних і приватних видавництв, а також різних товариств, об'єднань, громадських організацій [7], які сприяли розвитку національного редакційно-видавничого процесу.

Важливу підтримку та міцну основу для друку українськомовної навчальної та наукової літератури мало оголошення Центральною Радою 23 березня 1918 р. української мови мовою діловодства УНР. За основу частково був взятий правовпис, укладений **І. Огієнком** для школярів [8]. Це скасувало жорсткі заборони російської влади на викладання українською мовою у навчальних закладах та видання українськомовних праць. За сприяння Центральної Ради масовими тиражами вийшло 680 найменувань навчальної, історичної, художньої, суспільно-політичної, технічної та іншої літератури українською мовою, було засновано 80 українськомовних газет і журналів [7]. Здійснювалися заходи зі створення Української національної бібліотеки (УНБ) на базі Київської міської публічної бібліотеки, а також її філій у великих містах України. У цих бібліотеках зберігалися великі книжкові фонди, серед яких були рідкісні видання та архівні документи. Для роботи над бібліотечними фондами залучалися науковці і студенти.

Падіння Центральної Ради внаслідок державного перевороту 29 квітня 1918 р. привело до скасування всіх її постанов і законів. Однак державницький курс сприяння розвитку української вищої освіти та національної видавничої справи виявився незмінним. У часи правління Павла

Скоропадського, який проголосив себе гетьманом Української держави, українськомовне видавництво почало набирати ще більших темпів. Вперше в історії України розпочалося широкомасштабне друкування підручників рідною мовою, що зробило книгу доступною для використання в системі освіти, серед широкої читацької аудиторії й позитивно вплинуло на процес національно-культурного будівництва [9, с. 13]. Упродовж 1918 р., який називають роком української книги, кількість українських видавництв, як державних, так і приватних, зросла до 104 [10, с. 298].

Гетьман П. Скоропадський підтримував відродження ґрунтовної української освіти і науки та ставив у «нерозривний зв'язок завдання утвердження української самосвідомості з розвитком національної освіти» [11, с. 74]. Очільник Української держави поставив перед своїм урядом – Радою Міністрів, а також генерал-губернаторами, завдання провести підготовчу роботу задля відкриття вищих навчальних закладів по всіх губернських центрах. У його амбітні державотворчі плани входили заходи зі створення українських державних університетів, які, як осередки універсальних знань, мали відігравати важливу роль у процесах утвердження української державності та національно-культурного відродження України. 20 червня 1918 р. при Міністерстві освіти й мистецтва Української держави розпочала роботу Комісія з вищих шкіл і наукових інституцій України під керівництвом визначного українського науковця Володимира Вернадського, який вважав, що для поширення ґрунтовної вищої освіти в Україні, «діючих Київського і Харківського університетів буде замало». Вже у липні 1918 р. комісія почала напрацьовувати університетські статuti, підбирати кадри та професуру для подальшої роботи. За проєктом В. Вернадського, на базі університетів планувалося створити «не просто центри вищої освіти, а науково-дослідні інститути та лабораторії» [12].

6 жовтня 1918 р. на основі Українського народного університету в Києві було відкрито перший Український державний університет, де навчання розпочалося українською мовою. В університеті було чотири факультети, на яких готували фахівців у галузі історико-філологічних, юридичних, фізико-математичних і медичних наук. Ректором установи став професор Ф. Сушицький. У закладі працювали 68 професорів, доцентів і асистентів [13]. Зусилля найбільш активних з них були спрямовані, окрім наукової та навчально-методичної роботи, на збереження української культурно-історичної спадщини та публікаційну діяльність.

22 жовтня 1918 р. було урочисто відкрито другий Український державний університет – Кам'янець-Подільський, заснований на підставі ухваленого Радою Міністрів Української держави і підписаного 17 серпня 1918 р. гетьманом П. Скоропадським закону «Про заснування Кам'янець-Подільського Державного Українського Університета» з 1-го липня 1918 р. [14]. Розташований на заході України (нині – Хмельницька обл.), він став першим в Україні вищим закладом освіти європейського типу. До університету вступило багато студентів із Східної та Західної України, які щойно закінчили середню школу, чи були звільнені з війська [15, с. 160]. Першим ректором став професор *Іван Огієнко*. Саме він переконав міністра освіти Миколу Василенка у доцільності відкриття університету в Кам'янець-Подільську, адже це місто, на його думку, «знаходиться на стику двох культур і якнайкраще підходить для університетського міста» [16, с. 55]. Професорсько-викладацький склад формувався із національно свідомих науковців Києва, Харкова, Катеринослава, Одеси, Львова і Кам'янця-Подільського, які відзначалися професійністю, науковістю та активністю у державотворчих процесах [2, с. 49]. Зусилля ректора І. Огієнка, були спрямовані на те, аби очолюваний ним університет став «справжнім осередком національного відродження української мови, національної культури цього, з одного боку, ополяченого, а з іншого – зрусифікованого краю» [17, с. 43].

Університет у Кам'янець-Подільську продовжив кращі університетські видавничі традиції. При ньому працювали літографія і орендована друкарня, які випускали курси лекцій викладачів, газети, студентський і профспілковий журнали, наукові записки. Важливу роль у створенні цього видавничого осередку відіграло акційне видавничє товариство «Час». У жовтні 1918 р. воно виступило ініціатором утворення «Фонду українських видавництв при Кам'янець-Подільському державному університеті». Цю ідею підтримало засноване Братством самостійників українське видавництво «Вернигора», що спеціалізувалося на випуску різноматичної літератури національного спрямування, особливо літературно-історичних та політично-агітаційних праць. На урочистостях з нагоди відкриття фонду видавці вручили ректору університету проф. І. Огієнку вітальну адресу.

Новий період розвитку *Кам'янець-Подільського державного українського університету* розпочався в часи Директорії, яка прийшла до влади після

падіння Гетьманату. Директорія відновила державність і закони УНР, опублікувавши 26 грудня 1918 р. у київській пресі Декларацію, яку «іноді називають тимчасовою конституцією Української Народної Республіки» [18]. Проводячи національну культурну політику, Директорія 1 січня 1919 р. ухвалила «Закон про державну українську мову в УНР» та унормування міністерством освіти правописного кодексу із затвердженням його обов'язкового вжитку по всій Україні [19]. Вжиті заходи припинили безлад у тогочасній українській орфографії та термінології, з яким стикалися видавці та автори книжок, які використовували різні правописні норми, і що відомий освітній діяч та письменник Спиридон Черкасенко називав «суцим прокляттям» для упорядників «книжок і підручників» [20]. Для реєстрації всієї друкованої продукції, що видавалася на території УНР, її наукового обґрунтування та систематизації, Директорія затвердила Закон про утворення Головної Книжної Палати в Києві на чолі з українським бібліографом Юрієм Меженком. Всі видання України реєструвалися згідно з бібліографічними стандартами, а інформаційна база дозволяла простежити за тенденціями видавничої справи [21].

Через воєнні обставини, пов'язані з більшовицьким наступом на Київ, Директорія 2 лютого 1919 р. переїхала до міста Кам'янця-Подільського, який став не тільки столицею УНР, а й новим центром розвитку національної видавничої справи за активної участі Кам'янець-Подільського українського державного університету. Цьому сприяв його ректор І. Огієнко, якого Директорія призначила водночас і на посаду міністра освіти в уряді УНР (з 5 січня по 9 квітня 1919 р.).

І. Огієнко підтримав створення видавничого відділу при Раді студентських представників університету. До проекту статуту цієї громадської організації було введено розділ «Видавництво», де було зазначено, що без українських підручників студенти не отримають ґрунтовних знань і піднесенню загальнонаціональної свідомості не зможуть достатньо прислужитися, від чого може підупасти значення державного університету, «як розсадника наукових ідей, як головного чинника національного розвитку, національної культури». Було вирішено виділити на потреби видавничого відділу 400.000 крб., «на які він зможе видавати далі в більшому розмірі лекції професорів і тим самим забезпечить пекучу для студентства потребу в підручниках» [22].

Видавничу діяльність у Кам'янець-Подільському університеті розглядали як важли-

вий засіб здобуття знань, поживлення наукової активності та піднесення освіченості. Викладачі і студенти об'єдналися у два наукових товариства, які брали участь у підготовці до друку різних словників: правничого, історичного словника української мови, біографічного словника діячів Поділля. Серед викладачів університету, які активно підтримували та розвивали видавничу справу, було чимало відомих літераторів. Наприклад, літературний критик Софія Русова, яка працювала лекторкою педагогіки і брала активну участь в оновленні змісту, форм і методів навчання та виховання, була авторкою ряду педагогічних праць з обґрунтування української за змістом системи освіти. На кафедрі слов'янської філології посаду приват-доцента обіймав український поет, літературознавець і перекладач Михайло Драй-Хмара, який упродовж 1919–1920 рр. був редактором «Записок Кам'янець-Подільського університету» і очолював літературно-лінгвістичну секцію науково-дослідної кафедри історії та економіки Поділля [23, с. 164–165]. У 1920 р. літографією університету на основі прочитаних М. Драй-Хмарою лекцій з історії польської, чеської, сербської, болгарської мов та літератур, історії української мови, стародавньої слов'янської мови був виданий підручник «Слов'янознавство» [24]. У добу революції побачили світ такі праці університетських викладачів, як: «Історія української мови» І. Огієнка, «Географія України», «Основи географії», «Фізична географія» В. Гериновича.

У Кам'янець-Подільському університеті добре розуміли значення історичної науки для формування національної свідомості, самосвідомості та ідентичності. З метою поширення знань з історії України в університетській друкарні було видано праці вченого-літературознавця Леоніда Білецького – «Що читати по історії України: коротенька історіографія України» та «Народність чи національність». У 1920 р. вийшов друком підготовлений професором історико-філологічного факультету Павлом Клепатським курс лекцій з джерелознавства історії України, а також чимало його наукових статей, оглядів та заміток, надрукованих у «Записках» Кам'янець-Подільського державного українського університету» [25, с. 60]. А з огляду на заснування кафедри історії та культури Поділля, значна увага в університеті приділялась дослідженню історії подільського регіону. Відомий політичний діяч та історик Дмитро Дорошенко видав на допомогу студентам книгу «Про минулі часи на Поділлі». Визначний поділезнавець Юхим Сіцинський, який викладав краєзнавчі

спецкурси, надрукував «Начерки з історії Поділля», а приват-доцент Леон-Ігнацій Бялковський – працю «Поріччя Мурафи XV–XVI ст.» [26, с. 208].

У м. Кам'янці-Подільському в період Директорії УНР виходили десятки українських часописів, які публікували матеріали про проблеми тодішньої революційної дійсності у контексті боротьби за національне визволення та українську державність. До створення деяких із них мали безпосередній стосунок університетські викладачі та співробітники. Вони організували видання щоденної політичної та економічно-літературної газети «Наш шлях», яку редагував приват-доцент університету Л. Білецький. Він опублікував на її сторінках курс лекцій з народної поезії, використовуваний у навчанні студентами-філологами. Ця газета виконувала «роль своєрідного літописця діяльності Кам'янець-Подільського державного університету» [27, с. 527]. У ній друкувалися розпорядження (обіжники) і закони уряду УНР, підписані міністром освіти І. Огієнком, які стосувалися освітньої реформи. Часопис «Наш шлях» став вагомим внеском у боротьбу за подолання імперських стереотипів та антиукраїнських настроїв у релігійній сфері, сприяв формуванню національно-релігійної свідомості на основі ознайомлення читачів із життєвим і творчим шляхом представників духовної та світської інтелігенції. На шпальтах цього часопису друкувався нарис «Культурний рух на Україні в часи революції», рецензії С. Русової [11, с. 100–101]. Згодом газета «Наш шлях» стала неофіційним органом міністерства освіти України [28].

З Кам'янець-Подільським університетом пов'язаний вихід часопису «Наше життя». Цей друкований орган започаткував постійний розділ «Книгознавство», від нього йшла ініціатива щодо формування при університеті своєрідної національної книгозбірні, коли Кам'янець-Подільський став столицею УНР [10, с. 306–307].

У Кам'янець-Подільському державному українському університеті був заснований і періодичний часопис «Нова думка». Велику увагу його редакція приділяла аналізу поточного літературного процесу, складанню бібліографії нових видань за галузями знань для бібліотек вищих навчальних закладів. У «Новій думці» публікувалися твори письменників світової та вітчизняної літератури. Вміщувалися також оригінальні твори студентів та викладачів університету, з-поміж яких – М. Драй-Хмари, Д. Бузька, І. Липи [10, с. 306].

За плідної співпраці з видатними педагогами Кам'янець-Подільського університету, такими як ректор, професор І. Огієнко, професорами В. Бідновим, П. Бучинським, К. Широцьким, приват-доцентами Л. Білецьким, І. Крип'якевичем, М. Драй-Хмарою, М. Чайковським, а також за редакцією співробітників відділу позашкільної освіти Подільської губернської народної управи, у Кам'янець-Подільську виходив часопис «Освіта» – двотижневий педагогічний журнал, який друкував найголовніші розпорядження міністерства освіти, що стосувалися порядку запровадження державної мови в навчальних закладах УНР, інформував про закони й розпорядження з питань освіти, видання підручників та іншої педагогічної літератури. Матеріали часопису «Освіта» мали важливе значення для формування та розширення джерельної бази регіональних історико-педагогічних досліджень [29, с. 23].

Висновки. Створення нових українських університетів і видавництв, українізація університетської системи освіти та всебічна підтримка національної видавничої справи, сприяння розвитку публікаційної діяльності в університетських установах, були важливими складниками політичного етапу національно-культурного відродження та державного будівництва в Україні 1917–1921 рр. Ці питання стали визначальними у втіленні державницького курсу Українською Центральною Радою, гетьманом Української держави П. Скоропадським, Директорією УНР. Задля забезпечення національного характеру вищої освіти в Україні, державною українською мовою почали вперше виходити університетські підручники та навчальні посібники, методичні матеріали, наукова фахова література та періодика національного спрямування.

Університетські видавництва, публікуючи українськомовні праці, сприяли якісному навчанню студентів як національно свідомої інтелектуальної еліти українського суспільства, привертати увагу до важливості навчання в університетах українською мовою, сумлінного вивчення дисциплін українознавчого циклу. Беручи активну участь у видавничих процесах, викладачі українських державних університетів, розвивали *українську науку*, поширювали знання з історії України та краєзнавства, популяризували серед студентів і населення знання про українську культуру, і тим самим слугували прогресивним національно-культурним перетворенням та освітньому відродженню України.

Список літератури:

1. Буравченко Д.А. Культурно-мистецьке відродження в часи Української революції: місце і роль громадської ініціативи (1917–1920 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2011. 234 с.
2. Завальнюк О.М. Міста України – центри національної університетської освіти (1917–1920 рр.) // *Історія України: маловідомі імена, події, факти* : зб. ст. / НАН України, Ін-т історії України. Київ ; Донецьк, 2001. Вип. 15. С. 45–52.
3. «Університетские известия». Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/node/97> (дата звернення: 24.02.2023).
4. Українська книга 1917–1921 рр. у фондах Педагогічного музею України: Каталог-путівник / Педагогічний музей України; уклад.: В. О. Гайдей, О. П. Міхно ; наук. консультант О. В. Сухомлинська. Київ : ПМУ, 2017. 172 с.
5. Орлик О. Журнальні видання України 1917–1920 років як джерело історії української преси. URL: http://ukrbook.net/DAD/publ/Orlyk_5_2008.pdf (дата звернення: 24.02.2023).
6. Українське книговидання доби визвольних змагань і 20-х років XX ст. Видавництво «Час» (Київ). Національна бібліотека України імені Ярослава Мудрого. URL: <https://nlu.org.ua/vustavki.php?id=1160> (дата звернення 30.01. 2023).
7. Культура в роки боротьби за державну незалежність України (1917–1920). URL: <https://buklib.net/books/26656/> (дата звернення: 30.01.2023).
8. Рада прийняла рішення щодо мови. *Gazeta.ua* URL: https://gazeta.ua/articles/istoriya-movi/_rada-prijnjala-rishennya-schodo-movi/956562 23 березня 2020. (дата звернення: 24.02.2023).
9. Васківська О.Г. Книговидавничка справа в Україні 1917–1920 рр. : автореф. дис. ... канд. соц. ком. : 27.00.05. Київ, 2019. 18 с.
10. Тимошик М.С. Історія видавничої справи: підручн. 2-ге вид., виправл. Київ: Наша наука і культура, 2007. 496 с.
11. Гандзюк В. О. Часописи Поділля в процесі творення державницької ідеології українства (1917–1920 рр.): Монографія. Вінниця: Діло, 2009. 370 с.
12. Шуткевич Олесь. Перший на Поділлі, другий в Україні. До 100-ліття заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету. День. 16 серпня 2018 р. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/pershyu-na-podilli-drugyy-v-ukrayini> (дата звернення: 25.02.2023).
13. Український народний університет. URL: <https://www.wiki-data.uk-ua.nina.az.html> (дата звернення: 26.02.2023).
14. Павло Гай-Нижник. Архівні документи. Українська держава (1918 р.). [http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1918\(08\)17.kam.-pod.univ.php](http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1918(08)17.kam.-pod.univ.php) (дата звернення 26.02.2023 р.).
15. Трембіцький А. А. З історії життя студентів Кам'янець-Подільського державного українського університету (1919–1920) // *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський, 2011. Т. 17. С. 160–170.
16. Давидова Н. Наукова інтелігенція у впровадженні української мови у вищі навчальні заклади за українських урядів у 1917–1920 рр. *Емінак: Науковий щоквартальник*. 2007. № 1(1). С. 52–58.
17. Тимошик М. Голгофа Івана Огієнка. Українознавчі проблеми в державотворчій, науковій, редакторській та видавничій діяльності. К.: Заповіт, 1997. 231 с.
18. Максимова М. Декларація Директорії Української Народної Республіки. URL: <https://www.jnsm.com.ua/h/1226N/> (дата звернення: 26.02.2022 р.).
19. *Вісник Державних Законів для всіх земель Української Народної Республіки*. 1919. 18 січня.
20. Політика українських урядів у видавничій сфері. URL: <https://studall.org/all3-131964.html> (дата звернення 26.02.2023 р.).
21. Директорія в Києві затвердила закон про створення Головної книжкової палати (1919). URL: http://www.calendarium.com.ua/ua/direktoriya_v_kiievi_zatverdila_zakon_pro_stvorennya_golovnoi_knizhkovoi_palati_1919. 24 січня 2022 (дата звернення 26.02.2023 р.).
22. Кам'янець-Подільський як видавничий і книгознавчий центр УНР. URL: <https://infopedia.su/2x45ab.html> (дата звернення 26.02.2023).
23. Драй-Хмара-Ашер О. Переглядаючи батьків архів // *Київські неокласики / Упор. Віра Агеєва*. Київ: Факт, 2003. С. 161–174.
24. Федорів І. Творчість Михайла Драй-Хмари в контексті розвитку національного слов'янознавства першої половини XX ст. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Fedoriv_Iryna/Tvorchist_Mykhaila_Drai-Khmary_v_konteksti_rozvytku_natsionalnoho_slovianoznavstva.pdf?PHPSESSID=i1h0fc1f7o1thej18r9u809v70 (дата звернення 26.02.2023).
25. Мельник Е. Діяльність П. Г. Клепатського в Кам'янець-Подільському державному українському університеті. *Етнічна історія народів Європи* : зб. наук. пр. Київ: УНІСЕРВ, 2001. Вип. 8. С. 59–61.

26. Лозовий В. С. Бібліотека Кам'янець-Подільського державного українського університету в добу революції (1918–1920 рр.) // *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Серія: Бібліотекознавство. Книгознавство. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2010. Вип. 2. С. 206–213.

27. Завальнюк О.М. Джерела про заснування і діяльність Київського і Кам'янець-Подільського державних українських університетів (1917–1921 рр.) // *Освіта, наука і культура на Поділлі*: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський, 2011. Т. 17. С. 519–536.

28. Кам'янець-Подільський як видавничий і книгознавчий центр УНР. URL: <https://infopedia.su/2x45ab.html> (дата звернення: 12. 03.2023).

29. Тарнавська С. В. Роль часопису «Освіта» (1918–1919, м. Кам'янець-Подільський) у проведенні регіональних історико-педагогічних досліджень. С. 23–24. URL: https://lib.iitta.gov.ua/718137/1/Tarnavska_Regionalism_2019.pdf (дата звернення 31.01. 2023).

Baranovska N.M. PUBLISHING ACTIVITY IN SUPPORTING THE DEVELOPMENT OF THE UKRAINIAN UNIVERSITIES DURING THE PERIOD OF NATIONAL AND CULTURAL TRANSFORMATIONS 1917–1921

The article analyzes the processes of Ukrainian universities creation and the development of their publishing activities in the conditions of national and cultural revival (1917–1921), through the prism of state policy of the Ukrainian regional authorities of that time in the field of education and publishing. Peculiarities of the state course and formation of the legislative framework regarding the provision of national character of university education, Ukrainian-speaking scientific and educational book publishing, and the creation of periodicals of a national orientation are considered. The significance and role of national publishing activities for supporting the functioning of newly established universities, the formation of a national-patriotic worldview of university studentship, and raising of the level of historical literacy in Ukrainian society in order to establish Ukrainian identity and national statehood are considered.

The conducted research provides grounds for asserting that the activities of Ukrainian universities, formed in the process of implementing a course on the Ukrainization of higher education, systematic support of the development of national publishing activity and the scientific and publishing activeness of university teachers and students were important components of the political stage of national and cultural revival and state-building in Ukraine of 1917–1921. These issues formed the basis of the statist course of the Ukrainian Central Rada, Hetman of the Ukrainian State P. Skoropadskyi, and the UNR Directory. For the first time, university textbooks and teaching aids, methodological materials and scientific literature, as well as periodicals dealing with important issues of national-state and educational life, began to be published in the official Ukrainian language.

Carrying out publishing activities during the revolutionary transformations of 1917–1921, Ukrainian universities showed themselves as important national educational, scientific and cultural institutions that contributed to quality education and patriotic upbringing of their students – the future intellectual elite of Ukraine. Their publishing houses and scientists effectively drew attention to the importance of studying at universities in the Ukrainian language and on the basis of Ukrainian-language literature, participated in the formation and expansion of national, informational and educational-scientific space.

Key words: national and cultural transformations publishing activity, Ukrainian People's University, Kyiv State Ukrainian University, Kamianets-Podilskyi State Ukrainian University.

Біліченко Л.С.

Чорноморський національний університет імені Петра Могили

ГЕНЕРАЛЬНА ОКРУГА МИКОЛАЇВ ЯК АДМІНІСТРАТИВНИЙ ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ОРГАН РАЙХСКОМІСАРІАТУ УКРАЇНА (1941–1944 РР.)

У статті досліджується створення та функціонування Генеральної округи Миколаїв як адміністративного німецького окупаційного органу Райхскомісаріату Україна. Встановлено, що до кінця жовтня 1941 р. Південь України був майже повністю окупований німецько-румунськими військами. Особливістю окупаційної політики південноукраїнських земель було те, що її територія увійшла до двох, різних окупаційних зон – підпорядкованого румунам губернаторства «Трансністрія» (спочатку з центром у Тирасполі, згодом – в Одесі) і захопленого німцями Рейхскомісаріату Україна, гауляйтером якого став сумнозвісний Еріх Кох. На території сучасних Херсонської та Кіровоградської областей і східної частини Миколаївської області, що входили до Рейхскомісаріату Україна, німці створили Миколаївську генеральну округу з центром у Миколаєві. Уже з перших днів війни, німецька військова адміністрація та органи СС почали розшук на території Генеральної округи Миколаїв комуністів та комсомольців. Особливо жорстоку розправу німці вчиняли над єврейським населенням. Розстрілом та катуванням місцевого населення займалися спеціальні «айзацгрупи», які склалися з есеївських збройних формувань поліції, а також до цієї справи були залучені й місцеві поліцаї. Іноді до каральних експедицій залучалася й німецька регулярна армія.

Щодо цивільної адміністрації, то на чолі Генеральної округи Миколаїв став обергрупенфюрер Евальд Оперман, який був генеральним комісаром і виконував широке коло адміністративних обов'язків. По-перше, генеральний комісар здійснював контроль за роботою підлеглих йому чиновників. Для цього він проводив наради з представниками окупаційної адміністрації нижчої ланки. Основні напрямки діяльності генерального комісаріату відображає структура його адміністративного апарату. Він складався з таких головних відділів: по-перше, центрального управління, до якого входили відділи штату, бюджету та звітності, заготівлі, головного бюро і архіву, статистики, квартирної та продовольства, транспорту і конвою, головної каси; по-друге, відділу політики, що складався з таких відділів: загальної частини, охорони, національності та політики поселень, політики культури, економіки, господарства, робітничої та соціальної політики, молоді, жіночого життя, пропаганди, загального управління, праці, медицини, ветеринарії, права, фінансів, науки і культури; по-третє, відділу господарства, куди входили відділи промислового господарства, продовольства і сільського господарства, лісового та паливного господарства, залізничних шляхів та пошти, створення і регулювання цін, банків та валюти, торговельної політики і регулювання вексельного курсу; по-четверте, технічного відділу, до якого входили технічний відділ та відділ шляхів сполучення.

У ході дослідження було виявлено, що одним з основних напрямків господарської діяльності генерального комісара була відбудова економічного потенціалу підконтрольних областей. Взагалі, це було першочергове завдання для всієї цивільної німецької адміністрації. Аграрній реформі німці надавали першочергове значення. З огляду на це, німецький уряд видав наказ, у якому оголошувалося про новий земельний лад. За цим наказом, новий земельний лад усуває колективізацію і переводиться у так званий «Примірний статут сільськогосподарської артілі». На місце більшовицької колгоспної системи запроваджується новий лад, який в різних формах повертає сільське господарство до одноосібного господарювання землею. Почалися заснуватися хліборобські спілки і одноосібні двори у яких земля розподілялася між їх членами для самосійного оброблювання і користування. Присадибна земля була оголошена приватною власністю та звільнялася від податків і могла бути збільшена. Держання худоби не підлягала ніяким обмеженням.

Поряд із аграрною реформою, німецьке окупаційне керівництво приділяло також велику увагу й реформам у правоохоронній сфері, які були дуже важливими в умовах воєнного стану. Згідно реформі шефа СС Генріха Гімmlера уся структура поліції на окупованих територіях

виглядала так: «індивідуальна служба» по охороні порядку в містах (охоронна поліція) і сільській місцевості; батальйони допоміжної поліції; пожежна охорона; допоміжна охоронна служба, призначена для охорони таборів військовополонених та тюрем.

Деяку увагу нацистська окупаційна адміністрація приділяла й сфері культури. Перший культурний захід на теренах генеральної округи відбувся 27 вересня 1941 р. в приміщенні міського театру. Це концерт міської капели присвячений німецьким воєнним частинам, які перебували в Миколаєві. Крім театрального життя, в 1941 р. окупаційна влада, у якості пропагандистської діяльності, розпочала роботу над поновленням функціонування історичного музею.

Проіснувала Миколаївська генеральна округа як адміністративний окупаційний орган до 28 березня 1944 р. коли Миколаїв остаточно був звільнений від німецько-нацистських загарбників.

Ключові слова: Генеральна округа Миколаїв, Райхскомісаріат Україна, південь України, Друга світова війна, окупація, генеральний комісар Евальд Оперман.

Постановка проблеми. Міфи на тему Другої світової війни вже давно перетворилися не тільки в привід для спекуляцій, але і в ефективну зброю інформаційної війни Російської Федерації. Упродовж 1941–1944 рр. частина сучасної Миколаївської області, сучасна Херсонська область та сучасна Кіровоградська область знаходились під управлінням Генеральної округи Миколаїв Райхскомісаріату Україна. З новою владою прийшов і новий лад на окупованих землях. Реформування торкнулося різних сфер життя: від правоохоронної реформи до культурного життя населення. Однак, першочергове значення нацистський окупаційний режим надавав аграрній реформі. З огляду на це, у наш час варто всебічно та не опосередковано із залученням архівних джерел, періодичних видань дослідити німецький окупаційний режим на українських землях і спростувати спекуляції та міфи на цю тему.

Аналіз досліджень. Починаючи з 1991 р. тематикою німецького окупаційного режиму почало цікавитися ще більше вітчизняних дослідників. Сталося це через те, що більшість фондів періоду нацистської окупації було розсекречено і науковці отримали широкий доступ до цінної інформації. Так, на сучасному етапі дослідженню культурній та освітній діяльності німецької адміністрації приділяють свою увагу історики С. Алексєєв [1], В. Гінда [7] та В. Гордієнко [8]. Натомість С. Боган [3], І. Дерейко [9] та Л. Біліченко [2] звернули увагу у своїх роботах на правоохоронну діяльність окупаційних органів управління. Науковець Ю. Сорока [28] написав ґрунтовну працю про примусову депортацію українських чоловіків та жінок до Німеччини, а науковець Г. Цибуленко [30] здійснив у своїй статті огляд фондів сільських управ Херсонщини. Аграрну політику нацистської адміністрації проаналізував у своєму науковому доробку С. Вишневський [4; 5]. Узагальнюючу характеристику діяльності німецького окупаційного цивільного управління на Півдні

України виклав у своєму дисертаційному дослідженні О. Тішин [29].

Мета статті – дослідити діяльність нацистської адміністрації Генеральної округи Миколаїв Райхскомісаріату Україна протягом 1941–1944 рр.

Виклад основного матеріалу. До кінця жовтня 1941 р. Південь України був майже повністю окупований німецько-румунськими військами. Особливістю окупаційної політики південноукраїнських земель було те, що її територія увійшла до двох, різних окупаційних зон – підпорядкованого румунам губернаторства «Трансїстрія» (спочатку з центром у Тирасполі, згодом – в Одесі) і захопленого німцями Рейхскомісаріату Україна, гауляйтером якого став сумнозвісний Еріх Кох¹. На території сучасних Херсонської та Кіровоградської областей і східної частини Миколаївської області, що входили до Рейхскомісаріату Україна, німці створили Миколаївську генеральну округу з центром у Миколаєві [25].

Уже з перших днів війни, німецька військова адміністрація та органи СС почали розшук на території Генеральної округи Миколаїв комуністів та комсомольців. Так, до прикладу, у Херсоні були знайдені й повішені: працівники Консервного заводу Негрич, Тиховлес; комуністи Пройдисвіт, Соколов, брати Запоружчуки та брати Черняки. Також був страчений колишній директор Консервного заводу Скворцов. Загалом за осінь окупації Херсона, німці розстріляли близько 10 тисяч осіб [20, арк. 17–18].

Особливо жорстоку розправу німці вчиняли над єврейським населенням. Восени 1941 р. у Херсоні було розстріляно близько 10 тисяч осіб єврейського походження [20, арк. 17–18]. У Снігурівському районі Миколаївської області німці зігнали в одне місце єврейське населення і після побиття роздягнули до нижньої білизни, відібрали

¹ Правління Еріха Коха на території України відрізнялося особливою жорстокістю. Він був винен у вбивстві 4 мільйонів людей, а ще 2 мільйона людей були депортовані.

цінні речі і розстріляли із кулеметів і автоматів, а трупи потім скинули до колодязів. Загалом по Снігурівці за весь період нацистської окупації було розстріляно 7565 осіб. Для залякування населення німці вішали на площах, на вулицях, біля домівок і по декілька діб не дозволялося знімати трупи [19, арк. 7]. Також, за розпорядженням міського комісара Матерна від 2 січня 1942 р. усе єврейське населення Херсона забов'язувалося носити особливий знак у формі кола, зроблений з тканини жовтого кольору і шириною у 5 см. Зазначений знак повинен був носитися або на правій стороні грудей, або ж на середині грудей [20, арк. 17–18]. Навіть вже під кінець окупації, німці продовжували вчиняти свою розправу над єврейським населенням. Так, 6 квітня 1944 р. відбулось знищення єврейського населення Нагартавської сільради. Загалом у цей день було закатовано та розстріляно 762 особи [15, арк. 9–10]. Розстрілом та катуванням місцнього гаселення займалися спеціальні «айзацгрупи», які склалися з есесівських збройних формувань поліції, а також до цієї справи були залучені й місцеві поліцаї. Іноді до каральних експедицій залучалася й німецька регулярна армія.

Щодо цивільної адміністрації, то на чолі Генеральної округи Миколаїв став обергрупенфюрер Евальд Оперман, який був генеральним комісаром і виконував широке коло обов'язків. По-перше, генеральний комісар здійснював контроль за роботою підлеглих йому чиновників. Для цього він проводив наради з представниками окупаційної адміністрації нижчої ланки. Генеральний комісар також здійснював регулярні інспекційні поїздки [29, с. 131–135]. Так, 13 червня 1942 р. Евальд Оперман відвідав підконтрольний Кіровоград. По зустрічі, після привітання міського комісара, міський голова передав генеральному комісарові хліб-сіль на рушнику, за стародавнім звичаєм, та висловив побажання, аби генеральний комісар був задоволений Кіровоградом. Евальд Оперман у свою чергу висловив усім присутнім свою подяку. Протягом свого перебування у місті він відвідав індустриальну виставку «Найважливіші виробництва міста» [27, с. 4].

Також генеральний комісар Евальд Оперман приймав активну участь у регулюванні господарського життя окупованих територій. Одним з основних напрямків господарської діяльності генерального комісара була відбудова економічного потенціалу підконтрольних областей. Взагалі, це було першочергове завдання для всієї цивільної німецької адміністрації. З огляду на

це, німецький уряд видав наказ, у якому оголошувалося про новий земельний лад [10, арк. 1]. За цим наказом, новий земельний лад усуває колективізацію і переводиться у так званий «Примірний статут сільськогосподарської артїлі». На місце більшовицької колгоспної системи запроваджується новий лад, який в різних формах повертає сільське господарство до одноосібного господарювання землею. Почалися заснуватися хліборобські спілки і одноосібні двори у яких земля розподілялася між їх членами для самосійного оброблювання і користування. Присадибна земля була оголошена приватною власністю та звільнялася від податків і могла бути збільшена. Держання худоби не підлягала ніяким обмеженням [11, арк. 1]. У травні 1942-го на основі розпорядження окупаційної влади від 28 лютого 1942 р. запроваджувався податок на прибуток спільних господарств і сільськогосподарських спілок, який становив 6 % брутто, а саме податок накладался на чисту виручку господарств, без уваги на витрати, які зазнавало господарство під час своєї діяльності [5, с. 71–72].

У березні 1943 р. у присутності генерального комісара відбулись збори сільськогосподарських робітників Херсонської округи. Керівник Головного відділу господарства коротко повідомив про особливі заходи. Він указав на важливість перевірки готовості підприємств до праці, а також огляду тяглової худоби та машин. Доцільне притягнення до праці тяглових корів, на його думку, допоможе вирівняти справу постачання пального. Сільськогосподарчі провідники мусили подбати про додержання при усіляких обставинах плану роботи. Не може бути найменшого відхилення від цього плану. Евальд Опперман у своїй промові повідомив про свій наказ усім установам генеральної округи використати всі засоби, щоб успішно провести весняну сівбу. Правда, сказав він, треба зважати на труднощі, але труднощі існують лише для того, щоб їх перемагати. Херсонська округа, з якої через особливість ґрунту починається весняна сівба, на його думку, мусить дати імпульс і для інших округ [6, с. 3].

Основні напрямки діяльності генерального комісаріату відображає структура його адміністративного апарату. Він складався з таких головних відділів: по-перше, центрального управління, до якого входили відділи штату, бюджету та звітності, заготівлі, головного бюро і архіву, статистики, квартирного та продовольства, транспорту і конвою, головної каси; по-друге, відділу політики, що складався з таких відділів: загальної час-

тини, охорони, національності та політики поселень, політики культури, економіки, господарства, робітничої та соціальної політики, молоді, жіночого життя, пропаганди, загального управління, праці, медицини, ветеринарії, права, фінансів, науки і культури; по-третє, відділу господарства, куди входили відділи промислового господарства, продовольства і сільського господарства, лісового та паливного господарства, залізничних шляхів та пошти, створення і регулювання цін, банків та валюти, торговельної політики і регулювання вексельного курсу; по-четверте, технічного відділу, до якого входили технічний відділ та відділ шляхів сполучення.

На рівні гебіту (Gebiet) або округи управлінські функції були зосереджені в гебітскомісаріаті, на чолі яких стояли гебітскомісари, яким належали практично всі владні повноваження, що поширювалися на підконтрольну їм територію. Гебітскомісари видавали обов'язкові до виконання розпорядження та накази в межах власного гебіту. При цьому більшість гебітскомісарів мали в розпорядженні двох-трьох помічників німецького походження», адже так було постійно через принцип не призначати на такі посади угорців, румунів або інших військових союзників. Саме вони здійснювали управління відповідними територіями від імені „фюрера”, але отримували вказівки безпосередньо від генерального комісара. У гебітскомісаріатах сільським відділом сільського господарства займалися гебітсландвірти [29, с. 131–135]. Так за повідомленням газети «Нове українське слово» на початку 1943 р.: «В Миколаєві відбулася нарада гебітскомісарів і гебітсландвіртів генеральної округи. Гебітсландвірти взяли участь у нараді гебітскомісарів, а гебітскомісари були присутні на нараді гебітсландвіртів. Генеральний комісар, обергрупенфер Оперманн, який відкрив нараду гебітсландвіртів, передав одному гебітскомісарові Хрест Воєнної Заслуги II класу, а чотирьом гебітсландвіртам і одному окружному технікові Хрест Воєнної Заслуги II класу з мечами. В короткій промові він підкреслив велике значення весняних робіт і висловив надію, що й тут, як і дотепер, усі виконають свої обов'язки. На нараді гебітскомісарів керівник головного відділу господарських робіт Е. Віппер виступив з промовою про проблеми хліборобства. Миколаївська генеральна округа добилася надзвичайних успіхів у продукції збіжжя та олійних рослин. Але на цих успіхах не можна заспокоїтись. Весняні роботи, незважаючи на великі труднощі, вимагають пильнішої праці і ще більшої затрати сил. Зроблено все, щоб опану-

вати труднощі. В організованій у Херсоні школі керівників господарчих баз підготовляються керівники господарчих баз. Крім того, в генеральній окрузі підготовлено спеціалістів з сільського господарства. Крейсдандвіртів треба розвантажити від надмірної канцелярської роботи. Премії агрономам, головам громадських господарств та іншим співробітникам за особливі заслуги мають показати їм, що німецька влада вміє оцінювати їх працю. В той час, коли німецький вояк кров'ю своєю уможливує подальший хід мирної праці, необхідно, щоб визволені від більшовизму народи принесли свою жертву хоч би пильною співпрацею. Весняні роботи вимагають особливої жертвеності. Із звітів гебітсландвіртів про підготовку до весняних робіт, видно тверду певність, що, не зважаючи на всі труднощі, і цього року буде досягнуто не менше, ніж минулого. Лікар Адкєрн повідомив про ветеринарно-гігієнічні заходи. Від головного відділу господарчих робіт при Рейхскомісаріаті Україна виступив радник д-р Кулевінд про заходи при обробці ріллі і розведення рослин. Радник д-р Вестфаль інформував про забезпечення насінням до цього річчя весняних посівів. Радник проф. Ренард говорив про машинізацію хліборобства в Україні» [23, с. 4].

Поряд із аграрною реформою, німецьке окупаційне керівництво приділяло також велику увагу й реформам у правоохоронній сфері, які були дуже важливими в умовах воєнного стану. Згідно реформі шефа СС Генріха Гімmlера уся структура поліції на окупованих територіях виглядала так: «індивідуальна служба» (Schutzmannschaft-Einzeldienst) по охороні порядку в містах (охоронна поліція, Schutzpolizei) і сільській місцевості (жандармерія, Gendarmerie); батальйони допоміжної поліції (Schutzmannschaft-Bataillonen); пожежна охорона (Feuerschutzmannschaft); допоміжна охоронна служба (Hilfsschutzmannschaft), призначена для охорони таборів військовополонених та тюрем [9, с. 65].

Як правило, міське поліцейське управління підпорядковувалося міській управі та керувало діяльністю поліцейських ділянок, а також паспортних столів і пожежної команди. У великих містах, що мали районний поділ, міському поліцейському управлінню підпорядковувалися районні поліцейські управи. Разом із районною поліцією в деяких населених пунктах півдня України створювалася повітова, яка обслуговувала навколишні населені пункти. Також існували сільські поліцейські дільниці, які різнилися лише кількісним складом, а структурою були однакові. У поселеннях, селах і

хуторах поліцію очолював старший поліцейський або начальник поліції, якщо село було велике.

На Херсонщині допоміжна поліція, значиться під двома назвами: «Команда української Народної міліції міста Херсона», або «Українська служба безпеки». Херсон був поділений на чотири районних міліцейських управління. Районні органи правопорядку діяли під назвою «Районова Управа Української служби безпеки». Саме під такою назвою діяла українська міліція у Голопристанському районі під керівництвом її шефа Петра Класена та слідчого О. Тютюнника. На Миколаївщині та в самому Миколаєві та на території Кіровоградської області українські органи правопорядку діяли під звичною назвою «українська поліція» [3, с. 36].

Набір до поліції здійснювався з місцевого населення. Кожен з потенційних новобранців повинен був зазначити в анкеті такі відомості про себе: прізвище, ім'я, по-батькові, національність, громадянство, професію, сімейний стан, дівоче прізвище дружини, військове звання, зріст, форму обличчя, колір волосся та колір очей. Після заповнення анкети підписувалася заява, в якій зазначалося: «Оголошую замість присяги, що подані мною дані відповідають дійсності. Заявляю далі, що я арийського походження, а саме серед моїх предків не було євреїв, та також що я не був членом комуністичної партії» [17, арк. 5-6].

Причини, що спонукали людей до вступу в місцеву поліцію, були різні: ненависть до радянської влади через масові репресії та голодомор, обіцянки німецького керівництва надати незалежність українцям, тощо. Ще однією обставиною, котра певною мірою стимулювала вступ до поліції з середини 1942 р., було те, що служба в її рядах охороняла від вивезення на роботу до Німеччини, яка загрожувала передусім молодим юнакам. Але головна причина – бажання вижити у складних умовах окупації, уникнути голодної смерті. Часто добровольцям обіцяли гуртожиток і харчування, як у німецьких військових. Але звичайно це були лише обіцянки. В Державному архіві Миколаївської області зберігається прохання німецького наглядача Щербакова Миколи Яковича про підвищення заробітної плати. Зазначається, що дана особа знаходиться на німецькій службі в селі Травники й отримує 50 марок зарплатні, якої не вистає аби прогодувати свою родину [18, арк. 2–3].

У південній Україні органи та підрозділи міліції (поліції) виконували найрізноманітніші функції й обов'язки: охорона громадського правопорядку, патрулювання вулиць, постій і регу-

лювання вуличного руху, охорона громадських закладів тощо. Поліцейські нерідко виконували й традиційні міліцейські функції у кримінальних справах²⁶. У 1943 р. до відділу кримінальної поліції м. Миколаєва звернулася громадянка Марія Лілісон із заявою про крадіжку. Зазначена особа розповіла, що в 1942 р. до неї у гості прийшла її подруга Прочаєва Софія Григорівна зі своєю знайомою Портненко Ольгою Іванівною. На Портненко вона помітила шапку своєї покійної доньки, яка була вкрадена з її квартири. В ході обшуку квартири Портненко, кримінальна поліція виявила ще низку вкрадених речей, які раніше належали Лілісон: капелюх дитячий (червоний), дитяча білизна та пояс від дитячого пальта. Усі речі були повернуті власниці [16, арк. 3].

Під час проходження служби в поліції часто траплялися різні казуси. Так, для прикладу, в 1942 р. на Миколаївщині троє охоронців з прізвищами Макура, Щербак і Загін поїхали в село випити горілки. Але, по поверненню додому пізно вночі, вартовий не впізнав їх та вистрелив у Щербака, який йшов попереду. Щербак був відправлений до госпіталю, де йому була зроблена операція. Однак, стан його був дуже важкий і на наступний день він помер [18, арк. 2-3].

Також, місцева поліція була задіяна й у розшукуванні та ліквідації партизанського руху на окупованій території. Так, на території Миколаївської області діяло 110 підпільних організацій і диверсійно-розвідувальних груп. Серед них: підпільна організація «Миколаївський центр», «Центр», «Патріот Батьківщини», «Партизанська іскра», «Вознесенський центр», Баштанський і Казанківський партизанські загони і багато інших [13, арк. 704]. Серед місцевого населення партизани розповсюджували листівки із закликом спротиву проти нацистської окупації (мал. 1).

Мал. 1. Приклад партизанської листівки

Джерело: Листівка партизан. Державний архів Кіровоградської області, Ф.П-5909, оп.1, спр. 353, арк. 2 [12].

З метою зробити населення більш-менш лояльним до окупаційного режиму, німецька адміністрація почала вдаватися до хитрощів, а саме піднімати церковне питання. Як відомо, радянськими партійними та державними органами підтримувався атеїзм, а церков страждала від репресій та переслідувань. Багато церковників була розстріляна радянською владою. Тому, нацистська влада почала робити деякі пом'якшення у церковному питанні. Так, генеральний комісар Евальд Опперман прийняв на початку квітня 1943 р. керівних представників церковних громад Миколаївської генеральної округи, щоб вислухати їх подяку й отримати благословення для німецьких Збройних Сил. Генеральний комісар Опперман, указав у своїй промові на величезну небезпеку, яка загрожує існуванню всіх народів Європи з боку більшовизму. За його словами: «...також і Україна включена в цей оборонний фронт через активну співпрацю на ріллі та при верстатах. Український народ знає добре, що уявляє собою більшовизм, і знає також, що ця боротьба, яку проводить сьогодні Німеччина за існування всієї Європи, ведеться також за краще майбутнє України. Представники церковних громад на чолі з архієпископами Антонієм і Михайлом заявили від свого імені та від імені своїх вірних, що боротьба, яку веде німецька збройна сила проти більшовизму – справедлива...» [26, с. 4].

Деяку увагу нацистська окупаційна адміністрація приділяла й сфері культури. Перший культурний захід на теренах генеральної округи відбувся 27 вересня 1941 р. в приміщенні міського театру. Це концерт міської капели присвячений німецьким воєнним частинам, які перебували в Миколаєві. Німецькі солдати та офіцери склали головну глядацьку аудиторію на виступі капели, під керівництвом Клименка. На початку жовтня 1941 р. за ініціативи відділу культури та освіти міської управи зорганізовано український драматичний театр на базі звичайної колгоспної трупи. Цей театр на тривалий час став за період окупації основним культурним осередком міста.

Крім театрального життя, в 1941 р. окупаційна влада, у якості пропагандистської діяльності, розпочала роботу над поновленням функціонування історичного музею у якому передбачалося відкрити новий відділ, а саме історії українського народу. Всі останні відділи не зазнавали радикальних змін [4, с. 175–176].

На новому місці історичного музею в Миколаєві на Інженерній вул. заложено знахідки зі старої колонії скіфів і греків, Ольвії, та прила-

штовано для відвідування. Як перший відвідувач, зацікавився виставкою генеральний комісар Евальд Опперман. Виставка надавала відомості про перші сліди оселення греків, а також про їх мандрівки з півночі на південний схід. Музей показував вплив півночі на греків над Чорним морем, які розвинули тут високу культуру перед 2.000 роками [24, с. 3].

Однак, далеко не всі мешканці генеральної округи мали змогу відвідати культурні заходи. На протязі всієї окупації німецька адміністрація відбирала молодь на каторжні роботи до Третього Рейху. Задля цих цілей вони через Біржі праці оголошували мобілізацію, робили облави вночі по квартирам, вокзалам та просто на вулицях. Потім зібраних людей обох статей під озброєною охороною конвоювали на вокзал, де у товарних вагонах закривали та відправляли до Німеччини [19, арк. 7]. У Державному архіві Херсонської області зберігається лист чоловіка своєї матері, який був вивезений на роботу до Німеччині. Зокрема в ньому писалося: «Лист твого рідного сина. Здравствуй моя дорога мати. Я жив і здоров. Працюю на шахті. Отримую їсти вранці і увечері чай, а в обід борщ. Ще хліба півкіло і до хліба масло» [21, арк. 3].

Керівники Третього Рейху активно стежили та контролювали діяльність німецького апарату на окупованих територіях. З цією метою 29 червня 1943 р. райхсміністр Альфред Розенберг, розпочав свою подорож по Україні починаючи з Миколаєва аж до Вінниці. У Миколаївській генеральній окрузі райхсміністра і райхскомісара Альфреда Розенберга та гауляйтера Еріха Коха прийняв генеральний комісар, обергрупенфюрер Евальд Опперман. На службовій нараді німецька окупаційна влада говорила про свою працю й досвіди у сфері аграрної політики та сільського господарства. Райхсміністр подякував провідному адміністративному корпусові Миколаївської генеральної округи за доконану працю та вручив кільком гебітскомісарам і сільськогосподарським спеціалістам хрести воєнної заслуги. У Первомайську, близько від румунської границі, Альфредом Розенбергом було відвідано один державний маєток, який виконав зразкову працю в ділянці плекання свиней, далі збіжжевий млин та урядові будинки гебітскомісара [22, с. 1].

Проіснував Миколаївська генеральна округа як адміністративний орган до 28 березня 1944 р. коли Миколаїв остаточно був звільнений від німецько-нацистських загарбників. З цього приводу перший секретар Миколаївського обкому

КП(б)УІ. Філіппов на мітингу, присвяченому звільненню Миколаєва зазначив: «Громадяни міста Миколаєва. Дозвольте мені від імені обласного та міського комітету Комуністичної партії України, виконавчого обласного комітету депутатів трудящихся, привітати Вас зі звільненням від німецько-фашистських загарбників нашого славного улюбленого міста Миколаєва. Перше слово любові та вдячності я висловлюю від імені Вас містян нашій Червоній Армії, її бійцям, офіцерам й генералам...» [14, арк. 1].

Висновки. Таким чином, упродовж 1941–1944 рр. частина сучасної Миколаївської області, сучасна Херсонська область та сучасна Кіровоградська область знаходились під управлінням Генеральної округи Миколаїв Райхскомісаріату Україна. З новою владою прийшов і новий лад на окупованих землях. Реформування торкнулося різних сфер життя: від правоохоронної реформи (виникненню місцевої поліції) до культурного життя населення (заснування українського драматичного театру та поновлення функціонування історичного музею). Однак, першочергове значення нацистський окупаційний режим надавав аграрній реформі. З огляду на це, німецький уряд видав наказ, у якому оголошувалося про новий земельний лад. За цим

наказом, новий земельний лад усуває колективізацію і переводиться у так званий «Примірний статут сільськогосподарської артїлі». На місце більшовицької колгоспної системи запроваджується новий лад, який в різних формах повертає сільське господарство до одноосібного господарювання землею. Почались заснуватися хліборобські спілки і одноосібні двори у яких земля розподілялася між їх членами для самосійного оброблювання і користування. Присадибна земля була оголошена приватною власністю та звільнялася від податків і могла бути збільшена. Держання худоби не підлягала ніяким обмеженням. У травні 1942-го на основі розпорядження окупаційної влади від 28 лютого 1942 р. запроваджувався податок на прибуток спільних господарств і сільськогосподарських спілок.

Однак, не дивлячись на певні зворушення у сільському господарстві та проведенню аграрній реформі, по всій території Миколаївської генеральної округи тривали масові примусові вивезення чоловіків та жінок на каторжні роботи до Німеччини, а також розправа (катування та розстріли) над єврейським населенням. Через зазначені факти на окупаційній території почали виникати партизанські загони по боротьбі з нацистськими окупантами.

Список літератури:

1. Алексєєв С. Питання реорганізації музейної справи на території рейхскомісаріату Україна в документах крайоого управління архівів, бібліотек та музеїв (1942–1943 рр.). *Сумський історико-архівний журнал*. 2013. № XX. С. 59–63.
2. Біліченко Л. Діяльність місцевої поліції на Півдні України у період німецько-румунської окупації (1941–1944 рр.). *Acta de Historia & Politica: Saeculum XXI*. 2020. Вип. 2. С 7–14.
3. Боган С. Колабораціоністські органи правопорядку на Півдні України у 1941–1944 рр. *Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]*. Сер.: *Історія*. 2012. Вип. 180 (168). С. 35–40.
4. Вишневський С. А. Розвиток культурного життя у Миколаєві та Генеральній округі в роки німецької окупації України (1941–1944 рр.). *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Історичні науки*. 2014. Вип. 3.38. С. 175–180.
5. Вишневський С. А. Сільськогосподарські відносини в Миколаївській генеральній округі в роки німецько-румунської окупації Південної України (1941–1944 рр.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. 2014. № 7. С. 70–74.
6. Генеральний комісар Опперман на зборах сільськогосподарчих провідників. *Нове українське слово*. 1943. №79 (03 апреля). С. 3.
7. Гінда В. Освітня політика нацистів в райхскомісаріаті «Україна». *Сторінки воєнної історії України*. 2012. Вип. 15. С. 61–75.
8. Гордієнко В. Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії в Україні. *Український історичний журнал*. 1998. № 3. С. 107–119.
9. Дерейко І. Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 роки) : [монографія]. Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. Київ: Ін-т історії України НАН України. 2012. 173 с.
10. Державний архів Кіровоградської області, ДІФ, газета «Українські вісті», № 19, с. 1, інв. № 6323.
11. Державний архів Кіровоградської області, ДІФ, газета «Українські вісті», № 20, с. 3, інв. № 6323
12. Державний архів Кіровоградської області, Ф.П-5909, оп. 1, спр. 353, арк. 2.

13. Державний архів Миколаївської області. Ф. Р-10. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 704.
14. Державний архів Миколаївської області. Ф. Р-10. Оп. 1. Спр. 104. Арк. 1.
15. Державний архів Миколаївської області. Ф. Р-1002. Оп. 3. Спр. 18. Арк. 9–10.
16. Державний архів Миколаївської області. Ф. Р-1433. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 3.
17. Державний архів Миколаївської області. Ф. Р-1434. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 5-6.
18. Державний архів Миколаївської області. Ф. Р-1434. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 2-3.
19. Державний архів Миколаївської області. Ф. Р-1894. Оп. 2. Спр. 2. Арк. 7.
20. Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1479. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 17–18.
21. Державний архів Херсонської області. Ф. Р-2244. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 3.
22. Закінчення подорожі Расіхсміністра Розенберга по Україні. *Голос Волині*. 1943. № 75 (29 июня). С. 1.
23. Народа гебітскомісарів і гебітсладвїртів у Миколаєві. *Нове українське слово*. 1943. № 74 (28 марта). С. 4.
24. Нововлаштований Ольвійський музей в Миколаєві. *Кременецький вісник*. 1943. № 85. (28 октября). С. 3.
25. Пагіря, О. Місця німецького та румунського терору на території Миколаївської області, 1941–1944 рр. URL: <http://territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=426> (дата звернення: 15.04.2023).
26. Представники церкви у генерального комісара в Миколаєві. *Бобринецький голос*. 1943. № 13 (02 апреля). С. 4.
27. Прибуття генерального комісара пана обергрупенфюрера Опперманна до м. Кіровограда. *Українські (Кіровоградські) вісті*. 1942. № 43 (13 июня). С. 4.
28. Сорока Ю. Примусова депортація і насильницька система праці на західноукраїнських землях в роки німецького окупаційного режиму. *Етнічна історія народів Європи*. 2005. Вип. 19. С. 21–24.
29. Тішин О. В. Німецьке окупаційне цивільне управління на Півдні України (1941–1943 рр.): адміністративно-політичний та соціально-економічний аспекти. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. *Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 «Історія України»*. Запоріжжя: Запорізький національний університет. 2020. 277 с.
30. Цибуленко Г. Окупаційний режим за матеріалами фонду р-1520 – сільські управи державного архіву Херсонської області. *Культурологічний вісник: науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряни*. Запоріжжя: Просвіта. 2012. Вип. 29. С. 15–20.

Bilichenko L.S. GENERAL DISTRICT OF MYKOLAIV AS AN ADMINISTRATIVE TERRITORIAL AUTHORITY OF THE REICH COMMISSARIAT OF UKRAINE (1941–1944)

The article examines the creation and functioning of the general district of Mykolaiv as an administrative German occupation body of the Reichskommissariat of Ukraine. It was established that by the end of October 1941, the South of Ukraine was almost completely occupied by German-Romanian troops. A peculiarity of the occupation policy of the southern Ukrainian lands was that its territory was included in two different occupation zones – the governorate of Transnistria subordinated to the Romanians (at first with its center in Tiraspol, later in Odesa) and the Reichskommissariat “Ukraine” captured by the Germans, whose Gauleiter was the infamous Erich Koh. On the territory of the modern Kherson and Kirovohrad regions and the eastern part of the Mykolaiv region, which were part of the Reichskommissariat “Ukraine”, the Germans created the Mykolaiv General District with the center in Mykolaiv. Already from the first days of the war, the German military administration and SS authorities began searching for communists and Komsomol members on the territory of the Mykolaiv General District. The Germans committed a particularly brutal massacre of the Jewish population. Shooting and torturing local residents were carried out by special “Aizatsgruppen”, consisting of SS armed police formations, and local policemen were also involved in this case. Sometimes the German regular army was also involved in punitive expeditions.

As for the civil administration, Obergruppenführer Ewald Operman, who was the general commissar and performed a wide range of administrative duties, became the head of the Mykolaiv General District. First, the general commissar supervised the work of officials subordinate to him. For this purpose, he held meetings with representatives of the lower echelons of the occupation administration. The main directions of activity of the general commissariat are reflected in the structure of its administrative apparatus. It consisted of the following main departments: first, the central administration, which included the staff, budget and reporting, procurement, main bureau and archive, statistics, housing and food, transport and convoy departments, and the main cash office; secondly, the policy department, which consisted of the following departments: general part, protection, nationality and settlement policy, cultural policy, economy, labor and social policy, youth, women’s life, propaganda, general administration, labor, medicine, veterinary medicine, law, finance, science

and culture; thirdly, the department of economy, which included the departments of industrial economy, food and agriculture, forestry and fuel economy, railways and post, creation and regulation of prices, banks and currency, trade policy and regulation of the exchange rate; fourthly, the technical department, which included the technical department and the department of communication routes.

During the research, it was found that one of the main directions of economic activity of the general commissar was the rebuilding of the economic potential of the controlled regions. In general, this was a priority task for the entire civilian German administration. The Germans attached primary importance to the agrarian reform. With this in mind, the German government issued an order announcing a new land system. According to this order, the new land system eliminates collectivization and is translated into the so-called "Exemplary statute of agricultural artillery". A new system was introduced to replace the Bolshevik collective farm system, which in various forms returned agriculture to individual land management. Agricultural unions and individual farms began to be founded, in which the land was distributed among their members for self-cultivation and use. Homestead land was declared private property and exempted from taxes and could be increased. The keeping of livestock was not subject to any restrictions.

Along with agrarian reform, the German occupation leadership also paid great attention to law enforcement reforms, which were very important in the conditions of martial law. According to the reform of SS chief Heinrich Himmler, the entire structure of the police in the occupied territories looked like this: "individual service" to maintain order in cities (security police) and rural areas; auxiliary police battalions; fire protection; an auxiliary security service designed to guard prisoner-of-war camps and prisons.

The Nazi occupation administration also paid some attention to the cultural sphere. The first cultural event on the territory of the general district was held on September 27, 1941 in the premises of the city theater. This concert of the city chapel is dedicated to the German military units that were in Mykolaiv. In addition to theatrical life, in 1941, the occupying power, as a propaganda activity, began work on restoring the functioning of the historical museum.

The Mykolaiv General District existed as an administrative occupation body until March 28, 1944, when Mykolaiv was finally liberated from the German-Nazi invaders.

Key words: Mykolayiv General District, Reichskommissariat Ukraine, southern Ukraine, World War II, occupation, General Commissar Ewald Operman.

Вановська І.М.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Хан Є.В.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕМСТВ У ПРАВОБЕРІЖНІЙ УКРАЇНІ НА ТЛІ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОГО ПРОСТОРУ (ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

У статті проаналізовано процес становлення і функціонування земських установ в історії України на початку ХХ ст. у ракурсі культурно-освітнього простору вітчизняного місцевого самоврядування та прослідковано практичні заходи земств організаційного плану з розширенням представницької бази та соціальних обов'язків власних структурних підрозділів у 1911–1920 рр. на Правобережжі.

Головний обсяг здобутків земств у галузі освіти на Правобережжі – це постійна фінансова підтримка початкових шкіл, видання спеціальної літератури, облаштування бібліотек. Подвійність в управлінні та підпорядкуванні початкових шкіл краю зумовив і відповідну систему підготовки педагогічних кадрів – для народних училищ Міністерства народної освіти вчителів готували: учительські інститути, учительські семінарії тощо. Розвиток системи місцевого громадського управління того часу в Україні відбувався в умовах відсутності власної державності та регулювався імперськими нормативно-правовими актами. Однак, політична та соціально-економічна специфіка Правобережної України значною мірою зумовила хронологічну й змістову корекцію земської реформи в регіоні. При цьому відповідні законодавчі визначали лише загальні завдання земських установ, правила їх формування та обов'язкові повинності. Діяльність же правобережних українських земств демонструє процес освоєння законодавства Російської імперії про місцеві органи самоврядування в реальній практиці з урахуванням умов окремого краю.

Починаючи свою діяльність у галузі культури та народної освіти, земства не маючи ніякого досвіду у цій галузі і постійно нашкоджуючись на нестачу коштів та законодавчі заборони російського уряду, пройшли складний шлях від безсистемності до створення початкових шкіл, видання спеціальної літератури і газет та формування бібліотек. Земства українських губерній Російської імперії не зупинилися на теоретичних знаннях. Спектр їх просвітницької діяльності включав в себе також і практичну діяльність на показових ланах та ділянках, роботу агрономічної ради та бюро, з'їзди сільськогосподарських власників земельних наділів та виставки їх досягнень.

Ключові слова: Правобережна Україна, земські установи, повітова управа, відділи, народна освіта.

Постановка проблеми. В сучасній Україні велике значення має вдосконалення політичної системи та проведення масштабних суспільно-політичних і соціально-економічних реформ. Вдосконалення місцевого самоврядування в Україні зумовлює інтерес до вивчення світового і вітчизняного досвіду у цій сфері діяльності. Розвиток територіальної самоорганізації населення є важливою складовою суспільного поступу, показником правової культури громадян, їх національної свідомості, громадської і господарської активності. У світлі цих завдань сучасності необхідно наукове вивчення історичного досвіду розвитку

органів земського самоврядування в українських землях на початку ХХ ст. та вплив діяльності земств на підвищення рівня культури та освіти українського населення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Суттєвий внесок у наукову розробку визначеного питання зробили такі дослідники як В. Андрієвський [1], О. Бакуменко [2], М. Копиленко [13], Л. Корж [14], О. Реєнт [19], А. Терниченко [23] та інші.

Дослідники ліберального напрямку такі як А. Васильчиков, В. Безобразов, Б. Чичерин у своїх роботах пропагували і намагалися пристосувати

до українських умов поширені на той час в Європі громадську та державницьку теорії самоврядування. Погляди лібералів поділяв М. Драгоманов, який в роботі «Листи на Наддніпрянську Україну» виклав свої погляди на розвиток земської освіти в Україні [6].

Варто відзначити наукові праці С. Різниченка [17; 18] та Л. Дровозюк [7], присвячені деяким аспектам діяльності земств українського Правобережжя. Так, С. Різниченко у публікаціях «Земства Правобережної України: структура та основні напрямки діяльності» та «Запровадження земств на Правобережній Україні» дослідив історію введення земських установ на українському Правобережжі. Л. Дровозюк у монографії «Земства і народна школа на Правобережній Україні у 1904–1920 рр.» розглянула освітню діяльність земських установ українського Правобережжя переважно у галузі подолання неписьменності населення, розвитку професійної освіти. В роботах В. Шандри, О. Рубльова, В. Литвина, В. Верстюка висвітлено важливі питання історії земських установ Правобережної України. В. Шандра у дослідженнях, присвячених адміністративним установам краю XIX – початку XX ст., розглянула царську політику щодо земств на українському Правобережжі та вплив на неї польського повстання 1863 р. В роботах В. Литвина, В. Верстюка аналізується урядова політика щодо земств під час Першої світової війни, роль земств в організації національного життя в Україні за доби Української революції. Розробка вченими історії земств Правобережної України продовжується й наш час.

Постановка завдання. Простежити основні напрямки та ефективність гуманітарної діяльності земських установ на Правобережній Україні на початку XX ст. Дослідити розвиток культурно-освітнього простору Правобережної України на початку XX ст.

Вклад основного матеріалу дослідження. Розвиток продуктивних сил регіону на початку XX ст. був неможливий без подолання неписьменності населення та загалом піднесення його освітнього рівня. Сприяння розвитку народної освіти було невід'ємною складовою діяльності земств правобережної України. Повноваження земських установ у цій галузі формально були обмежені сприянням матеріально-господарському забезпеченню роботи освітніх закладів, проте фактично земства у своїй освітній діяльності виходили за межі компетенції і знаходили інші способи впливу на освітню галузь, зокрема, пропагандою ідей

освіти, розбудовою загальнодоступних освітніх закладів для населення, як-от: шкіл грамотності, народних бібліотек-читален тощо. Діяльність земств в освітній галузі відбувалася у таких основних напрямках: сприяння впровадженню загального початкового навчання в краї, поширенню позашкільної освіти, розвитку професійної (сільськогосподарської) освіти, піднесенню агрокультури місцевого селянства.

На початку 1900-х р. Міністерство народної освіти розробило проект переходу до загального початкового навчання. Передбачалося збільшити державні кошти, що виділялися земським установам на облаштування та утримання початкових шкіл. Земствам було запропоновано активно сприяти впровадженню загального початкового навчання і звертатися у разі потреби за позиками до уряду. У майбутньому уряд не заперечував проти передачі земствам права контролю за розвитком народної освіти в країні. У 1908 р. уряд зобов'язав Міністерство освіти відшкодовувати земствам чверть їх видатків по розвитку народної освіти [1, с. 100].

Земська діяльність у шкільній справі мала особливе значення для Правобережної України, де освіта перебувала в занедбаному стані. З 560 волостей краю у 120 не було жодної школи – ані церковної, ані міністерської, у 239 волостях було по одній школі. В 1911 р. у Волинській губернії поза школою знаходилося 59,1% дітей молодшого шкільного віку, у Київській – 59,5%, у Подільській – 62,7%. Близько 80% всіх початкових навчальних закладів становили церковно-парафіяльні школи. Рівень письменності населення в краї становив 16,9%, тоді як в усій Україні він дорівнював 21,2% [2, с. 40–44].

Перед земськими установами Правобережної України постало завдання у кожній губернії відкрити щонайменше 4,1–4,7 тисячі шкільних комплектів (1 комплект розрахований на 50 учнів), тобто побудувати шкіл на 205–235 тисяч учнівських місць. Передбачалося виконати це завдання протягом 10–15 рр. [10, с. 88]. Проект розбудови шкільної мережі в Київському повіті передбачав протягом 14 років до існуючих 17 земських шкіл із 53 комплектами учнів відкрити ще 207 шкіл на 455 комплектів. Школи мали бути відкриті в населених пунктах, де мешкало не менше 25 осіб дітей шкільного віку [7, с. 45].

У 1912 р. земства Правобережної України на розвиток народної освіти виділили значні кошти: у Київській губернії – 22,6%, Подільській – 21,7%, Волинській – 10,2% річних бюджетів. Шкільний

бюджет всіх повітових земств Київщини в цей час становив близько 1,5 млн. крб., з яких 32% надійшло від держави, 58% земство сплатило зі своїх власних коштів, решта надійшла від різних товариств та приватних осіб. Напередодні Першої світової війни земські витрати на освітню галузь постійно зростали, активно розбудовувалася мережа земських навчальних закладів. У 1913 р. земства трьох правобережних губерній на розвиток освіти виділили на 2,6 млн. крб. більше, ніж у 1912 р. [15, с. 102]. Протягом 1912–1914 рр. земства Поділля спорудили шкільних приміщень на 25 тис. місць. Зокрема, у Вінницькому повіті було відкрито 36 шкіл, у Проскурівському – 24, у Гайсинському – 21 [25, арк. 35]. В Київській губернії у 1912 р. Васильківське повітове земство замість 10 запланованих шкільних комплектів відкрило 20 комплектів. Більше всього земських шкіл було відкрито у Київському повіті [27, арк. 10].

За три перші роки діяльності земств відсоток писемного населення в краї зріс з 16,9% у 1911 р. до 22,3% у 1914 р. Проте вжиті заходи щодо розбудови народної освіти в краї були недостатніми. Майже третина дітей шкільного віку не могла навчатися через нестачу шкільних приміщень. Коштів на утримання шкіл, як правило, не вистачало. В багатьох школах видатки на опалення в рік не перевищували 20 крб., тому в сільських школах завжди взимку було холодно, через що часто припинялися заняття [1, с. 30–33].

З початком Першої світової війни через нестачу коштів, дорожнечу будівельних матеріалів темпи розбудови шкільної мережі різко знизилися. Кам'янецьке повітове земство Подільської губернії у 1914 р. змогло відкрити лише 8 шкільних комплектів. Вінницьке повітове земство у 1915 р. побудувало лише дві школи. Всього земства Правобережної України до 1917 р. побудували понад 700 шкіл, що становило 25% від запланованої чисельності [4, с. 17–18].

Значну увагу земства Правобережної України приділяли розвитку позашкільної освіти в краї. Її розглядали як органічну складову народної освіти. З 1917 р. при управах організувалися відділи позашкільної освіти. Завданням відділів було готувати інструкторів позашкільної освіти та лекторів. Для забезпечення роботи названого відділу при управі було відкрито музей і наукову бібліотеку. Важливе місце у позашкільній освітній роботі земств займало відкриття шкіл грамотності. Земці зазначали, що масова неписьменність селян заважає проведенню просвітницьких заходів [7, с. 22–26]. У Черкаському повіті в 1912 р.

при земських школах були організовані вечірні заняття для дорослих селян по 2–3 години на день з 15 жовтня по 15 вересня, за що вчителі шкіл отримували від земства додаткову платню у 200 крб. Земства Поділля відкривали у 1919 р. вечірні курси грамотності для селян [26, арк. 18].

До земських заходів сприяння розвитку позашкільної освіти, зокрема, відносилася організація мережі народних бібліотек у селах. Часопис «Світло» у 1913 р. повідомляв, що Канівське повітове земство виділило на утримання безкоштовних бібліотек для селян 2422 крб. [8, с. 70]. У 1914 р. Київське губернське земство прийняло рішення виділяти щороку на влаштування сільських бібліотек 1200 крб. В 1917 р. це земство виділило на улаштування народної бібліотеки-читальні в с. Липовці Київського повіту 200 крб. [8, с. 35].

Серед земських заходів по розвитку позашкільної освіти чільне місце посідало відкриття у селах народних будинків, які розглядалися земством як осередки пропаганди освіти та культури у селах. Завданням цих будинків було згуртування селянства, залучення його до громадського життя та сприяння піднесенню його культурного рівня. У 1914 р. Київське губернське земство розробило проєкт мережі народних будинків в краї. В кожному повіті планувалося відкрити кілька народних будинків, які мали об'єднати всі місцеві культурно-просвітні сили. Всього в губернії напередодні Першої світової війни передбачалося відкрити 12 народних будинків. У 1916 р. це земство виділило на розвиток народних будинків 30 тис. крб.

Чільне місце в освітній діяльності земств Правобережної України посідали заходи щодо піднесення аграрної освіти селян. Земські установи краю з перших кроків своєї діяльності наполегливо працювали над піднесенням агрокультури селянського господарства, адаптацією селянина до ринкових умов. Завдання піднесення товаризації сільського господарства на початку ХХ ст. вимагало інтенсифікації селянського виробництва. Перехід на хутірську систему висував проблеми стійлового утримання худоби, заведення раціональної системи рільництва, угноєння полів тощо [24, с. 408–409].

Земська агропропаганда включала широке коло питань: ознайомлення сільських виробників з новачками агрономії, організація екскурсій, виставок, видання та розповсюдження сільсько-господарської літератури тощо. Для проведення агропропаганди земцями влаштовувалися бесіди, лекції, консультації, конкурси на краще ведення

господарства, організовувалися взірцеві господарства, виставки новітніх знарядь сільськогосподарської праці, кращих сортів рослин, племінної худоби тощо. Активну агропросвітницьку роботу з селянами проводили земські агрономи, в обов'язки яких входило поширення серед селян сільськогосподарських знань. Агрономи організовували показові поля та взірцеві господарства, залучали селян на вечірні курси, поширювали серед селян агрономічну літературу. Селянам, які погоджувалися віддати свої ділянки під показове поле і працювати на ньому під керівництвом агронома, земства безкоштовно надавали сільськогосподарські машини, кращі сорти насіння [3].

У Волинській губернії в 1912 р. було організовано 46 показових полів та 2290 показових ділянок [5, с. 4]. Активно працювали земські агрономи Київщини. В 1913 р. під їх керівництвом в усіх 12 повітах Київської губернії проводилися колективні досліди по використанню мінеральних добрив. Господарі, які застосовували у своїй праці новітні методи господарювання, всіляко заохочувалися земством. «Киевская земская газета» повідомляла, що на агрономічній нараді при Чигиринській повітській управі, яка відбулася у травні 1913 р., було вирішено преміювати господарів за зразковий обробіток ґрунту, польове травосіяння, стрічкові посіви проса, використання добрив, зразкове садівництво, городництво, промислове тваринництво, загальну організацію господарства. Переможців конкурсів нагороджували грошовими преміями (від 10 до 100 крб.), сільськогосподарськими книгами, медалями, новітніми знаряддями праці тощо [28, арк. 8].

Популярністю серед правобережних селян користувалися агрономічні читання та курси. Вони проводилися переважно в зимовий період, коли селяни мали більше часу, вільного від господарських справ. Для їх проведення використовувалися приміщення земських шкіл. Інформація про чергові сільськогосподарські читання систематично оголошувалася через земську пресу. На Волині земствами в 1912 р. було проведено 15 сільськогосподарських читань в 224 населених пунктах, які відвідало 13578 селян з навколишніх сіл. Лекції читалися з тваринництва, бджільництва, хмелярства, садівництва. Програми агрономічних курсів включали актуальні питання сільськогосподарського виробництва в краї. У Волинській губернії на вечірніх курсах

мешканців села Дубінка Каменецького повіту на Поділлі протягом 1912 р. було прочитано вісімнадцять лекцій на такі теми: «Бур'яни та боротьба з ними», «Загальні правила підготовки ґрунту під різні рослини», «Будівля плугу», «Правила плужної оранки», «Чому багатопільна система ліпша за трипілья», «Угноєння ґрунтів», «Кукурудза та американський пар» та інші. Вінницька повітова управа провела 80 лекцій на теми обробітку ґрунту під озими та ярові, про рядковий посів, про внесення добрив. У більшості випадків земські сільськогосподарські курси користувалися популярністю серед селян [26, арк. 13–20].

Висновки. Отже, освітня діяльність земств Правобережної України сприяла піднесенню культурно-освітнього рівня населення регіону, подоланню його неписьменності. Земствами краю було розроблено плани запровадження у регіоні загального початкового навчання, розвитку позашкільної освіти. Значні зусилля доклали земства Правобережної України для піднесення народної освіти в краї. Було здійснено низку заходів щодо запровадження загального початкового навчання, розбудови системи позашкільної освіти. Напередодні Першої світової війни в регіоні активно велася розбудова шкільної мережі, відкривалися бібліотеки-читальні для селян, народні будинки, здійснювалася активна освітня пропаганда. Значну увагу земства українського Правобережжя приділили пропаганді агрономічних знань серед селян, організовували народні читання, вечірні курси, постійно діючі та пересувні виставки новітніх сільськогосподарських знарядь, конкурси кращого ведення господарства, екскурсії до сусідніх губерній та за кордон, відкривали професійні (сільськогосподарські) навчальні заклади, розповсюджували спеціальну літературу тощо.

Успішною була діяльність земських установ Правобережної України в галузі збереження етнокультурної спадщини регіону. Земства сприяли збереженню, відновленню та поширенню надбань матеріальної та духовної культури українського народу, зокрема, підтримували та заохочували кустарні промисли, відкривали етнографічні музеї, фінансували видання літератури та шкільних підручників українською мовою, сприяли впровадженню у навчання в школах краю рідної мови, опікувалися пам'ятками культури, фінансували заходи з українізації місцевого культурного життя.

Список літератури:

1. Андрієвський В. З минулого: В 2 т. Т. II. Від гетьмана до Директорії. Берлін: Видавн. «Українське слово», 1923. 307 с.
2. Бакуменко О.О. Земства Російської імперії: історіографія проблеми (друга половина XIX–XX ст.): Дис. канд. іст. наук: 07.00.06. Харків, 1999. 224 с.
3. Вановська І.М. Культурно-просвітницька діяльність земств Київської, Волинської та Подільської губерній на початку XX ст. *Історико – філософські дослідження молодих вчених. Матеріали V всеукраїнської Науково – практичної – конференції. 26 квітня 2018 р.*, Сумський державний педагогічний університет ім. А.С.Макаренка, Суми. 2018. С. 28–31.
4. Висліди з сільськогосподарського і поземельного перепису 1917 р. на Волині. *Волинська народна газета*. 1918 р. № 34. С. 17–18.
5. Владимир-Волинское уездное земское собрание 2-й очередной сессии. 15–17 ноября 1912 г. Владимир-Волинский: без вид., 1913. 57 с.
6. Драгоманов М. П. Листи на Наддніпрянську Україну. *Літературно-публіцистичні праці: У 2 т. – Т. 1.* К.: Наукова думка, 1970. С. 428–482.
7. Дровозюк Л. М. Земства і народна школа на Правобережній Україні у 1904–1920 рр. Вінниця: «Універсум», 1997. 48 с.
8. Доклады и журналы XII-го чрезвычайного Винницкого уездного земского собрания. Винниця: Новая типогр. Пойлишер, 1917. 54 с.
9. Засідання 2-го чергового зібрання губерніяльної Народної Ради *Життя Поділля*. 1919 р. № 84. 29 березня. С. 2–3.
10. Календар і записна книжка кореспондента Київської губерньської народньої ради на 1918 рік. К.: Друкарня Київської губерньської народньої управи, 1918. 278 с.
11. Київські губерньські земські збори. *Киевская земская газета*. 1917 р. № 13–14. С. 408–409.
12. Кооперативный сбыт хлеба. *Экономическая жизнь Подолии*. 1914 р. № 3. С. 88.
13. Копиленко М., Копиленко О. Місцеве самоврядування і місцева адміністрація Української гетьманської держави. *Місцеве та регіональне самоврядування в Україні*. К., 1992. Вип. 3. С. 22–26.
14. Корж Л.В. Освітня діяльність земств Харківської губернії (в кінці XIX – на початку XX ст.): Автореф. дис. канд. пед. наук: К., 1999. 19 с.
15. Народное образование в Киевской губернии. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1913 р. № 12. С. 145–221.
16. Обзор Волинской губернии за 1911 г. Житомир: Волинская губернская типография, 1912. 102 с.
17. Різниченко С. Я. Запровадження земств на Правобережній Україні *Київська старовина*. 1999. № 4. С. 142–150.
18. Різниченко С. Я. Земства Правобережної України: структура та основні напрямки діяльності. *Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи. Наукові доповіді Всеукраїнської конференції (19–20 листопада 1996 р.): У 2 ч. Ч. 1.* К., 1997. С. 177–182.
19. Реєнт О.П. Українські визвольні змагання (початок XX ст. – 1921 рік): події на східних теренах національної території. *У робітнях історичної науки*. К.: Просвіта, 1999. 272 с.
20. Развитие сельскохозяйственной кооперации в Киевской губернии. *Вісник I Всеукраїнського агрономічно-економічного з'їзду*. 1917 р. № 6. С. 40–44.
21. Сельское хозяйство в 1915 году. *Киевская земская газета*. 1916 р. № 1. С. 6–9.
22. Сквирская сельскохозяйственная выставка. *Киевская земская газета*. 1912 р. № 33. С. 10–13.
23. Терниченко А. Особенности культурно-агрономической работы на Украине. *Украинская жизнь*. 1913 р. № 10. С. 13–20.
24. Труды совещания крестьянских деятелей Юго-Западного края. 1–8 апреля 1909 г. К.: без вид., 1909. 549 с.
25. Учредительное собрание уполномоченных земств Киевского товарищества западных земств по продаже сельскохозяйственных машин. *Киевская земская газета*. 1913 р. № 7. С. 10–11.
26. Центральний державний історичний архів України м. Київ. (Далі – ЦДАК України.). Ф. 442. Оп. 656. Спр. 132.
27. ЦДАК України. Ф. 275. Оп. 2. Спр. 21.
28. ЦДАК України. Ф. 442. Оп. 637. Спр. 423.

Vanovska I.M., Khan Ye.V. ACTIVITIES OF ZEMSTVOS IN RIGHT-BANK UKRAINE AGAINST THE BACKGROUND OF CULTURAL AND EDUCATIONAL SPACE (BEGINNING OF THE 20th CENTURY)

The article analyzes the making and functioning process of zemstvo institutions in the history of Ukraine at the beginning of the 20th century in terms of the cultural and educational space of national local self-government. It traces the practical measures of zemstvos in terms of organizational plan to expand the representative base and social responsibilities of their own structural units in 1911–1920 on the Right Bank.

The main achievements of the zemstvos in the field of education on the Right Bank were constant financial support for primary schools, publication of special literature, and arrangement of libraries. The duality of management and subordination of the region's elementary schools also led to a corresponding faculty training system: teachers were trained for the public schools of the Ministry of Public Education at training institutes, seminaries, etc. Development of the local public administration system in Ukraine at that time took place in the lack of its own statehood and was regulated by imperial regulations. However, the political, social and economic specifics of Right-bank Ukraine largely determined the chronological and substantive correction of the zemstvo reform in the region. At the same time, the relevant legal provisions defined only the general tasks of zemstvo institutions, the rules for their formation, and obligatory duties. The activities of the right-bank Ukrainian zemstvos demonstrate the process of mastering the legislation of the Russian Empire on local self-government in practice, taking into account conditions of a particular region.

Starting their activities in the field of culture and public education, zemstvos, having no experience in this area while constantly facing a lack of funds and legislative prohibitions from the Russian government, went a long way from being unsystematic to establishing primary schools, publishing special literature and newspapers, as well as arranging libraries. The zemstvos of the Ukrainian provinces of the Russian Empire did not stop at theoretical knowledge. The range of their educational activities also included practical activities on demonstration fields, the work of agricultural councils and bureaus, congresses of agricultural landowners and exhibitions of their achievements.

Key words: *Right-bank Ukraine, zemstvo institutions, district administration, departments, public education.*

Газін В.В.

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

«ГІБРИДНА ВІЙНА» ЯК СКЛАДОВА ІМПЕРСЬКОЇ ПОЛІТИКИ МОСКОВІЇ СТОСОВНО УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 50-Х РР. XVII СТ.

У статті на основі аналізу московської політики щодо України в 50-х рр. XVII ст., доводиться теза, що вона носила всі ознаки «гібридної війни», спрямованої на послаблення та знищення Української держави. На конкретних прикладах показано основні методи та форми проведення «гібридної війни», до яких вдалася московська влада у своєму наступі на українську державність в означений період.

Аналіз розвитку україно-московських відносин середини–другої половини XVII ст. свідчить, що Москва розглядала Україну лише як об'єкт своєї політики, важливий фактор реалізації імперської ідеї. З моменту укладення українсько-московського договору 1654 р. нею проти Української держави було розпочато «гібридну війну».

У статті з'ясовано, що «гібридна війна» полягала у використанні проти українського гетьманського уряду різних форм тиску (політичного, економічного, адміністративного, силового тощо), московською владою здійснювалося підбурювання антиурядових (антигетьманських) настроїв з метою дестабілізації внутрішньої ситуації в Україні, всередині України формувалася промосковська агентура (зокрема з залученням представників духовенства). Нарешті, Московією цілеспрямовано формувалася негативний міжнародний імідж української влади, що мало унеможливити пошук Чигирином союзників на міжнародній арені. Кінцева мета всіх цих заходів була одна – послаблення української влади, обмеження її суверенітету, посилення в Україні позицій московських владних структур та насамкінець – знищення Української держави та анексія українських територій.

«Гібридна війна» проти Української козацької держави, до якої вдалася Московія в постпєреяславський період була виявом та однією з форм здійснення московської імперської політики, кінцевою метою якої була цілковита ліквідація Української держави.

Ключові слова: Українська держава, Московія, міждержавні відносини, імперська політика, «гібридна війна».

Постановка проблеми. З 2014 р. у наше повсякдення увірвалася війна, яка для значної частини пересічних українців стала чинником зламу усталених стереотипів (щодо вікових україно-московських відносин, сутності «братів слов'ян»), шоком від незрозумілої нелюдської жорстокості москвитів. Водночас для фахівців-істориків ні агресія Московії у 2014 р., ні їхні сучасні жахливі злочини проти людяності не виявилися жодним чином несподіваними. Сучасні події – це звичайний вияв сутності московського суспільства, сформованого в ході тривалого імперського поступу північно-східного сусіда, а війна проти України, яка сьогодні набула форми повномасштабного вторгнення із застосуванням усіх методів її проведення, є нічим іншим, як продовженням звичної московської політики, спрямованої на поглинення українських територій, привласнення усього українського культурного потенціалу та

історії, політики, яка здійснювалася Московією щодо України уже понад 800 років. Ця війна тривала з часу, коли зіткнулися два світи, які існували та існують в різних цивілізаційних вимірах, вона набувала різних форм та інтенсивності, а арсенал засобів завжди був значно ширшим ніж прості військові дії та охоплював різні сфери суспільних відносин. Останнім часом у зв'язку з сучасною фазою московської агресії стосовно України у вжитку з'явився термін «гібридна війна».

Власне термін «гібридна війна» походить від латинського *“hybrida”* (перемішування) й означає війну, в перебігу якої відбувається поєднання принципово різних типів та способів її ведення (використання традиційних форм війни, кібервійни, організованої злочинності, організація іррегулярних конфліктів, здійснення терористичних актів тощо), що скоординовано застосовуються для досягнення основних цілей. Така війна,

виходить за рамки традиційних понять про неї, вона набуває комбінованого характеру, де відбувається поєднання політичних інтриг, боротьби за політико-економічне домінування над країною тощо [24, с. 36].

Формами проведення «гібридної війни» є створення внутрішніх суспільних протиріч через пропаганду; створення економічних проблем; протидія зв'язкам країни-жертви з сусідніми країнами; всебічна підтримка сепаратизму й тероризму аж до проведення актів державного тероризму; побудова різноманітних псевдодержавних утворень; сприяння створенню нерегулярних збройних формувань (повстанців, партизан тощо) та їх оснащення. Окрім цього, «гібридна війна» може включати залучення до конфлікту третіх країн. Нарешті, на певному етапі «гібридна війна» переростає в неприховану відкрити повномасштабну військову агресію [27, с. 68].

Такі складові «гібридної війни», як інформаційна, чи кібервійна, не роблять її виключно феноменом ХХІ ст. Є всі підстави вважати, що «гібридна війна», розпочата кремлем проти України у 2014 р., сягає своїм корінням принаймні у 50-ті роки ХVІІ ст., коли вже невдовзі після відомої Переяславської ради 1654 р. та укладення українсько-московської угоди чітко проявилася антиукраїнська політика Московського царства, яка здійснювалася в різних формах тиску (політичного, економічного, адміністративного, силового тощо), коли Москвою активно залучалася різного роду агентура, відбувалося підбурювання антиурядових (антигетьманських) настроїв з метою дестабілізації внутрішньої ситуації та всіма силами створювався негативний міжнародний імідж української влади. Кінцева мета всіх цих заходів була одна – знищення української державності. З огляду на сучасні події московсько-української війни, необхідність остаточного зламу імперських ідеологічних стереотипів щодо «братнього народу», «слов'янської єдності», «спільної історії» тощо, формування чіткої та аргументованої концепції українсько-московських відносин на різних їх етапах, вбачається необхідність глибшого дослідження політики Московії щодо України 50-х – початку 60-х рр., коли в постпереяславський період на ґрунті угоди 1654 р., московське керівництво розпочало планомірні спроби обмеження суверенітету українського Гетьманату, що набуло обрисів «гібридної війни».

Аналіз джерел та останні публікації. У сучасній українській історіографії проблематика українсько-московських відносин середини – дру-

гої половини ХVІІ ст. розробляється в працях В. Горобця [12; 13; 14], в яких автор прослідкував наростання протиріч та у стосунках між Чигирином та Москвою у постпереяславський період. Я. Федорук у монографії «Віленський договір 1656 року: Східноєвропейська криза і Україна у середині ХVІІ століття», зокрема, аналізує позицію Московії на переговорах з Польщею стосовно вирішення «українського питання» [26]. А. Бульвінським досліджувалися українсько-московські відносини 1657–1659 рр. в сенсі визрівання причин та передумов війни 1658–1659 рр. [8]. Також в сенсі розгляду боротьби між Польщею та Московією навколо вирішення на свою користь «українського питання», дослідження особливостей розвитку українсько-московських відносин та політики Московії щодо України в постпереяславський період здійснено в працях В. Газіна [9; 10].

Водночас, слід звернути увагу на те, що московська політика стосовно козацької України набула цілеспрямованого та системного характеру досі не розглядалася як «гібридна війна» з метою послаблення гетьманської влади, обмеження суверенітету та, врешті, ліквідації української державності. Зважаючи на актуальність даної проблеми, її дослідження вбачається необхідним.

Метою пропонованої статті є окреслення форм та методів «гібридної війни», що здійснювалася Московією проти козацької України, доведення тези, що дана політика була цілісним та цілеспрямованим тиском на гетьманський уряд з метою посилення позицій московської влади в Україні.

Виклад основного матеріалу. Саме на середину ХVІІ ст., оголвавшись від важких «смутних» часів, Московія взяла курс на створення імперії коштом території колишньої Руської держави. Ставилася завдання об'єднання всіх слов'янських та православних народів під скіпетром династії Романових. Для Москви з'явилася нагода, скориставшись послабленням Речі Посполитої, на становищі якої вкрай негативно позначилися події Української революції, заявити про свої геополітичні амбіції та підвищити свій статус у європейській політиці, принаймні посперечатися за домінування в регіоні Центрально-Східної Європи.

Саме в період правління царя Алексея Михайловича були створені зовнішньополітичні основи майбутньої імперії. Серед завдань, які були поставлені в кремлі одне з визначальних місць займало приєднання українських земель. При цьому обґрунтування доцільності і справедливості реалізації цього завдання, як це трактується

у московській історіографії полягало у релігійній та національній спорідненості «...російського з українським і білоруським народами» [6]. Без сумніву, поширені як в тогочасній офіційній московській риторичі, так і в сучасних працях московських дослідників розмови про релігійну близькість, спільні корені, чи «спільну київську спадщину» постали як результат ідеологічного обґрунтування звичайного зовнішньополітичного експансіоністського курсу, що здійснювався протягом не одного століття.

Звичайно, що роль України в справі реалізації цих намірів була визначальною. На думку українського історика першої половини – середини ХХ ст. О. Оглобліна, «...здійснення московської програми III Риму було неможливим без опанування України і підкорення Української козацької держави московському політичному впливові» [22, с. 166].

Власне серед московських істориків домінуючою була й залишається ідея, що «...ці народи (український, білоруський – Авт.) чекали свого звільнення за допомогою великого російського народу» [11, с. 26–27]. Як тут не згадати новітні божевільні ідеї путіна. Сама ж Україна ж розглядалася в Москві фактично в якості першої сходинки на шляху в Подунав'я та на Балкани. Більше того, захоплення України з її вигідними геополітичними позиціями, господарським потенціалом, людськими ресурсами, мілітарними можливостями, а також культурною спадщиною Руської держави було визначальним на шляху перетворення периферійного, маловідомого Московського князівства в імперію з амбіціями регіонального, а то і загальноєвропейського лідера. У цьому сенсі слід згадати лаконічну, проте влучну формулу, запропоновану британським істориком Норманом Дейвісом: «Московія + Україна = Росія» [17, с. 576].

Роль України в досягненні московських імперських цілей була, без перебільшення, вкрай важливою. На думку О. Оглобліна, в Москві, розуміючи культурну вищість України, зокрема значення такого освітньо-наукового осередку як Києво-Могилянська колегія, прагнули скористатися ним в своїх інтересах [22, с. 166]. Захопивши й привласнивши його, можна було утвердити нову, центральну роль у православному світі. При цьому слід сказати, що саме представники духовенства (московського і не лише) відіграли одну з головних ролей у формуванні ідеологічної основи московської імперської політики. Такою основою стає теорія III Риму, яким проголошувалася Москва. Як писав у 1471 р. московський митропо-

лит Філіп, «...якщо інші царства падали за зраду православ'ю то Москва буде непорушно стояти, залишаючись вірною йому. Вона третій і останній Рим...» [Цит. за: 23, с. 98].

У середині XVI ст. теорія III Риму фактично стає державним концептом Московії, а на кінець XVI ст. постає в якості офіційної ідеології та практики [21, с. 32–35]. А вже з середини XVII ст. розпочалася її реалізація на практиці.

Точкою відліку активного наступу на Україну, який набуває форм фактичної війни з залученням різноманітних «гібридних» методів, стало укладення московсько-української угоди 1654 р.

Для гетьмана Богдана Хмельницького даний договір та залучення Москви до війни проти Речі Посполитої був шансом на продовження боротьби за звільнення всіх українських земель з-під влади Польщі. Як він писав у листі до кримського хана, «...а що до Москви – що ми з нею зав'язали приятель, то ми... бачили як вони (поляки) з різних країв наймають військо против вас. Чому б того не мали й ми зробити? Краще мати більше приятелів!» [Цит. за: 15, с. 890]. Однак цілком іншими виявилися плани Москви.

Для Москви основні положення «Переяслава» – протекція і допомога Україні в боротьбі з Річчю Посполитою були лише камуфляжом її імперських цілей. Курс на використання договірних відносин з Україною виключно в руслі планів кремля виявився дуже швидко. І тут означилися перші прояви «гібридної війни», яку повела Москва проти свого союзника.

Уже з 1655 р. в Москві виявили бажання здійснити ревізію угоди 1654 р. 15 січня 1655 р. до Чигирини прибув царський посланець Артамон Матвеев, який і ознайомив Хмельницького з далекосяжними планами царя. Зокрема, йшлося про прагнення царя зробити Київ своєю резиденцією, збудувавши там двір та покої. Звичайно, як це подавав Матвеев, це було зумовлене лише бажанням Алексея Михайловича (надзвичайно набожного та богомільного царя) молитися в Києві «образу Пречистої і святим мощам Антонія і Феодосія й інших святих». Водночас царський посланець переконував гетьмана, що перетворення Києва в ще одну царську столицю й розміщення там царського двору стане «грізним» чинником проти Польщі. Також Матвеев натякнув на необхідність запровадження в Україні солдатського війська «...для охорони від наступів польського короля і кримського хана...», а також на доцільності призначення в українські міста московських воєвод для запобігання утисків та

кривд «...від приїжджих людей» [20, арк. 11–14; 15, с. 1033].

Богдан Хмельницький тоді рішуче відкинув вимоги царя. Водночас Москва не полишила спроб чинити тиск на гетьманський уряд з метою ревізії українсько-московської угоди. Одним з засобів такого тиску стало провокування антигетьманських настроїв серед рядового козацтва та посполитих, а відтак – поширення ідей щодо доцільності введення московських воєвод в українські міста. Подібні завдання отримували московські посланці, які прибували в Україну, або просто проїжджали через її землі. Зокрема, в червні 1657 р. наказ провести антигетьманську агітацію отримав Іван Желябужській, який відправився з Москви до трансільванського володаря Ракочі [28, с. 154; 13, с. 146.]. Відтак, спеціально обравши довший шлях, перебуваючи в українських містах, він агітував міщан і рядових козаків проти гетьманської політики, яку називав зрадницькою та злочинною, закликав місцевих мешканців виступати за введення московських воєвод до українських міст, переконував, що для них краще бути під управлінням воєвод, ніж під владою гетьмана і старшини [15, с. 1381].

Спроби тиску на гетьманський уряд активізувалися після смерті Хмельницького. Уже 20 серпня 1657 р. (після того, як до Москви надійшла інформація про смерть гетьмана) до Посольського приказу було викликано українських послів на чолі з Павлом Тетерею, які саме тоді перебували в Москві, та повідомлено про рішення направити в Україну московські війська під керівництвом князів Ромодановського та Трубецького. У якості мети називалося прагнення в умовах міжусобиці у Війську Запорозькому «... їх (козацтво – Авт.) запевнити у царській ласці» [16, с. 18–19, 24–25].

Водночас, попри те, що в українсько-московській угоді 1654 р. не йшлося стосовно якоїсь ролі царя в процесі обрання українського гетьмана, в Москві поставили під сумнів легітимність наступників Богдана як його сина Юрія, так і Івана Виговського, який спочатку виступав в ролі радника молодого Хмельниченка. Таким чином царське керівництво прагнуло узалежнити обрання нового гетьмана виключно від рішення царя, що створило б умови для здійснення тиску на український уряд. Ніби промовляли: «Хочете отримати булаву, будьте поступливішими в питаннях воєвод тощо». Так, окольничий Фйодор Бутурлін, свого часу, коли ще був живий Богдан Хмельницький, говорячи про перспективи обрання на гетьманство його молодшого сина Юрія, попри відпо-

відне рішення старшинської ради, звертаючись до царя, виказував переконання, що «... по смерті гетьмана тому слову буде відміна, то все буде на волі твоїй, великого государя: кого ти, великий государ, пожалуєш накажеш бути над Військом Запорозьким гетьманом, той і буде» [5, с. 682].

Прагнучи максимально скористатися з ситуації, що склалася в козацькій Україні після смерті Хмельницького, московське керівництво направляє 20 серпня 1657 р. до Чигирини стольника Васілія Кікіна [5, с. 781–782]. Як і попередні московські посланці, останній, проїжджаючи українськими містами, проводив секретні розмови з міщанами (війтами, бурмістрами, представниками міської черні), спонукаючи тих до думки про доцільність введення воєвод «...для оборони від неприятельських приходів і всяких розправних діл». Він наголошував, що саме воєводи здатні захистити простий народ від «кривд та обтяжень з боку полковників та інших людей» [11, с. 789].

Крім цього Кікін, ігноруючи загальноприйняті правила, та демонструючи певну зневагу до наступників Богдана Хмельницького, водночас підштовхуючи тих до пошуку компромісу та порозуміння з Москвою, прибувши до Чигирини, зустрівся спочатку з представниками старшини, а потім вже з гетьманом [5, с. 790–793, 797–798; 1, с. 30–31]. Такі дії царського посланця можна розцінювати як ще один черговий приклад тиску на гетьманський уряд з боку московського керівництва.

Надалі означені форми тиску на Гетьманат продовжувалися. У Москві намагалися максимально скористатися зі смерті Богдана Хмельницького і того факту, що в Чигирині склалася ситуація, коли офіційно гетьманом був Юрій Хмельницький, але фактично влада сконцентрувалася у руках генерального писаря Івана Виговського. Так восени 1657 р. до України прибув А. Матвеев з проектом договірних статей, що повною мірою відображали наміри Москви переглянути формально діючий договір 1654 р. в бік посилення свого впливу в Україні. Йшлося про необхідність введення воєвод не лише до Чернігова, Ніжина, Переяслава, Білої Церкви, а до інших українських міст. При цьому московські залоги в тих містах мали утримуватися з українських доходів: «...щоб у тих містах городи робили, та з волостей тих живність має йти на воєвод та на їх військо». Також Матвеевим була представлена вимога щодо виведення української козацької залоги з Бихова, куди, натомість, має бути введена московська залога. Насамкінець, вимагалось підпорядкування київського митро-

полита московському патріархові [2, с. 23–24; 4, с. 233].

Для більшої переконливості означених вимог цар видав наказ воеводі Ромодановському виступити з 5-тисячним військом в Україну до Переяслава. Це військо мало нагадувати про межі компетенції гетьманського уряду, а за необхідності – оперативно діяти. При цьому в окремій грамоті з запевненнями непорушності договору 1654 р., наголошував, що московські війська направлені в Україну виключно з метою захисту українського народу від можливого вторгнення татар і поляків, за умов, коли у Війську Запорозькому «хитання та старшинам непослух» [4, с. 190].

Ці «хитання та непослух», а власне створення та роздмухування різного роду протистоянь в українському суспільстві, аж до розпалювання громадянської війни, стало також однією з форм «гібридної війни», що проводилася Москвою. Фактично, московське керівництво провокувало ситуацію (внутрішньоукраїнську кризу), за якої в Чигирині змушені б були йти на суттєві поступки, ситуацію, коли без «допомоги» Москви неможливо було б її розв'язати.

Яскравим виявом такої політики стало формування та підтримка антигетьманської опозиції у 1657–1658 рр. Для розпалювання «громадянського протистояння» у Москві скористалися з проблем політичного та соціального характеру, які означилися в період гетьманування Івана Виговського. По-перше, в середовищі козацтва, зокрема частини старшини було присутнє негативне ставлення до факту обрання гетьманом саме Виговського (того звинувачення в незаконному усуненні від влади Юрія Хмельницького, згадували шляхетське походження тощо). По-друге, означилося наростання соціальних протиріч між козацькою старшиною з одного боку, та рядовим козацтвом, селянством та міщанами – з іншого, що було пов'язано з процесом зростання старшинського землеволодіння та майновою диференціацією в середовищі козацтва. Третім чинником, який був задіяний в сенсі формування антигетьманської опозиції, були бунтівні настрої в середовищі січового товариства, де вбачали несправедливим зростання ролі в державі городского козацтва, особливо старшини.

Саме цим і намагалися скористатися в Москві. При цьому «добрі та справедливі» царські воеводи протиставлялися «свавільним та зажерливим» козацьким старшинам. Відповідно, розігрувалася карта «справедливої» допомоги антигетьманській опозиції «у відповідь на воляння знедоленого

народу, що потерпав від злочинної політики незаконної влади». З іншого боку, в Москві пропонували свою допомогу гетьманському уряду, ціною якої мали бути поступки в питаннях щодо московських воевод тощо.

При цьому слід зазначити, що таємна підтримка опозиції була фактором тиску на гетьмана й створення передумов для запровадження воеводського управління. Підтримуючи опозицію у її боротьбі проти гетьмана, у Москві здобували підтримку з боку козацької черні, січовиків та посполитих в справі призначення воевод в українські міста.

Таким чином інтереси запорізької опозиції і московського керівництва ситуативно співпадали. На користь Москви діяло й те, що за час з 1654 р. в середовищі козацької старшини встигло сформуватися промосковське угруповання («партія»). Одними з його лідерів були полтавський полковник Мартин Пушкар та запорізький кошовий Яків Барабаш, які й виступили на чолі антигетьманської опозиції.

Опоненти гетьмана І. Виговського зайняли яскраво виражену деструктивну позицію. Її прикладом став факт, коли за наказом запорізького кошового Я. Барабаша були перехоплені гетьманські посланці з листами до хана, а сама таємна кореспонденція, що викривала задуми гетьмана заручитися підтримкою Криму, була відправлена до Москви. При цьому від себе особисто кошовий радив цареві, «...щоб не мав козаків за винятком Запорожжя, а волость обернув у підданство, щоб наказав схопити Виговського, а Барабашенка призначив гетьманом». І лише завдяки тому, що Виговському вдалося перехопити запорізьких посланців, вказані листи не потрапили до царських воевод. Водночас сам гетьман отримав переконливі докази бунту, очолюваного січовим керівництвом [18, с. 154].

Уже 1 грудня 1657 р. з Січі до Москви відправляється посольство з метою переконати царський уряд в зраді гетьмана. Доказами мали слугувати договори з Трансільванією, Швецією, Кримом, які були укладені Виговським лише «...для зради проти вашої царської величності». Також посли мали довести незаконність самого обрання І. Виговського гетьманом й засвідчити бажання всього Війська Запорізького низового вірно служити царю [4, с. 184–185].

Звичайно, в Москві не могли не скористатися з нагоди втрутитися у внутрішні справи Української держави й домогтися реалізації програми її підпорядкування воеводському управлінню. У розмові

з запорізькими послами царські дяки вдалися до традиційної практики навіювання тим потрібних ідей. Вони настійливо переконували козаків, що краще було б якби в українських містах були царські воєводи, «не було б їм жодних кривд від полковників» [4, с. 188].

Через три дні запорізькими послами були подані письмові пункти (на думку М. Грушевського, складені явно за допомогою московських дяків [16, с. 113]), у яких містилися звинувачення на адресу І. Виговського та козацької старшини. Наголошувалося, що Виговський «литвин» і саме його обрання гетьманом суперечить традиціям Війська Запорозького, де завжди гетьманів обирали лише із Запоріжжя. Різкій критиці піддавалася зовнішня політика гетьмана, який, згідно слів запорожців, «...без відома і без указу його царської величності» здійснює неправомірні стосунки з кримським ханом, а також з іншими королями та князями. Насамкінець, у чолобитній містилося прохання надіслати до козацької України царських воєвод, які б збирали всі податки до царської казни: «Щоб великий государ, його царська величність, наказав бути в містах Війська Запорозького, в яких доведеться, для охорони міщан та повітових людей, своїм царської величності воєводам, і на тих воєвод в ратних людей, які з ними будуть збирати і давати стацію з міст Малої Росії» [4, с. 191–194].

Також серед постулатів, продиктованих дяками січовикам, а після цього зафіксованих в чолобитній січовиків, були наступні: усунення від влади, а також обрання нового гетьмана має відбуватися лише з дозволу та під контролем царського уряду; при виборі нового гетьмана мають піддаватися ревізії попередні «гетьманські статті», тобто пункти українсько-московської угоди [16, с. 113–117].

Як відзначав М. Грушевський, ці пункти стали результатом «...дуже тісного співробітництва запорізької демократії та московської бюрократії... його завданням було при тім не збільшення ролі впливу городової черні – а збільшення через неї свого впливу на старшину – можливості тиску на неї, можливості змусити старшину, з постулатами черні і Січі в руках – виконувати московські вимоги і директиви» [16, с. 113–117].

Таким чином, запорізькі послы, прийшовши зі скаргами на гетьмана І. Виговського, отримали чітку програму обмеження суверенітету Української козацької держави. При цьому вся справа подавалася таким чином, що дані вимоги виходили не від Москви, а виключно від Запоріжжя,

яке представляло волю всього українського народу.

За результатами переговорів у Москві, від царського імені кошовому Я. Барабашу була надана грамота, якою було засвідчено факт визнання Москвою Коша в якості одного із суб'єктів українсько-московських відносин [13, с. 187]. Звичайно, це було спрямовано безпосередньо проти Виговського.

Водночас, московське керівництво займало позицію арбітра у конфлікті між гетьманом та опозицією, таким чином ставлячи обидві сторони в залежність від себе й намагаючись добитися бажаного посилення свого впливу в Україні. Так, до Чигирини 9 грудня 1657 р. (через тиждень після прибуття до Москви запорізьких послів) було направлено окольничого боярина Богдана Хітрово, який мав обговорити з гетьманом всі гострі питання внутрішнього життя козацької України [4, с. 194]. Водночас Москвою були представлені чіткі вимоги. Зокрема, Хітрово передав гетьманові, що для захисту українських міст від ворогів (тут, очевидно, йшлося і про зовнішніх, і про внутрішню опозицію) цар «...велів в значніших городах Малої Росії: в Чернігові, Ніжині, Переяславі та інших... бути своїм воєводам і ратним людям» [4, с. 94–96].

Гетьмана було просто поставлено перед фактом уже прийнятого рішення. Для його узаконення у Москві вимагали укладення нової угоди замість підписаної 1654 р., яка б легітимізувала окупацію України.

Слід віддати належне гетьману Івану Виговському. За умови грубого тиску з боку Москви та активізації антигетьманської опозиції він змушений був маневрувати й погодитися на укладення нової угоди з Москвою, яка передбачала присутність московських воєвод та стрільців в окремих українських містах. Однак, щоб звести нанівець антиукраїнські московські устремління, гетьман водночас віддає наказ полковникам завадити їх реалізації, а також ініціює переговори з Польщею, які завершилися укладенням відомої Гадяцької угоди 16 вересня 1658 р.

Наступною формою «гібридної війни» Московії проти України можна вважати намагання московського керівництва сформувати стійкий негативний імідж українського керівництва в системі міждержавних відносин. Найяскравіше це проявилось в ході віленських переговорів 1656 р.

Власне самі переговори, їх започаткування можна вважати такими, що порушували положення українсько-московської угоди 1654 р. й

безпосередньо спрямовувалися проти інтересів Війська Запорозького та несли загрозу існуванню Української держави. По-перше, їх метою було припинення війни між Московією та Польщею, що жодним чином не могло влаштувати українську сторону. По-друге, в ході самих переговорів гостро постало «українське питання» і цілком реальною була загроза досягнення миру коштом України. При цьому українська делегація, яка прибула до Вільна, просто не була допущена до переговорів (і в Москві, і у Варшаві боялися, що позиція українців може зірвати переговори й унеможливити досягнення миру).

Під час самих переговорів сторони (особливо Москва) вдалися до цілеспрямованої дискредитації козацької України та звинувачень на адресу Гетьманату. Зокрема, з позиції Москви це робилося з метою унеможливлення будь-якого зближення, чи порозуміння між Чигирином та Варшавою.

Характерними в цьому сенсі були слова, сказані керівником московської делегації князем Нікітою Одоєвським під час одного з засідань віленської комісії: «... це такий народ (українці – Авт.), який ні з вами, ні з нами не може жити в мирі, і завчасно шукає собі нового покровителя, чи шведа, чи Ракоці, з'єднавшись з кимсь з них, вони можуть бути небезпечними і нам і вам; від них слід тікати як від сказаного пса...» [7, с. 518].

Фактично, цією фразою Одоєвській намагався переконати поляків, по-перше, в тому, що українцям не можна довіряти й розраховувати на якісь з ними договори, по-друге, що вони становлять небезпеку і для Москви, і для Варшави, й тому для вирішення «українського питання» сторони мають об'єднати зусилля: «...не будуть ні вашими, ні нашими, – коли цар від них відступиться, вони піддадуться або султанові, або ханові, або шведському королеві, і з'єднавшись з ними стануть воювати і Москву, і Польщу» [15, с. 1245]. Поляків московські делегати переконували: «Козаків самі в послуху не вдержите, а тоді буде і нам і вам тяжче; стане з них новий Крим, коли вони турецьку приймуть протекцію... Ці люде (козаки), як дикі звірі: треба їх наперед обласкавити, а потім уживати. Коли вони зрозуміють, що ви їх хочете мати, не будуть ані вашими, ані нашими. Ви самі

перестерігали нас, що вони зі Шведом і Ракоцієм порозуміваються; певне до них, або до бусурманів підуть» [Цит. за: 19, с. 35].

Безумовно, така тактика Москви здійснювалася цілеспрямовано та продумано. Вона становила елемент «гібридної війни» задля досягнення єдиної мети – послаблення козацької України, обмеження суверенітету гетьманського уряду та створення умов для захоплення українських земель Московією.

Врешті, за певних умов «гібридна війна» переростала у відкриту військову агресію. Зокрема, саме намагання українського гетьманського уряду протистояти московському тиску та просування Чигирин в напрямку порозуміння з Польщею призвели до розгортання московсько-української війни 1658–1659 рр. При цьому, ще до укладення відомого Гадяцького договору вже 22 червня 1658 р. белгородський воєвода Г. Ромодановській отримав наказ виступити в Україну для «погамування свавільників» [16, с. 250–251]. Фактично під прикриттям допомоги гетьману в боротьбі з опозицією розпочалася звичайна агресія. У лютому 1659 р. в Україну вторглося московське військо князя А. Трубецького. Врешті, ця війна завершилася розгромом московського війська під Конотопом.

Висновок. Аналіз розвитку україно-московських відносин середини–другої половини XVII ст. свідчить, що Москва завжди розглядала Україну лише як об'єкт своєї політики, важливий фактор реалізації імперської ідеї. З моменту укладення українсько-московського договору 1654 р. нею проти України було розпочато «гібридну війну». Вона полягала у здійсненні в різних форм тиску на український гетьманський уряд (політичного, економічного, адміністративного, силового тощо), відбувалося залучення різного роду агентури, підбурювання антиурядових (антигетьманських) настроїв з метою дестабілізації внутрішньої ситуації, також створювався негативний міжнародний імідж української влади. Кінцева мета всіх цих заходів була одна – послаблення української влади, обмеження її суверенітету, посилення в Україні позицій московських владних структур та насамкінець – знищення Української держави та анексія українських територій.

Список літератури:

1. Rawita-Gawroński F. R. Próba pojednania z Rusią. Poselstwo Bieniewskiego: od śmierci B. Chmielnickiego do umowy chadziackiej. Kraków : G. Gebethner i Spółka, 1907. S. 30–31
2. Акты, относящиеся къ истории Южной и Западной Россіи, собранные и изданные археографическою комиссією (далі – АЮЗР). Санкт-Петербург : Тип. П. А. Кулиша, 1863. Т. 4. 276 с.
3. АЮЗР. Санкт-Петербург : Тип. Э. Пратца, 1867. Т. 5. 335 с.

4. АЮЗР. Санкт-Петербургъ. Тип. В. В. Пратц, 1873. Т. 7. 398 с.
5. АЮЗР. Санкт-Петербургъ : Тип. М. Этингера, 1879. Т. 11. 820 с.
6. Арсланов Р. А., Мосейкина М. Н. Курс лекций: «История Отечества». URL: <http://www.humanities.edu.ru/db/msg/1249>
7. Бростовский П. К. Дневник дороги на Комиссию в Вильну 1656 года, с самого акта Комиссии наскоро списаного. *Сборник Муханова*. 2-е изд. Санкт-Петербургъ, 1866. С. 483–542.
8. Бульвінський А. Г. Українсько-російські взаємини 1657–1659 рр. в умовах цивілізаційного розмежування на сході Європи. Київ, 2008. 680 с.
9. Газін В. В. Між Москвою та Варшавою: «українське питання» в 1654–1667 рр. : монографія / наук. ред. – проф. В. С. Степанков. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2019. 372 с.
10. Газін В. В. Політика Москви стосовно козацької України в постперейславський період: започаткування гібридної війни як засобу реалізації російської імперської ідеї. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки* / [ред. кол.: А. Г. Філінюк (відп. ред.), С. А. Копилов, С. В. Олійник та ін.]. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2015. Вип. 8 : До 25-річчя створення кафедри історії України. С. 144–156.
11. Галактионов И. В. Из истории русско-польского сближения в 50-60-х гг. XVII века (Андрусовское перемирие 1667 года). Саратов : Издательство Саратовского университета, 1960. 106 с.
12. Горобець В. «Волимо царя східного...» Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. Київ : Критика, 2007. 462 с.;
13. Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. Київ : Ін-т іст. Укр. НАНУ, 2001. 533 с.
14. Горобець В. Україна та Росія після Переяслава: фактори інтеграції та дезінтеграції. *Козацька спадщина* / [ред. кол. : В. А. Смолій (гол. ред.), С. В. Абросимова, В. М. Андрєєв та ін.] . Вип. 1. Нікополь – Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2005. С. 72–80.
15. Грушевський М. С. Історія України-Руси : В 11 т., 12 кн. / [Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін.]. Київ : Наукова думка, 1997. Т. IX-2. 776 с.
16. Грушевський М. С. Історія України-Руси : В 11 т., 12 кн. / [Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін.]. Київ : Наукова думка, 1998. Т. X. 408 с.
17. Дейвіс, Норман. Європа: Історія / Пер. з англ. П. Таращук, О. Коваленко. Київ : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. 1463 с.
18. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Т. 4: 1655–1658 рр. / [упорядн. о. Ю. Мицик; ред. кол.: В. А. Брехуненко, Д. В. Бурім, О. О. Маврін, Г. К. Швидько. НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Інститут історії України; Канадський інститут українських студій (Едмонтон)]. Київ : Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2015. 540 с.
19. Липинський В. Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. Філадельфія : Східно-Європейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського, 1991. 346 с.
20. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. Інститут рукопису Ф. П. Комплексний фонд «Історичні матеріали». Зібрання історичних документів XVII-XX ст. Оп. 5. Од. зб. 15557–15561. Сибірський приказ. 317 арк.
21. Оглоблин О. Московська теорія III Риму в XVI–XVII ст. *Теорія Третього Риму*. Збірник праць членів Церковно-Археографічної Комісії Апостольського Візитатора для Українців у Західній Європі / [Під ред. проф. д-ра І. Мірчука]. Мюнхен : Церковно-Археографічна Комісія Апостольського Візитатора для Українців у Західній Європі, 1951. 55 с.
22. Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654 р. *Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження)* / [редкол. : П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.]. Київ : Смолоскип, 2003. С. 156–220.
23. Путро О. Патріарх Нікон – «хрещений батько» Переяславської угоди 1654 року. *Переяславська рада та українсько-російська угода 1654 року: історія, історіографія, ідеологія (Матеріали міжнародного «круглого столу»)*. Київ : Інститут історії України НАН України, 2005. С. 97–111.
24. Радковець Ю. І. Ознаки технологій «гібридної війни» в агресивних діях Росії проти України. *Наука і оборона*. 2014. №3. С. 36–42.
25. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 447 с.
26. Федорук Я. О. Віленський договір 1656 року : Східноєвропейська криза і Україна у середині XVII століття. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. 623 с.
27. Феськов І. В. Основні методи ведення гібридної війни в сучасному інформаційному суспільстві. *Актуальні проблеми політики*. 2016. Вип. 58. С. 66–76.

28. Шевченко Ф. П. Русские воеводы на Украине : Очерки взаимоотношений Украины и Московского государства во второй половине XVII столетия (1940). *Шевченко Ф. Історичні студії : Збірка вибраних праць і матеріалів (До 100-річчя від дня народження)*. Київ : Ін-т іст. Укр. НАНУ, 2014. С. 41–318.

29. Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII в. Сношение малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. Москва : Из Чтений в имп. о-ве истории и древностей рос. при Моск. ун-те, 1899. 1104 с.

Hazin V.V. “HYBRID WAR” AS A COMPONENT OF MOSCOW’S IMPERIAL POLICY REGARDING UKRAINE IN THE SECOND HALF OF THE 50s. OF XVII CENTURY

In the article based on the analysis of Moscow’s policy towards Ukraine in the 50s. of the 17th century, the author proves thesis that it bore all the signs of a “hybrid war” aimed at weakening and destroying the Ukrainian state. Specific examples show the main methods and forms of conducting “hybrid war”, which the Moscow authorities resorted to in their attack on Ukrainian statehood in the specified period.

Analysis of the development of Ukrainian-Moscow relations in the mid-second half of the 17th century shows that Moscow considered Ukraine only as an object of its policy and as an important factor in the realization of the imperial idea. Since the conclusion of the Ukrainian-Moscow treaty in 1654, it has launched a “hybrid war” against the Ukrainian state.

The article found that the “hybrid war” consisted in the use of various forms of pressure (political, economic, administrative, military, etc.) against the Ukrainian hetman government, the Moscow authorities incited anti-government (anti-hetman) sentiments with the aim of destabilizing the internal situation in Ukraine, Moscow formed a pro-Moscow agency within Ukraine (in particular, with the involvement of representatives of the clergy). Finally, Moscow purposefully formed a negative international image of the Ukrainian government, which should have made it impossible for Chyhyryn to find allies on the international arena. The ultimate goal of all these measures was one – to weaken the Ukrainian government, limit its sovereignty, strengthen the positions of the Moscow power structures in Ukraine, and at last – the destruction of the Ukrainian state and the annexation of Ukrainian territories.

The “hybrid war” against the Ukrainian Cossack state, which Muscovy resorted to after the Pereiaslav Agreement, was a manifestation and one of the forms of implementation of Moscow’s imperial policy, the ultimate goal of which was the complete liquidation of the Ukrainian state.

Key words: *Ukrainian state, Muscovy, interstate relations, imperial policy, “hybrid war”.*

УДК 338.43.02(430): (477)
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/2.5>

Глушенюк Н.М.

Національний транспортний університет

АГРАРНА ПОЛІТИКА НІМЕЧЧИНИ В РАЙХСКОМІСАРИАТІ УКРАЇНА. ІСТОРИОГРАФІЯ ПИТАННЯ

У статті досліджується стан наукового опрацювання політики гітлерівської окупаційної адміністрації в аграрному секторі економіки райхскомісаріату Україна, а саме висвітлення в науковій літературі теоретичного обґрунтування засад воєнно-економічної політики німецької верхівки щодо України, дослідження науковцями методів та обсягів депортації українського селянства на роботи до Німеччини, розкриття дослідниками основних засад та конкретних заходів з використання сільськогосподарської продукції в економічних інтересах рейху. Висвітлюється дослідження в історичній науці становища працюючих селян і суті соціальної політики нацистів в умовах окупації а також еволюцію ставлення селянства до нового порядку, залежно від діяльності німецького окупаційного апарату.

Перші роботи, у яких піднімаються питання про нацистський новий порядок та становище селянства на окупованій території з'являються ще у воєнний час. Переважно це невеликі за обсягом роботи пропагандистського характеру.

Наприкінці 50-х – на поч. 60-х років, радянські історики, в тому числі й українські, публікують праці, в яких тією чи іншою мірою розглядаються деякі аспекти нацистської аграрної політики в райхскомісаріаті Україна. Але Україна продовжувала розглядатися лише як один з об'єктів гітлерівської агресії, тому всі питання її історії в Другій світовій війні вивчалися лише в загальносоюзному контексті.

На сучасному етапі науковцями опрацьовано такі важливі аспекти цього сегменту історії села окупаційної доби як особливості аграрної політики німецьких загарбників у різні періоди війни, спроби окупаційної влади здійснити реформування в аграрній сфері, організація окупантами сільськогосподарського виробництва, форми і методи експлуатації та пограбування ними аграрного сектору України.

Сформульовано висновок, що означена тема потребує подальшого всебічного дослідження та створенню спеціального комплексного дослідження, присвяченого вивченню аграрної політики німецької окупаційної влади у райхскомісаріаті Україна.

Ключові слова: райхскомісаріат Україна, окупаційна адміністрація, аграрна політика нацистів, директиви, методи реалізації.

Постановка проблеми. Щодо історіографії обраної теми дослідження, то склалася досить парадоксальна ситуація. Вивченню питань історії України періоду Другої світової війни присвячено понад 20 тис. монографій, статей, брошур. Але, що стосується саме тематики окупаційного нового порядку, то головна увага приділялася вивченню економічної експлуатації нацистами захоплених територій України, нищенню та пограбуванню культурних цінностей, терору проти окупованого населення та руху опору під керівництвом Комуністичної партії. Саме в контексті праць такої тематики знайшла відображення аграрна політика нацистів, але окремі аспекти випали з кола історичних пошуків.

Становище сільського населення в період нацистської окупації 1941–1944 рр. є на сьогодні однією з актуальних проблем історії воєнного

лихоліття, і водночас найменш досліджених, що зумовлено значною політизацією даного питання та історії України в роки Другої світової війни в цілому.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. В сучасній українській історіографії питання, пов'язані із окупаційним режимом періоду Другої світової війни, набули особливої наукової актуальності. Важливим, безумовно, є те, що значно ширше, ніж раніше, залучаються архівні документи і матеріали, привідкривається багато раніше замовчуваних аспектів. Наукові дослідження М. Коваля, О. Лисенка, С. Макаруча, І. Муковського, І. Патриляка, П. Рекотова, М. Потильчака, М. Романюка, М. Слободянока, О. Перехреста та ін. висвітлюють різні аспекти окупаційної політики німецьких загарбників на теренах райхскомісаріату Україна.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Автор поставив завдання: здійснити історіографічний аналіз праць, що розкривають особливості реалізації окупаційної політики в райхскомісаріаті Україна. У своєму дослідженні ми зосередилися на стані наукового опрацювання проблеми на різних етапах вивчення а також на зарубіжній історіографії німецької окупаційної політики на Україні селянства.

Виклад основного матеріалу. Перші роботи, у яких піднімаються питання про нацистський новий порядок та становище селянства на окупованій території з'являються ще у воєнний час. Переважно це невеликі за обсягом роботи пропагандистського характеру, авторами яких були науковці, керівники партійних та радянських органів влади, економісти, спеціалісти сільського господарства. За роки війни було видано близько 50 книг, брошур, збірників статей та півтори тисячі наукових і науково-популярних статей, присвячених тим подіям.

Цінний фактичний матеріал, що розкриває суть окупаційної політики міститься у праці М. Супруненка [1]. Злочинну суть нацизму на конкретних прикладах політики в Україні одним із перших у радянській історіографії висвітлив К.К. Дубина [2]. Характер і методи впровадження терористичного нацистського режиму, в тому числі й аграрні перетворення в українському селі розкриваються на підставі свідчень очевидців у численних статтях та брошурах [3].

Необхідно мати на увазі, що згадані дослідження й не претендували на всебічне висвітлення окупаційного порядку в українському селі. Написання цих робіт, як правило, публіцистичного, агітаційно-пропагандистського характеру мало на меті мобілізувати людей у ворожому тилу на боротьбу з окупантами.

У перше повоєнне десятиріччя каталізатором процесу наукового дослідження окупаційної політики нацистів в цілому й в аграрному секторі, зокрема, стала діяльність Української республіканської комісії по обліку збитків та злочинів, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками за роки окупації. На особливу увагу серед праць, виданих членами комісії, заслуговують роботи А.К. Буцика, Н.М. Стаднійчука, в яких зібрані матеріали про новий порядок на Київщині, частина з яких проливає світло саме на аграрну політику нацистів [4]. Особлива цінність даних досліджень полягає у їх базуванні на досить широкій джерельній базі, яка тоді ще не стала надбанням виключно спецфондів. Але автори робили

занадто сміливі висновки щодо помилок та прорахунків радянського уряду, внаслідок чого їх праці не були опубліковані і опинилися в архівозбірниках.

Наприкінці 50-х – на поч. 60-х років, радянські історики, в тому числі й українські, публікують праці, в яких тією чи іншою мірою розглядаються деякі аспекти нацистської аграрної політики в райхскомісаріаті Україна. Але Україна продовжувала розглядатися лише як один з об'єктів гітлерівської агресії, тому всі питання її історії в Другій світовій війні вивчалися лише в загальносоюзному контексті. Крім того, характерним для більшості дослідників було прагнення довести життєздатність колгоспного ладу навіть під час війни та підкреслити важливість внеску колгоспів, радгоспів у зміцнення оборонної могутності країни. Що ж до існування селянства, окупованих німцями територій, то цей аспект переважно залишався поза межами наукового дослідження

Окремим дослідженням, предметом вивчення якого є життя селянства України в роки воєнного лихоліття, виступає робота С. Лаути «Колгоспне селянство України в роки Великої Вітчизняної війни» [5]. Зазначена робота виступає чи не єдиною серед робіт радянської історіографії, у якій її автором цілісно розглянуто матеріальне становище сільського населення України в період нацистської окупації, а саме – наведено розміри оподаткування, норми натуральних поставок харчових продуктів, розмір штрафів та інших грошових данин.

Серед праць вітчизняних авторів, у яких досліджується селянство України періоду нацистської окупації, варто виділити колективну монографію М. Буцька та М. Лавриновича «Відродження колгоспного села: Комуністична партія України – організатор відбудови народного господарства республіки в роки Великої Вітчизняної війни», у якій її автори торкнулись питання окупаційної політики німецької влади на селі [6]. Проте, основна увага в ній приділяється діяльності партійних організацій, зокрема їх участі у проведенні масово-політичної роботи, здійсненні заходів по відбудові матеріально-технічної бази сільського господарства тощо.

У працях українських дослідників окремі аспекти нацистської аграрної політики розглядаються переважно в контексті боротьби селянства з нацистським окупаційним режимом. В об'єктив дослідників здебільшого потрапляли злочини та звірства нацистських окупантів та тих, хто визнавався їхніми прибічниками. Дослідниками подавалася загальна оцінка людських та матеріальних втрат, що їх зазнало населення на окупованій

території. Проте мало уваги приділялося висвітленню економічного становища та забезпечення матеріального рівня життя селян.

Найвагоміший внесок у вивчення проблеми зробили В.С. Коваль, М.В. Коваль, К.К. Дубина, В.Н. Нем'ятий, П.С. Дишлевий, П.Н. Ємець, О.П. Самойленко [7]. До важливих висновків у своїх дослідженнях приходять В.С. Коваль. У праці «Міжнародний імперіалізм і Україна, 1941–1945» автор подає ґрунтовний аналіз структури та діяльності воєнно-цивільного апарату управління окупованими українськими землями, а також аналізує реформування аграрного сектору економіки райхскомісаріату. В дослідженні «Подвиг народний (Україна у Великій Вітчизняній війні)» розкриваються плани нацистської верхівки стосовно українських земель, розглядається процес заселення сіл райхскомісаріату фольксдойчачами. Висвітлюючи окремі аспекти окупаційної політики «третього рейху», автор доводить, що крах нацистського плану неподільного світового панування був безпосередньо пов'язаний з її наслідками.

П.С. Дишлевий в статті «Крах фашистської аграрної політики на тимчасово окупованій території України (1941–1944 рр.)» надає ґрунтовну характеристику основним директивам по окупаційній політиці в аграрній сфері та аналізує методи реалізації реформи рейхсміністра А. Розенберга.

Підводячи підсумки розвитку історіографії дослідження цього періоду, необхідно зазначити, що в наявній літературі більш глибоко вивчені форми, методи та масштаби вивозу німецькою владою сільськогосподарської продукції з окупованих земель. Щодо спроб гітлерівців реформувати аграрну структуру українських земель, то ці питання досліджено набагато слабше. У цілому дослідження окупаційної політики рейху перебувало на дуже незадовільному рівні.

З постановням і розбудовою незалежної Української держави розпочався новий період у вітчизняній історичній науці, у рамках якого відбувається формування нової історіографії історії України періоду Другої світової та Великої Вітчизняної воєн.

Для даного періоду характерною була поява спеціальних розділів у колективних й індивідуальних монографіях та публікація декількох десятків статей, в яких прямо чи опосередковано розглядаються різні аспекти становища сільського соціуму в умовах війни. Авторами цих праць були М.В. Коваль, В.Ю. Король, Т.С. Першина, П.П. Панченко [8]. Особливий інтерес для розуміння нашої дослідницької проблематики станов-

лять книги М.В. Ковалю, що містять у собі важливі концептуальні положення, теоретичні висновки та узагальнення. Зокрема, у праці «Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.)» автор, висвітлюючи фактично всі аспекти історії України воєнного періоду, значну увагу приділяє й таким питанням, як гітлерівський порядок на окупованих землях, остарбайтери України та економічна війна третього рейху проти України.

Суттєва інформація міститься й у працях фундаментального, узагальнюючого характеру колективів авторів. Так, у підсумковому томі історико-меморіального серіалу «Книга Пам'яті України» – «Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945» у спеціальних підрозділах, авторами яких є О.К. Дубина, Ю.А. Киричук, М.В. Коваль, Л.В. Кондратенко, О.Є. Лисенко, С.А. Макаручук, І.Т. Муковський, П.П. Панченко, П.В. Рекотов, А.С. Чайковський, В.Ф. Шевченко, розглядаються питання функціонування аграрного сектору економіки України в початковий період війни, аграрної політики нацистів та її наслідків для сільського господарства та сільського населення республіки, демографічних втрат сільського соціуму внаслідок фізичного терору нацистів, участі селян у русі Опору [9]. Чимало сформульованих авторами книги положень, узагальнень та висновків у поєднанні з наведеними фактографічними й статистичними даними й донині слугують визначальними орієнтирами в дослідженні історії українського села періоду війни.

У четвертому томі шеститомного видання «Політична історія України. XX століття» В.А. Гриневич і В.І. Кучер приділили увагу й питанням, що стосуються соціально-економічного становища українського села [10]. Так, В.А. Гриневич ґрунтовно проаналізував ставлення українського селянства до сталінського та окупаційного режимів на початковому етапі німецько-радянської війни. Значну наукову цінність має зроблений у дослідженні В.І. Кучером аналіз цілей та завдань німецьких та румунських окупантів щодо економічної експлуатації сільськогосподарського потенціалу України, застосованих ними форм і методів експлуатації та пограбування сільського населення, шкоди.

Широкое коло питань, що стосуються економічного й соціального становища українського села на різних етапах війни, проаналізовано в розділі «Українське село в роки Другої світової війни» (автори О.Є. Лисенко, О.Г. Перехрест, Ю.Ю. Сливка), вміщеному в другому томі фунда-

ментального видання «Історія українського селянства» [11]. Зокрема, в цих текстах на основі використання нових джерел подано досить детальну характеристику економічного та соціального становища села напередодні та в перший період Другої світової війни.

Також необхідно згадати роботи, в яких досліджуються близькі та дотичні до теми нашого дослідження питання [12]. Так, М.В. Коваль і П.В. Медведок в статті «Фольксдойче в Україні (1941–1944 рр.)» досліджують розв'язання проблеми етнічних німців в райхскомісаріаті Україна, звертаючи увагу на вплив цього фактору на становище українського селянства.

Окремо слід розглянути дисертаційні роботи. Зокрема, першою комплексною спробою дослідити основні аспекти окупаційного режиму, в тому числі й аграрну політику в західних областях України, стала кандидатська дисертація В.І. Лавришука «Фашистський окупаційний режим в західних областях України 1941–1944 рр.» [13].

На сучасному етапі науковцями опрацьовано такі важливі аспекти цього сегменту історії села окупаційної доби як особливості аграрної політики німецьких загарбників у різні періоди війни, спроби окупаційної влади здійснити реформування в аграрній сфері, організація окупантами сільськогосподарського виробництва, форми і методи експлуатації та пограбування ними аграрного сектору України. Зокрема, слід відзначити дослідження М. Потильчака [14], М. Романюка [15], В. Ревеука [16], М. Слободянюка [17].

Заслужують на увагу праці О. Перехреста [18]. Дослідник звертає увагу на наявність двох моделей політики окупантів щодо організації сільськогосподарського виробництва в Україні (передусім серед вищого нацистського керівництва), що, зрештою, призвело до «перемоги» позиції відомства «чотирирічного плану» Г. Герінга та збереження радянської колгоспнорадгоспної системи, оскільки саме ця керівна гілка планувала організувати виробництво на базі великих сільськогосподарських господарств.

Тобто, розглянувши видану з др. пол. 80-х років до сьогодні літературу, присвячену різноманітним аспектам окупаційної політики нацистів, можна дійти висновку про якісно новий рівень дослідження. Насамперед більш вагомою стала аргументація наукових висновків і узагальнень, зросло теоретичне навантаження праць, розширилася дослідницька тематика. Та все ж незаперечним фактом є й те, що ще багато аспектів з проблеми аграрної політики окупантів у райх-

скомісаріаті Україна потребують ґрунтовного вивчення й висвітлення.

Особливої уваги заслуговує зарубіжна історіографія проблеми. Серед представників зарубіжної історіографії окремо варто назвати прізвище К. Беркгофа, автора фундаментальної праці «Життя та смерть на Україні в роки нацистського правління» [19]. Особливою ознакою даної роботи є її направленість на висвітлення характеру життя населення під час війни. У ній автор подає картину життя населення на території райхскомісаріату Україна, змальовує модель життя суспільства в умовах воєнної дійсності. Автором зроблено акцент на становищі сільського населення, проаналізовано його матеріальний рівень та психологічний стан. Зокрема, ним порушуються питання взаємостосунків цивільного населення з владою, піднято питання релігійного та культурного життя. Ґрунтовною джерельною базою відзначаються узагальнюючі праці Д. Армстронга та І. Каменецького [20]. Окремі аспекти діяльності цивільної та військової адміністрації на території райхскомісаріату Україна розглядають у своїх працях Ч. Мадайчик і Б. Кравченко [21].

Певний внесок у дослідження теми зробили українські історики у діаспорі. Критичний підхід і поглиблений аналіз подій характерні для праць В. Косика [22]. Особлива цінність праці вченого полягає насамперед у широкому використанні ним документальних матеріалів, які зберігаються в західноєвропейських архівних установах.

Тобто, зарубіжна історіографія німецької окупаційної політики на Україні, хоча і базувалася переважно на об'єктивістських підходах до висвітлення теми, все ж у своєму доробку не має спеціального комплексного дослідження, присвяченого вивченню аграрної політики рейху в Україні.

Висновки. Підводячи підсумок історіографічного огляду, слід констатувати, що сучасна історіографія Другої світової війни має значні здобутки. Зробила вона свій внесок і у вивчення окремих аспектів окупаційного режиму, запровадженого в райхскомісаріаті Україна. Та все ж, незаперечним фактом є й те, що означена тема ще недостатньо вивчена і потребує подальшого всебічного дослідження. Вважаємо, що розширення джерельної бази, а саме відкриття архівів та віднайдення нових документів значно вплине на якість історичних праць. Це, безумовно, сприятиме створенню у майбутньому спеціального комплексного дослідження, присвяченого вивченню аграрної політики німецької окупаційної влади у райхскомісаріаті Україна.

Список літератури:

1. Супруненко М. Україна напередодні і в Вітчизняній війні проти німецько-фашистських загарбників. Боротьба українського народу проти німецьких загарбників: Збірник статей. Уфа, 1942. С. 29–36.
2. Дубина К. Варвари двадцятого віку. Саратов, 1942. 16 с.
3. Шульга З. Українське селянство не буде у фашистській неволі. Уфа, 1942. 36 с.; Новиченко Л.М. Гітлерівська кріпаччина (про «німецьку земельну реформу» на тимчасово окупованій Україні). Саратов, 1942. 20 с.
4. Матеріали Української республіканської комісії по обліку збитків та злочинів, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками. ЦДАВО України (Центр. держ. архів вищ. органів влади та упр. України). Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 284, 285.
5. Лаута С. П. Колгоспне селянство України в роки Великої Вітчизняної війни. К., 1965. 208 с.
6. Буцько М., Лаврінович М. Відродження колгоспного села: Комуністична партія України – організатор відбудови народного господарства республіки в роки Великої Вітчизняної війни. К., 1968. 168 с.
7. Коваль В.С. Міжнародний імперіалізм і Україна. 1941–1945. К., 1966. 260 с.
8. Коваль В.С. Подвиг народний (Україна у Великій Вітчизняній війні). К., 1970. 135 с.
9. Коваль М.В. Все – для перемоги. Подвиг трудящих України у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. К., 1970. 196 с.
10. Коваль М.В. Історія пам'ятає! Кривавий шлях фашистів на Україні. К., 1965. 116 с.
11. Дубина К.К. Радянська Україна у Великій Вітчизняній війні. К., 1967. 48 с.
12. Нем'ятий В.Н. Вірність. З історії боротьби трудящих Миколаївської області проти фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) Одеса, 1973. 204 с.;
13. Дишлевий П.С. Крах фашистської аграрної політики на тимчасово окупованій території України (1941–1944 рр.). *Український історичний журнал*. 1971. № 6. С. 74–80.
14. Ємець П.Н., Самойленко О.П. Полтавщина в роки Великої Вітчизняної війни. Харків, 1965. 104 с.
15. 8. Коваль М.В. Україна: 1939–1945: Маловідомі і непрочитані сторінки історії. К., 1995. 192 с.
16. Коваль М.В. Україна у другій світовій війні: уроки історії та сучасність. К., 1995. 283 с.
17. Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). К., 1999. 336 с.
18. Коваль М.В. Друга світова і Велика Вітчизняна війни та сьогодні: роздуми історика. *Український історичний журнал*. 1995. № 3. С. 3–22.
19. Коваль М.В. Друга світова війна та історична пам'ять. *Український історичний журнал*. 2000. № 4. С. 3–19.
20. Король В.Ю. Історія України. К., 1995. 260 с.
21. Першина Т.С. Фашистський геноцид на Україні, 1941–1944. К., 1985. 170 с.
22. Панченко П.П. Аграрна історія України. К., 2000. 342 с.
23. Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945 / гол. ред. кол. : голова І. О. Герасимов, заступ. голови І. Т. Муковський, П. П. Панченко. К.: Пошукововидавниче агенство «Книга Пам'яті України», 2000. 944 с.
24. Політична історія України. XX ст. У 6 т. / редкол. : І. Ф. Курас (голова) та ін. К. : Генеза, 2002–2003. Т. 4. Україна у Другій світовій війні, 1939–1945 / керізн. тому В. І. Кучер. К.: Генеза, 2003. 584 с.
25. Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах / керізн. автор. колективу С. В. Кульчицький, автор. колектив: О. В. Андрощук, В. К. Баран, В. М. Веселова [та ін.]. К.: Наук. думка, 2006. Т. 2. 655 с.
26. Коваль М.В., Медведок П.В. Фольксдойче в Україні (1941–1944 рр.). *Український історичний журнал*. 1992. № 5. С. 15–28.
27. Патриляк І.К. До питання про внесок ОУН та УПА у боротьбу проти нацистських окупантів на території України. *Український історичний журнал*. 2004. № 5. С. 81–95.
28. Потильчак О.В. «Новий порядок» в окупованій Україні (1941–1944). *Пам'ять століть*. 1991. № 1. С. 97–104.
29. Ніколаєць Ю.О. Цивільне населення України на початку війни з німецько-фашистськими загарбниками. К., 1998. 36 с.
30. Слободянюк М. Селяни України під нацистським окупаційним режимом, 1941–1944 (на матеріалах південних областей). *Київська старовина*. 2000. № 2. С. 44–57.
31. Рекотов П. Адміністративний, судовий та поліцейський апарат рейхскомісаріату “Україна”. *Нова політика*. 1997. № 3. С. 51–56.
32. Лавришук В.І. Фашистський окупаційний режим в західних областях України. 1941–1944.: авто-реф. дис. ... канд. іст. наук . 07.00.01. К., 1998. 28 с.
33. Потильчак О. «Новий порядок» в окупованій Україні. *Пам'ять століть*. 1999. № 1. С. 97–104.
34. Романюк М. І. Українське село у роки німецької окупації. *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук.ст.* К., 2002. Вип. 6. С. 201–203.

35. Ревегук В. Господарське життя і матеріальне становище полтавців в умовах німецькофашистської окупації. (1941–1943 рр.). *Архівний збірник на посвяту 100-річчя Полтавської вченої архівної комісії. «Архіви. Документальна спадщина Полтавщини: минуле, сучасне, перспективи (1903–2003)»*: Матеріали наукової конференції. АСМІ, 2003. С. 193–202.
36. Слободянюк М. Селяни України під нацистським окупаційним режимом, 1941–1944 (на матеріалах південних областей). *Київська Старовина* 2000. № 2. С. 48–57.
37. Перехрест О. Г. Життя українського селянства в роки нацистської окупації 1941–1944 рр. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Вип. 9. Серія: Історія: Збірник наукових праць. Вінниця, 2005. С. 163–172.
38. Перехрест О.Г. Українське село в 1941–1945 рр.: економічне та соціальне становище: монографія. Черкаси: Видавничий відділ ЧНУ імені Б. Хмельницького, 2011. 670 с.
39. Беркгоф Карел. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою. Український науковий інститут Гарвардського університету; Інститут Критики. К.: Часопис «Критика», 2011. 556 с.
40. Armstrong J. Ukrainian nationalism. 2 ed. Littleton, 1980. 361 p.; Nationalism and human rights Processes of modernisation in the USSR / Ed by I. Kamenetsky; Publ. for the nationalities (USSR and Europe). Littleton, 1977. 246 p.
41. Madajczyk Cz. Hitlerowski terror na wsi polskiej 1939–1945. Warszawa, 1965. 194 s.
42. Madajczyk Cz. Komisarjat Rzeszy Ukrajna (Reichskommissariat Ukraine). Problemy historii i archiwistyki. Lublin, 1986. S. 139–152.
43. Krawchenko V. Soviet Ukraine under Nazi Occupation, 1941–1944. *Ukraine during World War II: History and its Aftermath*. Edmonton, 1968. P. 20–42.
44. Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993. 660 с.

Glushenok N.M. AGRICULTURAL POLICY OF GERMANY IN THE REICH COMMISSARIAT OF UKRAINE. HISTORIOGRAPHY OF THE QUESTION

The article examines the state of scientific development of the policy of the Hitler occupation administration in the agrarian sector of the economy of the Reich Commissariat of Ukraine, namely, the coverage in scientific literature of the theoretical justification of the foundations of the military and economic policy of the German leadership in relation to Ukraine, the study by scientists of the methods and scope of the deportation of the Ukrainian peasantry to work in Germany, the disclosure by researchers basic principles and specific measures for the use of agricultural products in the economic interests of the Reich. The study in historical science of the position of working peasants and the essence of the social policy of the Nazis under the conditions of occupation, as well as the evolution of the attitude of the peasantry to the new order, depending on the activities of the German occupation apparatus, is highlighted.

The first works that raise questions about the Nazi new order and the situation of the peasantry in the occupied territory appear in wartime. Mostly, these are small-scale propaganda works. In the first post-war decade, the activity of the Ukrainian Republican Commission for the Accounting of Damages and Crimes Caused by German-Fascist Invaders During the Years of Occupation became the catalyst for the process of scientific research into the occupation policy of the Nazis in general and in the agrarian sector, in particular.

At the end of the 50s – at the beginning. In the 1960s, Soviet historians, including Ukrainian ones, published works in which some aspects of the Nazi agrarian policy in the Reich Commissariat of Ukraine were considered to one degree or another. But Ukraine continued to be considered only as one of the objects of Hitler's aggression, therefore all issues of its history in the Second World War were studied only in the context of the All-Union.

At the present stage, scientists have worked out such important aspects of this segment of the history of the village during the occupation period as the peculiarities of the agrarian policy of the German invaders in different periods of the war, the attempts of the occupation authorities to implement reforms in the agricultural sector, the organization of agricultural production by the occupiers, the forms and methods of their exploitation and plundering of the agricultural sector of Ukraine.

The conclusion is formulated that the specified topic requires further comprehensive research and the creation of a special comprehensive study dedicated to the study of the agrarian policy of the German occupation authorities in the Reich Commissariat of Ukraine.

Key words: Reichskommissariat Ukraine, occupation administration, agrarian policy of the Nazis, directives, implementation methods.

УДК 94(477.85):614
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/2.6>

Гучко О.І.

Чернівецький медичний фаховий коледж

Дробіна Л.М.

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

ПРОБЛЕМА ЗАХВОРЮВАННЯ ТА СМЕРТНОСТІ СЕРЕД НАСЕЛЕННЯ ПІВНІЧНОЇ ЧАСТИНИ БУКОВИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті йде мова про проблему захворювання і смертності серед населення північної частини Буковини другій половині ХІХ ст. на початку ХХ ст. Звертається увага на особливості розвитку системи охорони здоров'я краю у зазначений період. На основі використання низки архівних джерел проаналізовано статистику захворювання, смертності та видужування місцевого населення. Висвітлюються деякі аспекти лікарняної допомоги, наводяться причини захворюваності населення краю.

Характеризуються соціально-економічні фактори, які мали негативний вплив на збереження здоров'я населення краю. Звертається увага на те, що низький рівень санітарної культури, у поєднанні з хронічним голодуванням призводив до частих епідемічних захворювань. Серед місцевого населення поширювались такі інфекційні захворювання, як холера, віспа, скарлатина, туберкульоз, пелагра, які без належного лікування часто зумовлювали зростання смертності серед буковинців. Отож проблем в охороні здоров'я на той час залишалося чимало. Лікувальних закладів і медпрацівників як на тодішнє число населення, було недостатньо. Через це, як також через дорожнечу медичних послуг, лікуванням було охоплено незначну кількість хворих. Проте, згодом завдяки сумлінній праці більшості медичних працівників, певній їх профілактичній і просвітницькій роботі, діяльності у цьому напрямку владних структур означена сфера поступово поліпшувалася: будувалися сучасні на той період лікарні, відкривалися аптеки, збільшувалося число медпрацівників, а основне все більше хворих з більшою довірою ставилося до лікарів, лікарень і зверталось до них по медичну допомогу. В результаті поступово знижувалася смертність від інфекційних та інших хвороб, децю підвищувалася тривалість життя мешканців краю. Тож попри труднощі і складності, справа охорони здоров'я в краї робила певний поступ вперед. Його забезпечувала як державна та крайова влада, так і громадськість, яка постійно добивалася покращення в охороні здоров'я краян.

Ключові слова: північна частина Буковини, охорона здоров'я, медична допомога, хвороби, лікарня, епідемія.

Постановка наукової проблеми та її значення. Історія медицини є одним із розділів загальної історії культури людства. Вона розглядає розвиток знань, пов'язаних із захворюваннями, лікуванням людини, збереженням і зміцненням її здоров'я, яке завжди було і залишається найважливішою життєвою цінністю людини.

Історичний досвід становлення та розвитку системи медичної допомоги простежує надання допомоги хворим у процесі: від елементарних методів догляду до створення лікарняних комплексів з належним обладнанням. З другої половини ХІХ ст. вивчення історичного досвіду Буковини стало більш результативнішим у зв'язку із запровадженням австрійською владою крайової

науково обґрунтованої медико-санітарної статистики з публікацією відповідних регулярних звітів. Специфіка місцевих умов її становлення й розвитку дає можливість виробити сучасну теорію охорони здоров'я, більше того, на її основі створити нову українську модель. Лише засвоєння уроків минулого допоможе рухатися шляхом прогресу.

Охорона здоров'я – це система державних, громадських й індивідуальних заходів та засобів, спрямованих на запобігання захворюваності і передчасної смерті, забезпечення життєдіяльності і працездатності людини. Реформа медицини розпочата в 2018 р. сьогодні зіткнулася з новими викликами. Російська війна проти України загострила проблеми надання вчасної медичної допо-

моги тим, хто залишився в окупованих регіонах. Антисанітарні умови можуть спровокувати нові хвороби. Тому досвід становлення і розвитку регіональної медицини, що тісно пов'язана з діяльністю санітарної та лікарняної служб на теренах краю в австрійський період є однією із важливих сторінок історії Буковини. Тому метою статті є необхідність проаналізувати проблеми, що виникали в системі охорони здоров'я та медичній допомозі населенню північної частини Буковини в австрійський період.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідницьку зацікавленість викликають насамперед праці буковинських істориків-краєзнавців. Без сумніву, найстарішою є австрійська історіографія проблеми і праці відомого буковинського історика Раймунда Фрідріха Кайндля, в яких міститься чимало відомостей про стан медицини на Буковині у XIX ст. Так, у одній із його найвідоміших праць «Історія Чернівців з найдавніших часів до сьогодення» (опублікована у 1908 році німецькою мовою, у перекладі – українською у 2005 році) [17] досліджено появу у краї перших кваліфікованих лікарів, спорудження перших лікарень та ін. З сучасних досліджень варто відмітити праці чернівецьких науковців. У колективній праці «Чернівці: Історія і сучасність» питанням розвитку системи охорони здоров'я в австрійський період присвячені окремі параграфи [12, с. 143–146]. Історію медицини Буковини окреслено і в колективній монографії «Медицина Буковини – шлях милосердя» [13], де вміщено інформацію щодо організації медичної допомоги населенню Буковини у різні історичні періоди.

Грунтовне дослідження з історії заснування і становлення Чернівецької обласної клінічної лікарні здійснив О. Руснак [9]. Окремі аспекти лікарняної допомоги населенню краю наведено у публікаціях В. Проца, О. Гелея [8], Н. Коцура [5]. Аналіз становлення і розвитку системи охорони здоров'я на Буковині в названий період висвітлено в колективній монографії «На зорі боротьби за здоров'я й тривале життя» В. Ботушанського і О. Гучко [1].

Виклад основного матеріалу. Впродовж століть населення Буковини, як й інших суміжних територій не раз зазнавало нищівних ударів грізних хвороб, що забирали життя сотень і тисяч людей, а народна медицина нерідко була безсилою перед ними. Відомий історик Буковини Р.Ф. Кайндль зробив у свій час небезпідставне припущення, що за часів перебування

краю у складі Молдавського князівства у Чернівцях, а тим більше на селі «не вживалося жодних заходів щодо охорони здоров'я... не можна було знайти в Чернівцях у той час ні лікаря, ні аптеки» [17, с. 50, 63]. Але і після приєднання Буковини до Австрії позитивні зрушення у цій сфері охорони здоров'я на Буковині відбувалися повільно. Масові інфекційні та інші захворювання мали своїм наслідком передчасну смерть багатьох тисяч мешканців краю. У 1865–1866 рр. у зв'язку з голодом і холерою у 150 населених пунктах краю захворіло 12 003 особи, з яких померло 5823 (49%) [11, арк. 54].

У серпні–листопаді 1872 р. у десятках сіл Чернівецького, Кіцманського повітів і у м. Чернівцях захворіло на холеру 1689 осіб. На її подолання було направлено 8 лікарів. Хоча більшість хворих вдалося врятувати, проте й померло 426 осіб, що становило 25% [14, с. 4].

Упродовж вересня–жовтня 1873 р. холера охопила південні повіти Буковини, де захворіло 663 особи, з яких померло 347 (52%) [10, арк. 1–28]. Дошкуляла й така гостра інфекційна хвороба, як віспа. За 1861–1871 рр. від неї померло майже 500 осіб [21, с. 2]. Санітарна статистика по різних повітах дає підстави стверджувати, де і які хвороби, зокрема інфекційні, були найбільш поширеними, що спричиняли передчасні летальні наслідки. Так, у Сторожинецькому повіті у 1888–1890 рр. щороку помирало понад 2 тис. осіб: мертвонароджені складали 3%, від уродженої слабкості – 18%, від туберкульозу легенів – 12%, від запалення дихальних органів – 10%, тифу – 4%, скарлатини – 4%, коклюшу – 5%, дифтерії – 3%, дизентерії – 3%, кору – 2%, віспи – 1% [19, с. 66]. Отже, майже 2/3 у цьому повіті у зазначені роки померли не природною смертю, а передчасно внаслідок інфекційних хвороб та погану охорону материнства і дитинства.

Поширеною на Буковині була й така небезпечна інфекційна хвороба, як туберкульоз. Серед причин смерті населення від інфекційних хвороб туберкульоз займав перше місце. Приміром, у 1898 р. із загальної кількості понад 3 тис. осіб померлих від інфекційних хвороб: 62% померло від туберкульозу; 16% – від кору; 14% – тифу; 14% – віспи; 13% – скарлатини, особливо у Кіцманському і Вижицькому повітах. Це ж спостерігалось у 1904–1909 рр.: від туберкульозу щороку помирало понад 1,5 тис. осіб, лікаря викликали лише у рідких випадках. Для ефективної боротьби проти цієї хвороби у травні 1914 р. було створено «Товариство боротьби з туберкульозом на Буковині» [16, с. 3].

Нерідко, у сільських громадах люди масово хворіли одночасно кількома хворобами. Так, у 1899 р. у 142 селах Вижницького, Кіцманського, Сторожинецького повітів і у м. Чернівцях віспою, скарлатиною, дифтерією, кором і коклюшем хворіло 2360 осіб, з яких 645 (27%) померли [18, с. 84–85].

На підставі санітарних звітів крайового санітарного радника Василя Ключенка, у 1890–1899 рр. інфекційними хворобами щороку було охоплено на Буковині: віспою 20 населених пунктів, у т.ч. 16 у північних повітах; кором – відповідно 33 (20), скарлатиною – 34 (24), тифом 27 (19), дизентерією – 14 (11) [18, с. 35, 84–85].

Крайовий санітарний інспектор К. Денаровський давав пояснення щодо причин, масштабів і періодичності кожної з хвороб, зокрема інфекційних. Приміром, холера у 1866, 1872 і 1873 роках охопила 190 населених пунктів, переважно влітку. Проникала вона в край в основному з земель сусідніх держав. У 1866–1878 рр. від холери щороку помирало майже тисячу людей, причому понад 400 під час хвороби не одержували жодної медичної допомоги [15, с. 55–58].

Тиф у ті ж роки охопив 75 населених пунктів. Хвороба тривала в основному з середини серпня по лютий, навідувалася туди 4–5 разів, щороку помирало понад 2000 осіб, з яких майже 90% не отримували медичної допомоги. Причини захворювання: голод, погані житлові умови, нездоровий спосіб життя. Дифтерія охоплювала у ті ж роки 235 населених пунктів, у 118 з яких хворі не отримували медичної допомоги, щороку помирало майже 2,5 тис. осіб, з числа яких 73% не отримували медичної допомоги. Віспою за 1866–1878 рр. хворіло багато людей, з яких щороку помирало понад 600 осіб, 85% з них не отримували медичної допомоги. При цьому зазначалося, що середня смертність серед тих, хто мав щеплення від віспи, становила 20%, а хто не мав – 50%. Така ж характеристика хвороб і їх наслідків подавалася у звітах про дизентерію, кір, скарлатину та ін. [15, с. 71–91].

Принагідно зазначимо, що дані рапортів медичних працівників з повітів про померлих і дані метричних записів у кожному населеному пункті істотно різнилися. Так, за рапортами про віспу, яка у 1866–1878 рр. «навідувалася» у села п'яти повітів від 5 до 8 разів, щороку помирало від неї в краї понад 100 осіб, а за метричними записами – більше 600 [15, с. 91].

Інфекційні хвороби суттєво впливали на показник демографічної статистики, тобто відношення числа померлих за певний період до певної сукуп-

ності людей, що жили у той же період (обчислюється за кількістю померлих протягом року на 1 тис. жителів), цей показник був вищим на Буковині, ніж у цілому по Австрії (без угорських володінь), про що свідчать такі середньорічні дані за 1881–1898 рр. [18, с. 24]. Хоча цей загальний показник смертності поступово скорочувався (за 18 років на 1/3), для Буковини він залишався відносно вищим, ніж по Австрії.

З часом внаслідок розширення мережі і поліпшення діяльності лікувальних закладів, підвищення кваліфікації лікарів, профілактики і пропаганди медичних знань згубний вплив інфекційних хвороб дещо зменшувався.

Однією з поширених хвороб досліджуваного періоду, що мала місце й на Буковині була пелагра. (Сучасне трактування пелагри: захворювання з групи авітамінозів, зумовлене недостатчею в організмі вітамінів РР (нікотинова кислота), виникає внаслідок неповноцінного харчування).

Оскільки пелагра більш, як на чверть століття охопила значне число людей, зокрема і зі смертельними наслідками, потребувала зусиль медиків, владних структур для її подолання, зупинимося на цьому дещо детальніше. Чи не вперше натрапляємо на публічне повідомлення в пресі про цю хворобу в газеті «Буковина» за 13 липня 1886 р. Констатувалося: лікарі безсилі. Робилося припущення, що, можливо, причиною цієї хвороби було споживання населенням мамалиги і малаю (хліба, випеченого з кукурудзяної муки) із муки зіпсованої, недозрілої кукурудзи, якою поміщики Румунії і Бессарабії розраховувалися з буковинськими заробітчанами [3, с. 6].

Крайове управління Буковини у своєму розпорядженні від 19 травня 1891 р. зобов'язало лікарів з'ясувати причини цього захворювання, робити щеплення проти нього. Наступне розпорядження стосувалося необхідності догляду за хворими на пелагру. Кількість хворих на пелагру продовжувала зростати, хоча офіційно називались такі цифри: 1899 р. – 152 ос., 1903 р. – 570. Проте депутат Й. Волчинський на сесії сейму (1904 р.) відзначив, що насправді кількість хворих, яку подали лікарі, неточна, «хворих пелагрою є від 20 до 30 тис., хоча і це не остаточна цифра» [22, с. 3, 89].

Оскільки було визнано, що основною причиною захворювання на пелагру було неякісне зерно кукурудзи, то почалася «боротьба з кукурудзою». Для виходу із даної ситуації пропонувалися як прості рішення – розширити посіви цукрового буряка замість кукурудзи, так і більш дієві – на кордоні з Російською імперією і Румунією, звідки

заробітчани везли зароблену, але часто недозрілу, сиру кукурудзу, побудувати сушарки, де досушувати початки цієї кукурудзи [23, с. 643].

Австрійським митницям на кордонах з Російською імперією і Румунією з 1903 р. було наказано не пропускати таку кукурудзу на Буковину. Священикам рекомендувалося у проповідях у церквах роз'яснювати прихожанам про шкідливість вживання страв із зіпсованої кукурудзи. Крайова санітарна рада і Крайова сільськогосподарська рада рекомендували селянам зменшити посівні площі під кукурудзою, вирощувати інші зернові культури, овочі, фрукти. Більше споживати м'яса, молока, яєць, поєднувати рослинну і тваринну їжу. Як результат крайовий сейм у 1904 р. ухвалив постанову про створення дослідної станції для моніторингу виникнення цієї хвороби і її поширення та вжиття заходів для її стримування.

Стурбованість влади сприяла збільшенню інтересу до харчування селян У 1904 р. було вирішено заснувати у селах, де поширена ця хвороба, громадські кухні, пекарні і годувати там хворих, створити спеціальну медичну комісію на чолі із завідувачем крайовою лікарнею В. Філіповичем [2, с. 2]. Одразу визначено населені пункти, де мали бути створені громадські кухні, намічено заходи щодо скорочення у селян посівів кукурудзи і вирощення інших культур. На всі ці заходи виділено на 1905 р. 20 тис. крон. Незабаром громадську кухню відкрито у с. Раранчому (нині – Рідківці), а до кінця року ще дві кухні і одну пекарню.

У 1906 р. для боротьби з пелагрою Міністерство внутрішніх справ виділило для Буковини 15 тис. к., Міністерства освіти і віросповідань із фондів Буковинського православного релігійного фонду – 10 тис. к., крайовий сейм – 15 тис. к. Це дало можливість для 410 хворих у 12 селах організувати 9 народних кухонь, на що пішло 40 тис. к. Більшість цих хворих (94,2%) вдалося врятувати [6, с. 3; 7, с. 1].

В усі села направлялись спеціальні листи з рекомендаціями, як берегтися від пелагри. А влітку 1907 р. хворі отримували спеціальний набір продуктів: на день 1025 грам пшеничного хліба, раз на тиждень – 300 г сала, пачку солі на 2 тижні і деякі ліки. Газета «Буковина» відзначала, що «головною причиною розросту пелягри в

краю є зубожіне мужицького населення...» [7, с. 1]. З цим, власне, мусили погоджуватися і крайові власті, що «лише поліпшенням економічного становища, життєвого рівня населення можна поборогти пелагру» [20, с. 30].

Про те, що харчування селян, особливо заробітчани, стравами з кукурудзяної муки могло спричиняти захворювання на пелагру, писала й тодішня преса. В номері за 11 квітня 1908 р. газета «Volkspreste» у статті «Пелагра на Буковині» подавала характерні симптоми і прояви захворювання на пелагру: висипка на шкірі, понос, маразм, тупумство, гарячкове марення, що «у багатьох випадках веде до смерті». Давалися рекомендації, як захиститись від пелагри [20, с. 3].

Отже можна сказати, що медико-соціальна боротьба з пелагрою була одним із важливих напрямків роботи австрійської санітарної служби. Проте нажалі у міру різних причин ця хвороба продовжувала мати місце серед населення краю. З тої кількості хворих, що лікувалось і померло від пелагри у медичних установах зрозуміло, що люди зверталися до лікарні по допомогу уже у крайньому випадку коли самотужки не могли здолати наслідки хвороби.

Висновки. Висока захворюваність та смертність серед населення через різні хвороби, зумовлювалися не лише важкими умовами життя, але й не високим, на той час, рівнем організації медичної служби та недоступністю медичної допомоги для більшості населення. Також, однією з причин смерті від різних хвороб у крайових санітарних звітах значилося небажання певної частини населення, особливо сільського, обстежуватися на предмет своєчасного виявлення ознак різних захворювань.

Зважаючи на брак на території Буковини достатньої кількості лікувальних закладів, диспансерів, медичних працівників, нестачу ліків, вакцин, лікувальних сироваток, слід констатувати, що ситуація з епідемічними захворюваннями у краї у другій половині XIX – на початку XX ст. залишалася вкрай важкою. Порівняно з власне Австрією значним залишався показник передчасної смертності. Медична галузь краю поступово, хоча б часткового долала окреслені недоліки, проте Перша світова війна завадила реалізації, багатьох добрих починань.

Список літератури:

1. Ботушанський В., Гучко О. На зорі боротьби за здорове й тривале життя. (Нариси з історії становлення і розвитку системи охорони здоров'я на Буковині в кінці XVIII – на початку XX ст.). Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2015. 104 с.
2. Буковинський сейм // Буковина. 1904. 21 жовтня. С. 2.
3. Дрібні вісті // Буковина. 1886. 13 липня. С. 6.

4. Звіт урядового ревізора, що об'їздив північні повіти Буковини // Народне Богатство. 1909. 5 березня. С. 2.
5. Коцур Н. Формування санітарно-профілактичного напрямку охорони здоров'я в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) // Переяславський літопис. 2016. Вип. 9. С. 150–157.
6. Пелагра на Буковині // Буковина. 1905. 12 березня. С. 3.
7. Пелагра на Буковині // Буковина. 1908. 26 січня. С. 1.
8. Проц В.Й., Гелей О.І. Історія служби швидкої медичної допомоги в Чернівцях // Буковинський медичний вісник. 2004. Т. 8. № 3. С. 233–238.
9. Руснак О.В. Видатні лікарі краювого шпиталю в Чернівцях // Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук. пр. Чернівці, ЧНУ, 2011. Вип. 583/584: Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. С. 34–40.
10. Свідчення про смерть мешканців, видані санітарними органами у 1878 р. 1878 р. // Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО). Ф. 320. Митрополія Буковини, м. Чернівці. Оп. 4.Спр. 68. 28 арк.
11. Статистичні відомості про захворювання населення Буковини холерою, надані міністерству внутрішніх справ. 1866 р. // ДАЧО. Ф. 3. Буковинська крайова управа (адміністрація) Оп. 2.Спр. 6277, 60 арк.
12. Чернівці: Історія і сучасність (Ювілейне видання до 600-річчя першої писемної згадки про місто). (Кол. монографія) В.М. Ботушанський, С.В. Біленкова, О.В. Добржанський та ін. За заг. ред. В.М. Ботушанського. Чернівці: Зелена Буковина, 2009. 586 с.
13. Шкробанець І.Д., Задорожний В.Д., Кобилянський С.Д. Медицина Буковини – шлях милосердя. Чернівці: Друк Арт, 2010. 223 с.
14. Cholera in der Bukowina // Czernowitzer Zeitung. 1872. 14. Dezember. S. 4.
15. Denarowski K. Commentar zur Sanitätskarte der Bukowina. Wien. 1880. 210 S.
16. Genossen im Kampf gegen Tuberkulose in der Bukowina // Czernowitzer Zeitung. 1914. 9. Mai. S. 3.
17. Kaindl R.F. Geschichte von Czernowitz von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart = Кайндль Р.Ф. Історія Чернівців від найдавніших часів до сьогодення / Пер. з нім. В.Ю. Іванюка. Чернівці: Зелена Буковина, 2005. 330 с.
18. Kluczenko B. Sanitäts-Bericht der Bukowina für die Jahre 1890 und 1900. Czernowitz: Eckhandt, 1901. 470 S.
19. Mitteilungen des statistischen Landesamtes des Herzogtume Bukowina. Czernowitz, 1894. Heft 2. 200 S.
20. Pelagra in der Bukowina // Volkspresse. 1908. 11 April. S. 3.
21. Pocken in der Bukowina // Czernowitzer Zeitung. 1872. 27. November. S. 2.
22. Stenographische Protokolle des Bukowiner Landtages der fünften Session der neunten Wahl periode. 1904. Czernowitz [1904]. 494 S.
23. Stenographische Protokolle des Bukowiner Landtages der fünften Session der neunten Wahlperiode. 1903. Czernowitz [1903]. 714 S.

Huchko O.I., Drobina L.M. THE PROBLEM OF THE NORTHERN BUKOVINA'S POPULATION MORBIDITY AND MORTALITY IN LATE NINETEENTH AND EARLY TWENTIETH CENTURIES

The research on the complex multifactorial problem of high rate of morbidity and mortality within the Northern Bukovina's population in late nineteenth and early twentieth centuries is a novel and important tool for documenting the peculiarities of the healthcare situation in the region during the period under study. Based on the use of a number of archival sources, the paper provides the statistics of morbidity, mortality and recovery of the local population. The findings of this study highlight some aspects of hospital care as well as the socio-economic factors that negatively affected the Northern Bukovina locals' wellbeing and caused their morbidity.

For this study, it was of interest to investigate the causes and roots of high morbidity accounted for by a lack of sophisticated sanitation accompanied with chronic starvation. This was known as a concern with the community, infectious diseases such as cholera, smallpox, scarlet fever, tuberculosis, and pellagra spread among the local population, and would result in increased mortality among Bukovinians without their proper treatment. Therefore, the-then local healthcare faced a plethora of challenges – lack of medical resources in healthcare settings and existing deficit of medical personnel. For this reason, and because of the high cost of medical services, only a small number of patients received appropriate care and treatment.

However, to overcome the potential effects of poor healthcare and high rates of morbidity and mortality, local authorities made great strides to improve the quality of both human resources and hospital infrastructure: medical personnel was professionally trained, modern hospitals were being built, pharmacies were opening, respectively the growing number of patients had more trust in doctors and hospitals and sought medical help.

On this basis, we conclude that mortality rate due to infectious and other diseases decreased gradually, and the Northern Bukovina's population's life expectancy increased slightly.

So, despite the difficulties and challenges, the state and local authorities as well as the public did make considerable progress in advancing medical care and health services. Owing to their mutual efforts and strains, the healthcare system in the region was constantly improved and enhanced.

Key words: *the northern Bukovyna's, health care, medical aid, diseases, medical service, epidemic.*

Деркач Ю.О.

Національний університет «Одеська політехніка»

ДРУКОВАНИЙ ОРГАН УКРАЇНСЬКОГО ІНСТИТУТУ ГРОМАДОЗНАВСТВА В ПРАЗІ «СУСПІЛЬСТВО» (LA SOCIÉTÉ) 1925–1927 РР.

Освітньо-наукова діяльність емігрантів у Чехословаччині займає важливе місце в становленні української науки. Перш за все, це шлях до збереження освітнього капіталу та репрезентації української нації на міжнародній арені. Огляд наукової літератури за зазначеним напрямком демонструє певні прогалини, щодо становлення журналу.

У статті проаналізовано зміст випусків часопису «Суспільство», наведено провідні публікації з теми: соціології, історії, економіки. Проведено аналіз рубрикації журналу. Головою редакції був М. Шаповал, який проводив рецензування публікацій, що надходили до нього. У випусках III–IV та V–VI, до колегії приєдналися співробітники Українського Інституту Громадознавства: О. Ейхельман, Н. Григорій, В. Коваль, М. Мандрик Л. Білецький. Приділено увагу питанню популяризації української науки на теренах Українського Інституту Громадознавства. Метою видавництва «Суспільства» зазначаємо не лише розвиток української освіти та науки в Празі, а й представлена у вихованні молоді української національної свідомості. Проаналізована роль збірника у становленні історії української освіти. Невизначеність студентської спільноти на теренах Чехословаччини закликала до згуртування та об'єднання українських емігрантів в освітні осередки та активізацію видавничої діяльності. Так поширювалася преса, поезія, проводилися конференції українською мовою, що стало запорукою розвитку інтелектуального потенціалу. Суспільномовці покидали політичні партії та ставали на оборону та розвиток вітчизняної освіти. Популяризація української літератури сприяла на суспільну ситуації українських емігрантів, оскільки науковці мали право на професійну самореалізацію. Представлені у статті матеріали, дають змогу систематизувати інформацію щодо видавничого органу «Суспільство», яка у подальшому може використовуватися дослідниками, які зацікавлені в тематиці видавничої діяльності українських емігрантів у Чехословаччині 1920–1930 роках.

Ключові слова: видавництво, еміграція, Чехословаччина, редакція збірника, журнал «Суспільство», Український Інститут Громадознавства, М. Шаповал.

Постановка проблеми. Критерієм ефективної діяльності Українського Інституту Громадознавства в Празі – організація видавничої справи співробітників з різноманітних наукових закладів. Важливе місце в становленні української періодики в еміграції займає збірник «Суспільство» 1925–1927 рр. Він став міжнародним науковим майданчиком для висвітлення: політичних, економічних, юридичних, соціологічних проблем. Різноманітні дослідження репрезентувалися у вигляді об'єктивних статей, що давали можливість поглибити свої знання студентам з різних напрямків. Часопис відображав національну самоідентичність та майбутні стратегії становлення системи української освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання видавничої діяльності української еміграції в Чехословаччині вивчали науковці:

С. Наріжний [10; 11], М. Савка [12], Н. Браїлян [2], С. Віднянський [3; 4], О. Даниленко [6], О. Сухобокова [17], О. Вовк [5] І. Крупський [8], В. Стремидло [13]. Збірник «Суспільство» є малодослідженим, тому потребує детального вивчення, оскільки являвся невід'ємним рупором розвитку української науки в Празі та відіграв важливу роль на міжнародній арені.

Вчена Н. Браїлян у своїй роботі «Періодичні видання української еміграції у Чехословаччині (1919–1929 рр.): динаміка розвитку, кількісні параметри», проаналізувала різноманітні часописи та їх кількість видань, що виходили у період 1919–1929, серед зазначених був журнал «Суспільство» [2, с. 77]. Автор підкреслила, що президент Т. Масарик та Е. Бенеш (голова уряду) сприяли розвитку та становленню української науки, а також Прага стала потужним центром

розвитку різноманітних вітчизняних наукових установ, що дало можливість надбання знань студентам, що емігрували на нові території. Вкрай важливо дослідити кількість видань, оскільки кожен випуск наповнений науковою значущістю та є рушійною силою для розвитку знань.

Постановка завдання. Проаналізувати становлення та діяльність українського часопису «Суспільство» в еміграції в Чехословаччині 1925–1927 роках. Особливо розглянути суспільно-політичне значення збірника у становленні та розвитку української освіти та наук: минуле та відбиток у сучасності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Фактично відділом соціології та політики Українського Інституту Громадознавства було зредаговано збірник «Суспільство» впуски I–II, III–IV, V–VI разом 31 1/2 аркушів друку [7, с. 25].

Дослідник С. Наріжний у своїй роботі «Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939: матеріали, зібрані до частини другої» аналізує освітні центри за кордоном в Чехословаччині та їх друкованим органам. Зазначає що вийшло 3 випуски журналу «Суспільство», серед авторів статей були професори різних європейських університетів, що дає змогу оцінити дружні зв'язки та обмін досвідом між європейськими викладачами. В перспективі це розвиває конкурентоспроможність серед професорського складу [10, с. 24]. Одним із важливих завдань Українського Інституту Громадознавства: поширювати науку через видавничу діяльність, що сприяло адаптації студентства до нових реалій життя та займалися просвітницькою діяльністю [17, с. 134].

У свою чергу В. Вовк наголошує, що наукові та публіцистичні напрацювання в еміграції, є надбанням освітньо-наукового напрямку. Вони являють собою дзеркало повсякденного життя українців на чужині. Крізь часописи ми можемо відслідкувати історичні події та процеси, що вплинули на наше з вами життя [5, с. 64].

Перший випуск збірника «Суспільство» частина I–II вийшов у 1925 році за редакцією М. Шаповалова у Празі. Зазначається, що друкуються співробітники закладу з усіх відділів та різних закладів. Головною вимогою до науковців при наданні своєї роботи було об'єктивність інформації, підтверджені ґрунтовними джерелами, при цьому кожен автор несе відповідальність за наданий матеріал. У першому збірники надруковані роботи: І. Блага «Сучасна чеська соціологія», М. Шаповал «До питання про організацію укра-

їнських соціологічних студій», С. Чепін «Застій родинного побуту в суспільній культурі», Ф. Щербина «Проблеми світової сільсько-господарської статистики», Л. фон-Візе «Начерк вибудовування науки про суспільні відносини», М. Мандрика «Національні меншості в міжнародному праві», І. Штейнберг «Місце анархізму в лівому народництві». Автори намагалися надавати інформацію за різними напрямками, крізь які ми можемо простежити соціокультурні проблеми того часу.

Особливу увагу приділяли розвитку та становленню суспільства, та всіх його ланок. Поняття «соціологія» розглядали з різних сторін, та приводили роз'яснення різноманітних європейських науковців. Визначали, що індивід, являє собою соціальний інструмент, при побудові суспільних відносин у громаді. Розглядають питання суспільного сумління та свідомість індивіда. Автори намагаються пояснити моральну еволюцію людства, крізь призму історичних подій. М. Шаповал намагався через статті та публічні виступи, донести важливість соціологічної освіти та навчальних студій.

В окремому розділі обговорюється література: М. Шаповал «Т. Масарик про демократію», М. Мухин «Політичні партії (праця проф. Р. Міхельса)», М. Мандрика «Соціологія і проблеми суспільного виховання в Сполучених Штатах», І. Штейнберг «Соціалістичне виховання (Праця М. Адлера)», М. Шаповал «Навчання соціології в СРСР». Резензії та бібліографія М. Шаповал «Професор М. Грушевський. З історії релігійної думки на Україні», В. Петрів «А. Бубнов. Тихоокенська проблема XX століття», М. Мухин «А. Sorokin. The sociology of revolution» та інші. Представлені замітки Д. Ісаєвича «Масарикове соціологічне товариство» та некролог професора Й. Грубер [15, с. 2].

У 1926 році виходить наступний випуск «Суспільство» частина III–IV. Редакційну колегію представляли: М. Шаповал (український соціолог був головою Українського Інституту Громадознавства, головним завданням вбачав розвиток української соціологічної науки та проведення соціальних досліджень, оскільки ці безцінні наукові надбання пояснюють суспільні зв'язки та процеси, які відбуваються в світовій спільноті), О. Ейхельман (вчений-правознавець, теоретик конституційного права, викладав в навчальних закладах дисципліни пов'язані з юриспруденцією), Н. Григоріїв (очолював відділ народознавства при Українському Інституті Громадознавства з 1925–1927 рр., викладав дисципліни пов'язані

з історією народів, традицій і культур сусідніх країн, соціальну та культурну історію України та інші), В. Коваль (громадський діяч, починаючи з 1925 по 1927 очолював відділ економіки та техніки Українського Інституту Громадознавства. Зробив великий внесок економічну науку, відомий як фахівець машинобудування, складав та викладав літературу за спеціальністю) [9], М. Мандрик (правознавець, викладав міжнародне право та правові дисципліни, таким чином намагався розвивати українську правознавство серед молоді.) Короткі відомості про членів редакційної колегії формують у читача бачення наукових фахівців.

У збірнику представлені такі напрацювання: В. Коваль «Соціально економічна природа сільсько-господарської кооперації», Едвард Росс «Підстави індустріального дуалізму» М. Шаповал «Місто і село (соціологічні нариси)», Чарльз А. Елльвуд «Група та суспільство», В. Петрів «До проблеми сучасної армії в зв'язку з людськими втратами в війні», Р. Міхельс «Соціологія в Італії», М. Мандрика «Національні меншості в міжнародному праві», І. Донской «Етичний марксизм». У журналі присутня секція – обговорення літератури: М. Курах «Загальна соціологія професора Л. фон-Візе», М. Мухин «Досліди професора В. Г. Штефка над впливом голоду на молоде покоління та на поширення туберкульозу», С. Русова «Виховання та соціологія Дюркгейма» та «Бюлетень Міжнародного Університетського життя», М. Мандрика «Церква і соціологія», Д. Дорошенко «Збірник Соціально -економічного Відділу» Української Академії Наук. У збірнику представлені рецензії та бібліографія І. Штентейберг, М. Шаповала, С. Борадоєвський, С. Ган. Представлені літературні та замітки співробітників навчального закладу [14, с. 3]. Випуск збагачений на соціологічне направлення у зв'язку з тим, що українська соціологічна наука набуває більш широкого загалу та починає виокремлюватися в наукові дисципліни. Оскільки саме на практичних заняттях студенти дізнаються про механізми, закономірності, закони, методика, технології та соціологічні стратегії, які в майбутньому.

Наступний випуск 1927 року V–VI частина «Суспільство». Редакційна колегія складалася з М. Шаповал, О. Ейхельман, Л Білецький, Н. Григоріїв, М. Мандрик . Серед заявлених робіт присутні В. Коваль «Соціально-економічна природа сільсько-господарської кооперації», Е. Халупний «Система соціології», М. Мандрика «Сучасне міжнародне право, його сурогати й політична самоволя», І. Донской «Етичний Марксизм»,

М. Шаповал «Українська соціологія», Е. Богардус «Змін соціальної дистанції в людських взаємовідносинах». Винесенні окремою секцією обговорення літератури [16, с. 3].

Випуск направлений на ознайомлення аудиторії з різноманітними соціологічними течіями. Людська воля постає об'єктом дослідження, оскільки впливає на розвиток історії людства. Автори наголошують на тому, що необхідно реорганізувати науку, аби мати позитивні результати навчання студентів. Головним завданням науковців було: досліджувати європейську соціологічну науку та популяризувати її українському суспільству.

Науковець О. Богуславський, зазначає що через видавничу діяльність українських емігрантів, викладачі наукових закладів можуть виховувати національно-патріотичні погляди серед молоді [1, с. 17]. На сьогодні є вкрай важливо ознайомити широкі версти населення з видавничою діяльністю Українського Інституту Громадознавства, а саме збірником «Суспільство». Оскільки через просвітницьку діяльність закладу поширювалася українська соціологічна наука. Головним завданням якої було: виявлення соціальних цінностей серед здобувачів, розробка вітчизняної методології, опис та систематизація наукового та дослідного матеріалу у вигляді звітів, статей, публікацій, підручників, формування соціологічних ідей, проведення соціальних досліджень та їх апробація.

Слід відмітити, що авторський склад редакції журналу «Суспільство» працювало не тільки над видавництвом збірника, а й друкували науково-популярні твори. Члени редакції викладали освітні дисципліни в Українському Інституті Громадознавства, а саме:

Висновки. Таким чином, важливим фактором ефективного видавництва «Суспільства» стали сприятливі умови та фінансова підтримка чехословацької влади. Часопис відіграв важливу роль у становленні української наук та освіти в Празі. Відтак унікальність часопису заключається у висвітлених темах, що торкаються соціально-політичних та економічних процесів суспільних відносин у Чехословаччині. У журналі представлені представники різних галузей знання, які ґрунтовно доносять до населення об'єктивну інформацію, таким чином формують свідоме українське покоління в еміграції 20–30-х рр. ХХ століття. На сторінках журналу представлені передусім проблеми розвитку української соціологічної науки, яка в майбутньому стане основою становлення вже сучасної укра-

їнської соціологічної думки. Суспільно-політичне значення часопису полягає у відтворенні українського наукового потенціалу, заклик до розуміння самоідентичності та підняття національного настрою серед українців. Збірник став міжнародним майданчиком для обміну науково-педагогічного досвіду, що зі свого боку, мотивуватиме молодь до пізнання наукової істини. Завдяки ініціативній редколегії журналу «Суспільство», налагоджувалися зв'язки між українською діаспорою з міжнародними науковими закладами. Видавнича діяльність сприяла становленню української соціологічної, політичної, економічної термінології та формувала інформативний простір навколо Українського Інституту Громадознавства. За рахунок того, що у журналі «Суспільство» друкувалися міжнародні науковці, соціальний рейтинг Інституту зростає, що давало змогу розширити просвітницьку

діяльність закладу. М. Шаповал разом з однодумцями запроваджував через видавничу діяльність комунікаційні стратегії, задля обміном наукового досвіду зі світовою спільнотою. Інтелектуальний продукт українських вчених завжди мав попит на міжнародній арені. Представлений авторський склад у статті через свої публікації намагається забезпечити Інститут методичними та науковими напрацюваннями, які стали основою досліджень сучасниками соціальних процесів в суспільстві. Крізь видавничу діяльність Українського Інституту Громадознавства, можемо визначити мобільність викладацького складу (оскільки професори відвідували різні країни з семінарами та лекціями з різних тематик) та стратегії функціонування навчального закладу. Видавничий орган «Суспільство» є важливою ланкою у процесі становлення української освіти та науки у Чехословаччині 20–30 рр., ХХ століття.

Список літератури:

1. Богуславський О. В. Преса міжвоєнної української еміграції і боротьба за незалежність України: історичний шлях, досвід, дискусії: монографія. Запоріжжя: Просвіта, 2008. 452 с
2. Браїлян Н. Періодичні видання української еміграції у Чехословаччині (1919–1929 рр.): динаміка розвитку, кількісні параметри. *Збірник праць Науково-дослідного інституту пресознавства*. 2014. № 4. С. 74–90.
3. Віднянський С. В. Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині: Український вільний університет (1921–1945) : монографія. Київ: Інститут історії України НАН України, 1994. 82 с.
4. Віднянський С. В. Політика чехословацького уряду щодо української еміграції в міжвоєнний період. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 1993. № 3. Київ. С. 36–56.
5. Вовк О. В Преса української еміграції як джерело вивчення культури, освіти та повсякденного життя українців (1920-ті роки) *Вісник Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського*. 2019. № 3. С. 64–71.
6. Даниленко О. В. Український Громадський Комітет у Чехословаччині (1921–1925 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2004. 208 с.
7. Звіт з діяльності Українського Інституту Громадознавства в Празі і його установ квітень 1926 – листопад 1928. Прага, 1928. С. 2. URL: <https://diasporiana.org.ua/ukrainica/zvit-z-diyalnosty-ukrayinskogo-institutugromadoznavstva-v-prazi-i-jogoustanov-kviten-1926-lystopad-1928/> (дата звернення: 25.04.2023).
8. Крупський І. В. Преса як джерело досліджень національно-визвольних змагань за Українську державу (Друга половина ХІХ – перша чверть ХХ ст.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.06. Київ, 1996. 29 с.
9. Мацько В. П. Коваль Володимир Дмитрович. Енциклопедія Сучасної України / редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін. ; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2013. URL: <https://esu.com.ua/article-9110>
10. Наріжний С. П. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939: матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої. Київ. Олени Теліги, 1999. 272 с.
11. Наріжний С. П. Українська еміграція: культурна праця української еміграції між двома світовими війнами ч. 1.
12. Савка М. О. Українська еміграційна преса у Чехословацькій Республіці (20–30-ті рр. ХХ ст.). Львів, 2002. 308 с.
13. Стремидло В. І. Друга хвиля української еміграції у Чехословаччині (20–30-ті рр. ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. Запоріжжя, 1994. 19 с.
14. Суспільство. Український Інститут Громадознавства Празі. т. 3–4. 1926. 184 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/periodika/6018-suspilstvo-1926-t-3-4/> (дата звернення 10.04.2023).

15. Суспільство. Український Інститут Громадознавства в Празі, 1925 т. 1–2. 159+10 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/periodika/6016-suspilstvo-1925-t-1-2/> (дата звернення 10.04.2023).

16. Суспільство. Український Інститут Громадознавства. 1927. т. 5–6. 161 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/periodika/6021-suspilstvo-1927-t-5-6/> (дата звернення 10.04.2023).

17. Сухобокова О.О. Український культурно-освітній осередок у Чехословаччині в 20-х рр. ХХ ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Історія. 2010. № 17. С. 133–137.

Derkach Yu.O. PRINTED ORGAN OF THE UKRAINIAN INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES IN PRAGUE “SOCIETE” (LA SOCIETE) 1925–1927

The educational and scientific activity of emigrants in Czechoslovakia occupies an important place in the formation of Ukrainian science. First of all, this is a way to preserve educational capital and represent the Ukrainian nation on the international stage. A review of the scientific literature in the specified direction shows certain “white spots” regarding the formation of the journal. The article analyzes the content of the magazine issues, indicates the number of publications presented, and establishes the composition of the authors. Considered topics on which papers were published. The specified editorial board of the magazine. The head of the editorial office was M. Shapoval, who reviewed the publications submitted to him. In editions III–IV and V–VI, employees of the Ukrainian Institute of Social Studies joined the board: O. Eichelman, N. Grigoriyev, V. Koval, M. Mandryk, and L. Biletskyi. The educational and scientific directions of publications in the magazine, which represent the relevance of one or another problem, are revealed. Attention was paid to the issue of popularizing Ukrainian science on the Ukrainian Institute of Social Studies territory. The purpose of the “Society” publishing house is not only the development of Ukrainian education and science in Prague but also the Ukrainian national consciousness represented in the education of young people. The role of the collection in the formation of the history of Ukrainian education is analyzed.

The uncertainty of the student community on the territory of Czechoslovakia called for the unity and unification of Ukrainian emigrants in educational centers and the activation of publishing activities. This is how the Ukrainian press and poetry spread, and conferences were held in the Ukrainian language, which became a key to the development of intellectual potential. Social speakers left political parties and became involved in the defense and development of national education. The popularization of Ukrainian literature contributed to the social situation of Ukrainian emigrants, as scientists had the right to professional self-realization. The materials presented in the article make it possible to systematic information about the publishing body “Society”, which can be used in the future by researchers who are interested in the publishing activity of Ukrainian emigrants in Czechoslovakia in the 1920s – 1930s.

Key words: publishing house, emigration, Czechoslovakia, edition of the collection, magazine “Society”, Ukrainian Institute of Social Studies, M. Shapoval.

УДК 94(477)
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/2.8>

Дояр Л.В.

Книжкова палата України імені Івана Федорова

ІСТОРИКО-УКРАЇНСЬКИЙ ДИСКУРС ПЛАКАТНО-ПОРТРЕТНИХ ТА ЛИСТІВКОВИХ ДРУКІВ УСРР – УРСР 1920–1930-Х РР.

У даній статті порушено проблему тематичного вмісту вітчизняних друків міжвоєнного періоду. Працюючи у межах поточного плану наукової роботи Книжкової палати України, авторка послідовно вивчає різноформатні друковані видання УСРР – УРСР. Маючи позитивний результат в опрацюванні книжкового та періодичного фондів (впродовж 2021–2022 рр. вийшла одноосібна монографія «Книги та періодика України в історичному контексті» (книга 1: 1917–1928 рр.; книга 2: 1929–1945 рр.; книга 3: 1946–1964 рр.; книга 4: 1985–1991 рр.)), авторка прагне розкрити та проаналізувати вміст фонду образотворчих видань Книжкової палати України 1920–1930-х рр. Мета представленої розвідки полягає в актуалізації проблеми архіву друкованих видань України, а головне завдання у вивченні дотепер малодослідженого сегменту зберігання. Стаття написана відповідно до вимог сучасної методології, ґрунтується на принципах історизму, всебічності та об'єктивності, застосовує загальнонаукові (опис, аналіз, синтез, узагальнення, класифікація) та спеціальні (періодизації, історико-порівняльний, контент-аналіз) методи наукового дослідження. Наукова новизна представленої праці доведена фактами неопрацьованості значної кількості матеріалів фонду образотворчих видань України. Результатом проведеного дослідження стало розкриття вмісту зазначеного фонду, встановлення особливостей розвитку плакатного та листівкового друку УСРР – УРСР 1920–1930-х рр. та персоніфікація творчого процесу у зазначеному жанрі. У науковий обіг введено дотепер маловживані або фрагментарно використані друки. Перспективою подальших досліджень є написання монографічної праці з проблеми розвитку образотворчих друку в Україні.

Ключові слова: Книжкова палата України, Державний архів друку, фонд образотворчих видань, плакат-портрет, листівка, постерний та листівковий друк.

Постановка проблеми. Друкований загал, що зберігається у фондосховищах Книжкової палати України, був визнаний національним надбанням, тож, потребує ретельного вивчення. Останній уміщує наукові, навчальні, літературні та інші важливі констатації кількох поколінь вітчизняних дописувачів, віддзеркалюючи особливості їх світосприйняття та усвідомлення навколишньої дійсності. В рамках дослідницького проекту установи «Документальна пам'ять України» авторкою було опрацьовано книжкові та періодичні друки 1917–1991 рр. Наразі, виконуючи завдання поточного річного плану, ми розпочали досліджувати фонди вітчизняних образотворчих та аркушевих друку, що, з урахуванням особливого статусу Книжкової палати України в нашій державі, є науково-актуальною та суспільно-корисною справою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Осередком найбільш потужних сил науковців, які у різних аспектах (теоретичному, практичному, фактографічному, персоніфікованому тощо) та ракурсах (стильовому, видовому, жанровому та

ін.) вивчають порушену нами тематику, є Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Т. Рильського НАН України. Лише впродовж 2021–2022 рр. під кураторством установи побачили світ 15 фундаментальних друкованих праць, присвячених проблемі розвитку художнього мистецтва України. Серед останніх є як колективні [6, 8, 9], так і одноосібні [5, 7] монографії. З початком військової агресії РФ проти України особливої актуальності набули загальні питання захисту та збереження культурної спадщини нашої держави, у тому числі, і шляхом їх ґрунтовної фіксації, вивчення та узагальнення, що знайшло відображення у статтях Т. Кара-Васильєвої [4, с. 42–46], Н. Іванової – О. Пестрецової [3, с. 28–42] та ін.

Постановка завдання. З огляду на великий обсяг образотворчих друку (наразі у фондах палати укладено понад 97 тис. одиниць) та відсутність системних досліджень з зазначеної проблеми, авторка поставила за мету опрацювати постерну (плакатно-портретну) та листівкову частини друкованих видань УСРР – УРСР міжвоєн-

ного періоду на предмет встановлення їх тематичних та змістовних пріоритетів, а також виявлення зв'язку з тогочасними історичними умовами життя українського народу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Насамперед, варто підкреслити, що значна частина плакатів міжвоєнного періоду являла собою портретовані зображення. Велика кількість останніх присвячена постаті Т.Г. Шевченка (1814–1861), що, в принципі, не дивно, адже, переважна кількість творчих констатацій митця відповідала засадам тогочасного класового виховання і органічно вписувалася у проголошену 100 років тому кампанію більшовицької українізації. Через своє кріпацьке походження і зазнані від царизму знущання та приниження, Тарас Шевченко став дуже зручною фігурою для агітаційно-пропагандистської роботи серед українського населення, особливо, тієї його частини, що не була остаточно просякнута пролетарськими ідеями і не поділяла думок колективізації сільськогосподарських угідь. Діапазон талантів Кобзаря, його живописні полотна, поетичні та прозові твори нарочито і підкреслено використовувалися у контексті антисамодержавної діяльності, а програмна мета підпільного «Кирило-Мефодіївського братства» (1846–1847 рр.), потрактована Шевченком як боротьба за створення Всеслов'янської федерації народів з центром у Києві, стала вдалим аргументом у зміцненні дружби трьох східнослов'янських «братів» у складі Радянського Союзу.

Одним із перших, збережених у фондах Державного архіву друку, є портрет Тараса Шевченка, виданий накладом у 250 примірників харківською друкарнею «Книгоспілки» [2, од. зб. 22-084]. Датований 1923 р. плакат уміщує портрет Кобзаря, виконаний олівцем [2, од. зб. 23-010]. Примірник даного друку, окрім того, містить напис «Дозволено цензурою». Неповторну художню композицію було створено на основі одного з автопортретів Кобзаря та за допомогою напівколовидних зображень сільських трудівників. Плакат під назвою «Т.Г. Шевченко і кріпаки» [2, од. зб. 28-006] був виданий друкарнею ім. Петровського у Полтаві накладом у 20 тис. примірників і коштував 25 коп. за одиницю друку. Унікальність даного твору полягає у наявності власноруч позначеного (Г. Кушніренко) та датованого (1928 р.) авторства. Робота являє собою зображення поета в обрамленні квіток та папороті, у верхній частині композиції ліворуч зображено жінку з дитиною, праворуч – зажурену красуню у віночку, що натруженими руками тримається за тин. У відда-

леній перспективі перед глядачем постає картина збирання врожаю: жінки з серпами, чоловіки – з косами. Загалом, представлено пасторальний сюжет, якщо не враховувати виснажливість важкої селянської праці, тим більше, в умовах кріпосницької неволі. Варто підкреслити, що автор даного плакату Георгій Михайлович Кушніренко (1903–?) – український графік, народжений у гоголівській Диканці – все своє життя присвятив створенню шевченкіани і наявність названої роботи у фондах Книжкової палати посилює їх цінність як національного надбання України.

Слід зазначити, що постерна та листівкова шевченкіана розвивалася впродовж усього досліджуваного нами періоду, про що свідчить портрет поета, надрукований видавництвом «Мистецтво» у 1935 р. [2, од. зб. 35-023]. 10-тисячним накладом по ціні 25 коп. за один плакат друкарня Державного видавництва «Мистецтво» у Харкові видала два автопортрети поета – «з пером» [2, од. зб. 36-113] та «у солдатському мундирі» [2, од. зб. 37-069]. Значно більшим накладом у 30 тис. примірників та по ціні 30 коп. було видано загальновідомий, завдяки нашій національній грошовій одиниці, автопортрет молодого Шевченка [2, од. зб. 36-034]. Продовженням зазначеної серії стали олівцеві автопортрети Тараса Шевченка 1857 р. [2, од. зб. 37-420] та 1858 р. творення [2, од. зб. 37-297]. У 1938 р. 15-тисячним накладом вийшов друкований портрет Тараса Шевченка роботи художника Добронравова [2, од. зб. 38-110]. Вартість плакату становила 70 коп. Наступного 1939 р. видавництво «Мистецтво», на доданок до інших, видало ще чотири автопортрети Т.Г. Шевченка [2, од. зб. 39-026-029].

Таким чином, впродовж досліджуваного нами періоду портретована шевченкіана збагатилася значною кількістю друків, які, завдяки кількати-сячним накладам і невеликій вартості примірника, набули значного поширення в Радянській Україні. На цій підставі можна переконливо стверджувати, що Тарас Григорович Шевченко був центральною фігурою українізації не тільки за часів Грушевського-Скоропадського-Петлюри, але й в період здійснення більшовицької кампанії українізації, що, в свою чергу, стало запорукою нетривалого у часі, але надзвичайно потужного за своїми масштабами національно-культурного відродження України. Варто нагадати, що успіхи УСРР на цій ниві до глибини душі вразили таких непримиренних ворогів більшовицької влади, як Євген Петрушевич (1863–1940) та Микита Шаповал (1882–1932): названі учасники національно-

визвольної боротьби висловлювали цілком щире подяку радянській владі за підготовку україномовних інженерів, економістів, лікарів (М. Шаповал) і, навіть, закликали приєднати Західну Україну, що на той момент стогнала від чергового насильницького ополчення, політики осадництва та жорстокої пацифікації, до УСРР (Є. Петрушевич).

На тлі безумовної пріоритетності постаті Т.Г. Шевченка, серед портретованих зображень вказаного періоду найбільшої популярності зажили українські дореволюційні та радянські письменники. Вочевидь, що їх суспільна затребуваність пояснювалася кількома причинами: по-перше, масовою боротьбою з неписьменністю населення та його окультуренням шляхом популяризації видатних літераторів та їх творчості; по-друге, шукаючи опертя в народних массах, радянська влада, перш за все, очікувала підтримки від майстрів публіцистичного та художнього слова.

У виборі письменницьких постатей дореволюційної доби перевага, ясна річ, віддавалася представникам критичного реалізму, які рішуче засуджували попередній суспільно-політичний лад, таврували його недоліки та надихали на революційні перетворення. Тому, не дивно, що серед постерних зображень досліджуваної нами плакатної колекції одним з найдавніших (1922 р. творення) став портрет російського письменника-демократа, житомирянина за походженням і полтавчанина за довгорічним проживанням, Володимира Галактіоновича Короленка (1853–1921) [2, од. зб. 22-043]. Зазначений портрет був виконаний вугіллям і, вочевидь, присвячений світлій пам'яті літератора, що незадовго до цього, фактично, демонстративно помер від голоду, відмовившись від рятівного літераторського харчового пайка. Слід зазначити, що плакат містив авторський (на жаль, нерозбірливий) підпис та вказівку на те, що даний друк був переглянутий цензурою. Пікантність ситуації полягала у тому, що В.Г. Короленко, який через свої політичні погляди поневірявся у царських тюрмах і на засланні, був рішучим противником більшовицького перевороту 1917 р., постреволюційної практики червоного терору і не пішов на співпрацю з радянською владою. Тож, у сучасної людини його плакатне увічнення викликає непідробну повагу не лише до автора твору, але й до видавця цього образотворчого друку.

Того ж таки року вийшов плакат з портретом видатного українського композитора Кирила Григоровича Стеценка (1882–1922) [2, од. зб. 22-071], який, як і В.Г. Короленко, був відверто контр-

аверсійною щодо радянської влади постаттю. Так, К.Г. Стеценко щиро вітав створення Української Народної Республіки, організував співочу капелу УНР, особисто диригував хором під час урочистостей на честь Злуки УНР і ЗУНР, де пролунали духовний («Молитва за Україну» М. Лисенка на слова О. Кониського) і революційний («Вічний революціонер» М. Лисенка на слова І. Франка) гімни.

Загалом, популяризація діячів, що ставилися до радянської влади, м'яко кажучи, зі скепсисом, в 1920-х рр. була доволі поширеною. Пояснюючи даний феномен, ми вважаємо, що нова революційна влада, перегорнувши сторінку свого сповненого терором «воєнного комунізму», у роки НЕПу надавала перевагу не боротьбі з колишніми ворогами, а приверненню до себе якомога більше симпатиків. В подальшому, коли пролунав історичний вирок Йосипа Сталіна про загострення класової боротьби під час будівництва соціалізму, ситуація у ставленні до усіх «сумнівних постатей» докорінно змінилася: почався несамопитий, позбавлений логіки самозбереження і абсолютно аморальний процес винищення власних громадян, переважна більшість яких, до того ж, була безмежно віддана своїй батьківщині.

Судячи з фондів Книжкової палати України, з кінця 1920-х рр. спостерігався очевидний динамізм у виданні портретів українських дореволюційних письменників. Так, у 1928 р. накладом у 3 тис. примірників та по ціні 30 коп. за одиницю товару видавництво «Мистецтво» випустило портретований плакат із зображенням видатного українського прозаїка Івана Нечуя-Левицького [2, од. зб. 28-004], а Державне видавництво України накладом у 15 тис. примірників видало набір листівок з портретами Лесі Українки в юнацькому віці (малюнок І.І. Іванова) [2, од. зб. 28-001], Марка Вовчка (малюнок І. М. Святенка) [2, од. зб. 28-002] та Михайла Коцюбинського (малюнок С. Прохорова) [2, од. зб. 28-003]. В подальшому, образ М. Коцюбинського увічнив відомий український художник, небіж Тараса Шевченка по сестринській лінії Фотій Степанович Красицький (1873–1944) [2, од. зб. 32-161]. Плакатну роботу останнього було видано в Одесі накладом у 10 тис. примірників. Художнику Ф.С. Красицькому також належать вищеназвані портрети Тараса Шевченка [2, од. зб. 35-023] та Івана Нечуя-Левицького [2, од. зб. 28-004].

У 1936 р. державне видавництво «Мистецтво» видало плакати-портрети із зображенням українських радянських письменників, зокрема, Івана Микитенка [2, од. зб. 36-168], Петра Панча [2, од.

зб. 36-169], Івана Кириленка [2, од. зб. 36-170], Павла Тичини [2, од. зб. 36-171]. Названі митці, по суті, становили кістяк тогочасного республіканського літературного пантеону.

Серед портретованих зображень досліджуваного нами періоду у сховищах Книжкової палати України зберігається плакат, виконаний народженим на Херсонщині художником Ісааком Ізраїлевичем Бродським (1883–1939) (свого часу музей його імені був заснований у Бердянську Запорізької області). Робота, що зображає засновника соціалістичного реалізму Максима Горького, містить оригінальний підпис майстра і вказаний ним же 1935 рік написання твору [2, од. зб. 36-108]. На дану дату варто звернути увагу, адже, у сучасній літературі періодом створення портрету називають 1937 р. Твір вийшов у видавництві «Мистецтво» достатньо великим накладом у 20 тис. примірників і реалізовувався по ціні 75 коп. за один лист. Варто підкреслити, що авторським підписом Ісаака Бродського позначені плакати-портрети Григорія Орджонікідзе [2, од. зб. 37-405], В.М. Молотова [2, од. зб. 37-001], Л.В. Кагановича [2, од. зб. 37-014]. Щодо інших знаменитих робіт І.І. Бродського, а саме, виконаних ним портретів Іллі Рєпіна (1910 р.), Олександра Керенського (1918 р.), Володимира Леніна (1917, 1920, 1925, 1929, 1930 рр.), Йосипа Сталіна (1928, 1933 рр.), Михайла Фрунзе (1929 р.), то вони у фонді образотворчих видань, на жаль, не представлені. Не надходив до Книжкової палати і портрет самого Ісаака Бродського, виконаний І. Рєпіним. Факт відсутності даного образотворчого друку є особливо прикритим, адже, «алаверди»-обмін портретами між відомими художниками в історії трапляється не часто.

Поповнюючи «Олімп» видатних пролетарських письменників, образотворчий друк Радянської України видав і розповсюдив плакат із зображенням героя Громадянської війни Миколи Островського роботи художника А. Резницького [2, од. зб. 36-067]. Кольоровим друком і доволі великим накладом (10 тис. примірників) видавництво «Мистецтво» у 1937 р. видало комплект портретів прогресивних, за твердженням більшовиків, українських письменників дореволюційних часів, а саме: фундатора української літературної мови Івана Котляревського (художник В. Кунс) [2, од. зб. 37-083], видатного байкаря Леоніда Глібова (художник Є. Вербицький) [2, од. зб. 37-084], знаменитого драматурга Івана Карпенка-Карого (художник В. Кунс) [2, од. зб. 37-082], поета і перекладача Павла Грабовського (художник

В. Кунс) [2, од. зб. 37-081]. Названі друки коштували цілком демократичні, як для тих часів, 50 коп. Накладом у 7 тис. примірників та по аналогічній ціні за одиницю товару було видано й портрет українського радянського драматурга, очільника Спілки письменників Української РСР (з 1938 р.) Олександра Корнійчука [2, од. зб. 37-106]. Того ж таки року 10-титисячним накладом було випущено черговий плакат з портретом Михайла Коцюбинського [2, од. зб. 37-343]. І це, не дивлячись на те, що син письменника Юрій у 1937 р. був розстріляний як «ворог народу».

В умовах формування культу особи в плакатному друці України розквітла лєнініана та сталініана. До освоєння цього художнього формату причетна більшість тогочасних художників-плакатистів. Сакраментальними стали плакатні і листівкові портрети В.І. Леніна роботи всесоюзного живописця М. Перле [2, од. зб. 37-262, 37-379, 38-105] та авангардистські зображення вождя, виконані українським радянським художником А. Страховим, як наприклад, «Ленін. Плакат 1924» [2, од. зб. 37-261], «1870–1924. В. Ульянов (Ленін)» [2, од. зб. 38-076]. Разом з художником Олексієм Марєнковим художник Адольф Страхов вважається фундатором плакатного мистецтва України, а його знаменитий на весь світ «лєнінський портрет» у 1937 р. був виданий безпрецедентно великим 40-тисячним (!) накладом і продавався по ціні 1 крб. за примірник. Народжений у Катеринославі Адольф Йосипович Страхов (1896–1979) був не тільки художником, що прославився серією плакатів «Абетка революції» (1921 р.), але й скульптором, який, на кшталт французької, створив в Україні власну Триумфальну арку (останню було встановлено на честь Першої кіннотної армії Семена Будьонного). Вищезазначений плакат «1870–1924. В. Ульянов (Ленін)», написаний А. Страховим у 1925 р., експонувався на Міжнародній виставці у Парижі, де здобув Велику Золоту медаль та Гран-прі.

В кольоровому виконанні, величезним форматом та накладом у 18 тис. примірників по ціні 3 крб. за один плакат було надруковано портрет Леніна, виконаний видатним українським живописцем Федором Григоровичем Кричевським (1879–1947) [2, од. зб. 37-202]. Перший ректор Української Академії мистецтв, автор славетного триптиху «Життя», Ф.Г. Кричевський одночасно зі своїм братом Василем став першим в УРСР доктором мистецтвознавчих наук та заслуженим діячем мистецтв УРСР. Згодом, перебуваючи в роки війни під німецькою окупацією, художник

потрапив під пильне око радянських спецслужб, виїхати за кордон до брата Василя він не зміг, тож, незабаром помер за нез'ясованих обставин.

Безпосередньо причетним до творення жанру політичного портретування в УСРР – УРСР був художник Б. Карпов, який, як і І. Бродський, завжди підписував свої роботи. Народжений в Кременчуці вихованець Української академії мистецтв (1918–1920) Борис Миколайович Карпов (1896–1968) був членом Товариства Кіріака Костанді, працював в Одеському театрі революційної сатири, згодом, у якості плакатиста зажив слави найконсервативнішого представника соціалістичного реалізму. Серед плакатних полотен Б. Карпова у Книжковій палаті України зберігаються портрети політичних суперників по XVII з'їзду ВКП(б) – Й.В. Сталіна [2, од. зб. 37-276] (наклад 40 тис., вартість 85 коп.) та С.М. Кірова [2, од. зб. 37-195] (наклад 35 тис., вартість 70 коп.), а також портрети керівних осіб СРСР та УРСР: В.М. Молотова [2, од. зб. 37-206], М.І. Калініна [2, од. зб. 37-205], В.П. Затонського [2, од. зб. 37-188], П.П. Постишева [2, од. зб. 37-267], В.А. Балицького [2, од. зб. 37-284]. Варто зазначити, що у нетиповій, з елементами українського національного колориту, манері Борисом Карповим було написано портрет першого секретаря ЦК КП(б)У С.В. Косіора: художник зобразив його не тільки у вишиванці, але ще й у краватці, що мала вишиванковий візерунок [2, од. зб. 37-278]. Постерне зображення в стилістиці українізації вийшло співставним зі Сталіним накладом (30 тис. екземплярів) і співпало з останнім у ціні (85 коп. за один примірник).

Ще одним фундатором жанру політичного портрету став художник С. Проценко. В Книжковій палаті України зберігається виконаний ним плакатний портрет «всеукраїнського старости» Г.І. Петровського [2, од. зб. 37-266] (друк вийшов 20-тисячним накладом по ціні 85 коп. за примірник), репродукція картини «Тов. Сталін з 6-річною Галею Маркізовою, яка піднесла йому букет квітів – дарунок делегації Бурят-Монгольської АРСР» [2, од. зб. 37-336] (кольорова автотипія вийшла накладом у 10 тис. по ціні 1 крб. за примірник). Кольорові портрети Й.В. Сталіна, поряд з іншими, створював і художник Семен Спірін [2, од. зб. 37-065]. В Україні його роботи виходили 30-тисячним накладом по ціні 1 крб. 25 коп. за одиницю друку.

Плідним політичним плакатистом був Ю. Ендржеєвський. Ним написаний портрет Народного комісара закордонних справ СРСР

М.М. Літвінова [2, од. зб. 37-223], створена галерея портретів Героїв Радянського Союзу, видатних радянських льотчиків В.П. Чкалова [2, од. зб. 37-214], В.С. Молокова [2, од. зб. 37-199], М.В. Водоп'янова [2, од. зб. 37-200], С.О. Леваневського [2, од. зб. 37-201]. Названі друки вийшли у видавництві «Мистецтво» накладом у 10 тис. примірників по ціні 40 коп. за одиницю друку.

Творець канонічної лєнініани М. Перле також не обмежувався портретами вождя світового пролетаріату. Йому, наприклад, належить кольоровий портрет героя Громадянської війни, першого військового коменданта Києва (1919 р.) Миколи Щорса [2, од. зб. 37-255]. Плакат, виданий «Мистецтвом», мав 10-тисячний наклад і реалізувався за ціною в 1 крб. 25 коп. Окрім того, М. Перле увіковічив маршала Радянського Союзу Кліма Ворошилова [2, од. зб. 37-118].

В політичному плакатуванні УСРР-УРСР позначилися й такі художники, як: Є. Вербицький (портрети маршала Радянського Союзу С.М. Будьонного [2, од. зб. 38-099], Народного комісара внутрішніх справ СРСР М.І. Єжова [2, од. зб. 37-311], першого секретаря ЦК КП(б)У С.В. Косіора [2, од. зб. 37-207], секретаря ЦК КП(б)У М.М. Хатаєвича [2, од. зб. 37-022], п'ятисотенниці, нагородженої орденом Леніна Марії Демченко [2, од. зб. 37-003], бригадира тракторної бригади, нагородженої орденом Леніна Паші Ангеліної [2, од. зб. 37-004]; Н. Карповський (портрет командувача військ Київського військового округу, командарма І-го рангу Й.Е. Якіра) [2, од. зб. 37-315]. Варто нагадати, що деякі з увіковічених у тогочасному плакатному мистецтві діячів (Й. Якір, С. Косіор, М. Хатаєвич та багато інших) незабаром «перетворилися» на шпигунів усіх розвідок світу і були оголошені «ворогами народу», що, безумовно, додає названим плакатам-портретам як історичної, так і художньої ваги.

У коло політичних портретистів увійшов і український художник, аквареліст, майстер пейзажного та портретного жанрів Олексій Олексійович Шовкуненко (1884–1974). Він створив кольоровий портрет надзвичайно контраверсійної постаті в партійній історії України, а саме, члена Політбюро ЦК КП(б)У Панаса Петровича Любченка (1897–1937) [2, од. зб. 37-012], який застрелив власну дружину і покінчив життя самогубством, безпосередньо, під час перерви серпневого (1937 р.) Пленуму ЦК КП(б)У. Обставини загибелі високопосадовця та його дружини так і не були з'ясовані, вважається, що саме так він прореагував на звинувачення у причетності до

націоналістичного підпілля. Та, якби там не було, плакат з портретом П.П. Любченка був виданий високим друком, вийшов чималим 25-тисятисним накладом і коштував 2 крб. 50 коп. за примірник.

В однотиповій серії політичних портретів, що зберігаються у сховищах Книжкової палати, зустрічаються оригінальні, дивні за змістом і технологією виконання роботи. Мова йде про плакат, написаний художником-самоуком, колишнім червоногвардійцем і партизаном В.В. Левіним, який випалив на дереві портрет народного улюбленця Василя Івановича Чапаєва [2, од. зб. 38–107]. Репродукцію було видано 15-тисятисним накладом по ціні 70 коп. за друковану одиницю. Неповторну портретну композицію «К. Ворошилов і С. Будьонний серед червоного козацтва» створили українські колгоспниці М. Щур, Г. Сависько, П. Іванець, Т. Іваницька, М. Кульга, Г. Малиш та М. Пономаренко [2, од. зб. 37–164]. Жінки зобразили відомих діячів на витканому гобелені. Цей колективний витвір мистецтва був виданий у форматі кольорової картки-репродукції фабрикою художнього друку Державного видавництва «Мистецтво» у Харкові. Наклад видання становив 10 тис. примірників і продавався по ціні 1 крб. 25 коп. за одиницю товару.

Видавництва УСРР-УРСР активно друкували портрети щирих друзів СРСР, які поділяли ідеї світової пролетарської революції та виступали проти фашизації Європи. Так, серед образотворчих друків середини 1930-х рр. французькі письменники Ромен Роллан [2, од. зб. 35-089], Анрі Барбюс [2, од. зб. 36-068], незламна дочка антифашистської Іспанії Долорес Ібаррурі (Пасіонарія) [2, од. зб. 37-208, 37-285]. Олійними фарбами відомий український живописець і графік Іван Миколайович Шульга (1889–1956) у 1936 р. написав полотно «Фашизм в Іспанії» [2, од. зб. 37-344], а майстер станкової та книжкової графіки, лауреат першої премії на Всеукраїнському конкурсі плакату 1931 р. Дмитро Митрофанович Гринько (1905–1993) зобразив Генерального секретаря Комуністичної партії Іспанії Хозе Діаса [2, од. зб. 38-084]. Художнику Д. Гринцю належить й вищезазначений портрет Анрі Барбюса [2, од. зб. 36-068].

Слід зазначити, що окрему сюжетну лінію портретних зображень становлять різноформатні листівки. У фонді книгодруків Державного архіву друку зберігається «Альбом портретів українських письменників» [1, од. зб. 29-2010]. Останній був виданий 10-тисятисним накладом у видавництві «Сяйво», що знаходилося на вулиці

Тургенівській, 44 у Києві. Альбом мав фіксовану ціну у 2 крб. Історико-літературна цінність цього видання полягає у тому, що він уміщує фахові пояснення від лідера українських неокласиків, представника розстріляного відродження Миколи Зерова (1890–1937) та авторські малюнки видатного українського художника Юрія Садиленка (1903–1967). Обидва з названих діячів були авторитетними представниками зазначеного періоду, їх вербальні та живописні потрактовування образів української літератури зафіксували для нащадків оціночні судження кінця 1920-х рр. Член Асоціації революційного мистецтва України, засновник Об'єднання сучасних митців України, майстер станкового та монументального живопису, автор неіснуючих на сьогоднішній день фресок у конференц-залі Академії Наук УСРР (1930) Ю.Х. Садиленко подав власне зорове бачення видатних українських письменників, а неповторний сонетник М.К. Зеров проаналізував генезу українського письменства від Григорія Сковороди до Василя Елланського, навівши лаконічні, але дуже влучні характеристики щодо української письменницької творчості.

В уявленні Миколи Зерова розвиток української літератури доктринально пов'язаний лише з 20-ма іменами, а саме: Григорій Сковорода (1722–1794), Іван Котляревський (1769–1838), Григорій Квітка-Основ'яненко (1778–1843), Євген Гребінка (1812–1848), Тарас Шевченко (1814–1861), Пантелеймон Куліш (1819–1897), Олекса Стороженко (1806–1874), Марко Вовчок (1834–1907), Леонід Глібов (1827–1893), Степан Руданський (1833–1873), Михайло Старицький (1840–1904), Іван Нечуй-Левицький (1838–1918), Панас Мирний (1849–1920), Іван Франко (1856–1916), Борис Грінченко (1863–1910), Іван Тобілевич (1845–1907), Михайло Коцюбинський (1864–1913), Леся Українка (1871–1913), Архип Тесленко (1882–1911), Василь Елланський (1893–1925).

Стислі оціночні судження Миколи Зерова стосовно цієї «золотої двадцятки України» вражають не тільки своєю культурою і точністю, але й нетиповими, як для сьогодення, академічними констатаціями. Так, оскільки Котляревський включив у свою «Наталку-Полтавку» вірш Григорія Сковороди «Всякому городу нрав і права», початок українського письменства Зеров пов'язував саме з філософом. Першим історичним романом в Україні, за висловом неокласика, був твір П. Куліша «Михайло Чернишенко», тоді як сучасні школярі, відповідаючи на це питання, говорять про роман

«Чорна рада». З великим теплом автор відгукнувся про Архипа Тесленка: останній, за його думку, став першим серед українських письменників, хто «не порвав зв'язку зі своїм селянським оточенням», завдяки чому правдиво змалював даний «соціальний прошарок». Цікавої оцінки від Миколи Зерова дістав Василь Елланський: неокласик назвав його «найвитриманішим від усіх українських пролетарських поетів».

Тож, образотворчі видання містять констатації, здатні збагачувати історико-культурну свідомість українського суспільства, що, безумовно, корисно для її подальшого розвитку.

Розглядаючи формати образотворчого друку, слід наголосити й на тому, що портретні зображення – це надзвичайно популярний за радянських часів сюжет листівкового видання. У фондах Державного архіву друку зберігається велика кількість комплектів листівок, присвячених літературі та мистецтву України. Одними із перших у цьому виді друку стали портретовані листівки українських радянських літераторів, що зберігаються у фонді 1932 р. [2, од. зб. 32-19-24, 32-27-36]. Зазначене видання, вочевидь, популяризувало діячів української пролетарської літератури, адже, у колі представлених є члени Всеукраїнської спілки пролетарських письменників (ВУСПП), постаті з керівного складу цієї організації, автори творів, що оспівують соціалістичне будівництво в Радянській Україні. Серед імен, представлених на листівках, більшість, на сьогоднішній день, є маловідомими, а саме: автор книжок «Дніпрельстан», «Кукурудза» Х. Гільдін; редактор журналу «Кривбас», автор книжок «З рудних надр», «Під сонцем Комсомолії» Михайло Олійник; автор книжок «Всі на-гора», «Перший штурм» М. Ледянку; автор творів «Одверто», «Рапортую», «Скатертю доріжка», «Василь Найда» Сава Голованівський; відома кільком поколінням авторка дитячих поезій, творів «Далекий край», «Сонячні релі», «Тракторобуд» Наталя Забіла; відомий в СРСР завдяки кінострічці «Весілля в Малинівці» драматург, автор книжок «Вибух», «Полум'ярі», «Ми» Леонід Юхвід; літератор А.М. Даніель, що написав книжки «На ступенях», «Юліс»; секретар єврейської секції ВУСПП, автор книжок «Про себе і таких самих, як я», «Простим кроком», «Смерть Елі», «Змагання» Іцік Фефер; автор творів «Памолодь» та «Вокзали» Антін Шмегельський; автор книжок «Два Донбаса», «Чия земля», «Яшка Кручикуай» Володимир Торін; нарисист Михайло Бірюков, що написав твори «Роте Фане», «Голуба морква», «Дайош пролетарський мажор»; критик

Зельман Кац, що був керівником Центру російської робітничої студії ВУСППу; автор поеми «Штамп», віршів, член Бюро російської секції ВУСППу Олександр Хазін; керівник масового сектору ВУСППу, автор поетичної збірки «Скажу по правді» та збірки нарисів «Герой живе» Микола Булатович; критик, історик літератури, член Секретаріату ВУСППу Володимир Коряк; відповідальний секретар ВУСППу, автор п'єси «Еквівалент» Роман Пример.

У листівковому форматі харківське видавництво «Мистецтво» видало фотографічні знімки видатного українського співака (бас-кантанта) Івана Никифоровича Стешенка (1894–1937) [2, од. зб. 32-126-129; 32-134, 32-135]. Накладом в 1 тис. примірників по ціні 10 коп. за одну поштову картку листівки з зображенням «українського Шаляпіна» надрукувала Книжкова фабрика ім. Г.І. Петровського. На фото було подано акторські роботи Івана Стешенка у ролях Мефістофеля (опера «Фауст» Ш. Гуно), Бориса Годунова (однотименна опера М. Мусоргського), Дона Базіліо (опера «Севільський цирюльник» Дж. Россіні). Роком смерті співака став сумнозвісний «1937», хоча, з жахами ежовщини пов'язано це не було: Стешенко багато років страждав на захворювання нирок.

Висновки. Підсумовуючи сказане, слід підкреслити, що образотворчі друки УСРР – УРСР цілком відповідали запитам комуністичного виховання різновікового населення. Говорячи про міжвоєнний період, одним з ключових елементів останнього стала ініційована більшовиками кампанія українізації, яка, безперечно, дуже позитивно позначилася на подальшому розвитку українського етносу. Потужним виховним засобом українізованого комуністичного виховання стала шевченкіана, адже, постать Кобзаря була бездоганною, як з позицій будівництва справедливого устрою, так і з позицій збереження цінностей українського народу. Глибоким виховним потенціалом, судячи з обсягів плакатних і листівкових друків, володіли представники літературного цеху (демократично налаштовані прозаїки та поети дореволюційної доби, українські радянські письменники, драматурги, публіцисти).

Досліджуючи постерний та листівковий вміст образотворчих друків України 1920–1930-х рр. ми прийшли до висновку, що сталінська тиранія сприяла появі не лише всесоюзної (на рівні СРСР), але й місцевої (регіональної) (на рівні радянських республік) культури вождизму. В свою чергу, висока затребуваність живописного втілення образів дер-

жавних та партійних керівників породила цілу плеяду митців, серед яких були як «придворні» портретисти, так і незалежні творчі особистості ваги Федора Кричевського. Чимало тогочасних живописців, що працювали у даному жанрі, на кілька десятиліть наперед створили собі суспільно-корисні творчі іміджі. Загалом, з огляду на кількість портретованих діячів та великий перелік митців, дотичних до даної справи (Ф. Кричевський, Ф. Красицький, І. Бродський, А. Резницький, В. Кунс, О. Шовкуненко, І. Шульга, Д. Гринєць, А. Страхов, М. Перле, Б. Карпов, С. Спірін, Ю. Ендрже-

євський, Є. Вербицький, С. Проценко, Н. Карповський та ін.), можна впевнено говорити, що домінуючим напрямком у розвитку образотворчих друків 1920–1930-х рр. стало поліграфічне поширення портретів найбільш відомих людей СРСР та УСРР – УРСР. Деякі з них, і в тому приховано особливий цинізм епохи, попри свою постерну популярність, незабаром ставали жертвами сталінських репресій. Сучасну людину не можуть не вражати хронологічні збіги між датами друку плакатів-портретів та трагічною загибеллю (внаслідок розстрілу, самогубств тощо) їх фігурантів.

Список літератури:

1. Державний архів друку Книжкової палати України (далі ДАД КПУ). Фонд книжкових видань 1929 р.
2. ДАД КПУ. Фонд образотворчих видань 1922–1939 рр.
3. Іванова Н., Пестрецова О. Правові аспекти збереження культурної спадщини в умовах війни/ Н. Іванова, О. Пестрецова// Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Вип. 64. Київ: НБУВ, 2022. С. 28–42.
4. Кара-Васильєва Т.В. Культурна спадщина України: дослідження, її стан у період новітніх викликів сучасності/ Т.В. Кара-Васильєва// Вісник Національної Академії Наук України. № 7. Київ: НАН України, 2022. С. 42–46.
5. Найден С.О. Катерина Білокур. «Стихії світу» і космологічна самотність. Київ: Видавничий дім «Стилос», 2021. 208 с.
6. Образотворення в українському мистецькому просторі: від середньовіччя до сучасності. Київ: ІМФЕ імені М.Т. Рильського НАН України, 2021. 506 с.
7. Скляренко Г.Я. Нова українська скульптура. Київ: Huss, 2021. 304 с.
8. Українське мистецтво на переломах епох: Образ. Трансформація. Стил/ [гол. ред. кол. Г. Скрипник; наук. ред. Л. Ганзенко, Р. Забашта]. Київ: «Наукова думка», 2021. 398 с.
9. Художні перетворення і культурні видозміни в образотворчому та декоративному мистецтві України. Київ: ІМФЕ імені М.Т. Рильського НАН України, 2021. 380 с.

Doiar L.V. HISTORICAL-UKRAINIAN DISCOURSE OF POSTER-PORTRAIT AND LETTERS PRINTS OF THE USSR – USSR 1920–1930s.

This article raises the issue of the thematic content of domestic prints of the interwar period. Working within the framework of the current plan of scientific work of the Book Chamber of Ukraine, the author consistently studies various-format printed editions of the USSR-USSR. Having a positive result in the processing of book and periodical funds (during 2021–2022, a one-man monograph “Books and periodicals of Ukraine in the historical context” was published (book 1: 1917–1928; book 2: 1929–1945; book 3: 1946–1964; book 4: 1985–1991)), the author aims to reveal and analyze the contents of the fund of visual publications of the Book Chamber of Ukraine in the 1920s–1930s. The main task in the study of the hitherto little-researched segment of storage. The article is written in accordance with the requirements of modern methodology, is based on the principles of historicism, comprehensiveness and objectivity, applies general scientific (description, analysis, synthesis, generalization, classification) and special (periodization, historical-comparative, content analysis) methods of scientific research. The scientific novelty of the presented work is proven by the fact that a significant number of materials from the fund of art publications of Ukraine have not been processed. The result of the conducted research was the disclosure of the contents of the specified fund, the establishment of the features of the development of poster and postcard prints of the USSR-Ukrainian Soviet Socialist Republic in the 1920s and 1930s, and the personification of the creative process in the specified genre. Rarely used or fragmentarily used prints have been introduced into scientific circulation. The prospect of further research is the writing of a monographic work on the problem of the development of visual prints in Ukraine.

Key words: Book Chamber of Ukraine, State Print Archive, fund of visual publications, poster-portrait, postcard, poster and postcard printing.

Лаврут О.О.

Донецький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти

**ЛИСТИ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ВЗАЄМВІДНОСИН
ПЕДАГОГІВ І ВИПУСКНИКІВ ШКІЛ УРСР У 1940-Х – 1950-Х РР.**

У статті доведено, що вивчаючи певне питання, дослідник залучає коло джерел, яке має сприяти всебічному його вивченню. Епістолярна спадщина дозволяє здійснити це, спираючись на джерела особового походження, серед яких у роботі виділено листи. Звернено увагу на тому, що вони створювалися у певну епоху, за певних обставин, маючи власні мету, мотиви, адресата і автора, які керувалися власними думками, планами, переконаннями, ставленнями, цінностями і почуттями. Лист відображає особливості епохи, у який він був створений, де можна простежити час його написання, місце, авторство, зміст.

У роботі зацентовано на тому, що для 1940-их – 1950-их рр., його наповненню притаманні конструкції радянського періоду. Це стосується не лише складових листа, а і його змісту. Перше обумовлене етикетом, що склався та суб'єктними взаємодіями автора та адресата, що простежується через привітання, основний зміст, побажаннями та завершенням. Друге – має свої передумови виникнення та реалізації у радянському суспільстві. Це пов'язано із особливостями ідеології, яка була спрямована на деформацію людських взаємовідносин, що виявлялася у пошуку внутрішнього і зовнішнього ворога, підміні понять або їх перекрученні. Суспільство мало й власні мовні коди, яким послуговувалися у спілкуванні: безпосередньому чи опосередкованому. Вони мали певні маркери, за якими можна було зрозуміти хто, навіщо, звідки, що, кому писав.

У роботі доведено, що зміст мав зовнішній та внутрішній сенси. Перший допомагає з'ясувати атрибуцію джерела і він лежить на поверхні, другий – спонукає до дослідницько-пошукової діяльності і підштовхує до характеристики того, про що не писали або завуальовано зазначали. Саме таким були листи випускників школи № 6 м. Херсона до своєї учительки М. Калашикової. Автори – представники силових структур та армії. Їх статус та професійна діяльність вплинули на зміст листів. Вони не мали змогу писати про все, що хотіли. У листах зазначалася, в основному, скупа, досить обмежена інформація. Деякі із дописувачів давно з нею не спілкувалися, тому лише декількома реченнями вмістили свої біографічні дані. Випускники із теплом згадували педагогиню, вітаючи її у своїх листах. Запропоноване дослідження стане у нагоді під час вивчення курсів з історії України та джерелознавства.

Ключові слова: лист, учителька, випускник, школа, інформаційність, мовні коди.

Постановка проблеми. Вивчення джерел є важливим елементом наукового дослідження. Листи залишаються одним із таких документів, які відображають власне ставлення до дійсності і є суб'єктивним його сприйняттям і передачею духу епохи і внутрішнього світу автора. Вони – суспільно-політичне, економічне та культурне надбання певної епохи, які відображають умови дійсності, прагнення, інтереси та цінності соціуму, демонструючи духовне наповнення часу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження листів як епістолярної спадщини вивчали різні дослідники із огляду джерелознавства, археографії, літературознавства, мовознавства. До перших відносяться Я. Калакура, І. Гирич, які представили методологію проблеми та основні етапи вітчизняних пошуків щодо цього

питання [2, с. 14]. М. Дмитрієнко і І. Войцехівська охарактеризували лист як джерело, на створення, основний зміст якого і сприйняття його, впливають багато чинників і це має враховувати у власних пошуках дослідник [3, с. 23–45]. О. Лаврут вивчили листи педагогів до редакції періодичних видань УРСР [8, с. 125–131].

М. Коцюбинська характеризувала лист із позиції авторства та його внутрішньо емоційного наповнення [6]. Л. Масенко, відома мовознавиця, вивчала мову в епоху тоталітаризму, її мовні кліше, акцентуючи на перекрученнях і підміні термінології у радянському суспільстві, його ідеологічному спрямуванні [14]. Комуністична диктатура, щоб зберегти свою необмежену владу, потребувала денационалізованої та деінтелектуалізованої людини [12]. Схожа робота і у О. Калиновської [4, с. 129–139].

Постановка завдання. Проте питання листів випускників шкіл до своїх учителів залишилося поза увагою дослідників. Тому, на порядку денному стоїть його вивчення. Завданнями наших пошуків є такі: вивчення джерельної бази; з'ясування основних мотивів і змісту написання листів; характеристика адресатів і адресантів; аналіз їх світоглядних позицій; окреслення подальших наукових пошуків.

Це джерело є суб'єктивним сприйняттям довколишнього світу, яке містить у собі культурні символи, певні мовні коди, що обумовлюється часом, метою, мотивацією, адресністю його написання [2, с. 14]. Важливим є з'ясування за яких обставин створювався лист, умови у яких жили адресат і автор. Характерними рисами листів як епістолярного жанру є наявність елементів: автора і адресанта; місця і часу створення; мотивів та інформаційності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідники виділяють декілька видів листів за критеріями: адресантів (кому призначалися, яку соціальну нішу займали у суспільстві); взаємовідносини автора і адресанта (довірливі, напружені, близько-емоційні, відкриті, з претензіями) із друзями, знайомими, близькими; функціональної приналежності (ділові, традиційно-протокольні, привітання, прощання); збереження етикету епохи, коли був створений лист (що простежується у зверненнях, використаній термінології, яка стосувалася певного часу, місця й людського простору) тощо. Особисті листи не призначалися для широкого загалу, тому є велика вірогідність зображення реальних речей, явищ, подій та осіб «без прикрас», зі справжнім обличчям.

Листи є хранителями мови часу, коли вони були створені: передають почуття, взаємобумовленість автора, адресата і умови їх існування, прагнення, або – спільне минуле, яке не варто забувати. Цікавими є листи, які написані близьким людям за емоційними характеристиками, які пережили певні події, явища і взаємовідносини та прагнуть їх зберегти у майбутньому, підтримувати один одного, цікавитися, пережити і жити далі. Тут відображається пережите і трактується авторське бачення та оцінка. Це дає можливість дізнатися інтереси певних груп населення або особистості в історичному вимірі. Важливо розуміти причини створення джерела та ситуації його написання [3, с. 32].

Листи надають можливість простежити позицію автора, моральний і психологічний стан, умови написання, пропускаючи через себе повсяк-

денне наповнення, створюючи ефект перебігу епохи через себе або себе через епоху. Це джерело допомагає з'ясувати громадянську позицію та погляди обох, їх вік, стать, місце народження, роботи, професійні уподобання, сімейний стан, дозвілля. Вони можуть продемонструвати активність, пасивність або лояльність їх як учасників подій, їх емоції та переживання. Якщо мова йде про військових, то їх листи переглядалися з метою з'ясування мети, адресата написання, усунення інформації, яка була секретною і не розповсюджувалася для широкого загалу, навіть для близьких. Інформація могла бути зашифрованою, використовуючи різні перестановки складів, писання справа на ліво, фразеологічні вирази або вирази, які зрозумів би лише адресат і автор. У листах присутні радянськи – терміни, які були створені в епоху існування СРСР і вживлювалися у різні сфери життя суспільства, відображаючи ідеологічне забарвлення, заміну україномовного варіанту російськомовним або калькуванням, що поповнили так звану «репресовану лексику» [10].

Як зазначає Л. Масенко, практикування російської мови у радянському суспільстві обумовлювала появу інтернаціоналізмів, які пов'язані із баченням суспільного ладу, окремих соціальних груп населення та економічними перетвореннями, зокрема «сталінською модернізацією», «стрибками». Вони набули поширення у всіх республіках колишнього СРСР, що у подальшому призводило до суцільної уніфікації та швидкого зросійщення населення. Дослідниця детально зупиняється на етапах та особливостях формування мови тоталітаризму і їх впливах на суспільство, що призводило не лише до лінгвістичних, а й духовних проблем, фальсифікуючи етимологію понять та цінностей [12].

Також листи – одне з небагатьох джерел, що зберегли розмовну мову епохи, інтонації, стилістичні особливості, властиві даному часу й певному середовищу. Особливо вирізняються епістолярні праці близьких за духом людей, однодумців, друзів, котрі мали потребу в емоційному та інтелектуальному спілкуванні. М. Коцюбинська писала, що листи є інтелектуальним продуктом особливого роду. Текст є дотичним до різних сфер суспільної та індивідуальної свідомості на зіткненні різних аспектів і «жанрів» людської поведінки, різних рівнів самоусвідомлення людини [6, с. 122–126].

У листі, так само, як і у будь-якому документі варто шукати підтексти і не сприймати текст у буквальному розумінні, принаймні спробувати з'ясувати і відділити пряме і приховане – що

справді хотів сказати автор. Автентичність образу автора листа не лежить на поверхні тексту. Це варто співвідносити з комплексом об'єктивних біографічних відомостей про автора, події, явища, історичною епохою та психологічним кліматом – особистим і суспільним, що є взаємообумовленими. У повоєнний час, в кінці 40-х – на початку 50-х рр. XX ст., фактично остаточно нівелювалася різниця між книжковою й приватною (листовною) українською мовою. Автори писали листи згідно літературної норми, узасадниченої у післявоєнний час [2, с. 14–15]. Як зазначає С. Кульчицький, держава, яка володіла мільйонною армією інформаторів-сексотів, була присутня в помешканні кожної людини. Громадяни боялися довірити потаємні думки навіть щоденнику [7].

Джерелами, які стали базою для нашого дослідження, є документи професорсько-викладацького складу учбових закладів і вчителів за 1913–1995 рр. Колекція створена у 1980–2000 рр. із документів наукової і методичної діяльності викладачів вищих навчальних закладів, науковців, інших установ та учителів м. Херсону і представлена у Державному архіві Херсонської області (після окупації РФ міста у 2022 р. невідомо про стан їх збереження та наявність – авт.). Це листи до учительки М. Калашникової, заслуженої учительки школи УРСР її випускників. Відзначимо, що у архівосховищі зберігалися листи відомих в УРСР і СРСР випускників, які мали відношення до радянської армії та силових структур. Можливо, керувалися демонстрацією значущості цих осіб, ставленням держави у їх особі до учительської праці як до однієї, що шанували; важливості школи у підготовці таких авторитетних кадрів [9; 14; 15].

М. Калашниковій писали учні із різних куточків світу. Приладом такого листа був лист із Югославії від 10 листопада 1944 р. Петра Якубовського. Він писав про погоду, про мирне життя і ще про шкільних друзів, стан здоров'я. «От Вас пока ничего нет. Лежал в госпитале. Почему Муха, Шурица и Медуха не пишут? Начальнички стали?!» [15, арк. 1–2]. Військовий запитував про спільних знайомих, яких знали, очевидно, лише певне коло осіб і знали чому їм придумали такі прізвища. Вони займали певне місце у суспільстві. Згідно із етимологією поняття «начальник» – це особа, яка очолювала що-небудь, керувала установою, організацією, кимось, завідувала чим-небудь [13, с. 234]. Вони могли відноситися до представників радянської номенклатури, яка займала привілейоване місце у суспільстві, воло-

діючи усіма благами і зверхньо ставлячись до інших, про що й написав кореспондент. Але й на них він міг знайти шляхи впливу: морального чи фізичного, можливо жартуючи: «Вот я приеду!». Він цікавився і учнівськими справами: «Как они учатся после моей беседы?» Беседа – розмова з ким-небудь, повідомлення на яку-небудь тему з наступним обміном думками; товариство, компанія [1, с. 162]. З одного боку, П. Якубовський хотів з'ясувати чи мала вплив його розмова на дітей, з іншого боку, зазначимо, що такі зустрічі школярів із відомими особистостями, тим паче із військовим відповідного рангу, для них було честю і демонстрацією результатів їх подальшої діяльності: до чого вони мали прагнути, якими громадянами мали бути, що робити для радянської батьківщини. Такі показові зустрічі були звичними для тогочасного суспільства і покликані були ідеалізувати його і ще більше ідеологізувати. Зворотній бік цього також існував: школярі писали йому листи, привітання. Така комунікація мала надихати підростаюче покоління до майбутніх подвигів в ім'я ефемерних ідей, жертвуючи власним життям та прагненнями.

У листі є звернення до станів осіб: совісті (про навчання дітей і можливість листування з учителькою), страх (про бесіду і подальші дії школярів), подив (про спільних знайомих, які не пишуть і не дають про себе знати), жалість (про лікування), агресія (про ворогів і ставлення до них), обурення (про відсутність відповіді на лист), огида (до можливого внутрішнього і зовнішнього ворога). Автор намагається пережити стани і почуття різних соціальних героїв, які представлені у листі. Він ставить запитання і одразу дає на них відповіді, використовує окличні та запитальні речення, використовує емпатійні механізми спілкування. У листі відсутня деталізація описів місцевості, характеру, одягу тощо, що вказує на закриту діяльність автора. У кінці листа учительці випускник написав: «С боевым приветиком “Математик фрицев”». Автор намагався використовувати у власному лексиконі зменшувальні слова: «приветик», «салютик» тощо, що свідчить про прагнення продемонструвати своє звичайне життя, яке не виділяється з-поміж інших, навпаки – дещо применшити свій статус і наблизитися до адресата, і ставлення до оточуючих. Математик – особа, яка добре знає математику, хто уміє рахувати, вираховувати, ворога, у даному випадку. «Фріц» – зневажлива назва німців у Великій Британії та країнах Східної Європи, що поширилася в часи Першої світової війни і після Другої також.

У кінці листа – ім'я і прізвище російською мовою і підпис [9, арк. 2].

Зазначимо, П. Якубовський народився і навчався у Херсоні, захоплювався конструюванням літаків і відвідував відповідний гурток. Під час Другої світової війни служив аеророзвідником не лише у повітряному просторі СРСР, а й Румунії, Угорщини, Болгарії, Югославії. За свою діяльність присвоєно звання Героя СРСР, орден Леніна і медаль «Золота Зірка», мав і інші нагороди, у тому числі від Ф. Рузвельта «Золотий хрест за бойові льотні заслуги». Для його польотів була характерна чіткість та точність, що виявилось під час зіткнень в Угорщині, про що й згадував у одному зі своїх листів [16].

Є ще один лист П. Якубовського від 12 жовтня 1945 р. Він пише про своє закордоне відрядження до Бухареста. «Был везде, и в Москве, и еще кое-где, чего писать не могу». Мова йде про встановлення у Румунії радянського режиму, фактично окупацію країни [9, арк. 6]. Радянські війська ще у часи Другої світової війни, попри здійснений переворот королем Міхаєм I, у результаті якого румунська армія, фактично, перейшла на бік союзницьких військ, продовжувала ставитися до румунів як до ворогів. СРСР окупував державу, присутність військ якого сягала близько 1 млн осіб. Це була потужна сила, яка спрямовувалася на встановлення радянського режиму, причому не лише у цій країні, а й інших країнах Центрально-Східної Європи, створивши штучно «радянський табір». Армія залишалася вагомим інструментом задля досягнення тоталітарної мети [11, с. 91–93.]. П. Якубовський був одним із представників армії, який виконував відповідний наказ.

До Марії Семенівни він звертався як до близької людини, яка його підтримувала. У школі він не знав математику, але це не зашкодило їм знайти спільну мову і підтримувати один одного. Він зустрічався з нею, коли був у Херсоні, ділився своїм життям. Автор використовував місцеву лексику: «Пишите как у Вас болит, работа, а основное – здоровье! Как там наши девочки и хлопцы?». Передавав вітання й сім'ї учительки [9, арк. 6].

П. Якубовський шанобливо звертався до М. Калашникової. Військовий надсилав і свою світлину, де на зворотньому боці написано: «Шановній Марії Семенівні від Петра Якубовського у дні боїв за Україну, – написано фіолетовим чорнилом – травень 1944 р., і підпис». З ліва направо простим олівцем: «Якубовський льотчик, Герой Радянського Союзу». На світлинах – 2 військових у формі, штани-галіфе, заправлені

в чоботи, на одному фуражка округлої форми, на іншому – пілотка (на грудях – 2 медалі). Солдати оперлися на дерево – побілене, молоде. Скоріше, весна, дивилися праворуч і посміхалися. Чоловіки – коротко підстрижені, у першого – ліворуч стирчав чорний хвилястий чуб [15, арк. 1].

Із Бреста 17 червня 1958 р. педагогині надійшов лист від Б. Ільницького. Він вітав її із запізненням отримання звання заслуженого учителя: «Ваша ласка, материнская забота, отличное знание дела является для нас образцом честного и добровольного служения нашей Славной Родине!». Автор писав, що працює при Управлінні державної безпеки у Бресті, де його справи йшли добре. Тобто, не розголошуючи чим саме займався і зазначаючи про стабільність і впевненість у своєму житті. Він пише й про свій сімейний стан: з 1956 р. одружений, його дружина отримує освіту у Мінському інституті іноземних мов, вивчаючи німецьку, як і він. Це є свідченням того, що вони могли мати відношення до служби закордоном, зокрема в Німецькій демократичній республіці, до того ж, німецька у той час була популярною іноземною мовою, яку вивчали не лише у школах, але й інститутах і університетах. Мав сина Андрія, якому мало б виповнитися 2 місяці. Про нього він пише з любов'ю і пестливо. Б. Ільницький поділився найвагомими подіями свого життя: «Вот, кажется, и все» [9, арк. 7].

А ось інший лист, у якому випускник М. Калашникової дякував їй за привітання і надіслану листівку. Він розповідав про себе: «Коротенько о себе». Працював лікарем у Сестрорецьку – місті в Російській РФСР неподалік Ленінграда [9, арк. 4], де знаходився Приморський кліматичний бальнеогрязевий курорт зі своєю мінеральною водою та лікувальними грязями на північному березі Фінської затоки Балтійського моря. Зараз це місто міського підпорядкування в складі Санкт-Петербурга [5]. Існування цих баз використовували не лише з метою лікування та профілактики різних хвороб, але і як місце розташування військових, що було пов'язано із Другою світовою війною та її наслідками.

Автор у листі вказував автобіографічні дані: місце перебування, навчання, сімейний стан, діти. Він зазначав про добровільний вступ в ополчення, службу у кадрових частинах, поранення під Ленінградом у 1942 р. і у зв'язку з цим звільнення і повернення на попередню роботу в інститут. Він отримав освіту у Другому Ленінградському медичному інституті у 1946 г. Протягом 1950–1959 рр. служив у армії. Звільнений

через хворобу в запас і працював на момент листування цивільним лікарем «терапевтом». Мав 14-річного сина, який навчався у 7 класі. Часовий проміжок, про який йде мова, досить широкий, що пояснювалося віддаленістю від колишньої херсонської школи, де він отримував освіту і відсутністю зв'язків із колишньою учителькою. Із листа відомо, що автор закінчив школу у 1940 р. і його віднайшов колишній однокласник у 1962 р., якого звали Леонід. Саме він став одним із ініціаторів організувати зустріч випускників 6 середньої школи м. Херсона. Вони знайшли близько 30 адрес своїх друзів. Колишні учні запрошували М. Калашникову на захід і можливо допомогти у запрошенні інших педагогів. Це був основний зміст листа із підписом «Изя» російською. Проте існувало ще й продовження – більш емоційне. В «P.S.» автор пише: «Вас интересуєт, как я значушь по-взрослому? Пожалуйста, Израиль Семенович». Тобто, з гордістю про себе, не називаючи можливі досягнення, хоча, якщо він служив у лавах армії, мав медичну освіту, то статус був очевидним, як правило. Писав і про житлове забезпечення: хотів здійснити обмін житла, проте отримав кімнату. І зазначав свою адресу проживання, поставивши у кінці підпис, у якому прослідковується буква «И» [9, арк. 4–5].

Про Ізраїля Семеновича писали і в місцевій газеті, у статті «Мандрівка в юність. Через чверть віку в рідній школі», яка зберігається у тому ж архіві. Саме він, лікар-ленінградець, став одним із активних організаторів зустрічі випус-

кників 1940 р. 25-річного ювілею. А про колишнього випускника П. Якубовського писали: «Він і сьогодні – в небі. В ясному, мирному, радянському небі. Офіцер Якубовський вчить молодь любити небо, крила, здатність підняти людину в зоряну височінь». «Здається, для Марії Семенівни Калашникової не було 25 років. Така ж стримана, з таким же сліпучо-білим комірцем, як завжди, по-молодому струнка. Здається, ось зараз спитає: А що ти знаєш про Піфагорові штани?..». Сама учителька говорила: «Мене підтримує добра пам'ять учнів моїх, я щаслива, що стали вони хорошими людьми» [14, арк. 4].

Висновки. Отже, листи випускників херсонської школи № 6 продемонстрували взаємовідносини між учителькою та випускниками, які з теплотою і повагою ставилися до неї, навіть через десятки років. Вони і вона пишалися, що шкільні роки їх взаємонасичили. Документи представили листи військових та лікаря, які по-особливому писали про власне життя, що було пов'язане із державною таємницею, службою, сімейним станом і обумовлювалися політичними і суспільними чинниками. Інформація була скупою, неповною і чітко окресленою мовними конструкціями, фактично носила автобіографічний характер. Проте навіть у таких обмежених умовах випускники зберігали тепло стосунків і намагалися жити різноплановим життям, у тому числі і спогадами. Майбутні наші наукові розвідки можуть бути спрямованими на вивчення інших епістолярних джерел.

Список літератури:

1. Бесіда. Словник української мови: в 11 томах. Том 1. С. 162. URL: <http://sum.in.ua/s/besida> (дата звернення: 19.04.2023).
2. Гирич І. Б., Ляхоцький В. П. Видання україномовних епістолярних джерел кінця XIX – середини XX ст. Методичні рекомендації. Київ: Державний комітет архівів України Український державний науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ, 2000. 30 с. URL: https://undiasd.archives.gov.ua/doc/mr-vudan_epispol.djerel.pdf (дата звернення: 19.04.2023).
3. Дмитрієнко М., Войцехівська І. Епістолографія (епістолологія) як наука історичного циклу. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії і методики*. Ч.2. Київ, 1998. С. 23–45.
4. Калиновська Оксана. Засоби ідеологізації практики радянського суспільства. *Науковий вісник УжНУ Серія: Філологія*. 2021. Випуск 2(46). URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/items/f22ad410-6b03-494b-8973-54cc38d19d5e> (дата звернення: 10.04.2023).
5. Котляр М.Ф. Монетний двір. Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во «Наукова думка», 2010. 728 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Monetnyj_dvir (дата звернення: 17.04.2023).
6. Коцюбинська Михайлина. Листи і люди. Роздуми про епістолярну творчість. Видавництво «Дух і Літера», м. Київ, 2009 р., 584 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Kotsiubynska_Mykhailyna/Lysty_i_liudy_Rozdumy_pro_epistoliarnu_tvorchist.pdf (дата звернення: 16.04.2023).
7. Кульчицький Станіслав. Людина в радянському державосупільстві. URL: <https://tyzhden.ua/History/195087> (дата звернення: 12.04.2023).

8. Лаврут О. Листи учителів у редакцію газети «Радянська освіта» як відображення їх ставлення до життя школи (друга половина 1940-х рр. – 1990 р.). *Літопис Волині*. 2022. № 26. С. 125–131. URL: <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.26.20> (дата звернення: 07.04.2023).
9. Листи учнів 1944 – 1958 р. 7 арк. // Державний архів Херсонської області. Ф. Р 4003. Оп. 2. Спр. 4.
10. Лінгвоцид: українські слова, які репресувала радянська влада. URL: <https://vogue.ua/article/culture/lifestyle/lingvovid-ukrajinski-slova-represovani-radyanskoju-vladoju-48864.html> (дата звернення: 09.04.2023).
11. Лучканин Сергій. Румунія в Другій світовій війні 1939–1945: «білі плями» і нові погляди на проблему. *Європейські історичні студії: науковий журнал. Електронне видання Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. С. 91–93. URL: <https://drive.google.com/file/d/1XvY8tPHIoEZtSjZuj99GRbXzA2g7IxGg/view?pli=1> (дата звернення: 14.04.2023).
12. Масенко Лариса. Як політики СРСР змінювали українську мову. URL: <https://kunsht.com.ua/yak-politiki-srsr-zminyuvali-ukra%D1%97nsku-movu> (дата звернення: 18.04.2023).
13. Начальник. Словник української мови: в 11 томах. Том 5. С. 234. <http://sum.in.ua/s/nachaljnyk> (дата звернення: 19.04.2023).
14. Привітання, листівки про присвоєння звання «Заслуженого Учителя школи УРСР» Калашникової М.С. 1956–1958 рр. // Державний архів Херсонської області. Ф. Р 4003. Оп. 2. Спр. 6. 12 арк.
15. Фото М.С. Калашникової. Листи. 1952–1955 рр. // Державний архів Херсонської області. Ф. Р 4003. Оп. 2. Спр. 1. 11 арк.
16. ХПДЮТ. Палац дитячої та юнацької творчості. URL: <https://www.dvorec.center/istoriya-palacu> (дата звернення: 15.04.2023).
17. Як СРСР репресував українську мову. Інтерв'ю з мовознавицею Ларисою Масенко. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/interviu/iak-srsr-represuvav-ukrayinsku-movu/> (дата звернення: 19.04.2023).

Lavrut O.O. LETTERS AS A SOURCE OF STUDYING THE RELATIONSHIPS OF TEACHERS AND GRADUATES OF SCHOOLS OF THE USSR IN THE 1940S–1950S

The article proves that when studying a certain issue, the researcher involves a circle of sources that should contribute to its comprehensive study. The epistolary heritage allows us to do this, relying on sources of personal origin, among which we single out letters. Attention is drawn to the fact that they were created in a certain era, under certain circumstances, having their own purpose, motives, addressee and author, who were guided by their own thoughts, plans, beliefs, attitudes, values and feelings. The letter reflects the features of the era in which it was created, where it is possible to trace the time of its writing, place, authorship, and content.

The work focuses on the fact that for the 1940s and 1950s, its filling is characterized by the constructions of the Soviet period. This applies not only to the components of the letter, but also to its content. The first is determined by the established etiquette and subject interactions of the author and the addressee, which is traced through the greeting, main content, wishes and conclusion. The second one has its own prerequisites for its emergence and implementation in Soviet society. This is due to the peculiarities of the ideology, which was aimed at the deformation of human relations, which manifested itself in the search for an internal and external enemy, the substitution of concepts or their distortion. The society also had its own language codes, which were used in communication: direct or indirect. They had certain markers by which it was possible to understand who wrote, why, from where, what, to whom.

The work proved that the content had external and internal meanings. The first helps to find out the attribution of the source and it lies on the surface, the second – prompts to research and search activity and prompts to characterize what was not written about or veiledly mentioned. Such were the letters of the graduates of school No. 6 in Kherson to their teacher M. Kalashnikova. The authors are representatives of the security forces and the army. Their status and professional activity influenced the content of the letters. They could not write about everything they wanted. In the letters, mostly scanty, rather limited information was mentioned. Some of the contributors had not communicated with her for a long time, so they contained their biographical data in just a few sentences. Graduates warmly remembered the teacher, congratulating her in their letters. The proposed study will be useful during the study of courses on the history of Ukraine and source studies.

Key words: letter, teacher, graduate, school, informativeness, language codes.

УДК 378.091.12.:378.046-021.68](477.84)«1945/1950»
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/2.10>

Мартинів М.А.

Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

ІДЕОЛОГІЧНА СКЛАДОВА НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТЕРНОПІЛЬСЬКОГО ІНСТИТУТУ УДОСКОНАЛЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ ВЧИТЕЛІВ 1945–1950 РР.

У статті аналізується ідеологічна складова діяльності Тернопільського інституту удосконалення кваліфікації вчителів (далі – ТІУКВ) упродовж 1945–1950 рр. Досліджується змістове наповнення лекційного матеріалу методистів для педагогів області, погодинне навантаження, їх розподіл на вивчення певної теми. Висвітлюється ідеологічна агітація крізь призму радянського патріотичного виховання та партійно-комуністичного впливу, а саме, роль періодичних видань на формування світогляду освітян Тернопільської області. Вивчається тематика методичних журналів і бібліотечного фонду ТІУКВ. Простежується частина зміна штатного персоналу, його національна приналежність.

Архівні матеріали свідчать про широкий спектр агітаційного впливу на педагогів області через засоби масової інформації, лекції методистів інституту, курси підвищення кваліфікації, вивчення досвіду викладання предметів, які описувалися і публікувалися в тематичних педагогічних журналах. Останні поповнювали бібліотечні фонди ТІУКВ у значній кількості, що зафіксовано в інвентарних та бухгалтерських книгах закладу. Лівову частку ілюстративного матеріалу присвячено вождям правлячої комуністичної партії: стяги, символіка, портрети різної величини, виставки народної творчості в стилі радянської епохи. Характерно, що в екзаменаційних матеріалах з історії України чи з всесвітньої історії переважали питання з історії «народних» революцій локального та світового масштабу, затверджені обласним відділом народної освіти (далі – ОВНО) Тернопільської області, а в подальшому через інститут скеровувалися до закладів середньої освіти. ТІУКВ виступав інструментом ідеологічного впливу на освітян області. Перевірки і контроль навчальних закладів відбувалися систематично. Особливу увагу привертає ідеологічне наповнення лекцій, виставок, методичних розробок тощо. Вплив на освітян області відбувався за допомогою методистів ТІУКВ – через перевірки та догани, показові звільнення з метою залякування директорів, учителів – за невиконання завдань ідейного виховання учнівської молоді.

Ключові слова: Тернопільський інститут удосконалення кваліфікації вчителів, семінари, лекції, перепідготовка учителів, педагогічні наради, районні педагогічні кабінети, бібліотечний фонд інституту.

Постановка проблеми. Освіта завжди була предметом зацікавлення органів влади, особливо важливим був ідеологічний складник, за рахунок якого радянські функціонери намагалися активно «впроваджувати» у життя і популяризувати утопічні соціалістичні ідеології, формувати «нове» суспільство з комуністичним майбутнім.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Задекларована тема практично не висвітлювалася науковцями. Однак функціонування радянської системи освіти та її кадровий потенціал в новоутвореній Тернопільській області упродовж 1939–1941 рр. [10, с. 90–92], вплив преси як засобу радянзації Тернопільщини в період радянської окупації (вересень 1939 – червень 1941 рр.) [11, с. 161–164] вивчав Л. Кравчук. Становище українського шкільництва в умо-

вах німецького окупаційного режиму на території Тернопільщини (1941–1944 рр.) досліджував Ф. Полянський [16, с. 202–205]. Ті чи інші питання, пов'язані з особливостям функціонування вказаної установи у перші повсенні роки становлення, матеріально-фінансове становище, кадровий потенціал розкрито авторкою статті [12, с. 69–77; 13, с. 51–59; 14, с. 191–197; 15, с. 166–171]. Основу джерельної бази складають архівні справи фонду 2062 Державного архіву Тернопільської області (далі – Держархів Тернопільської обл.).

Виклад основного матеріалу дослідження. Влітку 1940 р. запрацювали короткотермінові курси для перепідготовки педагогів шкіл на різних локаціях. Окрім того їх проводили для західного регіону УРСР І педагогічний, 6 учительських інститутів і 18 педагогічних шкіл [10, с. 90–92].

Це свідчило про недостатній рівень забезпечення радянськими кадрами системи освіти. У нормативних документах йшлося про необхідність забезпечення сприятливих умов для успішного підвищення кваліфікації кожного учителя, надаючи йому всебічну допомогу в педагогічній роботі [1, арк. 1]. Наголошувалося на організації в усіх методичних об'єднаннях доповіді на тему: «Інтернаціональне виховання у школах Західної України» [1, арк. 4]. У такому ракурсі проходили інші заходи з метою для виховання «нового» освітянина.

У 1944 р. ТІУКВ проводив у м. Чорткові триденні курси, які організували методисти закладу за такими напрямками: ознайомлення з наказами Народного комісаріату освіти (далі – НКО), постановами партії та уряду про школу, про організацію навчальної роботи школи, роботу піонерської та комсомольської організації у світлі рішень XII пленуму партії, про планування і облік роботи в школі, контроль роботи педагогів та учнів, вивчення книги Й. Сталіна «Про велику вітчизняну війну Радянського союзу» [1, арк. 15], радянської літератури періоду війни, військово-фізкультурні вправи та ігри, радянські, військові, дитячі й народні пісні в школі тощо [1, арк. 19]. Отже, значну частину курсів становила ідейно-політична складова, наскрізною лінією якої виступала педагогічна робота, орієнтована на радянське виховання учнівської молоді.

У відповідності із затвердженим навчальним планам від 13 травня 1946 р., тематику місячних курсів із підвищення кваліфікації учителів представлено у табл. 1.

З 208 год. – 50 год. відводилося на ідейно-політичне навчання, що складало майже четверту частину навчального плану курсів підвищення кваліфікації педагогів Тернопільської обл. Що мало сприяти подальшій радянській учительського та учнівського колективу.

Аналіз листування НВО зі школами з різних навчально-виховних питань за 1944 р., з установами районних відділів освіти щодо кращих вчителів району, комплектування бібліотечних фондів, організації гуртків свідчив про першочергове завдання – радянську освіту усього сектору середньої освіти. Свідченням чого була підготовка доповіді на тему: «Інтернаціональне виховання і

Таблиця 1

Аудиторія слухачів вчителів	Закон про 5-й план відбудови й розвитку народного господарства СРСР на 1946–1950 рр.	Вибрані питання з основ марксизму-ленінізму	Методика предмету	Практичні роботи по предмету	Різне	Педагогіка	Психологія	Форми й методи здійснення контролю	Шкільна гігієна	Разом
Математики й фізики	20	30	57	12	89					208
Завучів	20	30				78	30	40	10	208
Іноземної мови (східних областей)	20	30	20		138					208
Іноземної мови (західних областей)	20	30	20		30 і 30 78					208
Української мови і літератури	20	30			158					208
Біології та хімії	20	30	70	30	58					208
Історії /географії	20	30	118	40/30	/128					208
Завідуючих РМВНО та інспекторів шкіл	20	30			10	68	30	40	10	208
Директорів	20	30				78	30	40	10	208
Математики	20	30	136	22						208
Фізики	20	30			158					208
1–4 класів	20	30		8	150					208
Завідуючих початкових шкіл	20	30			14	78	40	16	10	208

[5, арк. 1–24].

боротьба з націоналізмом в школах західної України» [2, арк. 16].

Про несприйняття радянської ідеології йшлося у наказі від 16 листопада 1945 р. № 16 Тернопільського ОВНО. У ньому наголошувалося на не задовільному стані роботи директорів шкіл щодо виховання учнів на засадах радянської ідеології. Незважаючи на критику, фіксувалися «позитивні» показники у районах, що «справлялися» з поставленими завданнями: Кременецький, Скалатський, Микулинецький, Вишневецький. До завідувачів районних відділів освіти, які нехтували задекларованою на курсах навчально-виховною роботою, вживалися відповідні дії. Так, догани отримали очільники Чортківського та Буданівського районних відділів народної освіти, тому що школярі не були охоплені навчанням, не забезпечувався належний контроль з радянськими та партійними органами районів. Звільнено завідувачів: Ланівського, Чортківського, Збаразького, Мельницького районних відділів народної освіти [2, арк. 16].

Аналіз архівних справ свідчить про те, що завідувачі «відсиджувалися у своїх кабінетах», саботували функції «контролю» (згадуються в кожному документі), що стало основною причиною звільнення. Повідомлялося про відсутність даних у районах щодо кількості комсомольців, піонерів, вивчення постанов партії тощо [2, арк. 17]. Можемо припустити, що це була реальна ситуація настроїв місцевого населення в особі директорів шкіл, до нового політичного устрою, який міцно «взявся» до перебудови системи освіти та ідейного налаштування соціуму. Супротив наштовхувався на відсторонення від освітнього процесу не задоволених.

Характерним було те, що завідувачі районних відділів народної освіти, директорів, звільняли, а учителям оголошували догани. Причинами яких були обласні письмові контрольні роботи з української мови та математики, які надсилав ТІУКВ. Після їх перевірки методистами виявилось, що оцінки, виставлені учням, були не обґрунтовано завищено. Оцінка 5 після перевірки відповідала 2 або 1. Тому, учителі які безвідповідально віднесли до перевірки робіт отримували догани. Ситуацію із завищенням оцінок та безвідповідальністю учителів пояснювали низьким рівнем контролю з боку керівництва. Так, у Тлустенецькій школі, Тербовлянській школі № 1 показово звільнено директорів [3, арк. 1–2].

Цілком закономірно, що це призводило до «посилення» контролю за працівниками шкіл, директорами, учителями й учнями. Формальним

приводом було не належне ведення і перевірка класних журналів, внутрішньої документації тощо [3, арк. 1–2]. Про що свідчить листування НКО з ОВНО та іншими закладами [4, арк. 45]. ТІУКВ також знаходився під контролем НКО. Аналіз річного звіту за 1947–1948 рр. складався з декількох пунктів. Один з яких стосувався штату. Зокрема 6 методистів, які працювали за сумісництвом через відсутність кадрів. Це стосувалося двох методистів з іноземної мови, двох методистів з хімії та природознавства, методиста з історії та фізкультури. Особливу увагу приділялося обміну педагогічним досвідом через організацію «Обласної педагогічної виставки». Крім рукоділля, наочних матеріалів різних сфер педагогічної науки, виховної складової учителів і ролі школи у вихованні учнів, окремо йшов облік відвідувачів. Це мало на меті підкреслити важливість такого заходу та зацікавленості як учителів так піонерів та вожатих, комсомольців. Окремо присвячено розлогий опис серпневій учительській конференції, що стало системним явищем перед початком нового навчального року [4, арк. 1–45].

Основною тематикою секції початкових класів був аналіз знань учнів за 1946–1947 н. р. Звітували про покращення успішності з російської мови у 2–4 класах в школах з українською мовою навчання, техніки читання у 1–4 класах, обчислення арифметичних задач з письмовим поясненням, планування роботи на I півріччя 1947–1948 н. р. Секція мови і літератури, історії та конституції (окремо проходила секція з ідейно-політичного виховання), географії, фізико-математична, природознавства та хімії, акцент здійснювався на сільське господарство. У секції фізкультури та воєнної справи, завідувачів методичними кабінетами і районних інспекторів шкіл, директорів та завідувачів навчальною роботою, піонервожатих «змушували» вивчали спорт в СРСР тощо [4, арк. 1–45].

Вагомий акцент в ідеологічному вихованні здійснювали на учителів історії, яким окремо проводили 19 лекцій відповідної тематики на конференції педагогів в грудні 1947 р. Лекції розробляли працівники інституту спільно із обкомом ВКП(б). Усі лекції були «просякнуті духом комунізму та соціалізму», стосувалися вони не тільки учителів історії, а й інших предметів. Звертаємо увагу на теми: «Про хиби і помилки в просвітленні патріотизму української літератури», «Ідейно-патріотичне виховання на уроках літератури», «Міжнародне становище СРСР» [4, арк. 1–10]. Таке тематично-змістове наповнення яскраво відобра-

жає державну політику в освітній сфері, контролювану органами управління. Нав'язувалася думка на педагогічній виставці у секціях про могутність СРСР – як «зразкову і єдино вірну серед інших європейських держав» [4, арк. 1–20].

Аналіз документів свідчить про те, що працівники інституту готували екзаменаційні питання з усіх предметів, план проведення іспитів та перевіряли у школах готовність до їх проведення. Зазначалися терміни: 2 травня – початок проведення іспитів, упродовж двох тижнів працівники інституту були перебували у школах Тернопільської обл. [4, арк. 1–45].

Під контролем Тернопільського обкому ВКП(б) працівники ТІУКВ розробляли плани масової роботи учителів області. Тематика була відповідною: «План відновлення та розвитку народного господарства СРСР», «Тридцята річниця Великої вітчизняної соціалістичної революції», «Міжнародне становище СРСР», «Маніфест комуністичної партії», «Досягнення радянської нації», «Вивчення біографії Леніна та Сталіна, як сильний засіб політичного виховання», тощо [4, арк. 1–30]. На 1947 р. підвищення кваліфікації учителів проводилося локально у містах Чортків, Бережани, Заліщики. 80 % лекцій читали методисти з ТІУКВ, 20 % – працівники обкому ВКП(б) і члени «Всесоюзного товариства по поширенню політичних та наукових знань» [4, арк. 1–45]. Така співпраця пояснювалася декількома чинниками: відсутністю відповідних педагогічних кадрів, розміщенням структурних органів, спільною агітаційною роботою.

Варто зауважити на посиленні військово-фізкультурної підготовки, програма якої передбачала проведення упродовж червня 1947 р. відповідних курсів для 196 учителів фізкультури [4, арк. 35]. Окремо йшлося про поширення педагогічних, наукових, політичних знань серед населення. Зокрема, проведено 50 лекцій у містах та селах області, що супроводжувалися демонстрацією кінокартин. Про проведену роботу працівників інституту повідомляла газета «Вільне життя» [8, арк. 11].

Окрім загального плану роботи ТІУКВ, окремо розроблявся план роботи кафедри і кожен методист мав індивідуальний план роботи у відповідності зі своїм освітнім профілем. Плани різнилися, але в загальному висвітлювали діяльність працівників та інституту. Основними пункти були – участь у виставці, організації педагогічних конференцій, публікації в методичних збірниках, супровідні плани кафедр та методистів. Останні планували свою роботу у відповідності

із загальними масовими заходами та особистого підвищення кваліфікації, через опрацювання та вивчення нових надходжень в бібліотечний фонд установи [8, арк. 11].

План ТІУКВ розпочинався аналізом екзаменаційних письмових робіт з математики, українській та російській мові та літературі у 7 і 10 кл. Увесь рік інститут фокусував роботу над складанням проєкту підготовки і проведення учительських конференцій і розробленням тематики виступів на них. До цих конференцій систематично проводили обласні наради учителів-керівників секційної роботи на конференціях учителів. Секцій було декілька: учителів-керівників, мови і літератури, викладачів історії і конституції, викладачів географії, математики-фізики, природознавства і хімії, фізкультурників, учителів і завучів шкіл, завідувачів методичними кабінетами і інспекторів шкіл, загалом 9 секцій. Суміжно організовували обласну педагогічну виставку для ознайомлення з актуальними питаннями освіти та методології [6, арк. 4].

Після обласних конференцій проводилися районні учительські конференції, на яких йшлося про основні тези обласної педагогічної конференції з питань освіти та ідейно-виховного процесу. Конференції присвячували різним датам. Наприклад, 30-річчя так званої «жовтневої революції». Методисти ТІУКВ систематично надавали практичну допомогу в роботі районним методичним об'єднанням. Проводили контрольні письмові роботи у школах області за першу чверть 1947–1948 н. р. з усіх предметів. Контрольовано оновлювалася тематика доповідей і лекцій методистів інституту. Періодично проводили перевірку 10 шкіл районів у зазначений період [6, арк. 7–12].

На основі основного плану ТІУКВ структурні підрозділи розробляли свій. Так, план роботи кафедри української мови та літератури ТІУКВ на березень-квітень 1948 р. передбачав аналіз контрольних письмових робіт з української мови та літератури, проведених у школах деяких районів; інформацію про стан викладання української літератури в школах Тернопільської обл.; підготовку двох доповідей «Про аналіз перевірки контрольних письмових робіт у школах» та «Елементи загального мовознавства»; участь у проведенні обласного семінару викладачів української і російської літератури; організацію виставки з розділу «Українська мова і література»; підготовку висновків про стан викладання української літератури в школах Тернопільської обл. [6, арк. 1–3].

Кращий досвід роботи учителів вивчався та поширювався серед освітян шляхом публікації статей у методичному збірнику, що поширювався в усіх школах області. Укомплектовувалися та видавалися пам'ятки про «піднесення» грамотності у другому півріччі, методичні матеріали про виховання учнів на уроках літератури і мови, вивчалася робота літературних гуртків, готувалися тексти контрольних робіт до перевідних іспитів у школах, таблиці, малюнки та інші експонати до розділу «Українська мова та література». Зверталася увага на укомплектування шкільних бібліотек художньою літературою. Основна увага в школах приділялася повторенню програмного матеріалу з попереднього курсу української літератури у 10-х класах [6, арк. 7–12].

Для прикладу наведемо індивідуальний план працівника ТІУКВ Ф. Дубовика, який працював за сумісництвом. У своєму плані він акцентував увагу над «особистісним» розвитком, читанням періодичної преси «Радянська освіта», «Вчительська газета», журналу «Математика в школі», «Радянська педагогіка», «Радянська школа» тощо. З метою підвищення ідейно-політичного й фахового рівня систематично опрацьовував періодичну пресу: «Правда», «Радянська Україна», планував опрацювати п'ятий розділ короткого курсу історії комуністичної партії і повторити четвертий. Прочитати твори: М. Гоголя «Мертві душі», Б. Полевого «Повість про справжню людину», О. Грибодова «Фараон» тощо. Підготувати доповідь для виступу на семінарі викладачів української та російської мови та літератури в одному з районів області. Планував долучитися до участі в складанні текстів письмових робіт з математики для перевідних класів. Підготував методичні матеріали для вчителів математики. Прочитати лекцію для учителів IV-х класів і викладачів математики про повторення програмового матеріалу з математики [6, арк. 3–4]. Такий обсяг роботи мав кожен методист і основне завдання полягало у підготовці методичних розробок, читанні лекцій освітянам, контролю за проведенням іспитів у школах та ідейно-політичний саморозвиток. Знаючи, що працювали вони за сумісництвом, якість методичної роботи ставимо під сумнів [6, арк. 7–12].

Окрім того, Ф. Дубовик планував упродовж квітня – до 15 травня підготувати питання в межах програми для відповідного класу з математики. Проконтролювати хід іспитів у школах Тербовлянського й Микулинецького районів, якість виконання ними письмових робіт і засвоєння програмного матеріалу. Розв'язати до 30 задач з

стереометрії та тригонометрії підвищеної складності [6, арк. 3–4]. Вважаємо, що окремі пункти його індивідуального плану були тотожними планам роботи інституту.

У акті обстеження ТІУКВ йшлося про те, що методист з російської мови та фізики Й. Великанов мав педагогічний стає роботи понад 30 років, виступав з доповідями й лекціями, забезпечував методичну роботу. Методист з математики з січня 1949 р. – учителька в школі, яка не працювала в інституті, хоча наказу про її звільнення з роботи не було. Методист початкових класів, з історії та з дошкільного виховання, роботу забезпечували на «добре». Двоє методистів з іноземної мови зі специфікою своєї роботою були «мало ознайомлені», адже працювали на посадах після закінчення інституту [5, арк. 2–3]. Кадрова проблема залишалася не вирішеною.

Важливе місце в ідейно-політичному вихованні посідало вивчення історії та конституції в дошкільному секторі. Про що свідчить план роботи кабінету історії та конституції на березень-квітень 1948 р. на основі методичної розробки на тему «Методи повторення історії СРСР та конституції і підготовка до іспитів та екзаменів з цих дисциплін». Вивчався досвід роботи кращих викладачів історії, що популяризувався серед учителів історії шляхом виступів на семінарах, конференціях, підготовці збірника розробок кращих уроків історії СРСР та конституції тощо. Перевірялося викладання історії та конституції, підготовки до іспитів з цих дисциплін не менше як у п'яти школах області [6, арк. 4–7].

Контролювалася підготовка та проведення одноденних «кущових» семінарів викладачів історії та конституції семирічних та середніх шкіл, робота кабінетів історії в середніх школах на основі методичної розробки «Як повинні бути устатковані історичні кабінети в середніх школах та зміст їхньої роботи». Вивчався і узагальнювався досвід кращих гуртків в школах області. Перевірялося не менше як у чотирьох районах роботу постійного діючого семінару марксистсько-ленінської підготовки учителів [6, арк. 5–6]. Суть роботи інституту зводилася до популяризації ідей правлячої влади та контролю дирекції школи за виконанням поставлених цілей.

ТІУКВ особливу увагу приділяв дошкільним закладам, як «першій інстанції» з виховання ідей марксизму-ленінізму, прищепленні на підсвідомому рівні «любові» до діючої політичної системи. Про це свідчить план роботи кабінету з дошкільного виховання на 1 вересня 1948 р.

Він складався з декількох пунктів, детально розписаних з акцентом виховної роботи та залученні колгоспів до матеріального забезпечення навчального процесу [7, арк. 15]. Відомо, що події раннього дитинства мають значний вплив на подальше формування світогляду особистості. Тому, до дошкільних закладів та дитбудинків ставилася мета комуністичного виховання дітей і вплив через них на батьків.

ТІУКВ втілював у життя основні завдання з виконання постанови ЦК ВКП(б) про заходи поліпшення роботи серед жінок в УРСР, через якість виховної роботи в дитячих садках області на основі застосування «Програмно-методичних вказівок для вихователя дитячого садка «Міністерство освіти УРСР та вести систематичну роботу по підвищенню ідейної та ділової кваліфікації працівників дитячих садків» [6, арк. 5–6].

Підвищували методичне керівництво дошкільними установами області через методичні об'єднання та систематичну роботу з активом дошкільних керівників методичних об'єднань. Вели пропаганду серед батьків через комуністичне виховання дітей дошкільного віку. «Приязнь» батьків здобували через забезпечення всім необхідним дитячих майданчиків, над якими мали шефство колгоспи [6, арк. 5–6]. Таким чином, освіта підростаючого покоління була під контролем радянської влади, що проводилася – від дитячих садочків – до «перевиховання» учительських кадрів області. Вдавалися не лише до агітаційного впливу, а й до психологічного.

У такому контексті проходили й масові заходи, як один з елементів поза навчальної роботи, що теж включався у методичну роботу. Передусім, організація семінарів з виховної роботи. Організували і проводили одноденні семінари для завідувачів санаторними дитячими садками, дводенні семінари-практикуми для вихователів дитячих садків і дошкільних дитбудинків на такі теми: «Доповідь про міжнародний стан СРСР», «Підготовча робота педагогічного колективу до свят – роль вихователя і музпрацівників в підготовчій роботі», «Практична допомога дитячих садків колгоспним дитячим майданчикам», «Відкриті заняття по розділу «Музичні заняття». Щороку проводилися педагогічні наради вихователів дитсадків, на яких розглядали питання культури виховання вивчаючи передовий досвід з журналу дошкільне виховання, тощо. Організували і проводили екзамени з «Програмно-методичним вказівкам для вихователя дитячого садка» [6, арк. 15–22].

Вихователі були окремою секцією роботи методичного об'єднання. Робота у цьому напрямку складалася з декількох пунктів. Окрім ведення документації, одним з яких виступала організацію «відкритих» занять керівників вихователів методичних об'єднань у містах: Чортків, Кременець, Бережани, Тернопіль, Бучач, перевіряли конспекти, збирали до районних ВНО [6, арк. 17–22]. Районні відділи народної освіти для дошкільних закладів організували одноденні семінари у райцентрах, облаштовували виставки. Періодично перевіряли як проходить робота на колгоспних дитячих майданчиках у таких районах, як Велико-Глибочецький, Велико-Бірківський, Зборівський, Лановецький, Пробіжний, Тлустенецький, Буданівський, Гусятинський, Бережанський. Одночасно підвищували ідейно-політичний рівень вивченням короткого курсу з історії ВКП(б). Передплачували методичну літературу, журнал «Дошкільне виховання». Склали графік виїздів у районні дитсадочки: Ланівці (28 червня 1948 р.), Зборів (4 липня 1948 р.), Чортків (19–21 липня 1948 р.), Бучач (21–23 липня 1948 р.), Скалат (7–9 липня 1948 р.), Бережани (13–15 липня 1948 р.), Борщів (27–29 липня 1948 р.), з метою перевірки стану виховної роботи в дитячому садку і дитячих майданчиках [6, арк. 15–22]. Отже, систематичні перевірки, методичні консультації, підготовка методичних розробок, виїзди, організація виставок, свідчили про домінуючу роль радянської ідеології у навчально-виховному процесі.

У плані роботи ТІУКВ на перше півріччя 1948–1949 н. р. бракувало важливих розділів роботи: вивчення та популяризація кращого досвіду роботи учителів шкіл, інспекторів, організації консультацій для учителів, допомоги студентам-заочникам в навчанні, молодим та малодосвідченим учителям тощо [9, арк. 2–3]. Плани роботи за актом перевірки завідувачі кабінетами оформляли, але у практичній діяльності його не дотримувалися. План роботи інституту на перший квартал 1949 р. не складено в зв'язку із призначенням нового директора з січня поточного року. Директором призначено викладача педагогіки Бережанського педучилища, який до цього часу до роботи не приступав [9, арк. 2–3].

ТІУКВ у питаннях підвищення ідейно-політичного та фахового рівня працівників народної освіти готувався до запровадження єдиної системи підвищення кваліфікації учителів і працівників відділів народної освіти, формував списки із районів працівників, які мали бути «охоплені» навчанням за очно-заочною системою. Влітку

1949 р. інститут разом з ОВНО організував одномісячні курси підвищення кваліфікації працівників освіти, якими охоплено 665 осіб з них: завідувачів районними відділами народної освіти – 10, очільників районних педагогічних кабінетів – 20, інспекторів – 50. Організував передплату літератури методичного, педагогічного й політичного характеру в усі районні педагогічні кабінети Цей факт підтверджував, що «найактивніше» інститут працював влітку [9, арк. 2–3]. За 1948 н. р. їй надіслано учителям області на суму 40 тис. крб. Бібліотека інституту налічувала 3451 томів, з них 265 методичної літератури, 450 томів політичної і 2180 художньої літератури. Того ж року бібліотека поповнилася 1259 томами на суму 5 тис. крб. Вона обслуговувала працівників інституту, ОВНО, учителів міста й області [9, арк. 2–3]. Основне завдання якої полягало у популяризації радянської ідеології.

ТІУКВ організував в області «День вчителя», тому на семінарах «продукувалися» вказівки організаційного й методичного характеру його організації та проведення. Незважаючи на формальну «активність» в реалізації основі радянської ідеології у школі, під час перевірок виявлено, що ТІУКВ не мав приміщення та обладнання для кабінетів. Усі працівники інституту працювали за сумісництвом і не приділяли достатньо часу та уваги роботі в інституті. Графіку роботи методистів вказаних років в не було. Як наслідок, перевірка зробила висновки щодо покращення роботи ТІУКВ з аналізом складу інституту, укомплектування його досвідченими педагогами; виділенням приміщення з метою

організації необхідних кабінетів; запровадження єдиної системи підвищення кваліфікації учителів і працівників народної освіти; визначення контингенту працівників, які підлягали охопленню єдиною системою навчання; укомплектування очно-заочних курсів; посилення роботи з учителями біології – проведення відповідного семінару в області та районах; розробленні відповідної методичної літератури з практичною роботою; систематичним проведенням бесід, семінарів, лекцій з питань історії ВКП(б) й вивчення творів класиків марксизму-ленізму тощо [9, арк. 2–3].

Отже, упродовж 1945–1950 рр. ТІУКВ спільно із ОВНО здійснював тотальний контроль за агітацією та пропагандою ідейного і партійного виховання учнівської молоді. Основну роботу проводили переважно влітку, адже більшість методистів інституту працювали за сумісництвом. Ідеологічна складова навчально-виховної діяльності ТІУКВ присутня в лекціях, тематиці семінарів, масових заходах та в усій діяльності загалом. Частка ідеологічного сегменту курсів підвищення кваліфікації складала майже четверту частину. Тим не менше, індивідуальний план роботи методиста насичено читанням політичної літератури, розробкою виступів перед педагогами області. Це звісно приводило до тотальної радянзації освітньої спільноти області. Основним інструментом для радянської влади у цьому напрямку ідейно-виховної роботи був ТІУКВ, ОВНО, методисти та інспектори шкіл, які здійснювали систематичний контроль над усіма освітніми закладами освіти області – від дитячих садочків – до шкіл.

Список літератури:

1. Держархів Тернопільської обл. Ф. 2062. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 41.
2. Там само. Спр. 4. Арк. 16.
3. Там само. Спр. 7. Арк. 10.
4. Там само. Спр. 11. Арк. 45.
5. Там само. Спр. 17. Арк. 24.
6. Там само. Спр. 32. Арк. 24.
7. Там само. Спр. 33. Арк. 64.
8. Там само. Спр. 35. Арк. 11.
9. Там само. Спр. 58 Арк. 6.
10. Кравчук Л. В. Радянська система освіти та її кадровий потенціал в новоутвореній Тернопільській області в період 1939–1941 рр. // Гілея: науковий вісник: зб. наук. пр. 2015. Вип. 102 (11). С. 90–92.
11. Кравчук Л. В. Преса як засіб радянзації Тернопільщини в період радянської окупації (вересень 1939 – червень 1941) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2016. Вип. 46. С. 161–164.
12. Мартинів М. А. Особливості становлення і функціонування Тернопільського інституту удосконалення кваліфікації вчителів (перша половина 40-х рр. ХХ ст.) // Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки, 2022. Том 33 (72) № 3, С. 69–77.

13. Мартинів М. А. Особливості фінансового та матеріального становища Тернопільського інституту удосконалення кваліфікації вчителів 1945–1950 рр. // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія, 2022. Том 2 (47), С. 51–59.

14. Мартинів М. А. Організація та проведення курсів підвищення кваліфікації педагогів в Тернопільській області 1948 року // Науковий, методичний, інформаційний збірник Тернопільського обласного комунального інституту післядипломної педагогічної освіти. Тернопіль: ТОКШПО, 2022. С. 191–197.

15. Мартинів М. А. Особливості кадрової політики радянської влади у системі перепідготовки учительських кадрів у Тернопільській області в повоєнний період // П'яті Геретівські читання: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, Тернопіль: ТОКШПО, 2021. С. 166–171.

16. Полянський Ф. І. Українське шкільництво в умовах німецького окупаційного режиму на території Тернопільщини (1941–1944 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя: ЗНУ, 2010. Вип. XXIX. С. 202–205.

Martyniv M.A. IDEOLOGICAL COMPONENT OF EDUCATIONAL ACTIVITIES OF THE TERNOPIL INSTITUTE FOR IMPROVEMENT OF TEACHERS' QUALIFICATIONS 1945–1950

The article analyzes the ideological component of the activities of the Ternopil Institute for Improvement of Teachers' Qualifications during 1945–1950. It examines the content of the methodologists' lecture material for teachers in the region, hourly load, and distribution of hours for the study of a particular topic. The study covers ideological agitation through the prism of Soviet patriotic education and party-communist influence, namely, the role of periodicals in shaping the world view of teachers in the Ternopil region. The focus is on the topics of methodological journals and the library fund of the Ternopil Institute for Improvement of Teachers' Qualifications. There is a tendency for frequent changes of full-time staff, their nationality.

Archival materials show a wide range of propaganda influence on teachers in the region through the mass media, lectures by the Institute's methodologists, advanced training courses, study of the experience of teaching subjects that were described and published in thematic pedagogical journals. The latter replenished the library collections of the Ternopil Institute for Improvement of Teachers' Qualifications in a significant amount, which is recorded in the Institute's inventory and accounting books. A large part of the illustrative material is devoted to the leaders of the ruling Communist Party: banners, symbols, portraits of various sizes, exhibitions of Soviet-style folk art. It is characteristic that the examination materials on the history of Ukraine or world history included predominately questions on the history of "people's" local or global revolutions approved by the Regional Department of Public Education of the Ternopil region, which, through the Institute, were further sent to secondary education institutions. The Ternopil Institute for Improvement of Teachers' Qualifications was an instrument of ideological influence on teachers in the region. Educational institutions were systematically inspected and controlled. Special attention is drawn to the ideological content of lectures, exhibitions, methodological developments, etc. The teachers in the region were controlled by methodologists of the Ternopil Institute for Improvement of Teachers' Qualifications through checks and reprimands, demonstrative dismissals in order to intimidate principals and teachers for failure to fulfill the tasks of ideological education of young students.

Key words: *Ternopil Institute for Improvement of Teachers' Qualifications, seminars, lectures, retraining of teachers, pedagogical meetings, district pedagogical offices, library fund of the Institute.*

Олійник С.В.

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ТОРГОВЕЛЬНІ УГОДИ УКРАЇНСЬКОЇ ГАЛИЦЬКОЇ АРМІЇ ЯК СКЛАДОВА ОРГАНІЗАЦІЇ ЇЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ УКРАЇНИ В 1919 РОЦІ

У статті, на основі залучення неопублікованих та опублікованих джерел, фахової літератури, висвітлюється історія Української галицької армії на Правобережній Україні. Предметом уваги є місце і роль торговельних угод в організації та реалізації процесу забезпечення функціонування галицького війська в регіоні восени 1919 року. Показано, що дана тема ще не була предметом належної уваги істориків і потребує дослідження. Охарактеризовано історичні умови в яких відбувалося підписання торговельних угод. Проаналізовано складові процесу організації і вирішення проблеми забезпечення галицького війська та доведено необхідність використання у цій системі саме торговельних угод. На конкретних прикладах показано, що торговельні угоди укладалися Українською галицькою армією через її Начальну інтендантуру з купцями Наддніпрянищини та Наддніпрянищини. Зазначено, що найраніше відома торгова угода датована 11 вересням, а найпізніша – була укладена 22 листопада 1919 року. З'ясовано, що угода могла укладатися не лише з одним купцем. Сторону продавця в угоді могли представляти і декілька купців. Мали місце факти неодноразових домовленостей про постачання необхідного з одним і тим же торговцем. Проаналізовано предмети та умови купівлі-продажу та обміну. Доведено, що торговельні угоди стосувалися харчового та матеріального забезпечення галицького війська. Основну частку постачання війська становили предмети харчування: велика рогата худоба, сало, сіль, картопля, капуста, овес. В переважній більшості торговельні операції передбачали грошові розрахунки. Зазвичай це були карбованці, але у випадку з продавцями з Галичини допускалися австрійські крони. Значного поширення набули бартерні розрахунки. Відзначено, що головним обмінним фондом галицького війська слугував цукор, що знаходився на підконтрольних йому цукроварнях. На конкретних фактах показано, що домовленості про поставки не обмежувалися якимось одним товаром, а інколи стосувалися кількох різних видів продукції. Зазначено, що угоди укладалися належним чином, у них детально прописувалися обов'язки продавця і покупця. За погодженням усіх сторін суперечки вирішувалися за допомогою Польового суду Команди Етапу Української галицької армії. Показано, що не всі угоди виконувалися. На то були об'єктивні причини. Попри це торговельні угоди, які укладалися між Начальною інтендантурою у купцями з Наддніпрянищини і Наддністріянищини, допомогли вирішенню проблеми забезпечення галицького війська, насамперед у харчуванні, та сприяли збереженню його функціонування на теренах Правобережжя восени 1919 року.

Ключові слова: галицьке військо, забезпечення, Правобережна Україна, Українська галицька армія, торговельні угоди.

Постановка проблеми. Боездатність будь-якої армії не в останню чергу залежить від її забезпечення усім необхідним: озброєння, обмундирування, боєприпаси, продукти харчування тощо. Все це яскраво простежується і в умовах сьогодення, коли ЗСУ ведуть боротьбу з ворожими російськими військами. Тому цілком ймовірно для українських державних та військових керівників може стати в нагоді досвід часів визвольних змагань українського народу початку ХХ ст., зокрема вирішення питання забезпечення Української галицької армії (далі УГА) на теренах Пра-

вобережної України восени 1919 року шляхом торговельних угод між військом і населенням.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання забезпечення УГА на Правобережжі в 1919 році неодноразово привертало до себе увагу істориків. Вперше воно було піднято в спогадах сучасників тих подій – колишніх галицьких вояків [1; 5; 6; 11; 12]. Не могли його обминути у своїх працях, які з'явилися міжвоєнний і після другої світової війни періоди, представники української діаспори [3; 19]. У всіх цих виданнях міститься констатація факту важкого, навіть поде-

коли критичного, стану матеріально-технічного та харчового забезпечення галицьких підрозділів, що негативно впливало на його боєздатність. Водночас зазначається, що галицьке військо командування, як і самі галицькі стрільці не мирилися з цим, і прагнули виправити ситуацію беручи участь у жнивях, здійснюючи обмін необхідного з місцевими мешканцями тощо. Після проголошення незалежності України в 1991 році вітчизняні історики активно долучилися до розробки історії Української революції 1917–1921 років, діяльності УГА. В ряді публікацій зверталася увага на питання функціонування галицького війська та організації його забезпечення всім необхідним [2; 7; 9; 10]. Однак поза увагою істориків залишився факт укладання Начальною інтендантурою УГА торговельних угод, які б мали покращити матеріально-технічне та харчове становище галицьких вояків. Вперше факт заключення торговельних угод галицьким військом на Правобережжі було констатовано в 1995 році С. Олійником [8]. Більш ширший контекст цього явища, представлено в його спільній з О. Завальнюком монографії «Українська галицька армія на Поділлі в (липень 1919 – травень 1920 рр.)» [4, с. 188–189]. Загалом питання укладання торговельних угод виявилось малодослідженим, наявна лише констатується такого факту та кілька прикладів того, що планувалося придбати галицькими військовим у торговців.

Постановка завдання. Мета даної статті полягає в тому, щоб на основі аналізу архівних матеріалів та історіографічних надбань показати місце, вагомість, роль в організації забезпечення галицького війська на Правобережжі восени 1919 році торговельних угод, які уклалися Начальною інтендантурою УГА з галицькими і правобережними купцями.

Виклад основного матеріалу. В середині липня 1919 року Українська галицька армія, в силу домовленостей з керівництвом Другої УНР, прибула на Велику Україну і розпочала спільно з республіканською армією боротьбу проти радянсько-більшовицьких поневолювачів. Прибуття галичан сприяло позитивній зміні ситуації на українсько-більшовицькому фронті. Об'єднана українська армія одразу ж розпочала наступальні операції, в ході яких було звільнено Проскурів, Жмеринку, Вінницю. Такі успіхи дали змогу розгорнути наступ на Київ та Одесу. Восени ситуація ускладнилася поширенням епідемії тифу та наявністю нового ворога, яким стала білогвардійська денікінська армія.

Ситуація ускладнювалася тим, що Українська галицька армія на Правобережній Україні не мала належної військової інфраструктури, і не могла продукувати забезпечення армії усім необхідним. Виявилось, що запевнення Головного отамана С. Петлюри про належну підготовку до прибуття галичан далекі від заявленого [4, с. 70]. Водночас слід було враховувати й те, що місцеве населення на перших порах ставилося до галичан не лише з недовірою [5, с. 7; 111, с. 85], а мали місце навіть ворожі дії [4, с. 152–153]. Як свідчать сучасники, становище було надзвичайно складним. Всі інтендантські відділи майже не мали харчових запасів [5, с. 8; 12, с. 265]. Рятувалися за рахунок участі в жнивях, отримуючи за це частку [5, с. 12–13; 6, с. 14; 9, с. 193; 10, с. 59]. Архівні джерела вказують на пусті харчові склади Команди етапу [13, арк. 212]. Потрібно було вживати заходів для виправлення ситуації з забезпеченням галицьких підрозділів.

Поступово взаємини галичан з місцевим населенням почали налагоджуватися. Замість неприязні з'явилася взаємоповага. Це створювало гарні перспективи покращення справи забезпечення галичан за допомогою співпраці з населенням Правобережної України.

Усі тилові функції, а також вирішення проблем забезпечення входили до компетенції Команди етапу УГА [1]. Ще однією важливою структурою у цій сфері була Начальна інтендантура, як частина етапної служби, котра займалася проблемами матеріально-технічного, харчового та грошового забезпечення галицьких частин [12].

Начальна інтендантура УГА мала певні фінансові можливості. Як свідчать архівні документи та спогади сучасників, на потреби галицького війська виділялися певні кошти. Попри їхнє вимірювання десятками мільйонів крб, цього було все ж таки замало, адже зростаючі масштаби інфляції знецінювали закупівельні можливості галицького війська [4, с. 192].

Як зазначав Л. Шанковський, в УГА найбільшою проблемою була нестача набоїв та амуніції [16, с. 28–29]. Подібна проблема була і в армії УНР. Тому мали місце певні сподівання на реалізацію заклику влади до населення, що воно готове платити за набої, за справну рушницю. Збору підлягали шинель – 100 крб, кожух – 250 крб, жупан, свитка – 150 крб, шапка – 10 крб, теплі онучі – 10 крб, тілогрійки – 25 крб, ватні або суконні штани – 50 крб, пара чобіт – 350 крб, пара черевиків – 250 крб [3, с. 247].

Досить поширеною була практика закупівлі сільськогосподарської продукції, щоправда за фіксованою ціною, спеціально встановленою владою для війська [15, арк. 46–47]. У випадку відмови продати харчі за встановленими цінами передбачалася конфіскація [16, арк. 16 зв. 17]. Мала місце практика закупівель і на місцевих ринках. Так, у перші дні перебування за Збручем інтендантські служби одного з галицьких корпусів на базарі в Шатаві закупили 5 корів та кілька кілограмів сала [15, арк. 18].

Галичанам доводилось займатись вимінюванням. Під час наступу вони отримали, як здобич, велику кількість цукру на заводах в Барі, Гнівани, Красилові і Сиверинівці. Згодом його вдалося обміняти на м'ясо, хліб та одяг. Особливо великих розмірів це явище набуло в листопаді, в момент великої скрути в армії [11, с. 61; 18, арк. 12].

Одним з шляхів часткового розв'язання продовольчого питання були добровільні пожертвування місцевих жителів. Але суттєво поліпшити харчове забезпечення галицького війська ці жертви не могли. Найуспішнішою акцією став «Тиждень козака», організований українською владою, під час якого населення зносило для війська одяг, білизну, взуття тощо. Він проходив з 12 по 19 жовтня [7, с. 83]. На жаль скільки із зібраного перепало галицькому війську встановити не можливо.

Аналіз архівних матеріалів свідчить, що маючи певні кошти, Начальна інтендантура уклала як з галицькими, так і з місцевими торговцями угоди на придбання необхідного для армії. Загалом така практика набула свого поширення восени 1919 року. Щодо угод укладених влітку 1919 року – інформація поки що відсутня.

Перебуваючи на Правобережжі галицьке військове командування не полишало зв'язків із рідним краєм. А враховуючи той факт, що між УНР і Польщею було перемир'я, не дивним видається налагодження торгових стосунків з галицькими купцями. Найперша така угода з ними на поставки до УГА датована нами 11 вересням 1919 року. Постачальником виступав купець Давид Бавер з Монастирська, який перебував на той час у Жмеринці. Галицький торговець зобов'язався поставити Начальній інтендантурі безпосередньо на склади в Жмеринці та Дунаївцях 300 штук великої рогатої худоби (далі ВРХ) по 625 крб за пуд живої ваги (за умови, що вона має важити не менше 10 пудів, молода і здорова). Угода була розрахована на 10 днів (30 одиниць на день: 20 до Жмеринки і 10 – до Дунаївців) [14, арк. 1]. Інколи

угоди були значно детальніше розписані. Прикладом цього може слугувати угода з галицькими купцями Гершем Райхом та Соломоном Герцвайгом, укладена 15 вересня. Вони зобов'язувалися доставити до Начальної інтендантури УГА 30 тис пудів вівса у власних мішках (10 тис до 30 вересня, а решту – до 20 жовтня). Згідно умови овес мав бути сухий, незростлий, чистий та здоровий. В умові встановлювалися правила і маршрут доставки, який передбачав військовий супровід до визначеного задалегідь харчового складу. Останній мав видавати посвідчення про отримання і зваження. Натомість галицькі купці отримували оплату в 200 крб за кожен доставлений пуд вівса. Мішки поверталися господарям. Водночас передбачалася і альтернатива грошовій оплаті. Так Начальна інтендантура могла розрахуватися за отриманий овес мелісою (три пуди меліси за один пуд вівса) та цукром за 1/3 вівса (один пуд вівса – пів пуда цукру). Ще одним нововведенням, яке стало постійною практикою в майбутньому, був факт того, що гербовий збір сплачувався купцями [14, арк. 2].

Угоди з галицькими торговцями уклалися і в наступному місяці. Так, бучацький купець Антон Дембіцький, що знаходився в Кам'янці-Подільському, згідно угоди від 11 жовтня 1919 року зобов'язувався постачати щотижнево на харчові склади в Жмеринці або Кам'янці-Подільському 50 пудів сала по ціні 3600 крб за пуд (сало мало бути солоне, нестаре, товщини не менше 3 см). Угода була розрахована до 31 грудня цього ж року [14, арк. 8]. Слід відмітити, що в жовтні копії угод почали отримувати регістратора Начальної інтендантури, її бюджетно-статистичний і харчовий відділи, харчовий склад та польовий контролер, а це, на наше переконання, свідчить про те, що в УГА таким угодам приділяли велику увагу, розуміючи їх важливість для функціонування війська.

13 жовтня було укладено угоду з Гершем Барбером з Красного на щотижневу поставку щонайменше 500 пудів живої ваги ВРХ (від 10 до 12 пудів ваги) не старшої 12 років і не тільної за ціною 500 крб за пуд живої ваги. Пунктом доставки слугувала Жмеринка. Водночас на відміну від попередніх, умова даного договору мала нові пункти, яких раніше не було. Враховуючи можливі труднощі виконання угоди Гершер Барбер мав вказати Начальній інтендантурі свого представника в Жмеринці, а також внести грошову заставу в розмірі 25 тис крб. [14, арк. 10]. На наш погляд, дані нововведення могли бути пов'язані із не зовсім сумлінним виконанням своїх угод попере-

дниками, а можливо – і простою перестраховкою з боку Начальної інтендантури. Місцем вирішенням спірних питань обома сторонами визнавався Польовий суд Команди етапу УГА. Постачальник отримував право безкоштовного транспортування товару залізницею, користування державними телеграфами і телефонами, а також забезпечувався відповідним ескортом [14, арк. 10].

Мали випадки коли з окремими купцями укладалася не одна, а кілька угод. Так, згадані вище Давид Баверон та Герш Райх (вересневі угоди – С.О.), відповідно до угоди від 13 жовтня зобов'язалися доставляти до Жмеринки не менше 2300 пудів живої ваги ВРХ (10–12 пудів кожна, не старше 12 років і не тільні), з яких не більше 5% телят (не менше 8 пудів ваги) по ціні 505 крб за кожен пуд живої ваги. Нововведенням в угоді стало залучення до прийому тварин ветеринара. Грошова застава мала складати 120 тис крб. Транспортування, як і в попередніх випадках, безкоштовне. Водночас передбачалась відсутність супроводу з військових [14, арк. 10]. Останнє могло пояснюватися складністю ситуації на фронті та поширенням епідемії тифу у війську. Тому ймовірно не всім укладачам угод надавалася військова охорона.

Унікальною в своєму роді є угода від 7 жовтня, адже постачальниками-продавцями виступали аж три купці з Галичини, згадані вище Соломон Герцвайг, Давид Баверон і Герш Райх, котрі пообіцяли поставити за два місяці 1500 пудів тютюну. Після ревізійної проби вони мали отримати за нього 7100 крб за пуд. Половину запланованої кількості мали доставитися до 30 жовтня (по 200 пудів до 8, 15, 22 жовтня, і 150 – до 30 жовтня). Решта мала потрапити до галичан у наступному місяці [14, арк. 26]. Наступного дня ці ж особи уклали нову угоду з Начальною інтендантурою. Вони збиралися доправити на склади-магазини УГА по 10000 пудів картоплі, гороху, квасолі і капусти, а також по 1000 пудів сала і цибулі належного виду. Натомість отримати кошти по ціні 75 крб за пуд картоплі, 220 крб – за пуд квасолі чи гороху, 50 крб – за пуд капусти, 3600 крб – за пуд сала і 200 крб – за пуд цибулі. Це була довгострокова угода – до 31 грудня. В угоді розписувалися штрафні санкції, а суперечки мали розв'язуватися у зазначеному вище Польовому суді Команди етапу УГА 12, [14, арк. 25–25 зв.].

Цінним товаром з Галичини, необхідним не лише для війська й цивільних, була сіль. 17 жовтня угоду на поставку двох вагонів солі (20 000 кг) з УГА уклав галицький купець Віктор Пристажев-

ський. Він зобв'язувався доставити свій товар до 6 листопада. Натомість мав отримати один вагон цукру (10000 кг). Обмін планувався на старому російсько-австрійському кордоні, на території УНР коло Волочиська. Грошова застава передбачалася на вибір постачальника: в українських карбованцях, або в австрійських кронах [14, арк. 17].

Торговельні угоди Начальна інтендантура укладала також і з правобережними купцями. Так, наприклад, Арон Баверман із Жмеринки, згідно угоди від 13 жовтня зобов'язався поставити щотижня до Жмеринки 200 пудів живої ваги ВРХ, на тих самих вимогах до останніх, як і в казанних вище угодах (допустима норма 5% телят). За один пуд живої ваги Начальна інтендантура обіцяла заплатити 500 крб. Грошова застава становила 10 тис. крб, всі розбіжності мав вирішувати Польовий суд Команди етапу УГА [14, арк. 14].

Окрім ВРХ відбувалося постачання і іншої харчової продукції. Відповідно до угоди від 15 жовтня з жмеринським купцем Шасю Анцельовичем галицьке військо щотижня мало отримувати не менше 100 пудів свинячого сала (не старе, чисте, не тонше 4 см) по ціні 3600 крб за пуд. Однак у цьому випадку постачальник не отримував охорони, а лише – право на безкоштовне транспортування. Всі спірні питання мали вирішуватися в Польовому суді Команди етапу УГА. Грошова застава в Головній скарбниці обчислювалася в 18 000 крб [14, арк. 11]. Сало зобов'язувалися поставити також Іван Кадайський і Володимир Чировський. У їхньому випадку не визначалася квота на тиждень, а вказувалася кількість за місяць – 600 пудів (з 16 жовтня по 18 листопада). Але якщо вище зазначені купці отримували гроші за свій товар, то дані купці – цукор, з розрахунку один пуд сала за шість пудів цукру. Вимоги до сала були як і в попередніх угодах, але купці мали право на охорону 12 [14, арк. 16].

Важливим компонентом для галицького війська було забезпечення його кінських сил вівсом. Тому Начальна інтендантура з охотою укладала угоди на його постачання. 1 жовтня така домовленість була досягнута з подільським купцем Мортком Лашевером. В обмін на 15 тис. пудів вівса галичани віддавали 5000 пудів цукру. Графік поставки складав кілька етапів, в ході кожного з яких передбачалося отримання по 3 тис. вівса [14, арк. 20].

Практикувалися Начальною інтендантурою укладання торгових угод одночасно з кількома правобережними купцями. Так, відповідно до однієї із них, датованої 15 жовтня, Арон Баверман і Домрацький мали поставляти щотижня не

менше 100 пудів свинячого сала (не старе, чисте, солоне, неменше 4 см товщини) по ціні 3595 крб за пуд. Грошова застава в Головній скарбниці обчислювалася в 18000 крб. Оплата товару розпочиналася лише після отримання хоча б 20 пудів сала та їх перевірки на якість. Купці отримували право безкоштовного транспортування [14, арк. 12].

«Сальну» угоду 28 жовтня з галичани уклали також з подільськими купцями Китайчуком Матвієм з Балок та Фадієм Саврасовим з Бару. В обмін на пуд сала купці хотіли отримати шість пудів цукру. Всього вони пропонували поставляти по 20 пудів сала щотижня. Отримати його вони моли за відповідними посвідками з цукрового заводу в Барі [14, арк. 18].

Того ж дня Начальна інтендантура уклала угоду з Ізраїлем Хайцманом з Жмеринки на доставку до Бару впродовж 5 тижнів 3 тис пудів живої ваги ВРХ в обмін на цукор [14, арк. 19-19 зв.].

Овес також зобов'язувався постачати і Ізраїль Хайцман. В обмін на чистий, здоровий без домішок овес він сподівався отримати від галичан цукор. Розрахунок передбачав наступну схему: три пуди вівса – один пуд цукру. Це була найменш тривала угода. Дія її охоплювала проміжок від 2 до 5 жовтня 1919 року [14, арк. 21].

Архівні джерела свідчать, що зазвичай уклалися угоди на постачання якогось одного виду необхідних поставок. Водночас мала місце наявність угод, які стосувалися поставок більш ніж одного виду закупівель, необхідних для війська. Так, наприклад, 2 жовтня було укладено угоду між Начальною інтендантурою і Шаєю Анцельовичем, згідно якої впродовж трьох тижнів торговець мав доставити до харчового складу в Жмеринці 1000 пудів вівса по 175 крб за пуд, 5000 пудів картоплі – по 70 крб, 3000 пудів капусти та 1000 пудів квасолі – по 50 крб та 1000 пудів гороху по 200 крб за пуд. Овес мав бути чистий, без домішок, здоровий; картопля – не перемерзла, очищена від землі; капуста – без зіпсованого листя; квасоля і горох не протухлий і не червивий [14, арк. 22–22 зв.]. А згідно угоди від 12 жовтня з жмеринським купцем Ізраїлем Хайцманом, передбачалася доставка 2000 пудів картоплі на ст. Бар або ст. Жмеринка; 1000 пудів вівса на цукровий завод у Барі, 500 пудів ВРХ в Бар або Жмеринку. Термін постачання визначався в два тижні, з можливістю поділу його на чотири партії. В угоді визначалися необхідні умови: картопля (середнього розміру, очищена від землі) в мішках, які залишаються власністю Начальної інтендантури; худоба здорова, не старша 12 років, живої ваги не менше 10 пудів.

За все це передбачався розрахунок цукром: за один пуд цукру – три пуди картоплі, або три пуди вівса; а за один пуд живої ваги – 36 фунтів цукру. Для безпечної доставки галицька інтендантська служба брала на себе зобов'язання надати необхідні посвідки та двох стрільців, утримання яких лягало на кошти торговця [14, арк. 9].

Долучилися до укладання торговельних угод з Начальною інтендантурою і вінницькі купці Рутфайн і Ледерман, які зобов'язалися доставити для галичан на харчовий склад у Жмеринці не менше 800 пудів живої ваги ВРХ (ваги не менше 10 пудів за одиницю та 8 пудів за телят) по ціні 550 крб за пуд. Для ескорту їм виділялося 4 стрільці [14, арк. 29].

Слід зазначити, що торговельні угоди стосувалися не лише продуктів харчування. Так, купець Фіттерман зобов'язався доставити 55 пар мундирів [13, арк. 137], а Баверман – 1500 пар білизни [13, арк. 132].

Останні торговельні угоди було укладено в листопаді 1919 року. Відповідно до однієї з них, від 2 листопада, постачальником виступав Іван Білогуров з Бару, передбачалася доставка до Начальної інтендантури 10 пудів соленого, чистого і не менше 4 см товщини сала. За кожен пуд продавець мав отримати по 3700 крб. Згідно до сформованої практики таких угод умовах, він сплачував всі гербові збори [14, арк. 30]. Чи не найостанньою стала угода від 22 листопада, укладена Начальною інтендантурою з Оксманом на поставку галицькому війську 1000 мішків (за кожен мішок купець мав отримати по 30 крб) [13, арк. 135].

Звичайно, не всі угоди були завершені. Траплялися випадки і вимушеного розірвання угоди з боку Начальної інтендантури через неможливість постачальника її виконати. Так, наприклад, сталося з угодою від 3 жовтня з Пилипом Барабаном на поставку 500 пудів пшона, 500 пудів гречки за розцінкою по 510 крб за пуд. [13, арк. 24]. Через те, що територія, з якої він мав постачати продукти харчування, була вже на 10 жовтня захоплена ворожим військом, вона була розірвана [13, арк. 23]. Мали місце і розірвання угод за згодою обидвох сторін, (приводом могло бути навіть запізнення на день запланованої доставки) [13, арк. 26; 28].

У результаті різних заходів, в т.ч. і торговельних угод, вдалось нагромадити значну кількість продовольчих ресурсів. Скажімо, харчовий склад УГА, що знаходився у Жмеринці, на 1 жовтня мав на обліку: вівса – 785 кг, збіжжя – 212 634 кг, капусти – 805 кг, цукру – 17 000 пуд., нафти – 49 л, м'ясних консервів – 7090 банок тощо [16, арк. 7].

Загалом найбільш повний результат є поки що лише щодо згаданої вище угоди галицьких купців на поставку тютюну УГА. З запланованих 1500 пудів тютюну галицьке військо отримало лише 200 пудів [13, арк. 27].

Висновки. Таким чином, УГА, в особі такої структури як Начальна інтендантура, восени 1919 року проводила цілеспрямовану активну діяльність щодо усунення проблем матеріального та харчового забезпечення галицького війська під час його перебування на Правобережній Україні. Не останню роль в організації та реалізації цього відводилося торговельним угодам, які уклалися як з галицькими, так і наддніпрянськими купцями. Угоди могли укладатися як з одним, такі і кількома купцями. Документи свідчать, що вони стосувались придбання найрізноманітнішого майна і продуктів харчування. Мали місце

домовленості про поставки як одного товару, так і кількох. Начальна інтендантура розраховувалася з торговцями ними не лише грішми, а й використовувала братерні операції. Головним обмінним фондом для галичан став цукор. Угоди уклалися належним чином, у них прописувалися як зобов'язання продавця, так і покупця. Практикувалася схема, коли суму виплачувала поступово – спочатку її більшу частину, а згодом – решту, або взагалі рівномірними частинами. Транспортні витрати покривалися продавцем, він же сплачував гербовий збір. Доставка зазвичай здійснювалася в супроводі охорони, наданої Начальною інтендантурою, утримання якої відбувалося коштом продавця. В силу воєнно-політичних обставин не всі угоди виконувалися. Але завдяки їм вдалося уникнути, в більшій мірі харчової, і в меншій – матеріальної, проблеми забезпеченості УГА.

Список літератури:

1. Бемко В. Команда Запілля і Команда Етапу. *Українська Галицька Армія: У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях: Матеріали до історії*. Вінніпег: Вид. хор. УСС Д. Микитюк, 1958. Т. 1. С. 362–364.
2. Галушак М. Діяльність Команди Запілля та Команди Етапузбройних сил ЗОУНР у період з червня по грудень 1919 р. *Українознавство*. Київ, 2018 р. № 2 (67). С. 60–71.
3. Доценко О. Літопис української революції. Матеріали і документи до історії української революції. Київ; Львів, 1923. Т. 2. Кн. 4. 362 с.
4. Завальнюк О.М., Олійник С.В. Українська Галицька армія на Поділлі.
5. Кравс А. За українську справу: Спомини про III корпус УГА після переходу за Збруч. Львів: Червона Калина, 1937. 99 с.
6. Левицький О. Галицька армія на Великій Україні (спомини з часу від липня до грудня 1919). Відень, 1929. 193 с.
7. Ляскович Т. В. Акція «Тиждень українського козака» на Поділлі: організація, хід, наслідки (вересень – листопад 1919 р.). *Матеріали XVI Подільської наукової історико-краєзнавчої конференції [присв. 55-річчю проведення першої Подільської історико-краєзнавчої конференції, 25-річчю діяльності Центра дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при К-ПНУ імені Івана Огієнка] / [ред. кол.: Копилов С.А. (співголова), Ресент О.П. (співголова), Баженів Л.В. (відп. ред.) та ін.]*. Кам'янець-Подільський: Тов «Друкарна «Рута», 2020. С. 82–87.
8. Олійник С.В. Продовольче і військово-господарське забезпечення Української Галицької армії на Поділлі (липень-листопад 1919 р.) *Матеріали IX Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський, 1995. С. 293–295.
9. Рутар В. Є. Інтендантура Галицької армії (1918–1919 рр.). *Військово-науковий вісник*. 2011. Вип. 15. С. 179–197.
10. Солдатенко В. Ф., Савчук Б. П. Галицька армія у Наддніпрянській Україні. Київ: Світогляд, 2004. 213 с.
11. Станімір О. Моя участь у Визвольних змаганнях 1917-1920. Торонто, 1966. 192 с.
12. Хробак М. Інтендантура. *Українська Галицька Армія: У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях: Матеріали до історії*. Вінніпег: Вид. хор. УСС Д. Микитюк, 1958. Т. 1. С. 262–267.
13. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. Ф. 2188. Оп. 1. Спр. 73. 170 арк.
14. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. Ф. 2188. Оп. 1. Спр. 94. 30 арк.
15. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. Ф. 2188. Оп. 1, Спр. 103. 314 арк.
16. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. Ф. 2188. Оп. 1, Спр. 120. 45 арк.
17. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. Ф. 2188. Оп. 2. Спр. 1. 73 арк.

18. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. Ф, 2188. Оп. 3. Спр. 16. 12 арк.
19. Шанковський Л. Українська Галицька Армія: воєнно-історична студія. Вінніпег: Вид-во Дм. Микитюка, 396 с.

Oliinyk S.V. TRADE AGREEMENTS OF THE UKRAINIAN GALICIAN ARMY AS A COMPONENT OF ITS SUPPLY ORGANIZATION IN RIGHT-BANK UKRAINE IN 1919

The article, based on the use of unpublished and published sources and professional literature, covers the history of the Ukrainian Galician Army in the Right-Bank Ukraine. The subject of attention is the place and role of trade agreements in the organization and implementation of the process of ensuring the functioning of the Galician army in the region in autumn 1919. It is shown that this topic has not yet been the subject of due attention of historians and needs to be researched. The historical conditions in which trade agreements were signed are characterised. The author analyses the components of the process of organising and solving the problem of supplying the Galician army and proves the necessity of using trade agreements in this system. Specific examples show that trade agreements were concluded by the Ukrainian Galician Army through its General Intendant's Office with merchants of the Naddnistrrian and Naddniprianshchyna. It is noted that the earliest known trade agreement is dated 11 September, and the latest was concluded on 22 November 1919. It is found that the agreement could be concluded not only with one merchant. Several merchants could have represented the seller in the transaction. There were facts of repeated agreements on the supply of the necessary goods with the same merchant. The author analyses the objects and conditions of sale and exchange. It is proved that the trade agreements concerned food and material supplies for the Galician army. The main share of the army's supply was made up of food items: cattle, lard, salt, potatoes, cabbage, and oats. The vast majority of trade transactions involved monetary payments. Usually, it was rubles, but in the case of sellers from Galicia, Austrian crowns were allowed. Barter settlements were widespread. It is noted that the main exchange fund of the Galician army was sugar, which was in the sugar factories under its control. The article shows that the supply agreements were not limited to any one product, but sometimes concerned several different types of products. It was noted that the agreements were duly executed, with detailed obligations of the seller and the buyer. With the consent of all parties, disputes were resolved through the Field Court of the Ukrainian Galician Army's Stage Command. It is shown that not all agreements were fulfilled. There were objective reasons for this. Nevertheless, the trade agreements concluded between the Chief Intendant's Office and merchants from the Naddniprians and Naddnistrrianshchyna helped to solve the problem of supplying the Galician army, especially in terms of food, and contributed to the preservation of its functioning on the territory of the Right Bank in autumn 1919.

Key words: Galician army, supply, Right-Bank Ukraine, Ukrainian Galician Army, trade agreements.

Сухоручко В.В.

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

РАДЯНСЬКА КАРАЛЬНА ПСИХІАТРІЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ БОРОТЬБИ З УКРАЇНСЬКИМ ДИСИДЕНТСЬКИМ РУХОМ (1960–1970-ТІ)

У статті висвітлено масове використання каральної психіатрії радянським тоталітарним режимом в боротьбі з українським дисидентським рухом в період правління Микити Хрущова та Леоніда Брежнєва. За допомогою психіатричного терору радянський уряд прагнув знищити та залякати дисидентів, правозахисників та опозиційно налаштованих громадян. Провідним центром радянської каральної психіатрії був інститут імені В.Сербського. У більшості обласних центрів створювали спеціальні психіатричні лікарні, які були залучені до системи каральної психіатрії. Лікарі-психіатри стали частиною радянської репресивної машини, яка мала за мету знищити будь-яке інакомислення та придушити найменший спротив; відомо, що вони співпрацювали з репресивними органами влади Радянського Союзу, а саме з Комітетом Державної Безпеки (КДБ). До спецпсихлікарень примусово «госпіталізували» дисидентів і правозахисників. Вони піддавалися «лікуванню» сильнодіючими наркотичними препаратами, які фактично руйнували здоров'я людини. Незважаючи на «залізну завісу», факти застосування радянським режимом психіатричного терору щодо дисидентів стали відомі світовій спільноті.

Використання психіатрії радянським режимом у політичних цілях було засуджено і неодноразово піддавалося жорсткій критиці з боку міжнародних психіатричних організацій та правової організації Amnesty International. Тиск радянської каральної психіатрії відчули на собі дисиденти, а саме: Петро Григоренко, Зіновій Красівський, Василь Січко, Леонід Плющ, Микола Плахотнюк, Йосип Тереля, Михайло Луцук, Олександр Подрабнек та багато інших.

У статті також проаналізовано закони СРСР, які заклали підвалини для каральної психіатрії, та застосування каральної системи щодо українських дисидентів. Каральна психіатрія була покликана не тільки знищити дисидентство як явище, а зруйнувати моральний дух дисидентів та змусити їх співпрацювати з режимом. Але, незважаючи на тиск тоталітарного режиму, дисиденти не пішли на співпрацю з режимом та не відмовились від своїх переконань.

Ключові слова: каральна психіатрія, дисиденти, правозахисники, спецпсихіатрична лікарня, Amnesty International.

Постановка проблеми. У боротьбі з дисидентами та правозахисниками радянський режим використовував різноманітні методи: звільнення з роботи, відрахування з університету, ув'язнення в концтаборах. Однак найжорстокішим репресивним методом, який застосовувала радянська каральна система щодо дисидентів була каральна психіатрія (примусове поміщення та «лікування» дисидентів в психіатричних лікарнях). Саме дисиденти були тією суспільною групою, проти якої найчастіше застосовували практику психіатричного терору.

Мета дослідження. Проаналізувати методи і форми каральної психіатрії в боротьбі з українським дисидентським рухом.

Аналіз досліджень. У даній статті проаналізовано наукові праці, статті, спогади вітчизняних та зарубіжних істориків, лікарів, дисидентів тощо.

Польський лікар-психіатр Тадеуш Нашеровський у своєму дослідженні «Політична психіатрія в Радянській Росії до 1951 р.» [3] звернув особливу увагу на формування радянської каральної психіатричної системи. Польський історик Бартоломей Бронжкєвіч у монографії «Радянська психіатрія як інструмент боротьби з політичною опозицією в 1918–1984 рр.» [2] показав, що головним завданням радянського тоталітарного режиму було формування «радянської людини», яка буде повністю покірною режиму. Заради цієї мети радянський режим вдавався до різних видів репресій, зокрема використовував каральну психіатрію. Бартоломей Бронжкєвіч особливу увагу приділив каральній психіатрії періоду правління М. Хрущова і Л. Брежнєва. На думку історика, каральна психіатрія була найжорстокішим репресивним методом. Також у статті використана джерельна база,

яка дає можливість глибше дослідити дану проблематику. Зокрема, статті «Хроніки текущих событий» [10; 11], документи міжнародної правозахисної організації Amnesty International [1], спогади дисидента Петра Григоренки «Сборник статей» [5].

Виклад основного матеріалу. Як зазначав у своїй статті «Політична психіатрія в Радянській Росії до 1951 р.» польський психіатр Тадеуш Нашеровські, радянське кримінальне законодавство базувалося не на поняттях вини і покарання, а на понятті «небезпечний стан особистості». Використання радянською каральною системою таких термінів як «небезпечний стан особи» та «заходи соціального захисту» призвело до того, що комуністична партія, в руках якої була вся повнота влади, включаючи судову, могла тлумачити «соціальну шкідливість» в будь-який вигідний для неї спосіб. Наслідком цього стало те, що радянська каральна система могла примусово помістити до психіатричної лікарні будь-кого, хто був критиком чи був не зручним компартії [3, с. 463].

Відомо, що Генеральний секретар ЦК КПРС Микита Хрущов (Центрального Комітету Комуністичної Партії Радянського Союзу) підкреслював, що в Радянському Союзі нібито немає політичних в'язнів і політичних тюрем, а є тільки «психічно хворі люди», які не погоджуються зі «світлими» ідеями соціалізму. На думку М. Хрущова, тільки «психічно хворі люди», могли виступати проти політики СРСР [2, с. 76]. Ці слова М.Хрущова стали поштовхом до того, щоб захарувати усіх дисидентів до божевільних. Такі ідеї М.Хрущова згодом втілювала в практику так звана трійка: голова КДБ (Комітет Державної Безпеки) Юрій Андропов, радянський психіатр, полковник КДБ Даниїл Лунц, радянський психіатр Андрій Сніжневський разом з психіатричним Інститутом імені В.Сербського [2, с. 86–87]. Радянські психіатри виявили надзвичайну «винахідливість» у приписуванні нових хворіб для ув'язнення людини в психлікарні. До найвідоміших таких діагнозів належали параноїальний (маячний) розвиток особистості і малопрогресивна шизофренія. Це «прославило» радянську каральну психіатрію, а особливо його автора професора Андрія Сніжневського [2, с. 87]. Радянська пропаганда стверджувала, що Радянський Союз – це найкраща держава у світі, в якій мільйони людей будують комунізм і щасливе майбутнє. Якщо хтось не погоджувався з даною тезою, був опозиційно налаштований до тоталітарного радянського режиму, то таку людину радянська репресивна система

могла без особливих зусиль зарахувати до психічно хворих. Радянські лікарі-психіатри стали частиною каральної системи і співпрацювали з КДБ [2, с. 88]. Зокрема, лікар-психіатр Даниїл Лунц мав звання полковника КДБ. Цей факт підкреслює пряму співпрацю лікарів-психіатрів із каральними органами влади СРСР. Варто підкреслити, що Інститут імені В. Сербського започаткував та створив теоретичну і законодавчу базу психіатричних репресій.

Зокрема, працівники Психіатричного Інституту імені В.Сербського разом з Міністерством охорони здоров'я СРСР стали авторами Інструкції від 10 жовтня 1961 р. № 04/14/32, яку погодили в Прокуратурі СРСР. Суть даної Інструкції полягала в тому, що психічнохворий міг бути примусово госпіталізований працівниками міліції без згоди на те родичів чи опікунів. Впродовж доби після примусової госпіталізації хворий повинен був бути обстежений спеціальною комісією у складі трьох лікарів-психіатрів, яка розглядала питання про необхідність перебування людини у психлікарні на стаціонарному лікуванні. Лікарям доводилося вирішувати не тільки суто медичні питання про діагноз і глибинні розлади психіки. На комісію покладалася відповідальність вирішувати, чи дана особа становить суспільну небезпеку. Згідно Інструкції людина могла знаходитися в лікарні стільки скільки завгодно. Госпіталізована особа не мала права на захист, користуватися послугами адвоката чи вимагати переглянути рішення комісії лікарів чи на проведення повторної комісії [2, с. 77–78]. Дані Інструкції Міністерства Охорони Здоров'я СРСР порушувала Декларацію прав людини ООН статтю 9-ту, згідно якої: «Ніхто не може бути підданий довільному арешту чи затриманню» [6]. Попри те, що Радянський Союз був членом міжнародних організацій та підписував міжнародні угоди щодо дотримання прав людини, радянський уряд не збирався виконувати взяті на себе зобов'язання.

Генерал, дисидент, політв'язень, колишній в'язень психіатричних лікарень Петро Григоренко зазначав, що ідея каральної психіатрії полягала в тому, щоб створити установи для безконтрольного політичного терору. Він підкреслював, що у другій половині 60–70-х рр. спецпсихіатричних лікарень повставала велика кількість, як «грибів після дощу» [5, с. 31]. У більшості обласних психлікарнях Радянського Союзу були створені відділення примусового лікування. Таким чином були створені широкі можливості для репресій. Якщо людина отримувала подібні діагнози, то відпо-

відно мала цілий ряд обмежень, як-от: позбавлення можливості працювати, заборона листування та спілкування з рідними і близькими [8, с. 92].

Однак ще гірше було те, що людина, яка потрапляла до лікарні в середовище хворих з деформованою психікою, починає розуміти, що з часом під впливом такого примусового «лікування» може перетворитися в одного з тих, кого бачить навколо себе [8, с. 85–86]. У дисидента, який перебував у психлікарні не було навіть тих мізерних прав, які мали в'язні у тюрмах (заборона листування та спілкування з рідними і близькими, прогулянок, читання книг, слухання радіо) [8, с. 92]. У «госпіталізованого інакодумця» взагалі не було жодних прав. Лікарі могли робити з ним що завгодно, і ніхто не втручався, ніхто не захищав, жодні його скарги або скарги тих, хто з ним знаходився, з лікарні нікуди не дійдуть і ніхто не звертав на це уваги [5, с. 29]. Тоталітарний радянський режим розумів важливість застосування каральної психіатрії, як потужного та жорстокого інструменту в боротьбі проти дисидентського руху, сподівався в такий спосіб налякати тих, хто вирішив долучитися чи співпрацювати з дисидентським і правозахисним рухом. Адже компартійний режим ставив за мету сформувати «нову радянську людину», яка була б повністю покірна владі [3, с. 6].

Випадки застосування каральної психіатрії щодо дисидентів були численними, зокрема щодо Петра Григоренки, Зіновія Красівського, Василя Січка, Леоніда Плюща, Миколи Плахотнюка, Йосипа Терелі, Михайла Луцика, Олександра Подрабнека та багатьох інших. Зокрема, Василя Січка радянська каральна система намагалась примусово помістити до психлікарні за його опозиційні переконання. Мама Василя Стефанія Петраш-Січко всіма силами намагалась врятувати сина від каральної психіатрії. Для цього вона звернулася до комісії Львівської судово-психіатричної експертизи. С. Січко зазначала, що її син абсолютно здоровий, а переслідують його через те, що її чоловік Петро Січко відмовився співпрацювати з КДБ, а також через те, що її чоловік і син відреклися громадянства СРСР. С. Січко вимагала, щоб психіатрична комісія винесла справедливе рішення стосовно її сина. Завдяки розголошу С.Січко вдалося визволити свого сина з Львівської обласної психіатричної лікарні [9, с. 646–649]. З 6 липня по 14 серпня 1979 р. Львівська судово-психіатрична експертиза дійшла висновку, що В.Січко жодними психічними розладами не страждає і визнала його осудним [4, арк. 138–139]. Однак, на жаль, не

всіх дисидентів і правозахисників так швидко вдавалося врятувати.

Так, в 1973 р. радянська каральна система звинуватила українського дисидента-математика Леоніда Плюща в «антирадянській агітації» та примусово відправила на «лікування» до Дніпропетровської (Дніпровської) спеціальної психіатричної лікарні, хоча члени психіатричної комісії навіть не спілкувалися з госпіталізованим. Лікар-психіатр Л. Часовських на питання дружини Л. Плюща Тетяни Плющ (Житнікова) щодо симптомів примусового психіатричного лікування її чоловіка лікар відповів: «Його погляди і переконання» [10]. Це в черговий раз підтверджує те, що причини були суто політичні, а психіатрія в СРСР була каральним репресивним інструментом. Л. Плюща «лікували» галоперідолем, великими дозами інсуліну, що, звісно, не могло не позначитися на його здоров'ї. Від такого медичного втручання у дисидента появилась алергічна висипка, проте навіть після цього психіатри «лікування» не припинили. Після кожного уколу Л. Плюща на 4 години прив'язували до ліжка. В такий спосіб цими ін'єкціям психіатри хотіли довести Л. Плюща до інсулінового шоку [10].

Як згадує дружина Т. Плющ, під час зустрічі з чоловіком 4 березня 1974 р. вона побачила, що у нього з'явилася сильна набряклість, він ледве пересувався, говорив повільно і мало, читати і писати не міг. Читання книг у лікарні суворо контролювалося, листи від близьких людей відразу після прочитання конфісковувалися, забороняли в лікарні навіть мати фотографії дружини і дітей [10].

Про знущання над Л. Плющем стало відомо закордоном. Зокрема, на захист дисидента-математика став Міжнародний комітет математиків, до якого входили 54 науковці із США, Канади, Англії, Франції, Італії, Ізраїля, Швейцарії та Японії. Серед них були Клод Шевалле, Клод Пікар, Лоран Шварц. Делегація французького математичного підкомітету 8 лютого 1974 р. відвідала радянське посольство у Парижі, щоб передати петицію, яку підписало 550 французьких математиків, в якій науковці вимагали звільнити Л. Плюща [10].

Французькі математики навіть розмовляли з радником посла СРСР у Франції Валентином Двініним та секретарем відділу культури Валерієм Матісовим. У відповідь на петицію та вимогу математиків звільнити Л. Плюща з незаконного утримання в психлікарні радник посла В. Двінін все заперечував та заявив: «Іноді серйозні вчені, ґрунтуючись на недостовірній інформації, дозво-

ляють залучити себе в політичну кампанію, яку ведуть певні групи з метою перешкодити взаєморозумінню та добрим ставленням між народами наших держав» [10]. Таким чином, дипломати СРСР були також частиною каральної системи та покривали злочини каральної психіатрії.

В той же час дружина Л. Плюща Тетяна Житнікова намагалися всіма силами звільнити чоловіка, тому направила Прокурору УРСР скаргу про те, що Дніпропетровська (Дніпровська) обласна прокуратура два місяці не відповідає на її вимогу розслідувати справу щодо свідомо неправильного «лікування» її чоловіка. На початку березня їй повідомили, що Дніпропетровській прокураторі надано вказівку розглянути її скаргу та надати відповідь до 21 березня 1975 р. Тетяну Житнікову прийняв прокурор Дніпропетровської області Бедрик та повідомив, що справа Плюща складна. Однак, відповіді впродовж березня так і не було [11].

Проте, на захист Л. Плюща стали не тільки науковці, але й психіатри із інших країн. Зокрема, англійський психіатр Гаррі Лобер дав згоду прийхати в СРСР в якості експерта на судовому позові, якщо він відбудеться проти лікарів Дніпропетровської спецпсихлікарні. Він повідомив про це начальника лікарні Ф.Прусса і прокурора Дніпропетровської області [11].

Натомість французький адвокат де Селіз добивався для Л. Плюща візи на виїзд закордон. А 31 березня 1975 р. в США відбулася демонстрація на захист Л. Плюща. Під тиском міжнародної спільноти радянський уряд змушений був у 1976 р. відпустити Л. Плюща із спецпсихлікарні та дозволив йому виїзд закордон [11].

Варто підкреслити, що міжнародна спільнота не залишилась осторонь і гостро засуджувала використання каральної психіатрії. На VII Світовому Конгресі Психіатричного Товариства у Відні психіатри засудили використання радянською владою психіатрії у політичних цілях [3, с. 95]. На міжнародному конгресі психіатрів в місті Гонолулу (Штат Гаваї в США) у вересні 1977 р. Всесвітня психіатрична асоціація прийняла резолюції із засудженням використання психіатрії в політичних цілях у СРСР, а також створила комітет, який б займався розглядом скарг людей, які стали жертвою каральної психіатрії [1, с. 242].

Про каральну психіатрію в СРСР неодноразово повідомляла міжнародна правова організація "Amnesty international". Дана міжнародна організація стала на захист Йосипа Терелі (правозахисник, дисидент, відстоював право україн-

ців на вільне віросповідання). У другій половині 1977 року український дисидент Йосип Тереля був примусово відправлений до спецпсихіатричної лікарні. Раніше він провів чотири роки в Сичевській спецпсихіатричній лікарні після засудження за «антирадянську агітацію та пропаганду». Після звільнення в 1976 р. написав «Відкритий лист» Юрію Андропову, голові КДБ, описуючи систематичне жорстоке поводження з ув'язненими цієї установи [1, с. 242]. У квітні 1977 року він був знову затриманий, а в липні 1977 року суд постановив ув'язнити його у спеціальній психіатричній лікарні. Його дружина Олена (Уманець) Тереля намагалася врятувати свого чоловіка від каральної психіатрії. Вона запевняла лікарів, що її чоловік не потребує лікування в психіатричній лікарні, водночас подала скаргу до Міжнародної асоціації психіатрів. Але, незважаючи на всі зусилля дружини, у вересні 1977 року Йосип Тереля був переведений до Дніпропетровської спеціальної психіатричної лікарні. Йосип Тереля піддавався там «лікуванню» сильнодіючими наркотиками [7]. Міжнародна правозахисна організація Amnesty International визнала його «в'язнем сумління» [1, с. 242]. Тільки у 1981 р. Йосип Тереля був переведений із Дніпропетровської спецпсихлікарні до загальної лікарні в Закарпатській обл., а в 1982 р. дозволили йому повернутися до свого дому [7].

Отже, в період правління М. Хрущова та Л. Брежнєва репресії із застосуванням каральної психіатрії в політичних цілях набули великого масштабу. М. Хрущов навіть заявляв, що в СРСР немає політичних в'язнів, а є тільки психічно хворі люди і що тільки психічно хвора людина може не погодитися зі «світлими ідеями комунізму». На жаль, радянські лікарі порушили моральні принципи і клятву Гіппократа, співпрацюючи з КДБ, ставлячи вигадані діагнози дисидентам. Щодо дисидентів застосовували сильнодіючі ліки, забороняли спілкуватися з рідними та близькими, слухати радіо і читати книги, в'язні психлікарень мали менше прав, ніж в'язні у тюрмах. Каральна психіатрія руйнувала психічне і фізичне здоров'я дисидентів. Використання радянською владою каральної психіатрії порушувало абсолютно всі права людини. Каральна психіатрія – це один з найжорстокіших методів, який використовувала радянська влада, щоб в такий спосіб зламати дисидентські і правозахисні рухи. Однак, незважаючи на каральний психіатричний терор, радянській владі не вдалося зламати опозиційні переконання дисидентів щодо радянської тоталітарної системи.

Список літератури:

1. Amnesty International Annual Report 1978, s. 320
2. Brażkiewicz B. Psychiatria radziecka jako instrument walki z opozycją polityczną w latach 1918–1984, Toruń, 2004, s. 208.
3. Nasierowski T, Psychiatria polityczna w Rosji Sowieckiej do 1951 roku Instytut Psychiatrii i Neurologii, Warszawa: 1996, S. 453–470.
4. Архів управління Служби безпеки України у Львівській області. Справа № 37528-П. Том 3. Арк. 420.
5. Григоренко П., Сборник статей, издательство «Хроника», Нью-Йорк, 1977, с. 121.
6. Загальна декларація прав людини Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
7. Карасик С., Тереля Йосип Михайлович. URL: <https://museum.khpg.org/1114000951>
8. Подрабнек А., Карательная медицина, Нью-Йорк, 1979, 194 с.
9. Українська Гельсінська Група 1978–1982 рр. документи і матеріали, видавництво «Смолоскип», Торонто-Балтимор. 1983. 998 с.
10. Хроники текущих событий № 32. В психиатрических больницах, 1974. URL: <http://hts.memo.ru/>
11. Хроники текущих событий № 35. В психиатрических больницах, 1975. URL: <http://hts.memo.ru/>

Sukhoruchko V.V. SOVIET PUNITIVE PSYCHIATRY AS A TOOL TO FIGHT THE UKRAINIAN DISSIDENT MOVEMENT (1960s–1970s)

The article highlights the massive use of punitive psychiatry by the Soviet totalitarian regime in the fight against the Ukrainian dissident movement during the reigns of Nikita Khrushchev and Leonid Brezhnev. With the help of psychiatric terror, the Soviet government strove to destroy and daunt dissidents, human rights activists, and opposition-minded citizens. The leading center of Soviet penal psychiatry was the Institute named after V.Serbsky. In most regional centers, special psychiatric hospitals were created, which were involved in the penal psychiatry system. Psychiatrists became part of the Soviet repressive machine, which aimed to destroy any dissent and suppress the slightest resistance; they are known to cooperate with the repressive authorities of the Soviet Union, namely the State Security Committee (KGB). Dissidents and human rights activists were “hospitalized” under compulsion in special mental hospitals. They were subjected to “treatment” with powerful narcotic drugs that actually destroyed human health. Despite the “iron curtain”, the facts of the Soviet regime’s usage of psychiatric terror against dissidents have become known to the world community.

The usage of psychiatry by the Soviet regime for political purposes was condemned and repeatedly criticized by international psychiatric organizations and the legal organization Amnesty International. Dissidents felt the enforcement of Soviet penal psychiatry, namely: Petro Grigorenko, Zinovii Krasivskyi, Vasyl Sichko, Leonid Plyusch, Mykola Plahotniuk, Yosyp Terelya, Mykhailo Lutsik, Oleksandr Podrabnek, and many others.

The article also analyzes the laws of the USSR, which laid the foundations for penal psychiatry, and the use of the penal system on Ukrainian dissidents. Punitive psychiatry was designed not only to destroy dissidents as a phenomenon, but also to destroy the morale of dissidents and force them to cooperate with the regime. However, despite the pressure of the totalitarian regime, the dissidents did not cooperate with the regime and did not give up their beliefs.

Key words: *penal psychiatry, dissidents, human rights activists, special psychiatric hospital, Amnesty International.*

УДК 94(477)(=161.2)“179/184”
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/2.13>

Трубчанинов С.В.

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

УКРАЇНА VS МАЛОРОСІЯ: ОКРЕСЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ТЕРИТОРІЇ В ПРАЦЯХ УКРАЇНСЬКИХ РОМАНТИКІВ НАДДНІПРЯНЩИНИ КІНЦЯ ХVІІІ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.

Мета роботи – з'ясування поглядів українських романтиків Наддніпрянщини кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. щодо меж української національної території. **Методи дослідження.** Методологічною основою дослідження стали засадничі принципи об'єктивності та історизму. Історико-генетичний метод дозволив показати зміни в поглядах українських інтелектуалів Наддніпрянщини на національну територію протягом досліджуваного періоду. Добре зарекомендував себе метод інтерпретації, оскільки основним об'єктом дослідження є літературні твори. Цей метод дозволив розшифрувати текст в пошуках прихованого змісту, а також оцінити його як ілюстрацію досліджуваних ідей. **Наукова новизна.** З'ясовано основне протиріччя в середовищі інтелектуальної еліти Наддніпрянщини кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. щодо окреслення меж української національної території. Доведено, що історико-географічні уявлення були важливим інструментом формування та конструювання національної ідентичності. **Висновки.** Одним із принципових питань, щодо якого йшли дискусії та висловлювалися іноді діаметрально протилежні погляди представниками інтелектуальної еліти Наддніпрянщини кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст., було окреслення української національної території. Тривалий час існувала навіть опозиція Україна/Малоросія. В уявленні тогочасних істориків, статистиків, етнографів і письменників ці поняття часто покривали різні території, а українці, хоча й мало відрізнялися від малоросів, вважалися відмінним від них народом. Важливим інструментом формування та конструювання національної ідентичності стали історико-географічні уявлення. Внаслідок їхнього поширення етноніми «малоросіянин» і «українець» набули синонімічного значення, з'явилася також нова опозиція Південноросія (Малоросія; Україна)/Північноросія (Великоросія).

Ключові слова: Україна, Малоросія, національна територія, національна ідентичність.

Постановка проблеми. Відомий американський історик і культуролог Ларрі Вульф, розкриваючи проблему «винайдення Східної Європи», наголошував, що в епоху європейського Просвітництва уява і нанесення на карту були тісно взаємопов'язаними, на кшталт фантазії та науки, котрі зовсім не виключали одне одного [2, с. 519]. На початку ХІХ ст. важливими інструментами формування та конструювання національної ідентичності в різних країнах Європи, які на той час не мали національної державності, були давні й нові історико-географічні уявлення. Так, відомий німецький природодослідник Лоренц Окен (1779–1851), який три десятиліття видавав популярний енциклопедичний часопис “Isis”, мріяв про об'єднання всіх німців у національній державі, котра відмежовуватиметься від сусідів природними границями. В опублікованій у 1814 р. праці він обґрунтував «природні кордони» майбутньої Німеччини. Проте, як не важко переконатися з тексту відповідного підрозділу «Кордони» та з карти,

вміщеної наприкінці книги, окреслена ним територія Німеччини на диво нагадувала конгломерат держав «Священної Римської імперії»: з Нідерландами, Швейцарією, австрійськими володіннями, Північною Італією і виходом до узбережжя Середземного та Адріатичного морів. Л. Окен допускав навіть приєднання до Німеччини польських земель басейну Вісли, включно зі Львовом [17, s. 107–119, karte]. Відкидаючи ідеї німецьких географів щодо східних меж Німеччини, визначний польський поет Вінцентій Польш (1807–1872), якого часто називають першим польським географом, вважав, що в історичного простору Польщі є власна ідея, котра полягала в його окремішності. Він стверджував, що польські племена заселяли в давнину землі від Одера на заході до Дніпра на сході. На його думку, з утворенням Речі Посполитої до її складу цілком легітимно увійшли давні польські землі на сході. На ментальній мапі В. Поля Україна – це лише територія колишнього Київського воєводства Речі Посполитої [26, с. 55–57].

Окресленням національної території не могли не зацікавитися і українські інтелектуали. Звісно, що існували відмінності в розумінні даної проблеми у представників Наддніпрянщини та Надністрянщини. Проте й уродженці Наддніпрянщини (письменники, учені, чиновники та ін.), в залежності від того де вони жили і творили наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст., по-різному уявляли простір і межі своєї Батьківщини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історико-географічні уявлення окремих представників інтелектуальної еліти Наддніпрянщини першої половини XIX ст. стали предметом дослідження в низці наших статей. Зокрема, було проаналізовано їхнє значення в контексті осягнення історії України ученим-енциклопедистом Михайлом Максимовичем [25], показано вплив історико-географічних уявлень Миколи Гоголя на його літературні та наукові праці початку 1830-х років [27], з'ясовано історико-географічну візію письменника, етнографа, статистика, археолога і видавця Вадима Пассека [28].

Мета роботи – з'ясування поглядів українських романтиків Наддніпрянщини кінця XVIII – першої половини XIX ст. щодо меж української національної території.

Методи дослідження. Методологічною основою дослідження стали засадничі принципи об'єктивності та історизму. Історико-генетичний метод дозволив показати зміни в поглядах українських інтелектуалів Наддніпрянщини на національну територію протягом досліджуваного періоду. Оскільки основним об'єктом дослідження є літературні твори, було застосовано метод інтерпретації, Цей метод дозволив розшифрувати текст в пошуках прихованого змісту, а також оцінити його як ілюстрацію досліджуваних ідей.

Виклад основного матеріалу дослідження. Коли в 1780-х рр. розпочалася робота з топографічного опису намісництв імперії Романових, в першу чергу передбачалося висвітлювати географічну характеристику та соціально-економічний розвиток регіонів [18, с. 133–135]. Основну роботу над складанням таких описів здійснювали повітові землеміри, у той час як у центрах намісництв писалися загальні нариси і редагувався текст всього опису [1, с. 176]. Зокрема, автором опису Чернігівського намісництва був лікар, історик та громадський діяч Опанас Шафонський (1740–1811). За його ініціативою першу частину опису намісництва склав не передбачений офіційною програмою вступ – «Географічний та істо-

ричний опис, про Малу Росію взагалі», що містить огляд території всієї Лівобережної України та нарис її історії з найдавніших часів до 1781 р. Для його написання вчений ретельно студіював джерела та наявну історичну літературу. Наприкінці 1786 р. робота над «Чернігівського намісництва топографічним описом» була завершена. Наступного року дослідник власноручно підніс рукопис твору імператриці, яка відвідала Чернігів під час подорожі до Криму [21, с. 63–74].

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. опис Чернігівського намісництва та витяги з нього поширювалися в рукописних списках і використовувалися як джерело багатьма вченими. Концепція історії України, якої дотримувався О. Шафонський, базувалася на визнанні прав російських царів на всю спадщину Київської Русі, на користі ліквідації Катериною II решток української автономії і т. п. Проте, як наголошує М. Горбань, нахил до «єдинообразия» не зовсім затьмарив голову автору однієї з найперших коротких історій України. Слід також зазначити, що автор твору вживає терміни «Малоросія або Російська Україна», «український народ» [3].

На думку О. Шафонського, назва Малої Росії з'явилася у вжитку в 1654 р., коли до Московської держави було приєднано частину Південної Росії. Автор так визначав територію Малої Росії: південно-західна частина Російської імперії, яка на сході межувала з Курським, Харківським і частково Катеринославським намісництвами, на півдні – з Катеринославським і Польською Україною або Поділлям, на заході – з Великим князівством Литовським і Білоруським – Могилівським намісництвом, на півночі – зі Смоленським і Орловським намісництвами [29, с. 3, 44]. Назва «Південна Росія», як зазначав автор, більш давня та походила від часів завоювання Олегом Києва. Кордони Київської держави на заході простягалися досить далеко – до Вісли. Учений наголошував, що і наприкінці XVIII ст. існувала єдина для Південної Росії мова та зберігалася руська ідентичність [29, с. 3, 44–45].

Вплив праці О. Шафонського відчутний в «Літописній оповіді про Малу Росію та її народ і козаків узагалі», автором якої був відставний генерал-майор, зросійщений німець О. Рігельман (1720–1789). Він використовував етнонім «українці» для позначення населення Малоросії. Часто терміни «українці» і «малоросіяни», «Україна» («Украйна») та «Малоросія» вживалися ним як тотожні. Однак, автором також наголошувалося, що ця територія була частиною Росії, а українці/

малоросіяни – частиною росіян. У «Літописній оповіді» розповідається як у 1320 р. литовський князь Гедимін заволодів Києвом і «всією Україною», що розкинулася по обом берегам Дніпра, вниз по течії. Згадуючи про перетворення польським королем Казимиром IV у 1471 р. Київського князівства на воєводство, автор наголосив, що «всю ту Україну (від слова польського «край», за розташуванням своїм на кордонах)» було поділено на повіти [22, с. 38, 47–48, 162]. У наведених О. Рігельманом текстах універсалів гетьмана Б. Хмельницького згадуються: «україно-малоросійська вітчизна», «Україна Малоросійська», «весь народ україно-малоросійський». В контексті розповіді про події Національної революції середини XVII ст. під Україною розумілася територія колишніх Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств, де утворилася козацька держава [22, с. 151–154, 193–194, 198, 264].

Автором опису Харківського намісництва вважають Івана Переверзева (1750–1796) – першого відомого викладача історії та географії в Харківському колеґіумі (1773/1774 н. р.), мовознавця, котрий вказав на існування особливого «українського діалекту» російської мови, а також директора народних училищ [16]. Відомий історик з діаспори Р. Шпорлюк стверджує, що саме в «Топографічному описові Харківського намісництва», виданому в Москві у 1788 р., можна віднайти першу ментальну мапу, подібну до сучасної України. Дослідник вважає, що автор топографічного опису ввів минуле Харківщини до контексту «Південноросійської» історії. При цьому «непівденні» частини колишньої Київської Русі – нинішні території Росії та Білорусі – виключено з історичного огляду, з якого читач міг дізнатися, що «Південна Росія» складається з області одного Славено-Російського племені, і що на час написання тексту ці землі належали трьом державам – Росії, Польщі й «Австрійському Дому» [30, с. 399–400]. В цьому контексті варто навести твердження істориків І. Колесник про те, що ментальні мапи території конструюються «зсередини» і «ззовні». Тому ментальна мапа України/Малоросії етнічних українців, які мешкали в Лівобережній Україні, суттєво відрізнялася від просторових уявлень російських географів, істориків і державних діячів, носіїв імперської свідомості [9, с. 139].

На думку автора «Топографічного опису Харківського намісництва», підкорення польським королем Казимиром Великим спершу Червоної Росії, а згодом і областей Великого князівства Київського призвело до фатального відділення

Південної Росії від Північної або Великої Росії. Це так змінило її мешканців, ніби з'явилася якась іноплемінна нація; з неї постав малоросійський український діалект як удільна мова слов'янського племені [23, с. 8–9, 13–14]. У примітці до основного тексту, в якому І. Переверзев розповідав про негативний вплив іноземного панування на національне життя у Південній Росії, зазначалося, що всупереч всьому її мешканці (зі Сходу – від Волги і Дону, із Заходу – з Галичини і Лодомирії) і в часи створення опису мали чимало спільного, зокрема збиралися для поклоніння в Києві [23, с. 15].

Як наголошують С. Копилов та А. Задорожнюк, підготовлені різними авторами історико-топографічні й статистичні описи українських теренів імперії були переконливим свідченням формування спеціального інтересу правлячих кіл, чиновників провінційної адміністрації, а також освіченої громадськості до різнопланових описових матеріалів українського походження. Підтвердженням цього були списки описів, які поширювалися в середовищі російського дворянства, української шляхти, а також видання окремих із них, таких як «Топографічний опис Харківського намісництва». Вони стали свідками своєї епохи і демонстрували існуючі на той час знання про українські землі [10, с. 57].

Нащадок відомого козацько-старшинського роду з Чернігівщини Яків Маркович (Маркевич; 1776–1804) у своїй праці «Записки про Малоросію, її жителів і творіння» (1798) описав Малоросійську губернію, утворену в 1796 р. Цей твір, що містив відомості про історію, державно-політичний устрій Гетьманщини, природні багатства, побут, фольклор і господарство Лівобережної України, мав значний вплив на розвиток національної свідомості українського суспільства. На думку автора, за розташуванням, кліматом, природними багатствами і навіть характером людей Малоросія поділялася на три полоси: Північну, Південну та Середню. Я. Маркович наголошував, що саме Південна частина, яка знаходилася між річками Остер, Супой, Дніпро і Ворскла, і була відома під іменами України, Степу або Полів, а її жителів називали українцями, степовиками чи польовиками [15, с. 44, 47].

Нащадок іншого відомого козацько-старшинського роду, з якого походили полковники Харківського та Ізюмського полків, відставний прем'єр-майор Ілля Квітка (1745–1817) одним із перших започаткував історичні й етнографічні дослідження Слобідської України. Представляє інтерес його нарис «Про Малу Росію», опубліко-

ваний у двох книгах харківського «Українського вісника» (1816). Автор, зокрема, спробував розтлумачити походження хоронімів «Мала Росія» та «Україна». В першій частині своєї праці він стверджував, що порадкуючи в приєднаних після Люблінської унії землях, поляки віднесли Волинь, Поділля та Полісся до Малої Польщі; місто Київ з його округом та інші міста, що лежали на правому боці Дніпра, назвали Малою Росією; міста ж на лівому боці Дніпра – Україною [7, с. 146–147]. Чернігів, Новгород-Сіверський, Стародуб, Почеп та деякі інші міста, які відійшли до Польщі за перемир'ям 1619 р., були «зараховані до Малої Росії» [7, с. 149].

Однак у другій частині свого нарису, розповідаючи про гетьманство І. Виговського, слобідський історик наголосив, що Україна межувала з територією Польщі. Він стверджував, що польський король пожалував І. Виговського посадою українського гетьмана. Той став нападати на Малу Росію з українськими козаками, поляками й татарами. Далі, оповідаючи про обрання гетьманів на Лівобережжі, автор послідовно називав їх гетьманами саме Малої Росії, а лівобережне козацтво – Малоросійським військом [7, с. 305–308, 311]. Наостанок І. Квітка відзначив, що вся Мала Росія укладається в двох губерніях – Чернігівській та Полтавській. На його думку, чисту малоросійську мову можна було почути тільки там, в усіх же інших губерніях вона змішується з польською, частково німецькою, і особливо багато – з російською [7, с. 314].

Людиною енциклопедичних знань, істориком, етнографом, фольклористом, композитором і поетом був Микола Маркевич (1804–1860). У 1831 р. з'явилася друком у Москві книга його поезій «Українські мелодії», яка стала важливою подією літературного життя. У достатньо великій передмові автор розповів про те, що саме надихнуло його здійснити живописний опис Малоросії, із захопленням згадав про багатства природи, народні звичаї, «малоросійське нареччя» та «великі подвиги предків наших». Як видно з передмови, М. Маркевич вживав терміни «українці» і «малоросіяни», «Україна» та «Малоросія» як тотожні. Межі Малоросії автор окреслював наступним чином: «Судячи за звичаями, одягом і нареччям, Малоросією можна назвати весь простір від кордонів Угорської Галичини, включаючи тільки Кам'янець-Подільську та Київську губернії по той бік Дніпра, до кордонів Воронежської губернії, вважаючи по цей бік Дніпра, Полтавську, Чернігівську та Харківську губернії з деякими міс-

цями в Курській. На півдні ж закінчується вона за порогами Дніпровими, де вже колись починалися Султанські володіння» [13, с. V].

Як відомо, у своїй поезії «Н. Маркевичу» (1840) Тарас Шевченко звертався до нього: «Бандуристе, орле сизий!» Це був період, коли М. Маркевич вишукував документи по історії України та працював над текстом «Історії Малоросії», яка побачила світ у 1842–1843 рр. Перший том відкривався описом країни та окресленням її меж. Істориком, митцем-патріотом змальовано романтизований історико-географічний образ України.

«Малоросія, простір землі від Словечно до Дністра, від Клевені до Орелі і від обох Галичин до північного Донця, у свідомості всіх мандрівників і дослідників природи, які її відвідували, є одна із прекрасних країн Європи; багата Дніпром і пасовищами, на сході і півдні вона дивує безмежністю родючих степів, на півночі рясніє лісами, на заході полонить безліччю пагорбів, потоків і річок. Колір її неба нагадує мандрівникам Італію; клімат у ній цілющий, рослинність дивовижна, і плоди землі настільки різноманітні, що знаменитий Лінней вважав її колискою народів після потопу. Ця країна здавна була населена народами Слов'янського покоління: Полянами на Дніпрі, Суличами вздовж Сули, Сіверянами по Десні, Древлянами по Словечні і Прип'яті, Бужанами і Дулібами по Бугу західному, Тиверцями по Бугу південному і по Дністру» [12, с. 3–4].

Не важко переконатися, що Малоросія/Україна на ментальній мапі М. Маркевича схожа до романтизованого історико-географічного образу, створеного М. Гоголем. Так, останній у своєму нарисі «Погляд на складання Малоросії» (1834) назвав Південну Росію/Малоросію справжньою вітчизною чистих слов'янських племен (древніх полян, сіверян). Він наголошував, що слов'яни у Великої Росії почали змішуватися з фінськими народами, тоді як на Півдні вони збереглися в колишній цілісності. На ментальній мапі М. Гоголя Україна виступала у вигляді образу Степу. Її західним кордоном були Карпатські гори, центральною географічною віссю – Дніпро [27, с. 55–56].

Ще один представник козацько-старшинського роду Марковичів/Маркевичів – громадський діяч, філантроп, історик, етнограф, молодший брат Якова Марковича Олександр (1790–1865), який у 1832–1838 рр. був чернігівським губернським предводителем дворянства, підготував «Історичну та статистичну записку про дворянський стан і дворянські маєтності в Чернігівській губернії». Розвідка О. Марковича розпочиналася з вка-

зівки на те, що південна частина давньої Русі, яка була приєднана до Литви, в подальшому отримала назву Малоросії [14, с. 3–25].

Оригінальністю суджень відзначився уродженець Правобережжя письменник Кирило Тополя, який стверджував, що українці жили на Слобожанщині та вздовж Дніпра нижче Києва, мало відрізнялися від малоросів, але були більш поетичними. Вони жили в тому краю, де вперше виникло товариство, з якого почалося малоросійське козацтво. На думку К. Тополі, жителі, які залишилися на первісному своєму місці після утворення Малоросії, хвалилися, що вони живуть «Украю» рідному. Або ж, що вони залишилися жити «украю», тобто на кінці [24, с. I–III].

Вирішенню однієї з фундаментальних проблем історії України учений-енциклопедист М. Максимович присвятив свою працю «Звідки йде Руська земля по сказанню Несторової повісті та інших старовинних писаннях руських» (1837). На думку науковця, русами називали північно-західних поморських слов'ян з острова Ругена. Він припускав, що верхівку дружини, яка прийшла з Рюриком у Новгородську землю, склали варяги-дани, проте під його прапорами прийшло також чимало слов'ян-русів. Руси прийшли на Дніпро з Аскольдом і Діром та заволоділи землею полян. Саме відтоді й розпочинається історія Руської землі. Оскільки, на думку дослідника, руси були одного племені і мови з дніпровськими слов'янами, більше того, вони були визволителями від хозарської данини, тому руси тісно поріднилися і злилися із східними слов'янами. Науковець підкреслював, що варязький і новгородський князь Олег став називатися руським князем лише після оволодіння Києвом. Так само в 1320 р. став зватися литовський князь Гедимін та польський король Казимир, який назвався «королем руським» після завоювання Галичини в 1340 р. Учений також вважав, що Олег і його наступники поширили назву Русь і на інші області підвладні Києву [11, с. 16, 18, 19, 22–23, 25–26, 30–31, 33–36, 41].

Нащадок козацько-старшинського роду зі Слобожанщини, який проте народився в Сибіру, де його батько перебував на засланні, випускник Московського університету Вадим Пассек (1808–1842) до наукових студій з історії рідного краю звернувся у 1834 р., коли здійснив невдалу спробу стати лектором російської історії Харківського університету. У Харкові В. Пассек потоваришував із лідером місцевого осередку романтиків, ад'юнктом кафедри політекономії та статистики філософського факультету Ізмаїлом

Срезневським (1812–1880), майбутнім академіком, відомим філологом, славістом, фольклористом, етнографом, письменником та істориком давньої української літератури. В есе «Малоросія» (1834) В. Пассек навів приклади глибоких відмінностей у національному характері та історичному розвитку «південних слов'янських племен – нинішніх малоросіян» від «північних племен – росіян». На його думку, із самого духу південних слов'ян, звичаїв та самого побуту малоросіян виникла удільність, тоді як дух північних племен став для неї домовиною. В. Пассек наголошував, що Україна (Слобожанщина) була «чистим творінням» Малоросії, яка поєднана з нею, близька за кліматом і місцевістю, зберегла характеристику свого походження [28, с. 105–106].

У 1836 р. В. Пассек був зарахований до Статистичного відділу МВС та виконуючи завдання відділу в 1836–1837 рр. здійснив історико-статистичний опис Харківської губернії. Після успішного закінчення даного проекту йому було доручено укласти описи ще кількох губерній – Таврійської, Воронезької та ін. Протягом 1838–1842 рр. В. Пассек опублікував 5 книг «Нарисів Росії» – науково-популярної збірки праць різних авторів з історії, археології, словесності, географії та етнографії. В збірці містилися також розвідки самого видавця, який в цей час перебував спершу в Одесі, потім у Санкт-Петербурзі та Москві. Намагаючись охопити великі географічні простори, видавець усе ж віддавав пріоритет Україні. В одному із листів І. Срезневському він навіть наголошував на цьому: «Пишучи статтю не про Україну, пишій її не в ущерб вашим статтям про Україну, призначеним для “Нарисів”» [28, с. 106–108].

Хоча як і багато його земляків В. Пассек вважав Україною саме Слобожанщину, але наголошував на спорідненості її жителів з мешканцями Малоросії. З гордістю про предків він писав: «Дивуюсь, і готовий повірити, що древні руси, які так страшно розгулювали по Евксинському Понту, від яких він отримав саму назву, що ці руси були слов'яни, малоросіяни!» [20, с. 73]. У той же час, інколи автор ніби забував про свої ж дефініції. Так, розповідаючи про польські утиски в Південній Росії/Малоросії В. Пассек констатує: «Тоді Україна повставала війною, билась жахливо, гинула, шукала допомоги...» [19, с. 132].

В іншому контексті вживав назви «Україна» та «Малоросія» товариш В. Пассека І. Срезневський. У процитованому ним вислові про події кінця XVI – першої половини XVII ст., на перший погляд, ніби йдеться про те, що одна назва вико-

ристовується для позначення частини території іншої: «і скільки на Україні в Малоросії людей, стільки й козаків» [4, с. 22]. Проте описуючи пізніші події він вже говорить наступне: «Україна під назвою Малої Росії в 1654 р. стала областю Царства Русского» [5, с. 92]. А от розповідаючи про фактичний розкол України на дві частини восени 1660 р., він згадує Гетьманство Гадяцьке Східної України [6, с. 35]. Аналізуючи дані літописців про Київське князівство, І. Срезневський згадує «всю Україну»: і Російську, і Польську, і Німецьку, або ж «як сказано в одному старому рукопису: область Галицьку і Володимирську, і Волинь, і Подоль, і область Київську, і Чернігівську, і Сіверську, і Слобідські землі, і степ Татарський» [4, с. 39–40].

Ще один відомий слобожанець, письменник Григорій Квітка-Основ'яненко (1778–1843) у нарисі «Українці», опублікованому в літературному і суспільно-політичному журналі «Сучасник» (1841), стверджував: «Народи, що заселили нинішню Харківську губернію, здебільшого були українці і мали з малоросіянами одну мову і одні звичаї, але з часу свого тут поселення значно відхилилися від них до помітної різниці...» [8, с. 84–89].

Висновки. Отже, одним із принципових питань, щодо якого йшли дискусії та висловлювалися іноді діаметрально протилежні погляди представниками інтелектуальної еліти Наддніпрянщини в добу романтизму (кінець XVIII – перша половина

XIX ст.), було окреслення української національної території. Для позначення заселених українцями земель вживалися хороніми «Малоросія» та «Україна», межі яких могли не збігатися між собою. Тривалий час існувала навіть опозиція Україна/Малоросія. В уявленні багатьох тогочасних істориків, статистиків, етнографів і письменників ці поняття покривали різні території, а українці, хоча й мало відрізнялися від малоросів, вважалися відмінним від них народом. Особливого поширення ідея відмінності між Малоросією та Україною, малоросами та українцями набула серед інтелектуальної еліти Слобожанщини. Ця ідея була популярною протягом всього періоду романтизму.

Важливим інструментом формування та конструювання національної ідентичності стали історико-географічні уявлення. Особливого значення мало усвідомлення причетності до спадку Київської держави. Внаслідок їхнього поширення та розвитку етноніми «малоросіянин» і «українець» все більше набували синонімічного значення. Малоросіяни (малороси) називалися також південноросами (південноросами). Навіть прихильники ідеї відмінності між малоросами та українцями об'єднували їх до однієї галузі – південноросів, які протиставлялися північноросам. Так з'являється і набуває поширення нова опозиція Південноросія, Малоросія (Україна)/Північноросія, Великоросія (Росія).

Список літератури:

1. Бутич І. Л. Географічні описи Київського намісництва. *Історичні джерела та їх використання*. Вип. 1. Київ : Наук. думка, 1964. С. 163–178.
2. Вульф Л. Изобретая Восточную Европу: Карта цивилизации в сознании эпохи Просвещения / пер. с англ. И. Федюкина. Москва : Новое литературное обозрение, 2003. 560 с.
3. Горбань М. «Записки о Малой России» О. Шафонского. *Записки українського наукового товариства в Києві*. 1927. Т. 21. С. 132–145.
4. Запорожская старина / [уклад., авт. запису та передм. І. І. Срезневський]. Ч. І. Кн. II: Сказания летописцев и предания о лицах и событиях, бывших в Украине и Запорожье до смерти Стефана Батория. Харьков : Унив. тип., 1833. 140 с.
5. Запорожская старина / [уклад., авт. запису та передм. І. І. Срезневський]. Ч. II. Кн. II: Сказания летописцев и предания о лицах и событиях в Украине и Запорожье во время Богдана Хмельницкого (Украинская летопись. 1640–1657). Харьков : Унив. тип., 1835. [12], 186 с.
6. Запорожская старина / [уклад., авт. запису та передм. І. І. Срезневський]. Ч. II. Кн. III: Сказания летописцев и предания о лицах и событиях в Украине и Запорожье от смерти Богдана Хмельницкого до смерти Ивана Мазепы. Харьков : Унив. тип., 1838. [8], 174 с.
7. Квитка И. О Малой России. *Украинский вестник*. 1816. Ч. 1. Кн. 2 (Февраль). С. 145–156, Кн. 3 (Март). С. 304–314.
8. Квитка-Основьяненко Г. Украинцы. *Квитка-Основ'яненко Г. Ф. Зібрання творів. В 7 т.* Том VII. Історичні, етнографічні, літературно-публіцистичні статті, листи. Київ : Наук. думка, 1981. С. 84–89.
9. Колесник І. Ментальне картографування та професія історика: між раціональним й уявленим. *Український історичний журнал*. 2012. № 5. С. 135–156.
10. Копилов С. А., Задорожнюк А. Б. Історія створення описів Поділля кінця XVIII – початку XIX ст. Карла Екстера та їх значимість як історичного джерела. *Вісн. Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. Івана Огієнка. Історичні науки*. 2010. Вип. 3: До 20-річчя кафедри історії України. С. 56–67.

11. Максимович М. А. Откуда идет Русская земля по сказанию Несторовой повести и по другим старинным писаниям русским. Киев : Универ. тип., 1837. 148 с.
12. Маркевич Н. А. История Малороссии. Т. 1. Москва : Изд. О. И. Хрусталева, 1842. [4], 387, X с.
13. Маркевич Н. А. Украинские мелодии. Москва : В тип. Августа Семена, при Имп. Мед.-Хирург. Акад., 1831. [8], XXX, 154, [2] с.
14. Маркович А. Историческая и статистическая записка о дворянском сословии и дворянских имуществвах в Черниговской губернии. *Материалы для статистики Российской империи, издаваемые с высочайшего соизволения, при Статистическом отделении Совета Министерства внутренних дел.* [Т. 2]. Санкт-Петербург : Тип. Мин. внутр. дел, 1841. Отд. IV. С. 3–25.
15. Маркович Я. М. Записки о Малороссии, ее жителей и произведениях. Ч. 1. Санкт-Петербург : При губерн. правл., 1798. [8], 98, [4] с.
16. Маслійчук В. Л. До біографії Івана Переверзева, харківського історика та мовознавця кінця XVIII ст. *Вісник НТУ «ХПИ». Серія: Актуальні проблеми історії України.* 2015. № 56. С. 38–42.
17. Oken Lorenz. Neue Bewaffnung, neues Frankreich, neues Theutschland. Jena : Cröker, 1814. 205 s., tab., karte.
18. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.: Описово-статистичні джерела / упоряд. В. О. Пірко, О. І. Гуржій. Київ : Наук. думка, 1991. 278 с.
19. Пассек В. Малороссия. *Путевые записки Вадима.* Москва : Тип. С. Селивановского, 1834. С. 113–155.
20. Пассек В. Украина. *Путевые записки Вадима.* Москва : Тип. С. Селивановского, 1834. С. 53–112.
21. Петrenchенко І. Описи Чернігівського намісництва останньої чверті XVIII ст.: історія створення. *Сіверянський літопис.* 2005. № 4–5. С. 31–42; № 6. С. 61–77.
22. Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / вст. ст., упор. та примітки П. М. Саса, В. О. Щербака. Київ : Либідь, 1994. 768 с.; іл. («Пам'ятки історичної думки України»).
23. Топографическое описание Харьковского наместничества с историческим предведением о бывших в сей стране с древних времен переменах, взятым к объяснению деяний и хронологии из Татарской истории Баядур-хана-Абулгадзи, Российской истории князя Щербатова, Начертания европейской истории Готтфрида Ахенвалла и Политической истории Самуила Пуффендорфа. Москва : Тип. Комп. Типограф., 1788. 171 с.
24. Тополя К. Чари, или несколько сцен из народных былей и рассказов украинских. Москва : Тип. А. Евреинова, 1837. IV, [2], 102 с.
25. Трубочанінов С. В. Історико-географічні уявлення в контексті осягнення історії України Михайлом Максимовичем. *Вісн. Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. Івана Огієнка. Історичні науки.* 2019. Вип. 12. С. 78–90.
26. Трубочанінов С. В. Українські землі в історико-географічній візії Вінцентія Поля. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис.* Луцьк : Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, 2020. Число 23. С. 52–57.
27. Трубочанінов С. В. Відображення історико-географічних уявлень Миколи Гоголя про Україну в його працях початку 1830-х років. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки.* Т.32 (71). 2021. № 1. С. 52–58.
28. Трубочанінов С. В. Минуле України у працях Вадима Пассека. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис / Волинський національний університет імені Лесі Українки; Видавничий дім «Гельветика».* 2022. Число 27. С. 104–109.
29. Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оно наместничество составлено. Киев : Универ. тип., 1851. XXII, 697 с.
30. Шпорлюк Р. Картографування України: від простору ідентичності до простору рішень. *Шпорлюк Р. Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща / пер. з англ. Г. Касьянова та ін. 2-е вид.* Київ : Дух і Літера, 2016. С. 390–404.

Trubchaninov S.V. UKRAINE VS MALORUSSIA: OUTLINING THE NATIONAL TERRITORY IN THE WORKS OF UKRAINIAN ROMANTICS FROM THE DNIEPER REGION AT THE END OF THE 18TH TO THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY

Purpose – the aim of the study is to clarify the views of representatives of the intellectual elite of the Dnieper region at the end of the 18th and first half of the 19th century regarding the boundaries of the Ukrainian national territory. **Research methods.** The research is based on the principles of objectivity and historicism. The historical-genetic method allowed for the demonstration of changes in the views of Ukrainian intellectuals in the Dnieper region regarding the national territory during the studied period. The interpretation method

*proved successful as it allowed for the deciphering of the text in search of hidden meaning, as well as an evaluation of it as an illustration of the ideas being studied. **Scientific novelty:** the main contradiction in the intellectual elite of the Dnieper region at the end of the 18th and first half of the 19th century regarding the delineation of the Ukrainian national territory has been clarified. It has been demonstrated that historical-geographic concepts were an important tool for the formation and construction of national identity. **Conclusions.** One of the fundamental issues that led to debates and sometimes diametrically opposed views among representatives of the intellectual elite of the Dnieper region at the end of the 18th and first half of the 19th century was the delineation of the Ukrainian national territory. For a long time, there was even opposition between Ukraine and Malorussia. In the imagination of contemporary historians, statisticians, ethnographers, and writers, these concepts often covered different territories, and although Ukrainians differed little from Malorussians, they were considered a distinct people. Historical-geographic concepts became an important tool for the formation and construction of national identity. As a result of their spread, the ethnonyms “Malorussian” and “Ukrainian” acquired synonymous meanings, and a new opposition of South Russians (Malorussia; Ukraine)/ North Russians (Great Russians) emerged.*

Key words: *Ukraine, Malorussia, national territory, national identity.*

УДК 002.2:351.751.5(477)«1943/1945»
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/2.14>

Федотова О.О.

Маріупольський державний університет

ПОНОВЛЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ РАДЯНСЬКОЇ ЦЕНЗУРИ З КОНТРОЛЮ ДРУКОВАНОЇ ПРОДУКЦІЇ В УРСР У 1943–1945 РР.

У статті розкрито процес поновлення діяльності органів радянської цензури з контролю друкованих видань в УРСР на етапі 1943–1945 рр. Зроблено спробу узагальнити результати роботи попередників із висвітлення названої теми. Автором розкриті головні напрямки ідеологічного цензурування творів друку, введено до наукового обігу низку документів з фондів Центрального державного архіву громадських об'єднань України та Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України. Під час дослідження використано такі наукові методи: історико-генетичний, ретроспективний, проблемно-хронологічний, аналітичний, теоретичного узагальнення. За результатами дослідження зроблено висновок, що від початку визволення від фашистських загарбників окупованої території України тривало поетапне поновлення Головлітом УРСР основних напрямів його діяльності: контролю збереження військової та державної таємниці в пресі, нагляду за видавничою галуззю, очищення бібліотек та книготорговельних установ від усіх типів «ворожої» друкованої продукції. 1943 р. цензурне відомство працювало переважно з відновлення випуску радянських газет та попередження розголошення таємної інформації, попереднього контролю газетних матеріалів. Були взяті спеціальні заходи щодо запобігання розповсюдженню на книготорговельному ринку республіки творів авторів, які співробітничали з німцями. У 1944 р. органи цензури частково поновили діяльність з очищення бібліотек республіки від ідеологічно-невитриманої й іномовної літератури. Здійснювався перегляд фондів бібліотечних установ західних областей України, вилучалися застарілі й шкідливі книги, активно провадилося укомплектування фондів радянською літературою. Головліт посилив нагляд за збереженням державної таємниці на сторінках обласних та районних газет. Випадки розголошення секретних даних пояснювалися недостатньою укомплектованістю цензорськими кадрами місцевих підрозділів. Цензурні органи поновили основні форми попереднього та наступного контролю матеріалів. Протягом 1945 р. у зв'язку зі структурними реорганізаціями апарату ЦК КП(б)У цензорські функції також почали реалізовувати профільні відділи. Комітетом в справах культурно-освітніх установ при РНК УРСР здійснювалися детальні обстеження бібліотечних колекторів, фондів обласних бібліотек, Книжкової палати України. Особливістю функціонування Головліту стало поглиблення ідейно-політичного контролю художньої літератури у формі надання розгорнутих рецензій на заплановані до друку твори. Робота з перевірки складу бібліотек та книжкових магазинів республіки набула систематичного характеру.

Ключові слова: органи радянської цензури, Головліт, Радянська Україна, ідеологія, контроль, друкована продукція.

Постановка проблеми. Із початком поступового визволення території України від німецько-нацистської окупації перед органами цензури постало питання щодо відновлення головних напрямів їх роботи. Величезна увага приділялася налагодженню діяльності Головліту УРСР з контролю друкованих видань, оскільки вони завжди розглядалися більшовицькою владою як важливий інструмент ідеологічного впливу на народні маси. Відповідно виникла потреба поновлення у звільнених регіонах республіки традиційних форм нагляду за системою збереження державної таємниці в пресі, бібліотечною й книготорго-

вельною сферою задля своєчасного реагування на випадки поширення «небажаної» інформації та виявлення «політично-шкідливих» видань. Враховуючи вимоги часу, органи цензури також були вимушені певним чином вдосконалити власну діяльність для більш ефективного пильнування за творами друку. Беручи до уваги важливість вказаної проблематики, варто зосередитися на ній детальніше.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У процесі розроблення теми інформативним джерелом була дисертаційна праця Т. Романенко, авторка якої торкнулася питання роботи цензор-

ських інститутів в УРСР протягом 1939–1945 рр. у напрямках контролю засобів масової інформації, радіомовлення, бібліотечної і книготорговельної мережі [5]. Заслугує на увагу стаття В. Міщанина, де розкриті окремі аспекти діяльності інститутів комуністичної цензури на Закарпатті у 1944–1945 рр. [3]. Корисні відомості щодо цензурування фондів бібліотек у західноукраїнських областях з 1939 до 1991 рр. містилися у розвідці дослідника О. Шилока [23].

Деякі питання повоєнного функціонування інститутів радянської цензури щодо нагляду за змістовим наповненням періодичних видань розглядалися у монографії Ю. Шаповала [22]. У контексті нашого дослідження значний інтерес становив історичний нарис В. Гриневича, зокрема з позиції наведених характерних прикладів цензурного контролю художніх творів [2].

Цінною публікацією для розуміння технології діяльності Головліту УРСР була також стаття Л. Белея [1].

Відзначаючи важливість напрацювань вітчизняних вчених, маємо констатувати, що українській історіографії на сьогодні бракує досліджень, присвячених комплексному висвітленню роботи органів цензури з контролю творів друку протягом даного періоду, чим і пояснюється необхідність вивчення обраної тематики.

Постановка завдання. Метою розвідки є показ процесу відновлення традиційних функцій органів радянської цензури з контролю друкованих видань в УРСР на етапі 1943–1945 рр. Завдання дослідження полягають у намаганні автора: узагальнити результати наукової діяльності попередників щодо висвітлення вказаного питання, розкрити головні напрями роботи цензорських інститутів з контролю творів друку, ввести до наукового обігу низку документів із фондів Центрального державного архіву громадських об'єднань України та Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Одночасно зі звільненням від загарбників українських земель активізувався процес відродження централізованої мережі радянських засобів масової інформації. В першу чергу, це стосувалося налагодження контролю за функціонуванням редакцій місцевих газет, зважаючи на «низьку літературно-мовну та змістову» якість видань, які виходили в деокупованих регіонах. Восени 1943 р. у службовій записці на ім'я помічника 1-го секретаря ЦК КП(б)У Г. Шуйського цензор 40 армії

доповідав про нагальну потребу організації систематичного випуску й поширення серед мешканців визволених населених пунктів радянської періодики з метою ідеологічної протидії деструктивному впливу друкованої продукції, що побачила світ під час окупації. Окремий наголос робився на випадках опублікування регіональними газетами матеріалів, що становлять державну таємницю, та потребі посилити контроль за змістовим наповненням преси [7, арк. 42].

Як зауважує дослідниця Т. Романенко, система політико-ідеологічного контролю, зокрема, органи цензури, протягом означеного періоду були максимально зосереджені на недопущенні розголошення військових і державних таємниць у засобах масової інформації. У першу чергу, інститути цензури намагалися попередити витік відомостей, що стосувалися: стану базових галузей економіки СРСР; проявів антирадянського збройного руху опору і спроб його придушення; підривали авторитет більшовицької влади, військовослужбовців Червоної армії; чинили негативний вплив на патріотичні настрої радянського народу [5].

Стараннями цензурного відомства 1943 р. знову почали готуватися «Зведення викреслень попередньої цензури». У Центральному державному архіві вищих органів влади України зберігся рукописний примірник документа за підписом виконувача обов'язки начальника Головліту УРСР Є. Барланицького. Наведені викреслення стосувалися газетних матеріалів [14].

Восени очільник цензурного відомства звернувся до ЦК КП(б)У задля надання інструкцій з приводу з'ясування подальшої долі видань, що знаходилися у книготорговельних організаціях, зокрема, творів за авторством осіб, які за окупації співробітничали з німцями, та навчальної літератури [18]. Вочевидь, такі вказівки були зроблені, оскільки наступними роками література даної категорії чітко вилучалася за авторськими списками.

Ситуація з розгортанням цензурної роботи на обласному рівні залишалася доволі складною. У листі очільника Головліту УРСР до секретаря Полтавського обкому партії відзначалися великі труднощі у напрямку видання низки обласних, міських, районних газет, що виходили без цензорського контролю, внаслідок чого збільшилася кількість розголошень таємної інформації. Особливий акцент робився на потребі термінового очищення від «ворожої та шкідливої літератури» бібліотек регіону. Ішла мова про те, що відряджений центральним відомством цензор

3. Вашедченко самостійно був не в змозі впоратися з вказаними обсягами роботи без сприяння обласного управління в справах літератури та видавництва (з причини відсутності начальника облліту). З метою прискорення процесу кадрового укомплектування апарату обласного відомства окреслювався розмір ставок відповідно до штатних посад, а саме: начальник облліту – 800 крб., заступник начальника облліту – 700 крб., цензор обласної газети – 650 крб., начальник спецчастини – 450 крб., секретар-машиністка – 250 крб., кур'єр-прибиральниця – 120 крб. [16, арк. 11–12].

9 червня 1944 р. з'явилася постанова ЦК КП(б) У «Про стан цензурної роботи», у якій результати діяльності органів цензури на обласному та районному рівнях були визнані незадовільними. Причинами того називалися: недоукомплектованість апарату Головліту, брак цензорів, наявність численних фактів розголошення військової й державної таємниці в пресі. Найбільше випадків порушення такого роду відомостей мали місце по Чернігівській, Кіровоградській, Дніпропетровській, Сталінській та Київській областях. У зв'язку з даним становищем ЦК зобов'язав обкоми КП(б) У до 1 червня заслухати на бюро обкомів партії доповіді начальників обласних управлінь в справах літератури та видавництва про заходи з поліпшення цензурної роботи, а також запропонував обкомам партії в місячний термін вирішити питання щодо доукомплектування посад політредакторів та райуповноважених і затвердити їх кандидатури на бюро обкому [13, арк. 1].

У довідці ЦК КП(б)У до вказаної вище директиви йшлося про гостру кадрову потребу в керівному складі цензурного відомства. Зокрема, не були укомплектовані начальниками обласні управління в справах друку та видавництва по Чернігівському, Чернівецькому та Тернопільському обллітах. Низці підрозділів (Сумському, Вінницькому, Миколаївському, Кам'янець-Подільському) бракувало цензорів обласних газет. Як впливає з документа, ще гірш станом на 1 травня 1944 р. справа обстоєла із затвердженням районних уповноважених. Райкомами ЦК КП(б)У було виділено таку кількість представників: по Сумській області – 24, Харківській – 17, Полтавській – 25, Станіславській – 9, Ворошиловградській – 9, Київській – 5, Житомирській – 4, Запорізькій і Ровенській – по 1. Підкреслювалося, що вказана ситуація зумовила випадки розголошень державної таємниці в пресі [13, арк. 2–3].

Продовжувалася робота з налагодження цензури по містах республіки. Так, 17 серпня 1944 р.

на бюро міськкому КП(б)У м. Шостки заслухали доповідь уповноваженого співробітника облліту Цирлева «Про постановку цензури у міському друці, видовищних та політосвітніх установах». На підставі наданої інформації відзначалися певні успіхи щодо оптимізації міського друку та очищення бібліотечних фондів. Проте констатовалася відсутність контролю за іншими видами видань, а також незавершеність перевірок мережі технічних бібліотек міста [19].

У світлі виконання постанови ЦК КП(б)У «Про покращення роботи органів цензури» секретар Кіровоградського обкому КП(б)У М. Скірда 7 серпня 1944 р. доповідав секретарю ЦК КП(б)У з кадрових питань О. Кириченку про стан кадрового доукомплектування обласного апарату облліту. Відзначалося, що у 18 районах області були вжиті заходи із налагодження випуску районних газет із призначенням уповноважених за підготовку вказаної друкованої продукції [8].

Наявні проблеми у сфері ідеологічного контролю надалі розглядалися на нараді начальників обллітів 6–8 жовтня 1944 р. Присутні заслухали доповіді про стан роботи обласних відомств, доповідь керівника Головліту УРСР, виступи на теми: «Бойова техніка Червоної Армії», «Радянська література у дні Великої Вітчизняної війни» тощо, а також промову представника Головліту СРСР «Завдання органів цензури» [17].

11 жовтня республіканський Головліт надав до відділу агітації та пропаганди ЦК КП(б)У звіт про роботу за 9 місяців 1944 р. Цікавою є позначка чорнилами від руки до тексту документа: «Чому російською мовою?», що, вочевидь, належала одному з секретарів ЦК КП(б)У. За результатами аналізу даного документа бачимо, що на той момент керівний склад Головліту був майже повністю сформований, оскільки з 8 штатних посад 7 вдалося укомплектувати. Усі 24 облліти республіки мали очільників, які були членами ВКП(б). За національним складом переважали українці (17), решту працівників становили: росіяни (4), євреї (1) та поляки (1) [13, арк. 2].

З числа керівників облліту був окремо відзначений начальник облліту І. Нечипоренко, який почав працювати у сфері цензури з вересня 1943 р. Згаданий діяч на основі власних виїздів на місця (за браком посади цензора) «раніше за всіх забезпечив цензорський контроль над газетами», а також «виявив ініціативу» у процесі інспектування бібліотек та перевірів рекордну кількість районних бібліотек.

Проте, не дивлячись на загальне покращення питання з кадрової укомплектованості, допису-

вачем наголошувалося на «обурливому спокої» з підбору уповноважених по Харківській і Ворошиловградській областях, де газети фактично 2 роки виходили без цензурного контролю. У цілому за результатами звіту можна резюмувати, що Головлітом УРСР станом на той момент здійснювався перегляд матеріалів для радіовіщання, провадилися перевірки матеріалів для надсилки за кордон; контролювалася робота обласних, міських, районних і багатотиражних газет; перевірялися бібліотеки і книжкові крамниці з метою вилучення та знищення літератури, виданої німцями. Останнє суттєво ускладнювалося через брак наказів цензурного відомства, прийнятих попередніми роками [13].

На фоні поступового відродження окремих форм ідеологічного контролю за «антидержавний вчинок, що виразився у самовільному вилученні з друку Наказу Президії Верховної Ради УРСР» було відсторонено від роботи очільника республіканського Головліту Є. Барланицького з оголошенням останньому суворой догани. Редактору газети «Радянська Україна» Чеканюку за «примиренство» та «невчасне реагування» за вказаним фактом також винесли догану [15].

Слід зазначити, що процеси встановлення радянської влади на терені Західної України з наступною її окупацією протягом 1941–1944 рр., повоєнна пролонгація радянської захоплення регіонів спотворили історично сформований там масив друкованої продукції й мережу бібліотек, та надалі негативно вплинули на змістовий склад фондів [23].

20–23 серпня 1944 р. у Львові відбулася міжобласна нарада бібліотечних працівників західних областей УРСР, на якій говорилося про «велику допомогу», надану радянським урядом і партією бібліотекам. Зокрема, з бібліотечних установ східних областей було надіслано 512263 книги та з Державного фонду літератури виділено 644 300 видань для «відновлення» діяльності західних бібліотек шляхом просування рекомендованої літератури і ведення масово-політичної роботи з населенням. Наряду з «суттєвими досягненнями», наголошувалося на проблемах, пов'язаних з наявністю у фондах «застарілої», «неактуальної» та «шкідливої» літератури. У зв'язку з тим члени наради звернулися до Комітету в справах культ-освітніх установ при РНК УРСР з пропозицією поставити питання перед Головлітом про прискорення перевірки книжкових фондів бібліотек, а також вилучення небажаних видань [20]. Наведений приклад є

безпосереднім свідченням виявлення зустрічної ініціативи «знизу».

1945 р. в апараті ЦК КП(б)У відбулися певні реорганізації. Було створене Управління агітації і пропаганди, що включало у своєму складі підрозділи пропаганди, культури, друку, літератури і мистецтв та ін. При Політбюро ЦК КП(б)У також діяли спеціальні комісії з питань преси та видавництва, літератури та мистецтву, що частково реалізовували цензорські функції [22, с. 173]. На одному з засідань комісії по пресі і видавництвам активно обговорювалося питання щодо святкування 75-річного ювілею В. Леніна, у зв'язку з чим секретарем ЦК КП(б) України з пропаганди і агітації К. Литвиним наголошувалося на важливості публікації низки газетних статей з метою привернути увагу громадськості до згаданої події. У тематиці «бажаних» публікацій чітко простежується ідеологічний ракурс, як от: «Ленін і Сталін про Україну», «Перебування Леніна на Україні», «Про Київський союз боротьби за визволення робітничого класу», «Ленін і творчість народів Буковини, Західної України, Закарпатської України». Серед актуальних матеріалів фігурувала навіть замовна стаття за авторством відомого вченого О. Лейпунського під назвою «Ленін і розвиток фізики» [12].

З «Довідки про виконання плану роботи Комітету в справах культ-освітніх установ при РНК УРСР за III квартал 45 р.» по бібліотечному управлінню дізнаємось про обсяг проведеної роботи у даному напрямку, як от: перевірки обласних бібліотек західних регіонів; «детальне обстеження» діяльності Книжкової палати України з пропозиціями щодо покращення функціонування установи; проведення разом з Головлітом вибіркової перевірки книжкових фондів у Чернігівській і Дніпропетровській областях; завершення обліку книжкових фондів основних бібліотек відомства; обстеження бібліотечних колекторів у Кам'янець-Подільській, Одеській, Станіславській й Сумській областях [21].

Отже, як бачимо, функції з ідеологічного контролю творів друку в республіці реалізувала ціла низка органів, які сукупно склали єдину систему радянської політичної цензури.

Жовтень того ж року ознаменувався цензурними вилученнями з книготорговельної мережі республіки так званої «недоброякісної продукції», під категорію якої потрапили 22000 портретів генераліссимуса Й. Сталіна, 70000 листівок із зображенням вождя, а також альбом «Маршали Радянського Союзу» [1]. Аналогічна доля «нея-

кінності» спіткала книгу «У дні перемог і відплат» за авторством О. Полторацького, тираж якої у 10 000 екземплярів був повністю вилучений з книгозбірень та публічних бібліотек [6]. Для «перероблення» Головліт також затримав збірку «Вогні перемоги», випущену Харківським книжково-газетно-журнальним видавництвом [1].

Наприкінці 1945 р. заступником начальника управління пропаганди і агітації ЦК КП(б)У Чеканюком були дані вказівки про вжиття рішучих заходів щодо недопущення в газетах розголошення військових і державних таємниць. Відповідно до того начальник Головліту УРСР К. Полонник у доповідній записці від 30 грудня № 18-с інформував партійні органи з приводу «грубих помилок» у газетній продукції. Скажімо, у публікації газети Лучинського району «Радянська перемога» при друкуванні «складу окружної комісії по виборах до Ради Союзу» фігурував факт наявності в складі комісії по Новоград-Волинській і Коростенській виборчій окрузі представників від військових організацій, що свідчило про знаходження військових частин у згаданих містах. Газеті Словечанського району «Патріот Батьківщини» ставилося за провинку подання у № 71 звіту Виконавчого Комітету Районної ради депутатів трудящих «Про підсумки огляду кінського поголів'я» із статистикою коней, хворих на коросту. У показі посівної площі кок-сагіза по району цензори звинуватили також газету «Коростишевська правда» (№ 83). Основним аргументом щодо заборони окреслених випусків виступав факт порушення відповідних пунктів «Переліку з охорони військових і державних таємниць в друці». Окремі зауваження доповідачем були також зроблені щодо змістового наповнення статей. Так, газеті Баранівського району «Голос колгоспника», що опублікувала матеріал під назвою «Славна річниця Ленінського комсомолу» рекомендувалося звернути увагу на те, що «автори зовсім упустили роль Червоної армії в рядах якої активну участь приймав комсомол, роль робітничого класу в будівництві і керівну роль комуністичної партії – організатора і натхненника всіх наших перемог, організатора і керівника комсомолу» [9, арк. 2].

Характерною особливістю роботи Головліту 1945 р. стало посилення ідейно-політичного контролю художніх творів. Маємо зауважити, що органами цензури здійснювалися суворі обмеження щодо відображення у друкованій продукції катастрофічності подій початкового періоду німецько-радянської війни. Восени 1945 р. заступник уповноваженого Раднаркому СРСР з

охорони військової таємниці вилучив підготовлену до друку в журналі «Українська література» повість З. Тетерюка «Записки військовополоненого» як «політично небажану». Аргументом для такого рішення стало те, що письменник «занадто правдиво» зобразив образ екс-командира Червоної армії, який за власним бажанням здався в полон, погодився займатися розмінуванням, але в результаті втечі з концтабору та понад року переховування на окупованих землях, нарешті зміг перетнути лінію фронту й опинився на підрадянській території. На думку цензорів, сюжети добровільної здачі військових у полон, брак сцен показу «героїчного спротиву» радянського народу й активності партизан явно свідчили про «шкідливість» вказаного твору [2].

За період з 15 листопада до 31 грудня значну увагу було приділено низці книг, що зазнали попередньої цензури, внаслідок чого отримали «серйозні зауваження». У доповідній записці К. Полонника на ім'я секретаря ЦК КП(б)У з пропаганди К. Литвина, датованій 12 січня 1946 р., називалися такі видання, як: «Три комедії» І. Кочерги (видавництво «Радянський письменник», редактор – О. Вишня.), «Карборундовий камінь» О. Донченка (Укрдержвидав, редактор – Г. Овчаров), альманах «Київ» (Укрдержвидав, редактор – Ю. Кобилецький), повість П. Кочури «Родина Сокорин» (журнал «Українська література», № 12) [10].

Необхідно зауважити, що новопризначений очільник цензурного відомства К. Полонник у формі розгорнутих рецензій проаналізував змістове наповнення наведених творів на предмет відповідності їх офіційному ідеологічному контексту. Цікавою є аргументація щодо заборони книги за авторством І. Кочерги, яка включала три комедії: «Фея гіркого мигдалю», «Китайський флакон» та «Екзамен з анатомії». На думку дописувача, усі рецензовані твори мали «...один спільний недолік: питання етики, моралі автор вирішує у відриві від соціально-економічних умов, – у відриві від дійсності» [10, арк. 9]. Констатовалася також наявність «глибокого протиріччя» філософії письменника з теорією марксизму. Внаслідок того Головліт УРСР не дозволив книгу П. Кочерги до друку та повернув авторові для «грунтовної переробки».

Заслуговує на увагу також скрупульозний розбір повісті письменника П. Кочури «Родина Сокорин». Молодому автору інкримінувався «неправильний показ» боротьби радянського народу проти німецьких загарбників, оскільки він не відобразив роль народів СРСР, Червоної армії,

комуністичної партії у процесі визволення України. Окремо засуджувалося намагання літератора зобразити німців як звичайних людей, серед яких зустрічалися й особи ліберальних поглядів (як от образ офіцера гестапо, що «відпустив з миром» полоненого українця Гната). Не вписувався також в офіційний ідеологічний контекст сюжет, де детально висвітлювався епізод «...як ціла військова частина була кинута своїми командирами і як розходилися по домівках кинуті напризволяще червоноармійці» [10, арк. 12].

Цілком логічно, що за результатами наданої оціночної характеристики Головліт заборонив друк згаданої повісті в журналі «Українська література». Деяко нестандартним для того часу можна вважати реагування з приводу даного факту заступника редактора, Є. Кирилюка, який не погодився з думкою цензора, вважаючи повість «повноцінним художнім твором». Проте за наполяганням уповноважених осіб редакцію примусили терміново «виправити» матеріал. Внаслідок того вказані цензурою «проблемні» місця були «механічно» усунені. Але такий варіант правок не задовольнив цензурне відомство й протягом повторної читки Головліт «згладив пропущені редакцією гострі кути, звів кінці з кінцями» та все ж таки дозволив випуск журналу [10].

Загалом протягом 1945 р. органи цензури здійснили контроль 11 республіканських, 37 обласних, 52 міських, 710 районних, 58 транспортних і заводських газет. Уповноважені особи опрацювали 89 000 авторських аркушів, перевірили 7736 друкованих аркушів книжково-журнальних видань та понад 100 000 назв дрібнодрукованої продукції. Попереднім контролем цензори запобігли розголошенню 939 випадків військової та державної таємниці [11, арк. 13].

Зі звіту про роботу Головліту за 1945 р. дізнаємось про найбільш характерні політико-ідеологічні викреслення. Зокрема, у I кварталі не була дозволена до друку книга Супруненка під назвою «З історії боротьби більшовиків України у тилу Денікіна» як така, що містила низку «політичних помилок та історичних неточностей». З газети ЦК ЛКСМУ «Сталінське плем'я» прибрали фейлетон О. Вишні «Про кохання» через «огульне звинувачення» радянської молоді у «легковажному ставленні» до питань кохання й шлюбу. Як «ідеологічно невтримані» твори заборонили повість В. Чередниченка «Нерушима стіна» та вірш у книзі В. Кондратенка «Кров'ю серця». Поема єврейського письменника Д. Гофштейна «Моєму народові» отримала клеймо «націо-

налістичної» і була «знята» зі збірки поезій автора [11].

Загалом станом на кінець 1945 р. апарат Головліту становив 29 осіб. З них: 1 начальник, 2 заступника, 1 начальник відділу та 11 цензорів. За партійністю: 11 були членами ВКП(б), 2 – кандидати в члени ВКП(б) і 2 – члени ВЛКСМ. За освітою: 5 осіб мали вищу, 4 – незавершену вищу, 5 – середню та 1 – незавершену середню. За національною ознакою нараховувалося: українців – 7 чоловік, росіян – 2, євреїв – 6 чоловік. Начальниками були укомплектувані 25 облітів УРСР. З 6 заступників начальників облітів, передбачених штатним розкладом, затвердили 5 (вільною залишалася посада у Дніпропетровському обласному відомстві). Цензорський склад облітів містив 128 чоловік, з яких 111 – були членами ВКП(б). Окрім штатних співробітників, на районному рівні працювало також 685 позаштатних уповноважених осіб [11, арк. 14].

Маємо констатувати, що протягом 1945 р. Головліт УРСР налагодив періодичну роботу з контролю й «очищення» бібліотек та книжкових крамниць республіки. Зокрема, цензори перевірили 4561 бібліотечну установу і 125 магазинів, звідки вилучили 62945 примірників книг і 364 портрети. Обліти почали перевірку бібліотечних фондів західних регіонів, де містилася література, видана за часів польського та румунського правління, а також твори іншими мовами. Така література підлягала вилученню, оскільки несла протиріччя радянським ідеологічним канонам. Слід зазначити, що на Закарпатті подібного роду книги стали вилучатися раніше, відповідно до декрету Уповноваженого Народної Ради Закарпатської України «Про введення попередньої цензури на періодичні і неперіодичні видання», датованого 5 грудня 1944 р. [3]. Директорам шкіл було приписано вилучити оригінальні та перекладні підручники угорською та німецькою мовами, «антинародну» друковану продукцію усіма мовами, дрібнодруковані матеріали часів «чужоземної окупації».

У цілому ж результати діяльності цензурного відомства наприкінці 1945 р. свідчили про відродження ним традиційних видів ідеологічного контролю друкованої продукції.

Висновки. Отже, за результатами дослідження можна зробити висновок, що від початку визволення від фашистських загарбників окупованої території України тривало поетапне поновлення Головлітом УРСР основних напрямів роботи з контролю за збереженням військової та державної

таємниці в пресі, видавничою галуззю, очищення бібліотек та книготорговельних установ від усіх типів «ворожої» літератури.

1943 р. цензурне відомство працювало переважно з відновлення випуску радянських газет та забезпечення нерозголошення таємної інформації, попереднього контролю газетних матеріалів. Були вжиті спеціальні заходи щодо запобігання розповсюдженню на книготорговельному ринку республіки творів авторів, які співробітничали з німцями.

У 1944 р. органи цензури частково поновили діяльність з очищення бібліотек республіки від ідеологічно-невитриманої й іномовної літератури. Здійснювався перегляд фондів бібліотечних установ західних областей України, вилучалися застарілі й шкідливі книги, активно провадилося комплектування фондів радянською літературою. Головліт посилив нагляд за збереженням державної таємниці на сторінках обласних та районних газет. Випадки розголошення секретних даних

пояснювалися недостатньою укомплектованістю цензорськими кадрами місцевих підрозділів. Цензурні органи поновили основні форми попереднього та наступного контролю матеріалів.

Протягом 1945 р. у зв'язку зі структурними реорганізаціями апарату ЦК КП(б)У функції з ідеологічного контролю друкованої продукції стали виконувати профільні підрозділи. Комітетом в справах культурно-освітніх установ при РНК УРСР здійснювалися детальні обстеження бібліотечних колекторів, фондів обласних бібліотек, Книжкової палати України. Особливістю функціонування Головліту стало посилення ідейно-політичного контролю художньої літератури у формі надання розгорнутих рецензій на заплановані до друку твори. Політико-ідеологічні викреслення набули деталізації завдяки ретельній оціночній діяльності очільника цензурного відомства К. Полонника. Робота з перевірки складу бібліотек та книжкових магазинів республіки отримала систематичного характеру.

Список літератури:

1. Белей Л. Догнати, перегнати і ще раз догнати: цензура Радянської України. UAinfo. 2019. 26.06. URL: <https://uainfo.org/blognews/1561554691-dognati-peregnati-i-shehe-raz-dognati-tsenzura-radyanskoyi.html>
2. Гриневич В. Міт війни та війна мітів. *Критика*. 2005. Ч. 5(91). С. 2–8.
3. Міщанин В. Втручання цензури в діяльність редакцій газет, бібліотек та книготоргівлі на Закарпатті в 1944–1950 рр. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Філологія. Соціальні комунікації. 2012. Вип. 27. С. 166–172.
4. Онищенко О. Бібліотечний фонд України в контексті другої світової війни та її наслідків. Бібліотеки Києва під час нацистської окупації (1941–1943). Київ: НБУВ, 2004. Т. 8. С. 43–68.
5. Романенко Т.В. Радянська цензура в засобах масової інформації Української РСР в роки Другої світової війни: автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2014. 19 с.
6. Центральний державний архів вищих органів влади України. Ф. 4605. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 18–19.
7. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 23. Спр. 451. Арк. 40–42.
8. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 855. Арк. 49.
9. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2789. Арк. 1–3.
10. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2789. Арк. 8–12.
11. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2789. Арк. 13–15.
12. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 4474. Арк. 129–130.
13. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 127. Арк. 1–5.
14. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 127. Арк. 4–5.
15. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 127. Арк. 6.
16. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 127. Арк. 11–12.
17. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 127. Арк. 16.
18. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 127. Арк. 24.
19. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 243. Арк. 38.
20. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 408. Арк. 107.
21. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 408. Арк. 115.
22. Шаповал Ю. Комуністична цензура в Україні: штрихи до портрета. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. Київ: Генеза, 2001. С. 158–205.
23. Шилук О. Цензурування бібліотечних фондів у західноукраїнських областях (1939–1991 рр.). *Наук. вісн. Чернів. ун-ту : зб. наук. пр. Чернівці: Чернівецький ун-т, 2013. Вип. 676/677: Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. С. 143–147.*

Fedotova O.O. RESUMPTION OF ACTIVITIES OF THE SOVIET CENSORSHIP AUTHORITIES TO CONTROL PRINTED MATTER IN THE USSR IN 1943–1945

The article describes the process of resumption of the activities of the Soviet censorship authorities to control printed publications in the Ukrainian SSR in 1943–1945. An attempt is made to summarize the results of the scientific activities of predecessors in covering this topic. The author reveals the main directions of ideological censorship of printed works, and introduces some documents from the funds of the Central State Archive of Public Associations of Ukraine and the Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine. The following methods were used in the study: historical and genetic, retrospective, problematic and chronological, analytical, and theoretical generalization. The study concludes that the Golovlit gradual resumption of its main activities to control the preservation of military and state secrets in the press, supervise the publishing industry, and clear libraries and bookstores of all types of «enemy» printed materials began from the moment of liberation of the occupied territory of Ukraine from the Nazi invaders. In 1943, the censors worked mainly to restore the publication of Soviet newspapers and prevent the disclosure of classified information, as well as to preliminarily control newspaper materials. Special measures were taken to prevent the distribution of works by authors who had collaborated with the Germans on the book market of the republic. In 1944, the censorship authorities partially resumed their work on clearing the republic's libraries of ideologically unstable and foreign-language literature. The collections of library institutions in the western regions of Ukraine were reviewed, outdated and harmful books were removed, and the collections were actively replenished with Soviet literature. Golovlit strengthened supervision over the preservation of state secrets in regional and district newspapers. Cases of disclosure of classified data were explained by insufficient staffing of censorship in local units. The censorship authorities restored the basic forms of preliminary and subsequent control of materials. In 1945, in connection with the structural reorganization of the Central Committee of the CP(b)U, special departments began to perform the functions of ideological control of printed materials. The Committee for Cultural and Educational Institutions under the Council of People's Commissars of the Ukrainian SSR conducted detailed surveys of library collections, collections of regional library institutions, and the Book Chamber of Ukraine. A special feature of the Golovlit functioning was the strengthening of ideological and political control over fiction in the form of detailed reviews of works planned for publication. The work of checking the composition of libraries and bookstores in the republic became systematic.

Key words: Soviet censorship authorities, Golovlit, Soviet Ukraine, ideology, control, printed matter.

УДК 94:32.019.5](1-22)“1943/1950”
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/2.15>

Шамрай О.Г.

Черкаський державний технологічний університет

ЗАСОБИ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ ЯК ЧИННИК ІДЕОЛОГІЗАЦІЇ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОГО ПОВОЄННОГО СЕЛА (1943–1950 РР.)

У статті всебічно розглядається роль засобів масової інформації як чинника ідеологізації повсякденного життя та культурно-освітніх процесів в українському повоєнному селі.

Із використанням проблемно-хронологічного методу та контент-аналізу з’ясовано спектр періодичних видань в Україні у роки повоєнної відбудови (1943–1950 рр.) з огляду на поширеність у сільській місцевості, а також їх тематичну спрямованість. Встановлено, що ЗМІ на селі були представлені переважно періодичною пресою – центральними, обласними та районними газетами, а з часом набуло поширення дротове радіомовлення. Зазначені засоби масової інформації були потужним і практично безальтернативним джерелом інформації, з якого сільське населення під кутом компартійної пропаганди дізнавалося про події внутрішнього і зарубіжного життя.

Зміст газет, що поширювалися серед населення у повоєнні роки, у тому числі і в сільській місцевості, був ідеологізований, незалежно від типу видання. Усі центральні, обласні та районні газети були органами ЦК, обкомів та райкомів партії і відповідно контролювалися ними. На сторінках газет системно і послідовно висвітлювалась робота колгоспів, МТС, інших причетних до сільськогосподарського виробництва організацій. Інформація про хід сільськогосподарських робіт обов’язково і в більшості випадків штучно і пафосно прив’язувалася до виконання завдань, що впливали з партійних рішень.

Під кутом зору партійної пропаганди подавалася інформація і в радіопередачах, у яких значне місце відводилося також музично-пісенним передачам, записам драматичних творів та концертів художньої самодіяльності.

У статті зроблено узагальнюючий висновок про те, що засоби масової інформації у повоєнний період (1943–1950 рр.) були повністю підпорядковані панівній тоді компартійній ідеології і були чинником ідеологізації життя українського повоєнного села.

Ключові слова: *періодична преса, радіомовлення, районні газети, пропаганда і агітація, культурне середовище.*

Постановка проблеми. Засоби масової інформації завжди були важливим чинником суспільного життя, одним із найдієвіших каналів поширення інформації, засобом впливу на формування громадської думки та ідеологічного світогляду населення. Саме тому ЗМІ, як багатогранне і багатоаспектне явище, потребує всебічного вивчення, передусім їх ролі у ключові періоди історії України і, зокрема, доби повоєнної відбудови 1943–1950 рр.

У повоєнний період засоби масової інформації в українському селі були представлені переважно газетною періодикою, а з часом і дротовим радіомовленням. Попри наявні напрацювання з цієї проблематики, багато її аспектів залишаються недостатньо дослідженими, передусім на регіональному рівні. Звернення до теми засобів масової інформації набуває актуальності, оскільки вони були потужним і практично безальтернативним джерелом інформації, з якого сільське населення

під кутом компартійної пропаганди дізнавалося про події внутрішнього і зарубіжного життя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З’ясовано, що проблемі впливу засобів масової інформації на формування ідеологічного світогляду та культурно-освітнього середовища українського села у повоєнний період увага почала приділятися лише останнім часом. Дотично цієї теми у своїх публікаціях торкалися Д. В. Костюк [1, с. 79–86], О. О. Федотова [2, с. 142–147], В. М. Мельниченко [3, с. 31–33]. Однак предметом окремого дослідження ця проблема не була. Невирішеними є низка питань загальної проблеми щодо ролі і місця панівної ідеології тоталітарної системи при задоволенні інформаційних потреб сільського населення України повоєнного часу, які досліджуються у цій статті. Тому детальний і комплексний розгляд цієї проблеми дасть можливість з’ясувати роль і місце ЗМІ у системі ідеологічного впливу на суспільне

життя та культурно-освітні процеси в українському селі.

Постановка завдання. Мета статті полягає у тому, щоб на основі опрацювання архівних джерел та наукової літератури визначити місце засобів масової інформації як складової ідеологічного впливу тоталітарної системи на свідомість селян при задоволенні інформаційних потреб сільського населення України повоєнного часу.

Виклад основного матеріалу. У повоєнний період важливою складовою процесу ідеологізації духовного життя українського селянства виступали засоби масової інформації, які були представлені на селі переважно періодичною пресою, а з часом і дровим радіомовленням. Найближчими до сільського життя були районні газети, випуск яких у складних умовах почали налагоджувати в усіх районах областей України невдовзі після звільнення їх від окупантів. Всі вони, без винятку, були органами райкомів КП(б)У та районних Рад народних депутатів трудящих.

Одна з перших відновлених районних газет вийшла в Хоролі Полтавської області у жовтні 1943 р. Друкувалася вона в Харкові, оскільки поліграфічна база області була майже повністю знищена або вивезена окупантами [4, с. 74]. Вже у листопаді 1943 р. районні газети виходили у 18 районах області тиражем 500 примірників, а у 8 районах випуск газет відновити не вдалося із-за відсутності паперу [5, с. 76–77].

В іншому районі Полтавської (нині – Черкаської) області – Драбівському, випуск районної газети відновився 1 березня 1944 р. Громадськими кореспондентами газети (сількорами) у той час стали 76 активістів місцевої преси. З накладу районної газети, що складав 750 примірників, 650 газет отримували сільські читачі. Крім того жителі сіл району отримували в 1944 р. 333 примірники центральних та республіканських, 169 обласної газет [6, с. 71–72].

В Дніпропетровській області на кінець 1945 р. тираж усіх районних газет складав 47 тис. примірників. І в наступні їх тираж зростав повільно. Так, у 1949 р. сумарний тираж районних газет Дніпропетровщини, що виходили у 26 районах, складав 52 тис. примірників [7, с. 424].

Зміст газет, що поширювалися серед сільського населення у повоєнні роки, був надмірно ідеологізований. Усі центральні, обласні та районні газети були органами ЦК, обкомів та райкомів партії і відповідно жорстко контролювалися ними. Так, тільки у другій половині 1945 р. 12 райкомів КП(б)У Дніпропетровської області на засіданнях

бюро заслухали звіти про роботу районної преси. В червні того ж року обком партії провів обласний семінар редакторів, на якому ті звітували про свою роботу.

В районних газетах того часу практично були відсутні рубрики, які цікавили пересічного читача, так званого «обивателя» – побутові поради, хроніка надзвичайних подій місцевого значення, неофіційна інформація про громадське життя тощо. Натомість друкувалися дописи громадських кореспондентів – сількорів, які призначалися партійними та комсомольськими організаціями. Сількорівський (як і робкорівський) рух створював видимість демократії і сприяв популяризації радянської преси.

В газетах особлива увага приділялася пропаганді передового виробничого досвіду. Причому, це робилося у наказовому тоні з боку партійних комітетів. Наприклад, бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У своєю постановою від 13 березня 1946 р. зобов'язувало редакторів обласних газет «Зоря», «Днепровская правда» і редакторів районних газет опублікувати до 20 березня статті або лекції відомих механізаторів Марка Озерного і Надії Кошик про те, як вони досягли високих врожаїв кукурудзи і проса. Такі ж вказівки отримав і голова облрадіокомітету [8, с. 31].

Працюючи в жорстких рамках партійних директив, редакційні колективи на сторінках своїх газет системно і послідовно висвітлювали роботу колгоспів, МТС, інших причетних до сільськогосподарського виробництва організацій. Інформація про хід сільськогосподарських робіт обов'язково і в більшості випадків штучно і пафосно прив'язувалася до виконання завдань, що впливали з рішень чергового Пленуму ЦК чи «вказівок і порад товариша Сталіна».

Шпальти газет рясніли інформацією про хід польових робіт і стан справ у тваринницькій галузі; у розрізі кожного господарства містилися статистичні показники виконання планів та взятих соціалістичних зобов'язань. Всі ці матеріали подавалися під такими «ідеологічно витриманими» та мобілізуючими заголовками і рубриками, як «Щоденно підвищувати свій ідейно-політичний рівень», «Велика Жовтнева революція – джерело нашої сили» («Ленінським шляхом», Великобагачанський район Полтавської області [9, с. 2].

З районних газет сільські читачі отримували інформацію про роботу закладів освіти, культури, охорони здоров'я. Матеріали на цю тему створювали атмосферу невпинного поліпшення умов життя громадян і постійної турботи партії і особисто Сталіна.

Регулярно вміщувалися повідомлення та огляди міжнародних подій, тональність яких відповідала тогочасній атмосфері «холодної війни».

Варто зазначити, що подаючи для читачів інформацію про роботу центральних партійних та державних органів виключно у позитивному світлі, районні та обласні газети водночас вміщували й гостро критичні матеріали щодо місцевого життя, що в цілому можна оцінювати позитивно. Так, наприклад, в газеті «Будівник соціалізму» (Гадяцький район Полтавської області) від 19 червня 1947 р. йшлося про те, що в артілі «Комунар» Лютенської сільської ради занепадала трудова дисципліна: «на роботу колгоспники виходять пізно – в 8–9 годин. Одержавши наряд, вони ще заходять додому, потім виходять в поле. В 6–7 годин вечора ще на полі залишається зовсім мало людей, окремі працюють лише до обіду. Проте голову колгоспу т. Перетятяка це не турбує» [10, с. 2].

Вбачаючи в пресі важливий канал ідеологічного впливу на свідомість сільського населення, партійні комітети особливого значення надавали поширенню періодичних видань серед жителів села. Секретар Гадяцького райкому КП (б) У Полтавської області І. Тягло у статті «Преса – в маси», вміщеній у районній газеті «Будівник соціалізму» за 19 вересня 1948 р., наголошував, «що розповсюдження серед населення газет, журналів, літератури є не другорядною справою, а важливою ділянкою ідеологічної роботи» [11, с. 2].

Великого значення в агітаційно-пропагандистській та культурно-виховній роботі надавалося радіомовленню. Свідченням цього стала постанова ЦК КП(б)У і РНК УРСР про поліпшення радіофікації і радіомовлення (1944 р.). Особлива увага зверталася на завершення розпочатого відразу після визволення будівництва (1943 р.) радіостанцій у Києві, Дніпропетровську і Харкові. На час повного визволення території України радіомережа вже мала 450 трансляційних радіовузлів і 613,8 тис. радіоточок (близько 60 % довоєнної кількості) [12, с. 438].

Як і в інших регіонах України, ще в період триваючих бойових дій на фронтах Другої світової війни, в сільських районах центральних областей, вживалися заходи щодо радіофікації сільських населених пунктів. Основною ланкою у цій роботі в той час були малопотужні і технічно погано оснащені районні радіовузли. На кінець 1944 р. в Золотоніському районі Полтавської (нині – Черкаської) області такий радіовузол обслуговував районний центр і лише 5 сільських рад [13, с. 7].

Важливе морально-психологічне значення мало те, що відразу після визволення столиці України від окупантів відновилося українське радіомовлення. В листопаді 1943 р. з Києва прозвучали позивні Українського радіо – початок мелодії «Реве та стогне Дніпр широкий» [14, с. 353].

Щодо змісту інформаційних радіопередач, які транслювалися для населення звільнених територій на заключному етапі війни, то уявлення про це дає аналіз тематики «Останніх вістей» Українського радіокомітету у червні 1944 р. Всього за цей час ця головна інформаційна програма, яка безпосередньо контролювалася ЦК КП(б)У, передала 1945 матеріалів, серед яких: повідомлення з фронтів – 179, партійне життя – 88, радянське будівництво – 210, промисловість і транспорт – 274, сільське господарство, наука, культурне будівництво – 236, фізкультура і спорт – 96, закордонна інформація – 600, різні – 70.

Впродовж червня 1944 р. по радіо для сільського населення, як і інших категорій слухачів, було передано 359 концертів, з них присвячених радянській музиці – 108; народній творчості – 99, музичним творам композиторів минулого – 152. В числі цих концертів, як свідчить аналіз, українська музика посідала 30 %, російська музика – 40 %, музика інших народів СРСР – до 10 %. Крім того у червні 1944 р. по радіо були передані твори українських радянських композиторів Лятошинського, Вериківського, а також організовані авторські концерти композиторів Данькевича, Штогаренка, Козицького, Косенка та інших.

На радіо широко була представлена українська музична класика, зокрема твори Лисенка, Стеценка, Степового. Після повернення з евакуації до Києва професійних художніх колективів республіки Український радіокомітет організував трансляцію симфонічного концерту за участю державного симфонічного оркестру УРСР та народної артистки Союзу СРСР Зої Гайдай і заслуженого артиста УРСР Платонова. Силами акторів Українського радіокомітету була поставлена незакінчена опера композитора Леонтовича «На русалчин Великдень», трансляція якої по радіо одержала високу оцінку [15, с. 129–130].

В 1945 р. сільські радіослухачі отримали можливість за допомогою радіо знайомитися зі спектаклями, що йшли в столичному театрі опери і балету імені Т. Г. Шевченка, драматичного театру імені І. Франка, російському драматичному театрі імені Лесі Українки, а також в Колонному залі Київської державної філармонії. Крім концертів

державного симфонічного оркестру, радіослухачі у тому ж році дістали змогу прилучитися до творів мистецтва у виконанні державного народного хору під керівництвом Г. Верьовки, заслуженої капели «Думка».

В практику увійшла трансляція виступів кращих колективів художньої самодіяльності. Під час республіканської олімпіади художньої самодіяльності влітку 1945 р. біля мікрофона виступили учасники художньої самодіяльності з більшості областей України [16, с. 395–396]. Крім того проводилися радіо фестивалі за участю кращих колективів художньої самодіяльності сільських районів. У травні 1947 р. в такому радіо фестивалі брали участь самодіяльні митці Городищенського, Катеринопільського і Києво-Святошинського районів Київської області [17, с. 17 зв.].

В перші повоєнні роки в радіопередачах значне місце посідала тема відбудови господарства і культури. Як і раніше, пропагувалася дружба народів СРСР, возвеличувалася роль Сталіна і Комуністичної партії. Музичний репертуар радіо, як і тематика інформаційних програм, перебував під неослабним контролем і постійно аналізувався ЦК КП(б)У і ЦК ВКП(б). Так, у вересні 1946 р. секретар ЦК КП(б)У І. Назаренко доповідав Управлінню пропаганди і агітації ЦК ВКП(б)У про стан музичного мовлення Українського радіокомітету. Йшлося про те, що на Українському радіо введено тематичні передачі «Творчість народів СРСР», «Майстри української музичної культури», «Пісні партизан Великої Вітчизняної війни», «Концерти для Червоної Армії».

Разом з тим, за висновками І. Назаренка, в репертуарі Українського радіо з'явилися твори «сумнівної музичної якості і текстового змісту». Далі партійний функціонер негативно оцінював те, що до програм естрадних радіоконцертів включаються старовинні циганські романси, фокстроти, танго, слоуфокси та інша джазова музика [18, с. 59].

Обласні радіокомітети, функціонуючи під безпосередньою опікою обкомів КП (б) У, теж вели політичне і художнє мовлення. Наприклад, в Дніпропетровській області розділ політичного мовлення включав бесіди, лекції, виступи – всього 6 передач на тиждень. За 4 місяці 1948 р. по обласному радіо виступали передовики промисловості, сільського господарства, секретарі райкомів партії, керівники підприємств і колгоспів – всього 90 чоловік.

Щоб посилити ідеологічний вплив на населення, зокрема в період підготовки до виборів до

Верховної Ради СРСР, обласні радіокомітети, які не мали власних радіостанцій, організували трансляцію своїх передач в сільські райони по дротах. Так, мовлення по дротах в Дніпропетровській області велось в 28 районах, в Кіровоградській – в 30 [19, с. 229–230].

В повоєнні роки певний вплив на інформування сільського населення мало районне радіомовлення. Однак його мережа, технічні можливості та зміст роботи залишалися на дуже низькому рівні. На початок 1947 р. в Україні з 756 сільських районів редакції місцевого мовлення були організовані лише в 230 районах з тижневим обсягом мовлення 30–45 хвилин. Студії районного радіомовлення були обладнані застарілою і зношеною апаратурою.

Характерним недоліком в роботі районних радіо редакцій було те, що більшість з них обмежувалася передачею змісту районних газет і працювали тільки в день їх виходу. Деякі редакції читали статті з обласних, республіканських і центральних газет і журналів, а також лекції місцевих вчителів і лікарів, в більшості випадків низької якості. Власні ж матеріали часто були не цікавими і літературно не опрацьованими [18, с. 64–67].

Продовжувалася робота щодо розширення мережі радіомовлення в сільській місцевості. В Дніпропетровській області у 1948 р. діяло 114 радіовузлів із загальною кількістю радіоточок 78 149. Власні радіовузли були обладнані в 11 колгоспах і 14 радгоспах, в 7 МТС. Загальна кількість радіоточок в селах області, не рахуючи районних центрів, складала 4472 (включаючи колгоспи, радгоспи, МТС) [20, с. 338–339].

Важливу роль в інформуванні сільського населення відігравали колгоспні радіовузли. Уявлення про їх роботу можна скласти на прикладі радіовузла колгоспу «Червоний промінь» Олександрівського району Кіровоградської області. Крім трансляції передач всесоюзного і республіканського радіо, по сільській радіомережі передавали різні оголошення – про назви кінофільмів, що будуть демонструватися у сільському клубі, товари, що поступили до сільського магазину та інша інформація. Щосуботи випускалася радіогазета, у якій висвітлювалися події сільського життя за тиждень. Роботою редакції радіогазети керував секретар парторганізації [21, с. 215–217].

В 1949 р. в Дніпропетровській області вже працювало 165 радіовузлів, якими обслуговувалося 89244 радіоточок. Із цієї кількості 104 вузли і близько 10 тис. радіоточок знаходились в сільських районах [22, с. 344–345].

У перші повоєнні роки індивідуальних радіоточок в селах практично не було. Гучномовці встановлювалися переважно у громадських місцях села, де збиралися люди – в конторах колгоспів, клубах, школах, сільських радах, на майданах у центрі сіл тощо. І лише на початку 1950-х років розпочалася радіофікація сільських осель. З'явилися такі форми культурно-освітньої роботи з використанням радіо як колективні радіослухання. В Шполянському районі Київської (нині – Черкаської) області в 1949 р. сільські клуби організували 270 колективних радіослухань. В цьому ж районі під час польових робіт встановлювалися радіоприймачі на польових ставах та біля молотильних агрегатів [23, с. 1–5].

В цілому ж кількість радіоточок в сільській місцевості не задовольняла культурних потреб населення, хоч і перевищувала у 1949 р. довоєнний рівень на 56 %, досягши 200 тис. одиниць. Питома вага радіофікованих колгоспів на початок 1950 р. становила лише 12 % [24, с. 209–212]. Хоча вже з'являлися райони суцільної радіофікації, якою охоплювалися усі населені пункти. На кінець 1949 р. ними стали Поліський, Черкаський, Корсунь-Шевченківський райони Черкаської області [25, с. 376].

В постанові Ради Міністрів УРСР «Про заходи по поліпшенню радіофікації Української РСР» від 28 грудня 1949 р. відзначалося, що «радіовузли і радіотрансляційні сітки, які є в сільських місцевостях, недостатньо технічно устатковані, мають, як правило, застарілу, різнотипну, малопотужну апаратуру».

Висновки урядової постанови ґрунтувалися на численних фактах недоліків в радіофікації сільських населених пунктів. Так, районна газета «Приорільська правда» повідомляла, що в селі Дмухайлівці Котовського району Дніпропетровської області немає жодного радіоприймача, і ніхто навіть не думає, щоб обладнати сільського радіовузла. Жителі цього ж села внаслідок скасу-

вання посад листонош, тривалий час були практично «відрізані» від зовнішнього світу, не маючи змоги отримувати інформацію про події в країні і світі. Бригадир місцевого колгоспу зазначав: «За час жнив люди в степу не бачили газет і не чули радіо. Не знають, що діється в нашій країні, нічого їм не відомо і про міжнародні події. Я б з великою охотою почитав би в обідній перерив газету, але за жнива не бачив яка вона й є» [26, с. 2].

Виходячи із незадовільного стану радіофікації сільських населених пунктів, уряд прийняв рішення встановити у 1950–1955 рр. в селах республіки 2,45 млн. нових радіоточок [24, с. 209–212]. Однак, як і в повоєнні роки ще довго радіо залишалося недоступним засобом інформації сільського населення. Навіть у 1952 р. за наслідками вибіркового обстежень у селах столичної Київської області було виявлено, що лише 18 сімей колгоспників із 506 обстежених мали радіоприймачі [27, с. 64].

Висновки. Отже, преса і радіо мали помітний вплив на формування інформаційного середовища українського повоєнного села. Зміст газет повністю контролювався комітетами КП(б)У і спрямовувався на збереження серед людей загального духовного піднесення, викликаного перемогою у війні, переведення його у русло трудової активності і подолання післявоєнних труднощів. Газети були важливим джерелом інформації, з якого сільське населення під кутом партійної пропаганди дізнавалося про новини місцевого життя, внутрісоюзні та зарубіжні події.

Важливе місце у повсякденному житті сільського населення посідало радіо, у програмах якого жителям села найбільш до вподоби були музично-пісенні передачі, записи драматичних творів та концертів художньої самодіяльності. Однак доступ сільських жителів до радіо був обмеженим, оскільки технічна оснащеність і розгалуженість сільської радіомережі у повоєнні роки перебували ще на низькому рівні.

Список літератури:

1. Костюк Д. В. Політична ідеологія в місцевій пресі періоду пізнього сталінізму (на прикладі Запорізької області). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2019. Вип. 32. Т. 2. С. 79–86.
2. Федотова О. О. Діяльність органів цензури УРСР зі збереження державної таємниці в пресі у другій половині 1940-х рр. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: історичні науки*. 2021. № 3. 32 (71). С. 142–147.
3. Мельниченко В. М. Висвітлення життя повоєнного села в районній пресі (1943–1950 рр.). *Український селянин : збірник наукових праць*. 2012. Вип. 13. С. 31–33.
4. Інформація Полтавського обкому партії Центральному Комітету КП(б)У про знищення фашистськими окупантами на території області культурно-освітніх закладів. 13 жовтня 1943 р. Культурне будівництво в Українській РСР (червень 1941–1959). К. : Наукова думка, 1989. 573 с.

5. Інформація Полтавського обкому партії Центральному Комітету КП(б)У про розгортання роботи закладів вищої школи, народної освіти, мережі культурно-освітніх закладів на визволеній території області. 28 листопада 1943 р. Культурне будівництво в Українській РСР (червень 1941–1959). К. : Наукова думка, 1989. 573 с.

6. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). Ф. П–229. Драбівський райком Компартії України. Оп. 1. Спр. 2. Протоколи общих партійних збораній району. 5 жовтня 1943 – 14 грудня 1943 року. 86 арк.

7. Справка Днепропетровского обкома КП(б)У о работе областных, городских и районных газет. Декабрь 1949 г. Восстановление Приднепровья (1946–1950) : Документы и материалы / Рук. кол. сост. И. Ф. Курас. К. : Политиздат Украины, 1988. VII, 534 с.

8. Постанова Дніпропетровського обкому КП(б)У «Про досвід роботи ланок Марка Озерного і Надії Кошик у вирощуванні кукурудзи і заходи з впровадження їх досвіду у колгоспах області». 13 березня 1946 р. Восстановление Приднепровья (1946–1950) : Документы и материалы / Рук. кол. сост. И. Ф. Курас. К. : Политиздат Украины, 1988. VII, 534 с.

9. Колодний П. Щоденно підвищувати свій ідейно-політичний рівень. Ленінський шлях : Орган Великобагачанського РК КП(б)У та районної ради депутатів трудящих Полтавської області. 1946. 4 серпня.

10. Сайко О. Налагодити керівництво колгоспом. Будівник соціалізму : Орган Гадяцького РК КП(б)У та районної ради депутатів трудящих Полтавської області. 1947. 19 червня.

11. Тягло І. Пресу – в маси. Будівник соціалізму : Орган Гадяцького РК КП(б)У та районної ради депутатів трудящих Полтавської області. 1948. 19 вересня.

12. Історія Української РСР: У 8-ми томах, 10-ти книгах. К. : Наукова думка, 1977. Т.7: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945 рр.) / Ред. колегія : В. І. Коваль та ін. 536 с.

13. ДАЧО. Ф. Р–630. Відділ народної освіти виконкому Золотоніської районної ради депутатів трудящих. Оп. 1. Спр. 34. Звіти про роботу клубів та хат-читалень за 1944 рік. 16 арк.

14. Охмакевич Н. Ф. Телевидение и радиовещание. Украинская Советская Социалистическая Республика : Энциклопедический справ. / Гл. редкол. : Кудрицкий А. В. (отв. ред.) и др. К. : Гл. ред. УСЭ, 1987. 516 с.

15. Довідка Українського радіокомітету Центральному Комітету КП(б)У про покращення радіомовлення та радіофікації в республіці. 10 липня 1944 р. Культурне будівництво в Українській РСР (червень 1941–1959). К. : Наукова думка, 1989. 573 с.

16. Інформація Комітету по радіофікації і радіомовленню при Раді Міністрів УРСР про роботу республіканського радіо. Не раніше 7 травня 1949 р. Культурне будівництво в Українській РСР (червень 1941 – 1959). К. : Наукова думка, 1989. 573 с.

17. Державний архів Київської області. Ф. Р–4874. Киевский областной дом творчества областного отдела по делам культурно-просветительских учреждений Киевского областного совета депутатов трудящихся. Оп. 1. Спр. 11. Приказы по Дому. Приказ № 3 «Об участии самодеятельных художественных коллективов Катеринопольского, Городыщенского и Киево-Святошинского районов в радиопразднике от 23 мая 1947 года». 30 січня – 31 грудня 1947 року. 30 арк.

18. Центральний державний архів громадських організацій України (далі – ЦДАГО України). Ф. 1. Центральний Комітет Комуністичної партії України. Оп. 23. Спр. 2824. Справки, переписка о кинофикации и радиофикации сел и колхозов Украины. 14 февраля – декабрь 1946 г. 95 арк.

19. Інформаційний звіт про діяльність Комітету по радіофікації і радіомовленню при Раднаркомі УРСР за 1945 р. Лютий 1946 р. Культурне будівництво в Українській РСР (червень 1941 – 1959). К. : Наукова думка, 1989. 573 с.

20. Довідка сектора друку Дніпропетровського обкому КП(б)У про стан радіомовлення в області. 1 травня 1948 р. Культурне будівництво в Українській РСР (червень 1941 – 1959). К. : Наукова думка, 1989. 573 с.

21. Дейнеко А. Село наше Красне... Історія села Красносілка від сивої давнини до наших днів. Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2007. 162 с.

22. Доповідна записка Дніпропетровського обкому партії Центральному Комітету КП(б)У про стан радіофікації області. Лютий 1949 р. Восстановление Приднепровья (1946–1950) : Документы и материалы / Рук. кол. сост. И.Ф. Курас. К. : Политиздат Украины, 1988. VII, 534 с.

23. ДАЧО. Ф. Р–3873. Відділ культури виконавчого комітету Христинівської районної ради депутатів трудящих. Оп. 1. Спр. Річний звіт Христинівського районного відділу культурно-освітньої роботи Київському обласному відділу про стан культурно-освітньої роботи в районі в 1949 р. 47 арк.

24. Постанова Ради Міністрів УРСР від 28 грудня 1949 р. «Про заходи по поліпшенню радіофікації Української РСР». Культурне будівництво в Українській РСР : Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. Збірник документів в 2-х т. Т. 2 (червень 1941–1960 рр.). К. : Держполітвидав, 1961.

25. Звіт Комітету по радіофікації і радіомовленню при Раді Міністрів УРСР про стан радіофікації в сільській місцевості республіки в 1948 р. [Не раніше 1 січня 1949 р.]. Культурне будівництво в Українській РСР (червень 1941–1959). К. : Наукова думка, 1989. 573 с.

26. Либідь А. Щоденно проводити культурно-масову роботу в колгоспах. Приорільська правда. Орган Котовського РК КП(б)У та районної ради депутатів трудящих Дніпропетровської області. 1947. 12 серпня.

27. Рибак І. В. Соціально-побутова сфера українського повоєнного села. *Український історичний журнал*. 1994. № 1. С. 61–72.

Shamrai O.H. MASS MEDIA AS A FACTOR OF IDEOLOGIZATION OF THE LIFE OF THE UKRAINIAN POST-WAR VILLAGE (1943–1950)

The article comprehensively examines the role of the mass media as a factor of ideologization of everyday life and cultural and educational processes in the post-war Ukrainian village.

Using the problem-chronological method and content analysis, the range of periodicals in Ukraine during the years of post-war reconstruction (1943–1950) was clarified, taking into account their prevalence in rural areas, as well as their thematic focus. It was established that mass media in the village were represented mainly by periodicals – central, regional and district newspapers, and over time, wire radio broadcasting became widespread. These mass media were a powerful and practically irreplaceable source of information from which the rural population learned about the events of domestic and foreign life under the influence of Communist Party propaganda.

The content of newspapers distributed among the population in the post-war years, including in rural areas, was ideological regardless of the type of publication. All central, regional and district newspapers were organs of the Central Committee, regional and district committees of the party and were accordingly controlled by them. On the pages of newspapers, the work of collective farms, machine and tractor stations, and other organizations involved in agricultural production was systematically and consistently covered. Information about the progress of agricultural work was necessarily and in most cases artificially and pathetically tied to the performance of tasks arising from party decisions. From the point of view of party propaganda, information was also presented in radio programs, in which a significant place was also given to music and song programs, recordings of dramatic works and concerts of amateur artists.

The article makes a general conclusion that the mass media in the post-war period (1943–1950) were completely subordinated to then ruling Communist Party ideology and were a factor of ideologization of the life of the post-war Ukrainian village.

Key words: *periodical press, radio broadcasting, district newspapers, propaganda and agitation, cultural environment.*

Шевченко М.В.

Національний технічний університет «Дніпровська політехніка»

УКРАЇНСЬКІ ЖІНКИ НА ПРИМУСОВИХ РОБОТАХ У ТРЕТЬОМУ РАЙХУ: СПРОБА АНАЛІЗУ

У статті досліджується досвід українських жінок на примусових на роботах під час Другої світової війни. Проаналізовано трактування терміну «остарбайтери», під яким розуміють робітників німецького походження, які були зареєстровані (завербовані) у Райхскомісаріаті Україна, Генеральному комісаріаті Вайсрутенії, а також у регіонах, які знаходилися далі на схід від цих комісаріатів і колишніх вільних держав Латвії та Естонії, які були депортовані після окупації вермахтом до Третього райху, включаючи протекторати Богемії та Моравії, і які були там примусово працевлаштовані. Визначено, що приблизно від 2,4 мільйона українців були депортовані на роботи до Райху. Стосовно загальної чисельності жінок (станом на вересень 1944 р.), які були вивезені до Третього райху, то вважається, що їх чисельність становила майже 49,8%. Визначено, що примусові вивезення дівчат та жінок на роботу до Райху були основною потребою полегшення умов праці та зменшення навантаження на німецьких жінок. На основі аналізу історичних даних та матеріалів встановлено, що жінки з СРСР були наймолодшою групою з-поміж рабських робітниць, де половина жінок (49,9%), які були вивезені з окупованих територій СРСР, були народжені між 1923 і 1927 роками, яким у 1943 році виповнилося від 16 до 20 років. З'ясовано, що працю жінок застосовували в усіх сферах, куди залучали іноземних робітників: у гірничодобувній та обробній промисловості, транспорті та будівництві, сільському господарстві, у церквах і міських управах, а також у внутрішньому господарстві. Проаналізовано, що реалії повсякдення українських примусових робітників в умовах Третього райху були надзвичайно складними, де мала місце щоденна буденність у поєднанні із загальним фізичним навантаженням та виснаженням, дискримінацією, постійним недоїданням, жахливими побутовими умовами.

Ключові слова: примусові вивезення, остарбайтери, Німеччина, Друга світова війна.

Постановка проблеми. Відтоді, як дослідники в Україні вперше почали розглядати проблему історичної пам'яті, значну увагу було зосереджено на вивченні пам'яті та травматичного досвіду учасників, жертв та очевидців Другої світової війни, які примусово були вивезені на роботу до Німеччини, як остарбайтери. Процес конструювання образу примусової праці в радянському публічному просторі розпочався одразу після початку масових вивезень населення до Німеччини навесні 1942 р. Перші повідомлення про долю людей, які були відправлені на примусові роботи, з'явилися в газетах, які мали на меті донести до читачів інформацію про надзвичайно важкі умови життя в рабстві, де ці повідомлення завершувалися палкими закличками до населення всіма можливими засобами уникати вивезення до Німеччини, та заохочувати людей до запису в партизанські загони, чинити опір і вбивати окупантів.

Вивезення українців на примусові роботи до Німеччини в період Другої світової війни не тільки видозмінило звичний життєвий ритм мільйонів людей, порушило узвичаєні соціальні зв'язки,

однак й, багатьох із них, було націлено на нові цінності. Життя в чужорідному середовищі формувало розвиток у остарбайтерів туги за рідними і домівкою, а також у них загострювалися патріотичні почуття. У відповідності до архівних документів й матеріалів, спогадів, встановлено, що примусове відчуження від рідних, батьківщини якоюсь мірою завдавало остарбайтерам набагато більшого болю, аніж виснажлива фізична праця. У зв'язку з цим актуальним є дослідження особливостей примусової жіночої роботи під час Другої світової війни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Тематику примусових робіт під час Другої світової війни досліджує значна чисельність науковців. Зокрема, в наукових працях Шпорера М. [1; 2], Фляйшакера Й. [2], Герберта У. [3; 4] відображена примусова праця іноземних цивільних робітників в Німецькому Райху та в окупованій Європі 1939-1945 pp.; Gelderblom В. [5] проаналізував депортацію та примусову працю польських та радянських громадян в нацистській Німеччині; Лахно В. І. [6] дослідив примусову працю остар-

байтерів з Полтавщини у Третьому Райху; Пастушенко Т. [7], Нарвселіус Е. [8], Данильчук В. Р. [9], Грінченко Г. [8; 10] дослідили повсякдення українських примусових робітників в Третьому Райху та визначили їх чисельність.

Формулювання цілей статті. Метою роботи є дослідження примусових вивезень дівчат та жінок на роботу під час Другої світової війни. Для досягнення мети визначено наступні завдання: визначити причини примусових вивезень дівчат та жінок на роботу під час Другої світової війни; проаналізувати чисельність робітників, які були примусово вивезені на роботу з України до Третього райху. При проведенні дослідження були використані загальнонаукові й спеціальні методи дослідження, зокрема аналіз і синтез, порівняння, узагальнення, історичний метод.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Однією з основних груп населення, чий досвід і пам'ять надовго залишалися на периферії офіційного дискурсу, були радянські примусові робітники в Третьому райху – остарбайтери, які були найчисленнішою та однією з найбільш дискримінованих груп цивільних робітників, які здійснювали діяльність на благо нацистської економіки протягом усієї Другої світової війни [8].

Встановлено, що однією із основних стратегічних цілей німецького Райху у війні проти СРСР була трансформація окупованої території України на джерело дешевої робочої сили і аграрно-сировинний придаток для власної економіки. Визначальну роль в цьому процесі відіграло примусове вивезення до Німеччини та інших країн Третього райху мирних громадян – чоловіків, жінок і дітей.

Однак, якщо терор нацисти використовували тільки до окремих категорій населення – партійно-радянського активу, партизанів, представників окремих національностей тощо, то насильницька депортація українців доторкнулася практично всіх сімей, в яких хоча б один член сім'ї був фізично здоровим і був працездатного віку.

Вперше інформація про імовірність застосування у німецькій економіці робочої сили з Радянського Союзу прозвучала на таємній нараді у Берліні 7 листопада 1941 року. В результаті, було видано спеціальну вказівку генеральним уповноваженим з виконання чотирирічного плану Г. Герингом про масове застосування іноземних робітників для найважчої некваліфікованої праці: «кваліфіковані робітники-німці зобов'язані займатися виробництвом озброєнь; гребти лопатою і довбати каміння – не їхнє завдання, для цього є

іноземні робітники» [11, с. 50–52]. Працівників з території Радянського Союзу називали «остарбайтерами» (нім. *ostarbeiteren*) – «східні робітники», де цей термін вперше був використаний в наказі рейхсфюрера СС і поліції Г. Гімлера від 20 лютого 1942 року [6].

Термін «остарбайтери» протягом певного періоду часу набув наступного значення: «Остарбайтери – це робітники ненімецького походження, які були зареєстровані (завербовані) у Райхскомісаріаті Україна, Генеральному комісаріаті Вайсрутенії, а також у регіонах, які знаходилися далі на схід від цих комісаріатів і колишніх вільних держав Латвії та Естонії, які були депортовані після окупації вермахтом до Третього райху, включаючи протекторати Богемії та Моравії, і які були там примусово працевлаштовані» [1].

Стосовно чисельності українців, які були депортовані на роботи до Третього Райху, то відома українська дослідниця Тетяна Пастушенко та інша значна чисельність істориків, посилаючись на радянську статистику наводять дані приблизно у 2,4 мільйона осіб [7]. В праці Марка Шпорера віднаходимо наступні дані із 3,1 мільйона радянських громадян, які працювали на території Третього райху, українці становили 55%, тобто понад 1,7 мільйона осіб (росіяни – 30%; білоруси – 12%; балти – 3%).

Станом на вересень 1944 року радянські жінки становили 49,8% – найбільшу групу з-поміж загальної чисельності людей, які були вивезені до Райху для виконання рабської праці, де цей показник перевищує чисельність німкеней, які здійснювали діяльність в цей період у диференційованих галузях німецької економіки (48,6%). Встановлено що, основною потребою полегшення умов праці та зменшення навантаження на німецьких жінок була одна із причин схвалення рішення стосовно залучення іноземних жінок для роботи на німецьких фабриках. Іншу чисельність з-поміж загальної чисельності жінок, які були вивезені до Третього райху для виконання рабської праці, були словачки (44,5% від загальної кількості всіх остарбайтерів з цієї країни), жінки з країн Балтії (36,5%) і польки (34,4%). Якщо прийняти оцінки Марка Шпорера та Йоахіма Фляйшакера стосовно загальної чисельності жінок (станом на вересень 1944 р.), які були вивезені до Райху, то вона складала майже 2,5 мільйона осіб і можна зробити висновок, що понад 1 200 000 радянських жінок було відправлено на примусові роботи до Німеччини [2].

Всі мешканці українських територій, які до 1939 р. входили до складу СРСР, перебували в

Третьюму району у статусі оstarбайтерів, а робітники із Західної України (дистрикту Галичина), Західної Білорусії, країн Прибалтики перебували в Райху в іншому політичному статусі. Тому вважаємо, що не зовсім коректною є спроба провести обчислення чисельності українських примусових робітників шляхом, коли від загального числа оstarбайтерів за весь період Другої світової війни 2,8 млн. осіб (німецькі статистичні дані станом на 1945 р. див. рис. 1) віднімають число вивезеного на примусову працю населення УРСР – 2,2 млн. осіб (статистичні дані НДК станом на травень 1945 р.) або 2,4 млн. (обчислення 1960-х рр. див. рис. 2) [1]. Вільно оперувати ста-

тистичними даними неприпустимо, оскільки вони мають диференційоване походження. До статистичних даних Надзвичайної державної комісії вивезених з Української РСР робітників увійшли як оstarбайтери, так і робітники з Галичини, які мали інший статус. Тому, для того, щоб не припускатися даних помилок, необхідно чітко знати походження тих чи інших узагальнених статистичних даних [5].

На основі аналізу історичних даних та матеріалів встановлено, що жінки з СРСР були наймолодшою групою з-поміж рабських робітниць, де половина жінок (49,9%), які були вивезені з окупованих територій СРСР, були народжені між

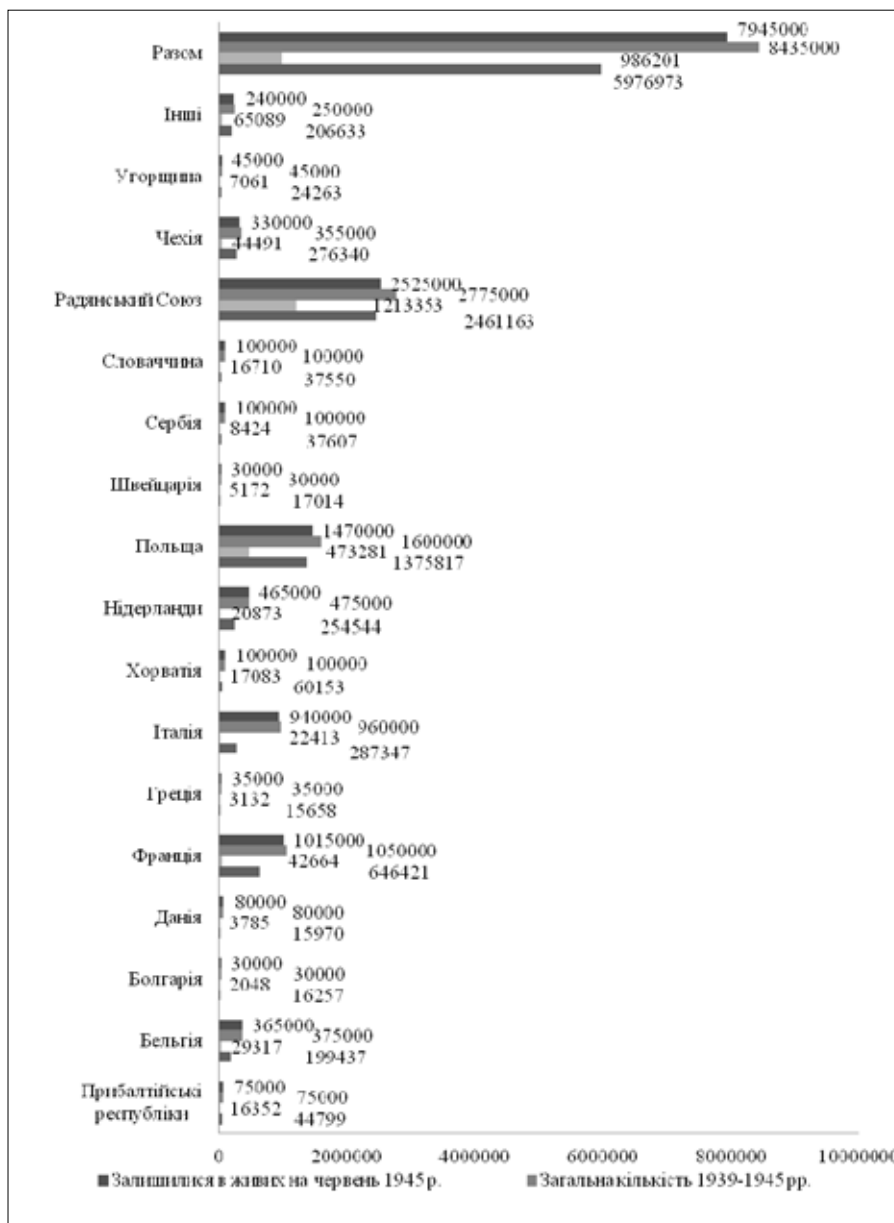

Рис. 1. Іноземні цивільні робітники на примусовій праці в Третьюму райху

Сформовано автором на основі [1].

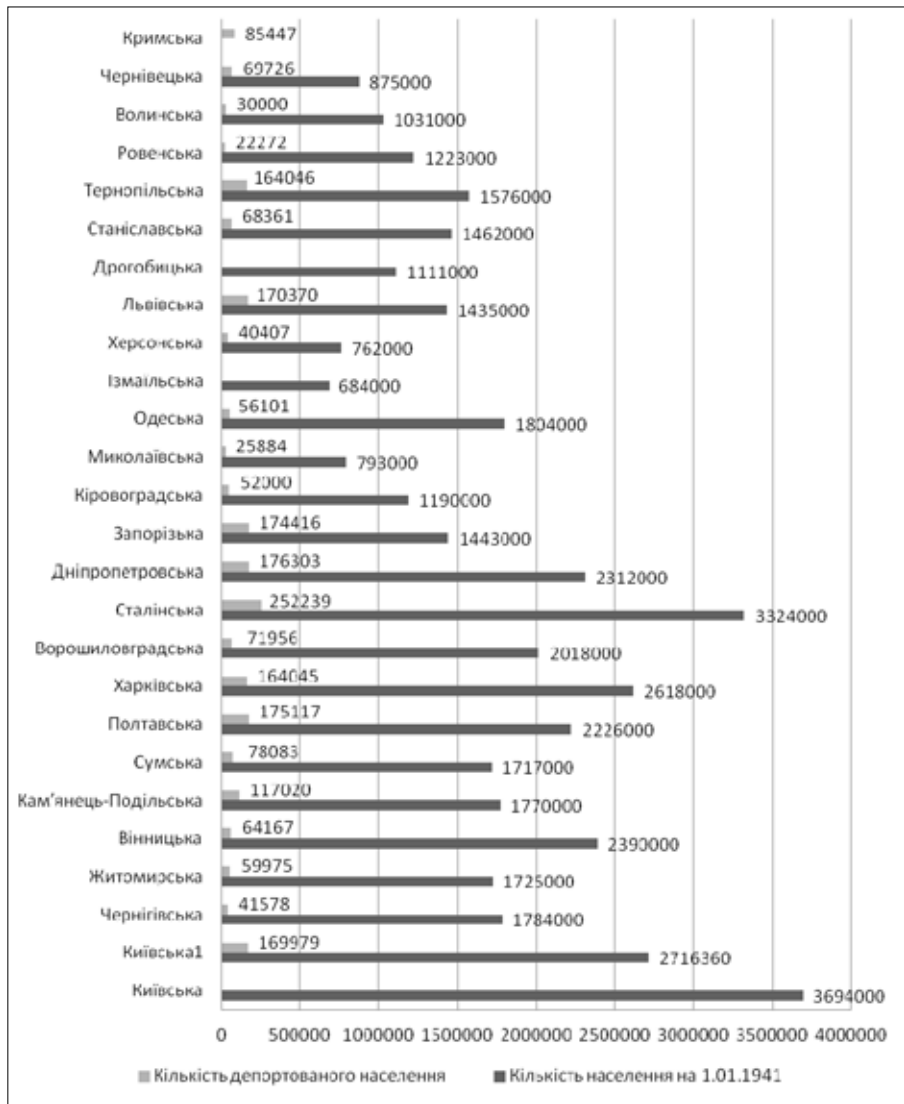

Рис. 2. Кількість робітників, вивезених на роботу з України до Третього району¹

Сформовано автором на основі [7].

1923 і 1927 роками, яким у 1943 році виповнилося від 16 до 20 років [5]. Працю жінок застосовували в усіх сферах, куди залучали іноземних робітників: у гірничодобувній та обробній промисловості, транспорті та будівництві, сільському господарстві, у церквах і міських управах, а також у внутрішньому господарстві. Для порівняння, тільки 29,9% польських жінок від загальної чисельності, які виконували примусові роботи в Німеччині під час війни, народилися між 1923 і 1927 роками [2].

В період 1942–1945 рр. значну чисельність радянських жінок було доставлено до Третього району для виконання примусових робіт за загальними умовами програми, які були скеровані на

транспортування радянських громадян до Німеччини, де інтенсивність даного процесу була різною. Наприклад, відомо, що взимку 1941–1942 рр. і ранньою весною 1942 р. з Радянського Союзу до Німеччини виїхали переважно кваліфіковані робітники чоловічої статі. У перші місяці 1942 року кількість жінок, перевезених до Третього району, була все ще меншою, ніж кількість чоловіків, але незабаром після цього ці пропорції вирівнялися [10, с. 82–86].

Закінчення умовно добровільного періоду мобілізації, який, на думку тогочасних дослідників, тривав до квітня 1942 р., супроводжувалося масовим переміщенням жінок, які, як і чоловіки, розглядалися як робоча сила. Частка жінок, які, як зазначалося раніше, становили половину загальної кількості радянських цивільних осіб, які були відправлені на примусові роботи до Німеччини,

¹ Київська¹ – без чисельності населення міста Києва; Київська – без чисельності депортованого населення з міста Києва.

була характерною для реалій примусової мобілізації ще наприкінці весни 1942 р. Однак у деяких випадках жіноча стать примусових робітників мало особливе значення. 10 вересня 1942 р. спеціальним указом було наказано вислати з України до Німеччини півмільйона молодих остарбайтерок віком від 15 до 35 років для роботи у вітчизняному господарстві (до речі, ця цифра так і не була досягнута). Окрім того, що ці жінки повинні були бути здоровими та сильними, вони також повинні бути схожі на блакитнооких світловолосих німкеней.

Герберт Ульріх, найвидатніший дослідник примусової праці, вказує на аргумент Гітлера з цього приводу: «Треба освіжити шкільні знання про розселення народів, адже саме в Україні є багато світловолосих людей із блакитними очима, яких можна вважати сільськими нащадками осілих німецьких племен. Службу остарбайтерів необхідно «онімеччити» [і] пропонувати великим сім'ям у містах і годувати, як німецьке населення» [3].

На виконання наказу німецького військового командування про трудову повинність від 6 лютого 1943 р. бургомістр м. Волновахи Сталінської обл. 28 червня 1943 р. видав власний наказ, у якому під особисту відповідальність заборонив усім господарським та адміністративним керівникам міста приймати й утримувати на роботі дівчат і жінок 1924–1925 років народження, які підлягали вивезенню на роботу до Німеччини. Відправленням дівчат цього віку на роботу до Третього райху було охоплено практично всі населені пункти Донбасу. В Горлівці воно проходило з 27 квітня по 6 травня 1943 р., у Старому Керменчику (нині – с. Старомлинівка) Сталінської обл. у липні 1943 р., а у Селидівському районі в ніч на 26 серпня поліція організувала облаву на дівчат по селах та хуторах району [12]. У Дніпропетровську (нині – Дніпро) голова управи Соколовський опублікував відозву до молоді 1926–1917 років народження із закликом їхати на роботу до Німеччини [13].

До кінця літа 1944 року 33 000 жінок-остарбайтерів працювали в німецьких родин, а загальна кількість іноземок, яка була залучена для роботи в цей сектор становила 77 000 [10, с. 96]. Це означає, що на той час молоді дівчата та жінки з СРСР становили майже половину всієї домашньої прислуги [3]. Сучасні дослідники, які вивчали усні історії, записані в останні десятиліття, відзначають, що, порівняно з іншими остарбайтерами, значна чисельність, яких працювала, як домашня прислуга насолоджувалися відносно стерпними

умовами життя та праці, а їхні стосунки з їхніми німецькими сім'ями, особливо з дітьми, які перебували під їх опікою, часто були сердечними [1].

У своєму важливому дослідженні використання іноземної робочої сили в Німеччині Герберт У. описує мотивацію залучення до послуг конкретно жінки-остарбайтера для цього типу роботи, і цитує викривальні звіти, які були підготовлені нацистською поліцією безпеки (SD), де було перелічено ряд позитивних характеристик служниць. Дані звіти відображають інформацію про початковий досвід роботи жінок-остарбайтерів у домашньому господарстві, який був успішним завдяки їхній старанності, слухняності та кмітливості цих жінок. У звітах згадується й інша причина: «Більшість домогосподарок постійно скаржилися, що в порівнянні з радянськими дівчатами німецькі служанки зухвалі, ліниві, неохайні через свою незамінність». Герберт У. підсумовує цю інформацію, стверджуючи, що нарікання на домашніх робітників під час війни природним чином почастишали, а жінки-остарбайтери стали хорошою заміною німецькій прислугі, символом статусу заможної буржуазії, а також яскравим вираженням квазіколоніального соціального порядку [3].

Проте до тепер не знайдено документальних підтверджень стосовно сотень тисяч жінок, які фігурували в радянській пропаганді як сексуальні рабині, те ж саме має відношення до примусових робітниць усіх національностей, а не тільки радянських. За підрахунками сучасних дослідників, до кінця 1943 р. було сформовано близько 60 спеціальних борделів для іноземних робітників, у яких близько 600 жінок змушені були надавати сексуальні послуги. Планувалося відкриття ще 50 закладів такого типу, але чи вдалось реалізувати цей план – незрозуміло.

Окрім завдання зберегти «чистоту крові», ще однією причиною збільшення кількості публічних будинків були банальні економічні міркування. Відвідування публічного будинку виконувало роль винагороди та стимулу продуктивності праці. Наприклад, у травні 1942 року конгломерат IG Farben висунув пропозицію запровадити систему заохочення трьох F – “Freiheit, Fressen, Frauen” (Свобода, Їжа, Жінки) для своїх іноземних працівників. Згодом для в'язнів концентраційних таборів були відкриті публічні будинки, практика, яка, згідно з офіційними обґрунтуваннями, допомогла підвищити продуктивність відповідно до формули «Добра робота заслуговує винагороди».

У 1943 році в концтаборах була введена система заохочень, згідно з якою відвідування публічного будинку було основною нагородою для чоловіків-в'язнів [14]. Точна кількість радянських жінок, яких утримували в публічних будинках для іноземних робітників або публічних будинках концтаборів, досі не встановлена. Брігіт Хальбмайр стверджує, що жінок, яких призначали до табірних публічних будинків, відбирали переважно з-поміж в'язнів жіночого концтабору Равенсбрюк [8].

Члени німецької відомчої комісії економічного штабу «Схід», які досліджували умови життя робітників із східних окупованих територій, після робочої поїздки у листопаді 1943 р. через промислові райони рейху для розроблення способів підвищення продуктивності праці оstarбайтерів зазначали: «...керівники підприємств не виявляють жодного інтересу у питаннях утримання і працевикористання східних робітників. Характерними особливостями є погане харчування, антисанітарія. Робітники знесилені, занедбані і брудні». Знаковим було зауваження про те, що: «oстарбайтери дуже стійкі, вони працюють до того часу, поки не впадуть на робочому місці і не помруть» [4, с. 158].

Необхідно зауважити, що ті oстарбайтери, які потрапили на роботу до німецьких домогосподарств, то їхні спогади про «німецький період» свого життя є менш боліснішим, оскільки ті, хто працював у «бауерів» мали такі дещо кращі умови праці, проте зберігалось до oстарбайтерів обмеження у дозвіллі, насамперед було заборонено відвідувати кінотеатри. Отже, на основі аналізу розповідей жінок встановлено, що порівняно із працею на великих фабриках, заводах і шахтах робота у закладах охорони здоров'я була набагато легшою і давала шанси на виживання. Проте oстарбайтери зобов'язані були виконувати свою роботу сумлінно та дотримуватися приписів влади у будь-якій сфері господарства, де будь-який супротив oстарбайтерів детермінував жорстокі покарання по відношенню до них. Наприклад, німецька влада постійно здійснювала контроль з приводу наявності у oстарбайтерів визначеного розпізнавального знаку і номера, з-за відсутності якого могли затримати, стягнути штраф (розмір якого був змінним) чи ув'язнити [9; 15].

Висновки. У результаті проведеного дослідження встановлено, що через впровадження загальної трудової повинності та примусових вивезень дівчат та жінок на роботу під час Другої світової війни, нацисти намагалися, з однієї сторони, використати місцеве населення з окупованої території для праці, а з іншої сторони, завдяки oстарбайтерам підтримати функціонування військової економіки Третього райху. До того ж вивезення значної чисельності людей, окрім забезпечення Райху робочою силою, мало й іншу ціль: нацисти в такий спосіб намагалися послабити рух опору на окупованій території і сформувані умови для знелюднення завойованих регіонів. Отже, на основі проведеного аналізу встановлено, що реалії повсякдення українських примусових робітників в умовах Третього райху були надзвичайно складними, де щоденна буденність у поєднанні із загальним фізичним навантаженням та виснаженням, дискримінацією, постійним недоїданням, жакливими побутовими умовами здійснювали вплив на морально-психологічний стан oстарбайтерів, тим самим, загострюючи певні емоційні реакції, які пов'язані із сумом за рідними і батьківщиною.

В умовах воєнних дій на території України істотно зросли міграційні потоки населення як всередині країни, так і за кордон, понад 60% мігрантів, які виїжджають з України – люди працездатного віку, що свідчить про переважання трудової міграції. Внаслідок відсутності роботи або одержання низької заробітної плати частка населення України знаходиться за межею бідності, а у зв'язку з економічною та політичною нестабільністю люди не впевнені в своєму майбутньому, що і провокує бажання виїхати з країни. Значна чисельність трудових мігрантів виконує некваліфіковану роботу, що призводить до втрати професійної кваліфікації, тому можемо провести паралель, що під час примусових вивезень oстарбайтери також виконували некваліфіковану роботу.

Практичне значення проведеного дослідження полягає в тому, що висновки та рекомендації, розроблені автором та запропоновані в статті, можуть бути використані для проведення поглибленого дослідження особливостей примусових вивезень дівчат та жінок на роботу під час Другої світової війни та проведення аналогії із сучасною міграцією українців за кордон.

Список літератури:

1. Spoerer M. Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz: Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Häftlinge im Deutsche Reich und im besetzten Europa 1939–1945. Stuttgart, München: Deutsche Verlagsanstalt. 2001.
2. Spoerer M., Fleischhacker J. Forced Laborers in Nazi Germany: Categories, Numbers, and Survivors. *Journal of Interdisciplinary History*. 2002. № 33 (2). Pp. 169–204.

3. Herbert U. *Fremdarbeiter: Politik und Praxis des "Ausländer-Einsatzes" in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches*. Bonn: Dietz, 1999.
4. Herbert U. *Geschichte der Ausländerpolitik in Deutschland: Saisonarbeiter, Zwangsarbeiter, Gastarbeiter, Flüchtlinge* / U. Herbert. München: Beck, 2001. 442 p.
5. Gelderblom B. *Ausländische Zwangsarbeit in und um Hameln 1939-1944*. Holzminder, 2004.
6. Лахно В. І. Примусова праця оstarбайтерів з Полтавщини у Третньому Рейху: особливості депортації та репатріації. Література та культура Полісся. Регіональні та загальноукраїнські процеси у сучасному дослідницькому вимірі / [відп. ред. і упорядник Г.В. Самойленко]. Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2010. Вип. 60. С. 137–150.
7. Пастушенко Т. Українські примусові робітники в Райху: скільки їх було? 2012. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/253-tetiana-pastushenko-ukrainski-prymusovi-robotnyky-v-raikhu-skilky-ikh-bulo%20-%200,5>
8. Grinchenko G., Narvselius E. *Silken Braids Under the German Boot: Creating Images of Female Soviet Ostarbeiters as Traitors and Betrayed*. In: Grinchenko, G., Narvselius, E. (eds) *Traitors, Collaborators and Deserters in Contemporary European Politics of Memory*. Palgrave Macmillan Memory Studies. Palgrave Macmillan, Cham., 2018. Pp. 311–336. URL: https://doi.org/10.1007/978-3-319-66496-5_13
9. Данильчук В. Р. «Батьківщина – наше наймиліше...» (І. Огієнко) повсякдення українських примусових робітників в умовах третього рейху (на прикладі вивезених з території Рівненської області). *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Серія: Філологічна*. 2015. Вип. 12. С. 94–100.
10. Грінченко Г. Усна історія примусу до праці: метод, контексти, тексти / Г. Грінченко. Харків: «НТМТ», 2012. 304 с.
11. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Зб. докум. і матер. К.: Держполітвидав УРСР, 1963.
12. Історія застерігає: Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їхніх посібників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни. 1986. Київ: Політвидав України.
13. ДАДО, ф. Р-2276, оп. 1, спр. 22, арк. 177–178.
14. Halbmayr B. *Sexzwangsarbeit in NS-Konzentrationslagern*. In *Jahrbuch 2005: Schwerpunkt Frauen in Widerstand und Verfolgung* (Vienna: Dokumentations archiv des österreichischen Widerstandes). 2005. Pp. 96–115.
15. ДАДО, ф. Р-2441, оп. 1, спр. 190, арк. 2.

Shevchenko M.V. UKRAINIAN WOMEN IN FORCED LABOR IN THE THIRD REICH: AN ATTEMPT AT ANALYSIS (OSTARBAITER)

The article examines the peculiarities of the forced removal of girls and women to work during the Second World War. The interpretation of the term «ostarbeiters» is analyzed, which refers to workers of non-German origin who were registered (recruited) in the Reichskommissariat of Ukraine, the General Commissariat of Weissruthenia, as well as in the regions further east of these commissariats and the former free states of Latvia and Estonia, which were deported after the occupation by the Wehrmacht to the Third Reich, including the protectorates of Bohemia and Moravia, and who were forced to work there. It was determined that approximately 2.4 million Ukrainians were deported to work in the Third Reich. Regarding the total number of women (as of September 1944) who were deported to the Third Reich, it is believed that their number was almost 49.8%. It was determined that the forced removal of girls and women to work in the Third Reich was the main need to ease working conditions and reduce the burden on German women. Based on the analysis of historical data and materials, it was established that women from the USSR were the youngest group among slave workers, where half of the women (49.9%) who were taken from the occupied territories of the USSR were born between 1923 and 1927, which in 1943, he turned 16 to 20 years old. It was found that women's work was used in all areas where foreign workers were recruited: in mining and processing industry, transport and construction, agriculture, in churches and city administrations, as well as in domestic economy. It has been established that the everyday realities of Ukrainian forced laborers in the conditions of the Third Reich were extremely difficult, where daily mundanity took place in combination with general physical exertion and exhaustion, discrimination, constant malnutrition, terrible living conditions.

Key words: forced deportations, ostarbeiters, Germany, World War II.

Яковлев В.М.

Національний меморіальний комплекс «Висота маршала І.С. Конєва»

СТРУКТУРА ТА ЗЛОЧИННА ДІЯЛЬНІСТЬ НІМЕЦЬКИХ КАРАЛЬНИХ ОРГАНІВ НА ХАРКІВЩИНІ (1941–1943 РР.)

У статті висвітлюються структура, функції, завдання та злочинна діяльність німецьких каральних органів на території Харківщини, яка впродовж 1941–1943 рр. перебувала в зоні управління німецької військової адміністрації. Численні директиви, накази, розпорядження командування Вермахту та політичного керівництва гітлерівської Німеччини фактично узаконили безкарне масове знищення цивільного населення та військовополонених. Нацистський окупаційний режим, встановлений у м. Харків та в Харківській області, вирізнявся винятковою жорстокістю та був пов'язаний з вчиненням тяжких воєнних злочинів. Репресивні методи управління, які широко застосовувала німецька військова адміністрація, призвели до ескалації насилля й остаточно знецінили людське життя. Для придушення опору з боку місцевого населення нацисти створили потужний та розгалужений поліцейський апарат, який слідував за Вермахтом та співпрацював з ним у питаннях «умиротворення» загарбаних земель. До каральних дій долучилися структурні підрозділи німецьких збройних сил такі, як таємна польова поліція (ГФП), зокрема, група ГФП 560 «таємної поліції» Харкова.

Хоча участь Вермахту у скоєнні воєнних злочинів не викликає сумнівів, проте найжахливіші масові страти на Харківщині були пов'язані з діяльністю зондеркоманди 4а й поліції безпеки та СД «генерального округу Харків». Їхня діяльність мала на меті не лише упокорення та експлуатацію місцевого люду, а й повне знищення цілих груп населення за етнічними, політичними та фізичними ознаками. Безперечно, це не були окремі інциденти недисциплінованих підрозділів або прояви свавілля окремих представників місцевої адміністрації. Дії нацистів носили заздалегідь спланований та системний характер, мали глибоке ідеологічне коріння.

Вермахт, група ГФП 560, зондеркоманда СК-4а, айнзацкоманда ЕК-5, поліція безпеки та СД «генерального округу Харків», війська СС були виконавцями наказів гітлерівського керівництва, пов'язаних з масовим убивством цивільного населення та військовополонених на Харківщині.

Ключові слова: Вермахт, група ГФП 560, зондеркоманда 4а, поліція безпеки та СД «генерального округу Харків», воєнні злочини нацистів, Друга світова війна.

Постановка проблеми. Протягом 1941–1943 рр. Харківська область стала ареною запеклого німецько-радянського протистояння, на її території майже безперервно точились бойові дії. На відміну від центральних областей, які увійшли до складу райкомісаріату «Україна» і де влада була передана цивільним органам, Харківщина весь час перебувала в руках німецької військової адміністрації. Нацистський окупаційний режим, встановлений у м. Харків та в Харківській області, вирізнявся винятковою жорстокістю та був пов'язаний з вчиненням тяжких воєнних злочинів стосовно цивільного населення та військовополонених.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання структури, функцій, завдань та злочинної діяльності німецьких каральних органів на Харківщині не стали темою окремого дослідження ні в радянській, ні в сучасній українській історіографії. В рамках вивчення Голокосту на теренах

України О.Й. Круглов висвітлює також і злочини зондеркоманди СК-4а на території Харківської області [14]. Структура та злочинна діяльність підрозділів Вермахту та поліцейських інституцій у м. Харків в загальних рисах розкрита в праці А.В. Скоробагатова, присвяченій історії підокупаційного міста [21].

Постановка завдання. Мета даної роботи полягає у дослідженні структури, функцій, завдань німецьких репресивних органів на окупованій території Харківської області в 1941–1943 рр. У статті також приділено значну увагу питанню причетності підрозділів Вермахту, СС та СД до вчинення воєнних злочинів на Харківщині.

Виклад основного матеріалу дослідження. Одночасно з розробкою планів захоплення країн Європи («Вайс», «Маріта», «Зеєлеве», «Барбаросса» тощо) нацисти продукували численні директиви, накази, розпорядження, які мали на меті заохотити німецьких військовослужбовців до

масового вбивства мирного населення та військовополонених, а також були спрямовані на економічне пограбування підкорених народів. У рамках встановлення «нового порядку» на окупованій території Харківщини Вермахт вдавався до жорстоких каральних заходів, націлених на залякування, придушення опору та знищення місцевого населення та військовополонених.

Горезвісний наказ командувача 6-ї німецької армії генерал-фельдмаршала Вальтера фон Рейхенау від 10 жовтня 1941 р. «Поведінка військ на Сході» став програмою дій для особового складу німецьких збройних сил та у повній мірі застосовувався на захопленій території Харківщини. Основною метою війни проти «єврейсько-більшовицької системи», підкреслювалось у наказі, є «повний розгром державних підвалин та викорінення азійського впливу на європейську культуру». «Солдат на Сході – не тільки борець за перемогу військового мистецтва, але й носій неблаганної народної ідеї і месник за всі звірства, завдані німцям та спорідненим народам. Тому солдат повинен мати повне розуміння необхідності суворості, але справедливої спокути з боку єврейських недолюдків. Ще одна мета полягає в тому, щоб придушити в зародку повстання за спиною Вермахту, які завжди провокували євреї», – наголошувалося в наказі [19, с. 68–69].

Отримуючи подібні настанови, відповідним чином діяли й підлеглі фон Рейхенау. Напередодні захоплення Харкова, 23 жовтня 1941 р., командувач 55-го армійського корпусу генерал Е. Фіров видав наказ «Керівна лінія поведінки з цивільним населенням», в якому містилися вказівки для німецьких воєнків щодо поведінки стосовно місцевих жителів, один із пунктів якого звучав так: «Крайня жорсткість у поведінці з місцевим населенням є необхідною та обов'язковою...» [21, с. 69].

З метою придушення можливого спротиву та залякування цивільного населення в перші дні окупації Харкова німці «повісили на балконах центральних вулиць та площ 116 мирних жителів і заборонили їх знімати» [23, с. 148]. Вже 7 грудня 1941 р. командування 6-ї армії повідомило групу армій «Південь» про практично повну ліквідацію радянського Руху опору. Підсумовуючи свою антипартизанську діяльність, командування 6-ї армії цинічно заявляло: «Досвід показує, що тільки такі заходи сприяють досягненню мети, перед ними населення має більше страху, ніж перед терором партизанів» [13, арк. 12].

У драконівському наказі В. Кейтеля «Комуністичний повстанський рух на окупованих терито-

ріях» від 16 вересня 1941 р. наголошувалось, що «спокутою за життя кожного німецького солдата повинна бути смертна кара для 50–100 комуністів, а спосіб виконання вироків повинен посилити жах від страти» [12, с. 38]. Подібні накази та розпорядження німецької влади вели до ескалації насилля з боку окупаційної влади і остаточно знецінили людське життя. На Харківщині військова адміністрація широко застосовувала репресивні методи управління. Професор Л.П. Ніколаєв 16 листопада 1941 р. занотував у своєму щоденнику: «По місту я бачив величезну кількість повішених. Проходячи по площі Тевелева та вул. Свердлова, я нарахував більше 50 чоловік. Серед повішених були й жінки. Вони висіли на балконах. Ноги деяких опускались так низько, що до них можна було доторкнутися рукою» [7, арк. 27]. Подібні випадки масових страт були непоодинокі.

Окрема трагічна сторінка Другої світової війни – доля радянських військовополонених. У період окупації у Харкові розміщувались два великих табори для військовополонених. Найвідоміший з них «Шталаг 363» був розміщений на території колишньої тюрми на Холодній Горі. Одночасно там утримувалося 3–4 тисячі бранців. «Камери і територія внутрішнього двору табору на Холодній Горі в м. Харків були переповнені червоноармійцями та мирним населенням, серед яких були євреї, цигани та люди інших національностей. Умови утримання в цьому таборі були страшні, люди спали на землі під відкритим небом. Хворим і пораненим медична допомога не надавалась, у таборі панували бруд і антисанітарія. Тіла померлих тривалий час лежали поряд на території двору, демонструючи жахливу перспективу кожному, хто туди потрапив», – пригадував колишній військовополонений П.Д. Мельников [3, арк. 240]. Не кращі умови утримання були в іншому таборі в Орджонікідзевському районі Харкова, де перебувало 2500 військовополонених. За підрахунками Харківської обласної комісії зі встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників за час нацистської окупації у Холодногірському таборі загинуло більше 10 000, а в Орджонікідзевському – понад 1000 бранців [20, арк. 14 зв.]. Нелюдські умови утримання були і в інших таборах. Горезвісний пересильний табір «Дулаг 205», що слідував за 6-ю німецькою армією, залишив свої криваві сліди також в містах Дергачі та Красноград Харківської області. Голод, виснаження від тяжкої праці, жорстоке побиття табірною охороною, висипний тиф стали причинами масової загибелі в'язнів цього табору [22, с. 24].

Для придушення опору з боку місцевого населення нацисти створили потужний та розгалужений поліцейський апарат, який слідував за Вермахтом та співпрацював з ним у питаннях «умиротворення» загарбаних земель. До репресій проти цивільного населення та військово-полонених долучились структурні підрозділи німецьких збройних сил такі, як таємна польова поліція (ГФП). Вона вважалася «військовою поліцією охорони та безпеки Вермахту під час війни» [13, арк. 28].

Керівні вказівки таємній польовій поліції надходили від управління «Абвер-Закордон», у складі якого знаходився спеціальний реферат «Польова поліція німецького Вермахту» під керівництвом оберфюрера В. Кріхбаума. Йому підпорядковувались начальники поліції сухопутних сил, морського та повітряного флоту. У складі штабу ОКВ перебував шеф-офіцер польової поліції, який здійснював керівництво підрозділами таємної польової поліції на Східному фронті. На окупованій території СРСР роботою підрозділів ГФП опікувався директор польової поліції «Схід» – Ляйм. У підпорядкуванні останнього перебували групи таємної польової поліції при арміях. Очолював підрозділи таємної польової поліції у штабі армійських угруповань, як правило, директор польової поліції, який звітував шефу ГФП та відділу ІЦ/АО армійського угруповання. В рамках армії група ГФП безпосередньо підлягала офіцеру Абвер ІІІ відділу ІЦ, від якого отримувала накази та розпорядження. Дисциплінарно чиновники та нижчий персонал підпорядковувався начальнику відділу ІЦ. Структурною одиницею таємної польової поліції була група, в особливих випадках самостійний комісаріат [13, арк. 29–30].

При штабі 6-ї німецької армії, який в той час знаходився у Полтаві, діяла група ГФП 560 [5, арк. 33–34]. Її керівником був комісар польової поліції Меріц, його заступником – комісар польової поліції Карган [5, арк. 26]. У рамках армії ГФП 560 була підпорядкована майору Абверу Люляй [2, арк. 96; 5, арк. 26]. У прилеглих до Харкова районах знаходились зовнішні команди ГФП 560 при 51-му та 17-му армійських корпусах, їх діяльність була пов'язана з роботою в рамках своїх військових з'єднань, тому вони не мали можливості обслуговувати велике місто [5, арк. 27; 2, арк. 93]. У грудні 1941 р., за іншими даними це відбулося на початку листопада, з групи ГФП 560, яка знаходилась у Полтаві, було виділено окремий підрозділ під назвою «таємна поліція», польова

пошта 27201, його направили для роботи у м. Харків [2, арк. 14].

За словами співробітниць «таємної поліції» м. Харків Н.Н. Лещишиної та М.О. Догаєвої, ГФП була військово-поліцейським каральним органом. Основна діяльність «таємної поліції» була спрямована на боротьбу з партизанами, диверсантами, шпигунами та іншими особами, що чинили опір німецьким окупантам, а також займалася виявленням підпільних груп, діяльність яких становила загрозу безпеці Вермахту [2, арк. 95; 1, арк. 40 зв.]. За результатами проведених ГФП розслідувань рішення приймав уповноважений поліції м. Харків, підполковник польової жандармерії Росс. Маючи відповідну санкцію Росса, ув'язнених розстрілювали поліцейські 314 охоронного батальйону [5, арк. 27, 31].

Команда ГФП 560 «таємної поліції» Харкова співробітничала з іншими зовнішніми командами та інформаційними пунктами боротьби з партизанами, що знаходились у містах Суми, Валки та Охтирка, а також з політичним відділом (гестапо) поліції безпеки та СД. ГФП головним чином проводила роботу в таборах для військовополонених, виявляючи серед них комуністів, комісарів, політруків, офіцерів та осіб з числа єврейської національності й передавала їх до рук СД. Влітку 1942 р. за участі співробітників «таємної поліції» в Холодногірському таборі було виявлено та відправлено до СД 80 радянських комісарів, політруків та командирів РСЧА. Згодом вони всі були розстріляні в Лісопарку [9, арк. 21–21 зв.].

У середині липня 1942 р., у зв'язку з рухом фронту, група ГФП 560 разом з усіма своїми структурними підрозділами виїхала слідом за 6-ю армією у бік Сталінграду. Усі свої повноваження «таємна поліція» Харкова передала цивільному органу – поліції безпеки та СД [1, арк. 40 зв.; 8, арк. 105].

Початок співпраці Вермахту й поліції безпеки та СД було покладено наказом головнокомандувача ОКГ Вальтера фон Браухіча від 28 квітня 1941 р. № 11/2101/41 «Про введення поліції безпеки до складу армії» [15, с. 363–366]. Фактично цей наказ означав, що Вермахт став співучасником кривавих злочинів, вчинених зондеркомандами СД, та розділив з ними відповідальність за терор та масове знищення цивільного населення.

Таємна політична розвідувальна служба вважалась виключною прерогативою СД. Окрім того, за погодженням з ОКВ та відповідно до наказу начальника поліції та СД від 17 липня 1941 р. № 8 та додатків, для проведення «фільтрації» радян-

ських військовополонених у «шталагах» та «дулагах» створювалися спеціальні команди «в складі одного СС-фюрера і 4-6 рядових» [16, с. 17].

На практиці співпраця між німецькими спецслужбами Вермахту й поліцією безпеки та СД реалізовувалась наступним чином. Згідно з розпорядженням командувача 6-ї німецької армії групи армій «Південь» від 18 жовтня 1941 р. № 3276/41 «Про використання зондеркоманд ІЦ», штабу 55-го корпусу, який вів бої на околицях Харкова, для використання у місті були передані «зондеркоманди Абверу, служби безпеки та МЗС з підпорядкуванням з точки зору організації пересування, розміщення та з господарських питань». Свої завдання вони отримували та звітували про виконання відповідно перед Абвером, Вермахтом, райхсфюрером СС та МЗС. Керівники зондеркоманд повідомляли про результати своєї роботи командуванню корпусу усно. Командиром від армії було призначено радника-інтенданта доктора фон Таубе. Після взяття Харкова всі ці загоны мали одночасно з військовими потрапити в місто. В розпорядженні зазначалось, що від «цього залежав успіх виконання поставлених перед ними завдань». Відомо, що наприкінці жовтня 1941 р. айнзатцкоманда СД у складі 28 есесівців на чолі з оберштурмфюрером СС Мюллером активно діяла у м. Харків. Вона розмістилась на вулиці Пушкінській, 94 [13, арк. 10–11; 2, арк. 13].

Хоча участь Вермахту у скоєнні воєнних злочинів не викликає сумнівів, проте найжахливіші масові страти були вчинені підлеглими відомства Г. Гімmlера. У наказі А. Гітлера від 17 липня 1941 р. наголошувалось: «Поліцейська охорона в окупованих східних областях перебуває у віданні рейхсфюрера СС і начальника німецької поліції» [16, с. 13]. Для здійснення поліцейського забезпечення на місцях вводились посади верховних начальників СС та поліції (Hohere SS und Polizeiführer, HSSPF). Саме вони стали організаторами масового терору, спрямованого проти цивільного населення та військовополонених. Відповідно до наказу Г. Гімmlера від 21 травня 1941 р. №114/41 на верховних начальників СС та поліції були покладені обов'язки з підтримання порядку на окупованих територіях та контроль за виконанням «особливих завдань». У їх підпорядкуванні перебували формування поліції, підрозділи СС, а також оперативні групи і команди поліції безпеки та СД [10, с. 100–102]. Для проведення каральних заходів та масових страт на окупованій території СРСР поліцією безпеки та СД були створені оперативні групи – айнзатцгрупи «А»,

«Б», «Ц» та «Д». В Україні діяли дві останні. До складу айнзатцгруп входили спеціальні команди – зондеркоманди (СК), які діяли у прифронтових зонах, та оперативні команди – айнзатцкоманди (ЕК), що знаходились в армійському тилу. Основним завданням айнзатцгруп або, як ще їх називали, «гестапо на колесах», було «умиротворення» загарбаних районів шляхом масового знищення цивільного населення за національною ознакою (євреїв та ромів), а також радянських партійних працівників і активістів, співробітників органів внутрішніх справ і державної безпеки тощо. Жертвами злочинної діяльності айнзатцгруп на теренах України стало щонайменше 300 тисяч чоловіків, жінок та дітей [24, с. 18–20].

Команда СК-4а айнзатцгрупи «Ц» нараховувала 140 чоловік, вона діяла в прифронтових районах та пересувалася слідом за 6-ю німецькою армією. В листопаді 1941 р., за іншими даними в грудні 1941 р., до Харкова прибув один із передових загонів зондеркоманди 4а під командуванням штурмбанфюрера СС Г. Гелленбройха. У березні 1942 р. СК-4а, у повному складі перебралася до Харкова та розмістилась на вулиці Чернишевського, 76. Очолював її на той час оберштурмбанфюрер СС Е. Вайнманн [13, арк. 15; 7, арк. 232; 5, арк. 27, 186]. Основним завданням зондеркоманди у Харкові було «виявлення та знищення радянських розвідників, комуністів, комсомольців, партизанів, чесних радянських громадян, активістів радянської влади та осіб єврейської національності» [9, арк. 196–197; 20, арк. 3]. Ця команда несе відповідальність за повне знищення єврейської громади міста. На думку дослідника Голокосту в Україні О.Й. Круглова в грудні 1941 р. та в січні 1942 р. командою СК-4а у м. Харків було розстріляно близько 10000 євреїв [14, с. 56].

Тотальному винищенню з боку айнзатцгруп СД піддавалося цивільне населення у відповідності до реалізації нацистської програми «Т-4». Ця програма передбачала убивство людей з психічними розладами, розумово відсталих та спадково хворих, пізніше до них доєдналися непрацездатні особи (люди з інвалідністю та хворі понад 5 років) [18]. Крім знищення єврейського населення, зондеркоманда СК-4а запламувала себе убивством пацієнтів психіатричних закладів та інвалідів. 21–22 листопада 1941 р. загін зондеркоманди під командуванням штурмшарфюрера СС В. Неймана вчинив розправу в Стрільчанській психіатричній лікарні Липецького району Харківської області. 18 грудня 1941 р. команда СК-4а вивезла та розстріляла в яру за селищем Кірова

470 пацієнтів та співробітників Українського психоневрологічного інституту [7, арк. 220].

У зв'язку з рухом фронту на схід, у червні 1942 р. СК-4а була подрібнена. Пересувні групи рушили слідом за військом у міста Вовчанськ, Новий Оскол, Клин, Міллерово та Фатіж. Власне сама зондеркоманда у складі 15 чоловік 12 червня 1942 р. виїхала у м. Вовчанськ Харківської області для проведення каральних акцій. Саме тут вона вчинила ще один жахливий злочин: отруїла у газвагені 90 пацієнтів та працівників Вовчанського будинку інвалідів. Також впродовж 13–27 червня 1942 р. СК-4а розстрілювала цивільне населення у сосновому борі за містом. Далі вона переїхала до м. Короча Белгородської області [7, арк. 235–238].

У червні–липні 1942 р. відбулася зміна каральних органів у Харкові. Одні з них виїхали на фронт, інші були розділені на дрібніші одиниці й рушили слідом за Вермахтом на схід. Спочатку начальники айнзатцгруп керували всіма органами поліції безпеки та СД. Згодом на окупованих територіях в основному на базі оперативних груп поліції безпеки та СД та їх структурних підрозділів були створені стаціонарні органи СД на місцях. У «Повідомленні про події в СРСР» від 11 березня 1942 р. № 179 начальника поліції безпеки та СД Р. Гейдріха містилася згадка про верховного начальника СС та поліції групи армій «Південь» Г. Прютцмана а також про начальників поліції безпеки генеральних округів, у підпорядкування яких перейшли зондеркоманди та айнзатцгрупи. На території України було створено 9 таких округів. «Генеральний округ Харків» згідно з планами німців мав займати площу 115 000 кв. км з населенням 7 680 000. Поліцію безпеки та СД «генерального округу Харків» очолював штурмбанфюрер СС регірунгсрат доктор Ф. Кранебіттер [13, арк. 14, 19; 7, арк. 7]. З метою об'єднання поліцейських сил у великих містах, центрах генеральних округів були запроваджені також посади начальників СС та поліції, які підпорядковувалися верховним начальникам СС та поліції. В серпні 1942 р., після переходу Харкова в зону управління командувача тилу групи армій «Б», начальником СС та поліції було призначено бригаденфюрера СС і генерал-майора поліції В. Тенсфельда. У його розпорядженні перебували поліція порядку, охоронна поліція та фельдшандармерія а також поліція безпеки та СД [21, с. 59–60].

У червні 1942 р. до Харкова прибула оперативна команда ЕК-5 (польова пошта № 35102), яка склала основне ядро управління поліції безпеки та СД «генерального округу Харків» [7, арк. 4].

Команду ЕК-5, яка налічувала 20 чоловік, очолював спершу гауптштурмфюрер СС Рейхельд, а згодом – штурмбанфюрер СС Кранебіттер [6, арк. 25]. З часом особовий склад поліції безпеки та СД поповнився, зокрема за рахунок допоміжної української поліції. В результаті її загальна кількість сягнула 250 чоловік (40–60 чоловік – німці, решта – радянські громадяни) [6, арк. 38; 9, арк. 197]. Штаб начальника поліції безпеки та СД Харкова знаходився на вулиці Сумській, 100. Під час боїв за місто у лютому–березні 1943 р. будівля на Сумській була частково пошкоджена снарядом. Тому під час другої окупації керівництво СД разом з більшістю відділів перебалося на вулицю Максиміліанівську, 4 [4, арк. 132–133; 13, арк. 4].

Основна діяльність поліції безпеки та СД «генерального округу Харків», як і її попередників, була зосереджена на виявленні «осіб з числа радянського та партійного апарату, що залишились на окупованій території», боротьбі з радянським підпіллям та антинімецьки налаштованими особами, а також кримінальними злочинцями [9, арк. 6]. Практична діяльність поліції безпеки полягала в проведенні розслідувань, арештів, допитів із застосуванням тортур, масових розстрілів та страт цивільного населення й військовополонених [9, арк. 6, 17 зв.].

У підпорядкуванні поліції безпеки та СД знаходилася тюрма на вулиці Чернишевського, 21 (колишня внутрішня тюрма НКВС), де перебувало від 300 до 900 в'язнів. У тюрмі арештованих не тільки били та піддавали тортурам, там їх і страчували. Розстріли проводились систематично у напівзруйнованій будівлі на території в'язниці по 40–60 чоловік одночасно. Трупі частково спалювали на території тюрми, решту вивозили і закопували у Лісопарку. Приблизна кількість убитих у в'язниці СД склала 1000 чоловік. [8, арк. 308–309]. Наймасовіші страти відбулися наприкінці січня 1943 р. під час відступу німців з Харкова. Близько 600–700 в'язнів були розстріляні на території тюрми і в Лісопарку, а 150 – безпосередньо в камерах [8, арк. 294–294 зв.].

Поліція безпеки та СД на Харківщині також керувала трудовими таборами, де знаходились в'язні, засуджені на короткі терміни позбавлення волі. На території колишньої дитячої колонії НКВС у с. Куряж Дергачівського району знаходилось підсобне господарство СД, в якому засуджені відбували покарання. Очололював Курязький табір гауптштурмфюрер СС Венгольц, його в'язнями переважно були жінки. В серпні 1943 р. всі

бранці цього табору були розстріляні [1, арк. 22; 9, арк. 17зв.–18].

Ще відомо принаймні про два табори, в яких в'язні також відбували покарання. Один з них в смт Пересічне Дергачівського району, другий – на території колишнього радгоспу «ВІБЕС» (Все-союзного інституту біологічної експертизи імені І.М. Сеченова) поблизу смт Пересічне. Наприкінці січня 1943 р. у зв'язку з наступом Червоної армії всі арештанти були розстріляні [3, арк. 70; 4, арк. 132–133].

Наймасовіші страти цивільного населення і військовополонених поліція безпеки та СД проводила у лісопарковій зоні м. Харків, в районі Сокольників. У Лісопарку, ліворуч від Белгородського шосе, була велика галявина, на ній в 1942–1943 рр. нацисти знищували радянських громадян [6, арк. 41–42].

У 1942 р. СД перейшла в рішучий наступ проти націоналістичного підпілля на Харківщині. Мельниківці та бандерівці прибули у Харків разом з окупаційними військами восени 1941 р. Представники націоналістів долучились до створення Харківської міської управи та районних бургомістратів, а також української допоміжної поліції. У Харкові був створений досить міцний осередок націоналістичного руху. Із Західної України прибували кадри та література, проводилась робота серед місцевого населення. Через кур'єрів література та пошта переправлялась і в інші міста, зокрема, Суми [2, арк. 18]. Проте відсутність єдності у поглядах щодо співпраці з німецькою владою між поміркованими мельниківцями та радикальними бандерівцями призводила до гострих суперечок і ослабляла націоналістичний рух на Харківщині. Німці спочатку не втручались у справи «західників». ГФП та СК-4а через своїх агентів лише збирали відомості про діяльність українських націоналістів [2, арк. 17 зв., 18 зв.].

З часом націоналістичний рух здобував усе більше прихильників серед місцевого населення й, на думку окупаційної влади, вже становив загрозу її пануванню на загарбаних теренах України. Найбільшого занепокоєння в німців викликала група радикально налаштованих бандерівців, які створили досить міцне і розгалужене підпілля. Побоюючись подальшого посилення українського підпілля, наприкінці вересня 1942 р. поліція безпеки та СД провела арешти, під час яких бандерівці чинили збройний опір. Частина представників підпілля була розстріляна, іншим зберегли життя та направили до таборів, з розрахунком використати у майбутньому [2, арк. 24].

Що стосується загальної кількості цивільного населення та військовополонених, убитих поліцією безпеки та СД на Харківщині, то, за словами співробітника Харківського СД штурмшарфюрера СС М. Єнтцша, «...під час перебування в Росії наш начальник штурмбанфюрер СС Кранебіттер виніс 2000 смертних вироків у слідчих справах, які проводила наша команда. За цими слідчими справами було страчено від 2000 до 3000 громадян Радянського Союзу» [6, арк. 39]. Більш ґрунтовну та підтверджену доказами цифру назвала слідча комісія УКДБ УРСР по Запорізькій області, що проводила розслідування у справі О.О. Посевіна, командира батальйону української поліції при СД м. Харків. У 42-х томах справи було ретельно досліджено каральну діяльність поліції безпеки та СД «генерального округу Харків». Матеріалами справи було беззаперечно доведено 13 випадків масових страт цивільного населення та військовополонених, під час яких загинули 4231 особи. З них 3731 було вбито під час 12 розстрілів, що відбулися в тюрмі СД та в Лісопарку. 500 чоловік було страчено у с. Подвірки Дергачівського району Харківської області [17, арк. 15–106].

Війська СС або Ваффен-СС, що перебували під особистим командуванням райхсфюрера СС Г. Гімлера, не лише брали участь у бойових діях, вони також долучилися до скоєння воєнних злочинів на окупованій території Харківщини. Так у березні 1943 р. під час боїв за Харків особливо «відзначилася» 1-а танкова дивізія СС Лейбштандарте-СС «Адольф Гітлер». Саме ця есесівська дивізія причетна до вбивства 15–17 березня 1943 р. 600–800 важкопоранених бійців РСЧА в 1-му сортувальному госпіталі 69-ї армії на вулиці Трінклера, 5 [11, с. 70; Суд процес, с. 92].

Висновки. Таким чином, німецький окупаційний режим, встановлений у м. Харків та в Харківській області, вирізнявся винятковою жорстокістю. Його діяльність мала на меті не лише упокорення та експлуатацію місцевого люду, а й повне знищення цілих груп населення за етнічними, політичними та фізичними ознаками. Політика геноциду місцевого населення була не просто бузувірською фантазією нацистських очільників, вона ретельно та послідовно втілювалась у життя військовою адміністрацією на місцях. Вермахт, група ГФП 560, зондеркоманда СК-4а, айнзацкоманда ЕК-5, поліція безпеки та СД «генерального округу Харків», війська СС – всі вони причетні до вчинення воєнних злочинів, пов'язаних з масовим убивством цивільного населення та військовопо-

лонених на Харківщині. Безперечно, це не були окремі інциденти недисциплінованих підрозділів або прояви свавілля окремих представників місцевої адміністрації. Дії нацистів носили задале-

гідь спланований та системний характер, мали глибоке ідеологічне коріння, пов'язане з вченням про зверхність німецької (арійської) раси та меншовартісність усіх інших народів.

Список літератури:

1. Архівна кримінальна справа І.Ф. Шевцова. *Архів Управління Служби безпеки України в Харківській області*. Спр. 19228. 87 арк.
2. Архівна кримінальна справа Н.М. Лещишиної. *Архів Управління Служби безпеки України в Харківській області*. Спр. 017638. 282 арк.
3. Архівна кримінальна справа О.О. Посєвіна. *Архів Управління Служби безпеки України в Запорізькій області*. Спр. 20368. Т. 9. 317 арк.
4. Архівна кримінальна справа О.О. Посєвіна. *Архів Управління Служби безпеки України в Запорізькій області*. Спр. 20368. Т. 11. 320 арк.
5. Архівна кримінальна справа О.О. Посєвіна. *Архів Управління Служби безпеки України в Запорізькій області*. Спр. 20368. Т. 22. 259 арк.
6. Архівна кримінальна справа О.О. Посєвіна. *Архів Управління Служби безпеки України в Запорізькій області*. Спр. 20368. Т. 34. 234 арк.
7. Архівна кримінальна справа О.О. Посєвіна. *Архів Управління Служби безпеки України в Запорізькій області*. Спр. 20368. Т. 37. 279 арк.
8. Архівна кримінальна справа П.К. Сіренка, Г.Г. Кобрисєва, Л.Ф. Вережнікова, С.І. Гуленка. *Архів Управління Служби безпеки України в Харківській області*. Ф. 4 (Р). Оп. 2. Спр. 34417. Т. 1. 319 арк.
9. Архівна кримінальна справа Ф.П. Гречишкіна, М.Ф. Сопельника. *Архів Управління Служби безпеки України в Харківській області*. Спр. 25464. 294 арк.
10. Война Германии против Советского Союза 1941–1945. Документальная экспозиция города Берлина к 50-летию со дня нападения Германии на Советский Союз / под ред. Р. Рюрупа. Берлин : Argon, 1991. 287 с. URL : <http://militarylib.com/ww2/ww2-history-book/1352-vojna-germanii-protiv-sovetskogo-soyuza-1941-1945.html> (дата звернення: 10.07.2022).
11. Вустами спогадів і пам'яті. Вища медична школа Харківщини в роки Другої світової війни : [мемуари та публіцистика]. 2-ге вид. випр. й доп. / за заг. ред. В.М. Лісового та Ж.М. Перцевої. Харків : ХНМУ, 2015. 184 с.
12. Історія застерігає : Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їхніх пособників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни / кер. кол. упоряд. В.М. Немятий. Київ : Політвидав України, 1986. 264 с.
13. Информация на запрос КГБ СССР № 1954/87 – меры по проверке гражд. СССР – Посєвина Александра Александровича, родившегося 13.10.1916 в г. Токмак Запорожской области. Берлин, 22 марта 1988 г. Приложение 1–5. *Архів Управління Служби безпеки України в Запорізькій області*. Спр. 20368. 161 арк.
14. Круглов А. К вопросу о количестве евреев, уничтоженных эйнзатцгруппами в 1941–1943 гг. *Голокост і сучасність*. 2008. № 1(3). С. 39–64.
15. Мюллер Н. Вермахт и оккупация (1941–1944). О роли вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской территории. Москва : Воениздат, 1974. 387 с.
16. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів. Київ : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1963. 488 с.
17. Обвинительное заключение по делу №24 по обвинению Посєвина Александра Александровича... *Архів Управління Служби безпеки України в Запорізькій області*. Спр. 20368. 148 арк.
18. Петрюк П.Т., Петрюк А.П. Психиатрия при нацизме : Проведение «Акции Т-4» с массовым участием психиатров. Сообщение 4. *Психічне здоров'я*. 2011. Вип. 3. С. 39–64. URL : <http://www.psychiatry.ua/articles/paper399.htm> (дата звернення: 24.08.2021).
19. Преступные цели – преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР. (1941–1944 гг.). Москва : Политиздат, 1968. 383 с.
20. Сводные ведомости по учету злодеяний и по угону советских граждан в немецкое рабство и копии актов по г. Харьков. Харьковская областная комиссия содействия Чрезвычайной государственной комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников и причиненного ими ущерба. *ДАХО* (Держ. архів Харківської обл.). Ф. 2. Оп. 14. Спр. 1. 102 арк.
21. Скоробагатов А.В. Харків у часи німецької окупації (1941–1943). Харків : Прапор, 2004. 368 с.
22. Судебный процесс по делу о зверствах немецко-фашистских захватчиков и их пособников на территории гор. Харькова и Харьковской области в период их временной оккупации. Москва : ОГИЗ – Госполитиздат, 1943. 96 с.

23. Харьковщина в годы Великой Отечественной войны (июнь 1941 – 1943 гг.). Сборник документов и материалов. Харьков : Прапор, 1965. 428 с.

24. Trials of War Criminals before the Nuernberg Military Tribunals under control Council Law № 10. Nuernberg October 1946 – April 1949. Washington : United States Government Printing Office, 1949. Vol. IV. 1185 p. URL : <https://archive.org/details/trialsofwarcrimi04inte/page/n3/mode/2up> (дата звернення: 20.08.2021).

Yakovlev V.M. STRUCTURE AND CRIMINAL ACTIVITY OF GERMAN PUNITIVE BODIES IN KHARKIV REGION (1941–1943)

The article deals with structure, functions, aims and criminal activity of German punitive bodies on the territory of Kharkiv region that during 1941–1943 was under the control of Military administration authority. The Wehrmacht command and political leadership of Nazi Germany by their various directives, orders, decrees in fact legitimized unpunished massacres of civilians and prisoners of war. Nazi occupation regime established in the city of Kharkiv and its region was distinguished by exceptional cruelty and had connection with commission of serious war crimes. Repressive management methods widely used by Military administration authority led to an escalation of violence and completely eroded the value placed on human life. In order to suppress any resistance of local inhabitants Nazis created powerful and extensive police force that followed Wehrmacht and cooperated with it in matters of “crushing any sign of disobedience “ on the occupied territories. Such structural subdivisions of German unified armed forces (Wehrmacht) as Secret Field Police (GFP), in particular – 560 GFP command of Kharkiv “Secret police” participated in punitive operations.

Although there is no doubt that Wehrmacht took part in committing war crimes, but the most horrible mass executions in Kharkiv region were linked with the activity of Sonderkommando 4a, Security Police and SD of “General Kharkiv Region”. Their actions were intended not only to prevent rebellions and exploit local people, but at the same time for total annihilation of entire populations according to their ethnic, political and physical signs. Undoubtedly, we can't refer those acts only to isolated incidents due to undisciplined units or arbitrariness of individual members of local administration. Nazi activities were pre-determined and systematic, had deep ideological roots.

Wehrmacht, 560 GFP group, Sonderkommando SK 4a, Einsatzgruppe EK 5, Security Police and SD of “General Kharkiv Region”, Waffen-SS troops followed orders of the Hitlerite leadership which were connected with massacres of civilians and prisoners of war in Kharkiv region.

Key words: *Wehrmacht, 560 GFP group, Sonderkommando 4a, Security Police and SD of “General Kharkiv Region”, Nazi war crimes, World War II.*

Якубовський І.В.

Київський національний університет архітектури і будівництва

ВІДОБРАЖЕННЯ У ПОСТАНОВАХ РАЙОННИХ ОРГАНІВ КИЇВСЬКОЇ ТА ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ СТРАТЕГІЙ ВЛАДИ У КОНТЕКСТІ ГОЛОДОМОРУ ПІД ЧАС ХЛІБОЗАГОТІВЛІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1933 Р.

*Мета дослідження статті полягає у з'ясуванні особливостей відображення в районних постановах Київської та Чернігівської областей другої половини 1933 р. намірів влади, які впливали з її політики, спрямованої на організацію в українському селі Голодомору 1932–1933 рр. **Методологія дослідження** передбачає поєднання методів контекстуального, проблемно-хронологічного, системного та порівняльного аналізу. **Наукова новизна** статті визначається насамперед тим, що на підставі виявлених у районних газетах постанов місцевих органів доведено, що після кульмінації Голодомору, яка припала на весну-початок літа 1933 р., магістральний курс влади залишався незмінним. Він лише був декорований нібито пом'якшувальними змінами в самому механізмі хлібозаготівель. Насправді ж влада тримала напоготові усі випробувані репресивні методи. Враження про послаблення репресій складалось внаслідок відсутності найбільш зловісних форм – товарної блокади, трусів з вигрівання всього істотного та фізичним знущанням над селянами, а також масових депортацій. **Висновки.** Постанови районних органів Київської та Чернігівської областей переконливо свідчать про те, що влада не змінювала нормативну базу для застосування за потреби жорстких репресій, а навпаки доповнювала її. Як і під час жнив 1932 р. районні постанови містили норми, базовані на Постанові ЦВК і РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності» від 7 серпня 1932 року («закон про п'ять колосків»), постулювали репресивне вилучення хліба у випадку невиконання планів хлібозаготівлі, застосовували репресії аж до судових. Зберігалася дискримінація одноосібників. Як прямі норми районних ухвал, так і промовисті обмовки віддзеркалюють прагнення влади зберегти репресивний механізм, вичавити з села якомога більше зерна, ліквідувати одноосібний сектор, тримати селян у страху можливого повторення голоду як стимулу до виконання хлібозаготівель та до загальної покори.*

Ключові слова: постанови, влада, Київська область, Чернігівська область, районні газети, Голодомор, хлібозаготівля.

Постановка проблеми. Перша половина 1933р. стала, як добре відомо, кульмінацією Голодомору 1932–1933тр., принісши вбивство голодом багатьох мільйонів українських селян [3, с. 413–457]. На тлі жахить геноциду українців, у липні-серпні 1933 р., коли стартувала нова хлібозаготівельна кампанія, центральна влада в Москві та її ставленики в Харкові вдалися до ухвалення низки постанов, які на позір нібито полегшували долю селян, особливо колгоспників. Виникає питання про мотиви, якими керувалися вищі ешелони влади. Скільки тут було від наміру оптимізувати катастрофічну ситуацію на селі та загальну атмосферу в колгоспах? У який спосіб вплинули на ці ухвали страхітливі підсумки Голодомору, а також послідовні спроби Москви [16, с. 171–180; 17 р. 33–62] приховати

від світу факт його лютування та справжні масштаби жертв? Чи створювала влада можливості повторити за потреби масове вбивство голодом та використати щось з арсеналу репресивних заходів, задіяних під час хлібозаготівлі з урожаю 1932 р. та формування насінневих фондів навесні 1933 рр.? З'ясування перелічених та суміжних питань надзвичайно важливе для визначення сутності, перебігу й тривалості Голодомору. Під таким кутом варто проаналізувати районні постанови Київської та Чернігівської областей. Найповніший перелік їх виявлено в районній пресі, що цілком закономірно у зв'язку з суттєвими втратами архівів місцевих органів влади.

Аналіз останніх досліджень. До сьогодні в історіографії проблема дослідження постанов місцевих органів влади в такому ключі не стави-

лася. Більше того ця група документів перебувала на маргінесі зацікавленень дослідників. Районні ж постанови загалом з Київської та Чернігівської областей використовувалися в одиничних випадках без наміру з'ясувати інформаційні можливості [2, с. 120, 140; 15, с. 148, 155–156]. Що стосується заходів влади в українському селі під час хлібозаготівельної кампанії 1933–1934 рр., то вони приковували значно менше уваги, ніж стратегії, які призвели до виникнення Голодомору. Після кульмінації останнього подальші процеси оцінювалися під загальною опцією «послаблення репресій» на тлі досягнення владою головних цілей під час Голодомору [3, с. 539–543]. Відтак додаткові дослідження здатні поглибити концептуалізацію на ґрунті більш об'ємного з'ясування стратегій влади.

Мета статті полягає в тому, щоб дослідити особливості відображення в постановах районних органів влади Київської та Чернігівської областей ключових підходів верхівки СРСР та УСРР до хлібозаготівель з урожаю 1933 р. та інформаційні можливості цієї групи документів для з'ясування стратегій влади в українському селі.

Виклад основного матеріалу. Напередодні та у перші місяці хлібозаготівельної кампанії з урожаю 1933 рр. окреслився намір Москви, а слідом і Харкова демонструвати назовні нібито зміни в підходах до забезпечення надходжень зерна з українського села. У виконанні центральної влади нові зусилля були традиційно упаковані в загальносоюзні постанови, які потім конкретизувалися республіканськими. У червні та серпні побачила світ низка постанов ЦК ВКП(б) та РНК СРСР, а також ЦК КП(б)У та РНК УСРР, цілеспрямовано передрукованих районними газетами для якнайширшого ознайомлення тими селянами, яким пощастило вижити під час Голодомору.

Перша з них – «Про обов'язкові поставки зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами з урожаю 1933 р. на основі закону від 19 січня 1933 р.» – з'явилася 20 червня на піку смертності в українському селі. Вона формувала засади хлібозаготівельної кампанії, ревізуючи підходи, використовувані раніше. Уводився фіксований продовольчий податок з колгоспів та одноосібників з гектару ріллі та ліквідовувалася практика зустрічних планів [12, № 59, с. 1]. У серпні норма про скасування зустрічних планів була продубльована [1, с. 914]. 9 серпня вже постанова РНК УСРР скасовує 4-й пункт своєї постанови від 4 травня, який вимагав зараховувати зерно, вирощене колгоспниками на присадибних ділянках,

як плату за трудовні [7, № 94, с. 1]. А постанова ЦК КПУ від 21 серпня 1933 р. засуджувала практику затримку авансів колгоспникам на трудовні, бо це «дає змогу петлюрівцям та контрреволюційним елементам провадити підривну роботу проти радянської влади» [14, № 81, с. 1]. Зрештою, постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР «Про допомогу безкорівним колгоспникам у придбанні корів» від 14 серпня 1933 р. передбачала державну допомогу колгоспникам включно з річним кредитом на 50% вартості зі сплатою за рахунок трудовнів [8, № 62, с. 1].

Такі зміни правил гри однозначно працювали на покращення образу центральної влади в очах селянства. Але чи свідчили вони про послаблення репресивної складової? Тексти деяких зі згаданих вище та деяких інших постанов свідчать про небажання влади йти цим шляхом. У тій таки постанові ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 20 червня містився пункт, який встановлював обкладення планом зернопоставки засіяні присадибні ділянки за ставкою на 5% меншою, ніж одноосібники і на 5% більше, ніж колгоспи [12, № 59, с. 1]. Постанова залишала чинною постанову від 19 січня, яка забороняла торгівлю зерном колгоспами до «виконання визначеного на підставі цієї постанови пляну хлібозаготівель в цілому по республіці, краю, області й цілковитого засипання після виконання пляну хлібозаготівель насінних фондів». На ті колгоспи, які не виконали план, чекав штраф у розмірі ринкової вартості невиконаної частини, а до одноосібників мала застосовуватися ще й кримінальна відповідальність [12, № 9, с. 1].

24 травня ЦК ВКП(б) та РНК СРСР у черговій постанові прописували застосовувати «закон про п'ять колосків» до «всіх злодіїв та розкрадачів колгоспного майна», а 11 червня резолюція ЦК КП(б)У продублювала цю норму [14, № 58, с. 1]. 15 липня з'явилася постанова ЦК КП(б)У та РНК УСРР «Про організацію, збирання, молотьби та хлібоздавання одноосібними господарствами». Як і в 1932 р., мали бути призначені спеціальні уповноважені за кожними 10-20 хатами одноосібників, а до злісних одноосібників-ухильників «вжити заходів як до зривачів закону про хлібоздавання» [4, № 62, с. 1]. У серпні районні газети видрукували постанову Наркомату юстиції УРСР «Про кримінальну відповідальність одноосібних господарств за невиконання зобов'язань на здавання зерна державі у встановлені строки». Документ нагадував відповідну статтю Адміністративного кодексу УСРР, згідно з якою на одноосібників накладався штраф у розмірі

500 відсотків від плану та виникала кримінальна відповідальність. Окремим пунктом наголошувалося на тому, що будуть притягати одноосібників, які не виконали хлібопоставки «у строки визначені від сільради у вручених їм зобов'язаннях», що створювало широке поле для застосування репресій [12, № 77, с. 1]. Зрештою, 21 серпня постановою ЦК КП(б)У відкритим текстом підштовхувала до репресій, оскільки засуджувалася практика, «коли райпарткоми не вживають до найзлостивіших одноосібників, що ухиляються від хлібоздачі, репресивних заходів, передбачених законом про хлібопоставки, а також не притягають до відповідальності за бездіяльність голів сільрад». Зрештою, постановою погрожувала застосувати репресії до тих колгоспів, які не виконують серпневе зобов'язання [14, № 81, с. 1].

На такому тлі не дивно, що постанови районних органів влади, конкретизуючи виконання курсу, робили це в бік ужорсточення прописаних норм. А той факт, що вище керівництво дивилося на все крізь пальці означає фактичне схвалення таких процедур, адже практика скасування на рівні республіки чи областей неузгоджених рішень районних органів добре відома. Наприклад, такий випадок трапився 1 серпня 1933 р., коли постановою Київського облвиконкому та обкому КП(б)У скасувала новоград-волинську постанову, яка передавала колгоспам урожай з присадибних ділянок [14, № 73, с. 1].

Насамперед справжні наміри влади добре відтінює специфіка відображення в районних постановою проблеми авансування колгоспників та налагодження громадського харчування в колгоспах. У зв'язку з масовою смертністю, пік якої припав на весну – початок літа, це справді ставало питанням життя і смерті. А проте влада неприховано продемонструвала намір не збільшити авансування, щоб припинити голод, а навпаки зменшити! Якщо у 1932 р., дозволялося виділяти 10–15% від намолоченого, то тепер, попри такі ж цифри у загальносоюзній постанові від 20 червня, реальні районні постанови переважно дозволяли лише 10%. А спроби в багатьох колгоспах видати колгоспникам на аванс зерна по максимуму суворо каралися.

У постанові Чернігівського облкомітету та облбюро КП(б)У від 7 липня 1933 р. «Аванси видавати суворо організованим порядком не більше, як 10% фактично обмолоченого хліба до цілковитого виконання зобов'язань що до поставки хліба державі, збільшення до 15% для колгоспів, що сумлінно та добре працюють». Водночас – і це дуже показово – категорично забо-

ронялося використовувати збіжжя на громадське харчування, чого не було у відкритих московських та харківських постановою [6, № 66, с. 1]. У тих умовах це відрізало від порятунку селян, які через знесилення від голоду не змогли випрацювати трудовнів. 26 липня Чернігівське обласне земельне управління ухвалило окрему постанову «Про порядок авансування колгоспників», яка продублювала обидві норми з суттєвим уточненням: заборонялося видавати аванси зерном, слід було використовувати лише борошно. Підкреслювалося: «Усякі намагання використати зерно на будь-які потреби понад встановлений відсоток відрахування від кількості намолоченого хліба розцінюватиметься як розкрадання громадської власності» [12, № 76, с. 1]. Іншими словами підпадало під «закон про п'ять колосків».

Районні ж постанови відтінюють намір влади на практиці обмежити аванс десятьма відсотками. Це видно, зокрема, на прикладі постанови з Рокитного від 27 червня, яка визначала: «Запропонувати РЗВ та МТС протягом 3 днів проробити питання видачі авансів колгоспникам з 10 відс. відрахування від фактично обмолоченого хліба» [13, № 54, с. 2]. У Каневі постановою райкому КП(б)У від 3 липня вимагала суворо дотримуватися директиви РНК СРСР та ЦК ВКП(б) про аванси: [10, № 83, с. 1]. Постанова Бахмацького райвиконкому та бюро райкому КП(б)У від 28 липня зазначала, що управи колгоспів мали не перевищувати 10% авансування. Заступника голови управи артїлі «Нове Життя» (с. Красне) Грищенка, бригадира 4-ої бригади Косенка та польовода Шаповаленко зняли з посад та віддали під суд за те, що «роздали весь змолочений хліб колгоспникам» [5, № 123, с. 1]. А вже 8 серпня в Бахмачі мусили ухвалювати постанову «Про перекручення постанови про авансування колгоспників арт. ім. Сталіна с. Курінь Ч 1» у якій «за видачу авансування більше ніж 10%, та видачу його не борошном, а зерном – голові колгоспу Ващенко винести догану» [5, № 126, с. 1].

Білоцерківські районні постанови поєднують проблему авансування із прямими заборонами використовувати хліб на громадське харчування. Постанова від 13 серпня 1933 р. виключає з партії голову сільради с. Пологи Гройса та виносить суворо догану голові колгоспу Журавльову за «припущення в колгоспі куркульської зрівнялівки, видачі печеного хліба на громадське харчування, ігнорування директив ЦК та областкому ЦК КП(б)У про видачу авансу колгоспникам у 10 відсотків від намолоченого» [7, № 95, с. 1].

Через три дні у Білій Церкві ухвалюють нову промовисту постанову «Про перекурчення в видачі авансів в колгоспі ім. Якіра с. Винницьких Ставів». Голова сільради Гребінченко та секретар кандидатської групи Ветштейн були покарані із загрозою судового переслідування у випадку рецидивів за «припущення петлюрівсько-куркульської практики авансування колгоспників». Така практика полягала в тому, що з намолочених 500 ц на аванси виснаженим колгоспникам роздали 200 ц. Постанова знову ж таки прописувала 10% норму. Більше того, вона проговорюється, що не всі 10% видаються на харчування: «маючи на увазі, що з цих 10 відсотків намолоченого повинні провадити годівлю худоби концормами (коням 3-4 кг, а коровам 1 кг в день)» [7, № 98, с. 1]. І хоча в інших районних газетах таких уточнень не виявлено, навряд чи подібну деталізацію з наведенням конкретних цифр можна вважати плодом самодіяльності білоцерківського керівництва. Просто лише у Білій Церкві воно просочилося до тексту постанови.

На важливі роздуми нашо́вхує постанова Малинського райкому КП(б)У від 27 вересня, яка віддавала до суду керівництво колгоспу з с. Б. Берег «за перекурчення лінії партії та уряду у видачі авансів колгоспникам (видача ледарям більше, ніж сумлінним колгоспникам)» [11, № 117, с. 1]. Тут можливі два варіанти: або управа колгоспу дійсно коштом найактивніших колгоспників, виділила аванси іншим, або вона в такий спосіб намагалася витягти з хронічного недоїдання якомога більшу частину селян. У будь-якому випадку це випадок потребує додаткового дослідження.

Поруч із виплатою авансів, засобом психологічного тиску на селян та, що важливо в тих конкретних умовах, чинником стабільного харчового балансу для селян стала, як і в 1932 р., проблема перемелювання зерна. Під час хлібозаготівлі з урожаю 1933 р. обласні та районні постанови використовували її сповна. Простежується курс на те, щоб обставити надання дозволу на перемелювання збіжжя додатковими вимогами, важкими, а то й неможливими для виконання. Той факт, що окремі постанови містять, як і роком раніше, пункт про конфіскацію жорен чи не найкраще символізує потенційні наміри влади.

Постанова Чернігівського облорганізаційного комітету від 28 липня 1933 р. «Про порядок помолу зерна на с-г млинах» прямо забороняла надавати дозволи на перемелювання зерна тим колгоспникам та одноосібникам, які не виконують зобов'язань із

хлібозаготівлі. 6 серпня чергова постанова Чернігівського облорганізаційного комітету вносила додаткові обмеження. Зокрема уточнювалося, що надання дозволу на перемелювання проводиться залежно від виконання п'ятиденних та місячних завдань. Документ вимагав опечатати всі млини, які не увійшли до мережі затвердженої райвиконкомом. І навіть у здавалося б дрібницях докучали одноосібникам: пріоритетом на млинах мали бути колгоспи; у завізні дні одноосібників (10–15 душ) допускати лише після перемелювання для 2–3 колгоспів [6, № 86, с. 2].

Як в інших випадках, районні постанови «розшифровували» обласні, накладаючи додаткові обтяження. Приміром, Березнівський райвиконком 31 серпня у своїй постанові прописав норму, згідно з якою дозвіл на перемелювання зерна міг надавати лише голова сільради. Як і в 1932 р. вимагалось відібрати у селян всі наявні жорна, наклавши на власників штраф. А порушників правил перемелювання слід було штрафувати на 5 тис крб та притягати до суду [6, № 86, с. 1]. На Київщині ситуація була аналогічною. Лише ті одноосібники, які виконали плани хлібозаготівлі, могли розраховувати на дозвіл перемолоти зерно. Це положення дублювали районні постанови, приміром у Баришівці [4, № 67, с. 1].

Ще одним ударом для села стали районні постанови про обов'язкове постачання зерна державі одноосібними господарствами. Москва тут хитро переводила відповідальність на місця. Визначати долю одноосібників у межах спущеного згори плану було віддано на відкуп райвиконкомом та сільрадам. Та частина постанов, яка потрапила на шпальти районних газет, демонструє, що розрахунок Москви спрацьовував. У деяких районах і сільрадах встановлювали заможним селянам не на 5–10%, а навіть наполовину вищі норми, ніж колгоспникам. Так, постанова Дмитрівського РВК включила наступний пункт: «Норми постачання зерна державі куркулями встановити в півтора рази більші за норми здачі, що встановлено для одноосібних господарств по сільраді». До всього «Розмір постачання зерна державі для кожного одноосібного господарства встановлює сільрада» [9, № 27, с. 1].

Ще з червня почали з'являтися постанови, які стосувалися суворої охорони врожаю, що в тих умовах унеможливило для селян, які зуміли дотягти до жнив, врятуватися від голоду. Постанова Рокитянського райкому КП(б)У від 27 червня вимагала з 1 липня цілодобового чергування дружин у полі з кінями та зброєю [13, № 54, с. 1].

У Каневі постанова райкому партії від 28 липня суворо наголошувала «Останнє попередження: збільшити кількість дозорців дати їм коней» [10, № 71, с. 1]. У Баришівці постанова райкому КП(б)У від 18 червня вимагала організувати роботу об'їзників перевірених колгоспників, а також «зобов'язати судово-слідчі органи всі справи розкрадання хліба розслідувати першочергово та розглядати їх в показовому порядку на основі закону від 7 серпня 1932 р., а управам колгоспів розкращив хіба перед притягненням до відповідальності потрібно виключати з колгоспів і позбавляти права одержання належного їм на трудовні хліба» [4, № 57, с. 1]. А постанова РКК-РСІ від 7 серпня вже вимагала від прокуратури притягнути до судової відповідальності управи з низки колгоспів [Прапор колективіста Барш 11 серпня № 73]. У Борисполі постанова РВК від 10 липня містила аналогічні тези [8, № 50, с. 1].

Тексти районних постанов в Чернігівській області дуже близькі за змістом, що свідчить про існування спущеного згори зразка. У постанові Бахмацького райвиконкому від 27 липня вимагалося «виділити кращих трудящих на об'їзників та нічних вартових» та розпочати чергування з 29 липня. Постанова нагадувала про те, що до всіх, хто зазіхне на урожай, буде застосовано «закон про п'ять колосків». Осіб викритих та у зрізанні колосків та крадіжці хліба слід було виключати з колгоспу, позбавляти права на отримання хліба на аванс та трудовні [5, № 113, с. 1]. Схожу постанову ухвалили в Березному 1 липня 1933 року, додатково вимагаючи «за ухилення від сторожування притягати їх до найсуворішої відповідальності. Колгоспників викритих у крадіжках належало притягати до відповідальності, виключати з колгоспу, позбавляти одержання хліба за трудовні» [6, № 66, с. 1].

Зрештою, в районах ухвалювали постанови, які передбачали застосування репресії по всьому спектру проблематики хлібозаготівлі. Типовим прикладом є постанова Чигиринського райкому КП(б)У та виконкому від 9 серпня, яка вимагала працювати, «застосовуючи передбачені законом репресії до твердоздатчиків та окремих одноосібників, які зірвали здачу першого внеску державі». Що ж до колгоспників, то документ постулював виключення з колгоспу й притягнення до судової відповідальності навіть за зрив раннього початку робіт та пізнього закінчення (!) [14, № 75, с. 1].

Висновки. Зміст і тональність постанов районних органів влади початку хлібозаготівельної кампанії з урожаю 1933 року, органічно розвиваючи ідеї, закладені в нормативних документах, ухвалені на рівні Москви та Харкова, свідчать про те, що магістральний курс влади в українському селі залишався порівняно з кульмінаційним періодом Голодомору у своєму корені стабільним. Перехід до фіксованих продовольчих поставок від колгоспів та ліквідація зустрічних планів були продиктовані сподіваннями оптимізувати викачування зерна й не супроводжувалися бодай частковим переглядом загальних стратегій. Репресивна складова залишалася незмінною. Її нормативна база не коригувалася у бік пом'якшення. Дискримінація одноосібників зберігалася. Як і під час жнив 1932 року районні постанови так само містили норми, базовані на «законі про п'ять колосків», постулювали репресивне вилучення хліба у випадку невиконання планів хлібозаготівлі, застосовували репресії аж до судових.

Як прями норми районних ухвал, так і промовисті обмовки віддзеркалюють прагнення зберегти репресивний механізм та можливість вичавити з села якомога більше зерна, ліквідувати одноосібний сектор, тримати селян під загрозою можливого повторення голоду як стимулу для виконання хлібозаготівель та до загальної покори. Саме тому така пильна увага до заборони виділяти хліб на громадське харчування, обмеження в районних постановах авансування колгоспників до 10% від намолоченого.

Насправді влада тримала напоготові усі випробувані репресивні механізми. Враження про послаблення репресій навіювала відсутність зловісних форм – товарної блокади, трусів з вигрібання всього їстівного та фізичним знущанням над селянами, а також масових депортацій. Однак це зумовлювалось не зміною стратегічного курсу влади, а лише досягненням нею своїх цілей внаслідок реалізації наміру геноциду. Винищувати голодом під час хлібозаготівельної кампанії 1933–1934 рр. мільйони українських селян вона вже не потребувала. А от сформувані уявлення про нібито пом'якшення політики на селі, втопивши український сегмент у загальносоюзному, було на часі в контексті приховування факту Голодомору та перекидання відповідальності на місцеві органи вади. Проте як бачимо тексти районних постанов дезавуюють ці зусилля.

Список літератури:

1. Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / упорядн. Р. Пиріг. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія, 2007. 1128 с.
2. Костів, М. Б. *Регіональна преса УСРР як інструмент комуністичної пропаганди на Чернігівщині (1929–1933)*. Дис. на ступінь доктора філософії. Запоріжжя. 2021. 297 с.
3. Кульчицький, С. *Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі*, Кн. 2. Київ: Темпора, 2013. 628 с.
4. НБУ імені В. Вернадського. Відділ формування та використання газетних фондів. «Прапор колективіста». Барішівка. 1933. № 1–153.
5. НБУ імені В. Вернадського. Відділ формування та використання газетних фондів. «Прапор комуни». Бахмач. 1933. № 1–158.
6. НБУ імені В. Вернадського. Відділ формування та використання газетних фондів. «За більшовицькі темпи». Березне. 1933. № 1–176.
7. НБУ імені В. Вернадського. Відділ формування та використання газетних фондів. «Радянська нива». Біла Церква. 1933 р. № 1–186.
8. НБУ імені В. Вернадського. Відділ формування та використання газетних фондів. «Колективіст», Бориспіль. 1933 р. № 1–124.
9. НБУ імені В. Вернадського. Відділ формування та використання газетних фондів. «Колгоспник Дмитрівщини», Дмитрівка. 1933 р. № 1–187.
10. НБУ імені В. Вернадського. Відділ формування та використання газетних фондів. «Соціалістична перемога». Канів. 1933 р. № 1–169.
11. НБУ імені В. Вернадського. Відділ формування та використання газетних фондів. «За більшовицькі темпи». Малин. 1933 р. № 1–186.
12. НБУ імені В. Вернадського. Відділ формування та використання газетних фондів. «За соціалістичне Полісся». Ріпки. 1933 р. № 1–168.
13. НБУ імені В. Вернадського. Відділ формування та використання газетних фондів. «Колгоспник Рокитянщини». Рокитне. 1933. № 1–157.
14. НБУ імені В. Вернадського. Відділ формування та використання газетних фондів. «Ленінським шляхом». Чигирин. 1933 р. № 1–189.
15. Папакін, Г. *«Чорні дошки»: Антиселянські репресії (1932–1933)*. Київ: Інститут історії України, 2013. 412 с.
16. Сергійчук, В. *Голодомор 1932–1933 років як геноцид українства*. Київ: ПП Сергійчук М. І., 2018. 432 с.
17. Dmytrychyn, I. *Le Voyage de Monsieur Herriot : Un épisode de la Grande Famine en Ukraine*. Paris: L'Harmattan, 2018. 302 p.

Yakubovskiy I.V. THE REFLECTION OF THE STRATEGIES OF HOLODOMOR OF 1932–1933 IN THE RESOLUTIONS OF DISTRICT AUTHORITY OF KYIV AND CHERNIHIV REGIONS (SECOND HALF OF 1933)

The article aims to research the reflection of the authority strategies led to Holodomor of 1932–1933 in the resolutions of the Kyiv and Chernigiv regional powers in the second half of 1933. The research methodology includes the combination of number of historical methods: comparative, source studies, contextual analyses, structural and functional analyses. The scientific novelty. Under the prism of district authority resolutions published in the local media it was argued that after the culmination of the Holodomor which was in spring-early summer 1933 the authority policy did not shifted. Only softened changes in the mechanism of grain procurement have taken place. In fact, the authority were ready to use all tested repressive methods. The notions of a relaxation of repression was suggested by the absence of ominous forms, such as a trade blockade, skirmishes with everything edible and physical abuse of peasants, as well as mass deportations. Conclusions. The resolutions of district authorities of Kyiv and Chernihiv regions lead that normative base to the using of repressions was supplemented by new laws which expand opportunities. Like the summer 1932 district resolutions contained the norms based on the “law of five ears”, provided the repressive forms of withdrawal of bread in the case of non-fulfillment of the plans of grain procurement, enabled the repressions. Discrimination against farmers remained. The norms of resolutions as well as slip of tongues reflect the aspiration of authorities to save the repressive mechanism for their practices, take from the village as much grain as possible, eliminate the farmers, and keep the peasant in the fear of possible starvation as a stimuli to execute the plan of the grain procurement.

Key words: resolutions, authority, Kyiv region, Chernihiv region, Hoodomor, local media, grain procurement.

УДК 93/94(4/9)

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/2.19>**Войтенко Ю.М.**

Університет Григорія Сковороди в Переяславі

**СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТУ ПРЕЗИДЕНТА В УКРАЇНІ
І КРАЇНАХ БАЛТІЇ (1991–2004 РР.)**

У даній статті охарактеризовано історичний етап становлення інституту президента в Україні і країнах Балтії у перший період їхньої незалежності. У статті здійснено огляд як самої інституції президента, так і зазначено державного діяча, котрий її посідав у зазначених країнах. Враховуючи різні підходи до статусу президента у конкретній з досліджуваних країн, кожна з них обрала той, який відповідає її цінностям та історичним особливостям. В період становлення інституту президента у зазначених країнах було закладено те, що вони мають різний спосіб його обрання. Також було визначено особливості впливу президентів на виконавчу владу. Виявлено, що президенти в Україні і Литві є всенародно обраними, а у Латвії і Естонії їх обирають парламенти. У статті відображено, що найбільший інституційний вплив на виконавчу владу в своїх країнах мають президенти Литви і України і меншу – Латвії і Естонії. Статус і повноваження інституту президента був закріплений у конституціях відповідних країн ще на початку 1990-х років. Оскільки країни Балтії у міжвоєнний період вже мали досвід президентської вертикалі влади і частково спиралися на нього, то Україна вперше запровадила цей інститут починаючи з періоду проголошення своєї незалежності. Досить символічним в Україні стало обрання першого президента одночасно з всенародним референдумом щодо її незалежності. Оскільки український варіант президентства був у пострадянський період ще неусталений, то процес його формування і становлення у часі зайняв не одне десятиліття. Як у період до ухвалення Конституції України у 1996 році, так і після цього, зміни до її тексту вносилися переважно щодо повноважень президента. Політичний мотив таких змін переважав над існуючим нормативно-ціннісним характером повноважень президента закріплених у Основному Законі. У країнах Балтії конституційні повноваження президента не зазнали істотних змін у досліджуваний період. Тому, становлення інституту президента у балтійських державах відбулося значно швидше та ефективніше, ніж в українській політико-правовій системі, яка формувалася в умовах курсу на побудову демократичної та правової держави.

Ключові слова: президент, парламент, конституція, закон, вибори.

Постановка проблеми. Процеси державотворення у новітній політичній історії тієї чи іншої країни неможливо зрозуміти без обізнаності щодо статусу та повноважень вищих органів державної влади. Враховуючи те, що більшість країн є республіками і у значній частині з них існує інститут президента, то його вплив на політико-правову систему не можна недооцінювати. Після невдалої спроби «путчистів» здійснити державний переворот у Радянському Союзі в серпні 1991 року, Україна і країни Балтії проголосили свою незалежність та одразу ж почали формувати гілки влади, запровадивши інститут президента. Тому, досить важливо розуміти процес становлення

інституту президента у наймодерніших пострадянських країнах Балтії, а також в Україні.

Формулювання цілей статті. Метою статті є здійснення аналізу процесу становлення інституту президента в Україні і країнах Балтії у період його запровадження в новітній історії. Період дослідження охоплює починаючи з 1991 року, коли почав функціонувати інститут президента в Україні, а згодом і у країнах Балтії, та до появи української політичної кризи 2004 р. і усунення глави держави в цей період у Литві, а також особливостей його функціонування у Латвії і Естонії.

Виклад основного матеріалу. Перебудова у СРСР наприкінці 80-х років ХХ ст. відобразилася

не лише у зміні підходів до економіки держави, а й на трансформації інститутів влади. Так, 14 березня 1990 р. на законодавчому рівні були внесені зміни до Конституції 1977 р., згідно яких було засновано посаду Президента СРСР і вже наступного дня З'їздом народних депутатів обрано діючого Генерального секретаря ЦК М.Горбачова.

В Україні 21 червня 1991 р. Верховна Рада ухвалила Постанову у якій зазначено «вважати за доцільне заснувати пост Президента УРСР до прийняття нової Конституції», а також «провести вибори Президента Української РСР у 1991 році» [16]. Відтак, 5 липня 1991 року в Україні було запроваджено інститут президента такими законами: «Про заснування поста Президента Української РСР і внесенням змін та доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР» [8]; «Про Президента Української РСР» [9], у яких було визначено його статус і основні повноваження. Згідно законів, Президент УРСР є «найвищою посадовою особою Української держави і главою виконавчої влади», а також «здійснює свої повноваження, спираючись на Кабінет Міністрів Української РСР» [9]. Закон надавав главі держави суттєві повноваження, зокрема щодо формування уряду і здійснення ним виконавчої влади.

Спроба державного перевороту у Москві (19–22 серпня 1991 р.) з боку т. зв. «ДКНС», після невдачі якої Україна проголосила свою незалежність (24 серпня), призупинила дію закону Про Президента УРСР, адже змінилася як сама назва, так і курс держави. Проте, у перехідний період, парламент продовжив чинність нормативно-правова бази, в яку згодом вносились зміни.

Так, вже у вересні 1991 р. були внесені зміни до Конституції УРСР у яких мала місце правка, згідно якої в Україні зберігався інститут президента (перед яким відповідальним стає уряд). Вибори ж першого президента мали відбутися 1 грудня 1991 р., тобто одночасно з всенародним референдумом (останній був відображений у Постанові Верховної Ради «Про проголошення незалежності України» від 24 серпня 1991 р. [16]).

Незалежна Україна юридично успадкувала від УРСР інститут президента 12 вересня 1991 р., ухваливши цього дня закон «Про правонаступництво України». У даному законі зазначалося, що «...до ухвалення нової Конституції України на території України діє Конституція (Основний Закон) Української РСР» 1978 р. (стаття 2) [4]. Оскільки у змінах до Конституції УРСР 1978 р. від 5 липня 1991 р. вносились правка щодо посади

Президента [8], то і незалежна Україна вже отримала цей інститут влади.

Усвідомлюючи інституційний вплив особи, котра займатиме дану посаду, важливо наділитися її максимальною легітимністю і довірою. Тому, вона має бути всенародно обраною. Так, деякі вітчизняні історики вважають, що: «...симптомом більшої популярності серед політикуму ідеї сильного президента було рішення обрати його не парламентом, аби він не залежав від будь-яких політичних сил, а всенародним голосуванням. Обраний у такий спосіб президент мав би більше можливостей вважатися «арбітром нації», фігурою, яка стоїть над політичною боротьбою і спроможна бути об'єднуючим чинником для усього суспільства» [18, с. 942–943].

Вже 1 грудня 1991 р., разом з всеукраїнським референдумом щодо підтримки Акту проголошення незалежності України, відбулися перші всенародні вибори Президента України. В результаті цього плебісциту, 90,32% його учасників підтримали рішення парламенту щодо незалежності України і на найвищу посаду було обрано діючого Голову Верховної Ради Л. Кравчука (з показником 61,59% підтримки) [1].

Після перемоги на виборах, новообраний президент одразу ж почав формувати власну вертикаль влади. Так, вже у грудні 1991 р. було засновано Адміністрацію президента, котра повинна допомагати главі держави реалізовувати його повноваження, здійснювати контроль над урядом та проводити ефективну взаємодію з парламентом [18, с. 950].

У перші роки вносились значні правки до конституції, особливо у частині уточнення повноважень гілок влади, зокрема і щодо Президента України. У 1992 році було врегульовано ряд повноважень президента як глави держави щодо виконавчої гілки влади (зокрема, у частині подання ним на розгляд парламенту кандидатури прем'єр-міністра), а також щодо його взаємодії з парламентом [6].

5 березня 1992 р. за ініціативою глави держави Л. Кравчука було запроваджено представників президента в областях і районах та у містах центрального підпорядкування. З 20 березня вони виконували свої функції на місцях у вигляді голів місцевих державних адміністрацій [18, с. 950].

Того ж (1992) року були внесені зміни до Основного Закону у частині щорічного звернення Президента України до народу про становище країни та виконання програм протягом року діяльності влади. Окремо містилося положення про «змі-

щення» глави держави з боку парламенту (понад 2/3 голосів депутатів від фактичної більшості) у разі порушення ним Конституції та законів України [7].

У 1993 році до переліку конституційних повноважень Президента було додано положення, що стосується проведення ним політики у економічній сфері. Згідно нього, у період з 1993 по 1996 рр. Президент України: *«ухвалює укази згідно економічної реформи, не врегульованих законами України, які діють до прийняття відповідних законів»* [5].

Суспільно-політична та економічна криза в Україні у перші роки незалежності призвели до рішення з боку діючого на той час Президента Л. Кравчука оголосити дострокові президентські і парламентські вибори.

Так, 10 липня 1994 р., внаслідок виборчих перегонів, другим Президентом України став колишній Прем'єр-міністр Л. Кучма, який у другому турі отримав 52,14% підтримки виборців, перемігши діючого главу держави Л. Кравчука (котрий здобув 45,06% голосів) [1].

Новообраний президент розумів, що для подолання кризи і наведення порядку в країні йому потрібні ще більші повноваження. Тому він наполягав на ухваленні нової Конституції у якій б містилися більше засобів впливу глави держави на інші органи влади. На перехідний період (до ухвалення нової Конституції), 8 червня 1995 року між президентом і парламентом на рік було укладено «Конституційний договір», згідно якого, Президент України залишався главою держави і очолював виконавчу владу. Зокрема, у цьому Договорі зазначалось: *«Президент України як глава державної виконавчої влади здійснює цю владу через очолювані ним уряд – Кабінет Міністрів України та систему центральних і місцевих органів державної виконавчої влади»* [12].

28 червня 1996 р. Верховна Рада України ухвалює Конституцію України. Згідно неї, Президент ставав главою держави, проте він позбувся права керування виконавчою владою. Прем'єр-міністра мала затверджувати Верховна Рада за поданням Президента. З ухваленням Основного Закону, Конституція УРСР 1978 року з значними поправками котрі запроваджувались у період незалежності, втратила свою чинність. З цього часу «правила гри» були остаточно затверджені і вступили у чинність. Діючий глава держави Л. Кучма з цього часу здійснював свої повноваження вже за нової Конституції. 14 листопада 1999 року його було обрано на другий президентський строк вже за діючої, нової форми державного правління.

Після закінчення другого п'ятирічного строку Л. Кучми на посаді президента у 2004 р. відбулися президентські вибори. Переможцем виборів ЦВК оголосила В. Януковича, котрий отримав у другому турі 21 листопада 49,46% голосів проти 46,61% у його опонента В. Ющенка [1]. Проте, виборці В. Ющенка не погодились з таким результатом, вважаючи його сфальсифікованим з боку діючої влади. Це призвело до масових протестів, котрі увійшли в історію під назвою «Помаранчева революція» (2004 р.). Під час революційних подій між сторонами було досягнуто політичної домовленості щодо проведення повторного другого туру виборів президента після ухвалення відповідних змін до Конституції (проголосовані 8 грудня 2004 р.) [3]. В результаті запроваджених змін з 1 січня 2006 року в Україні змінювалася форма державного правління з президентсько-парламентської республіки на парламентсько-президентську. 26 грудня 2004 р., внаслідок повторного голосування під час президентських виборів 2004 року, перемогу здобув В. Ющенко, отримавши 51,99% голосів проти 44,20% у його опонента В. Януковича [1].

Тобто, «Помаранчева революція» 2004 р., яка виникла як протест проти фальсифікації виборів і перемоги ставленика влади В. Януковича, шляхом використання адміністративного ресурсу – досягла своєї мети, хоча і ціною значних політичних поступок у частині послаблення інституції Президента України на користь парламенту.

Країни Балтії (Литва, Латвія і Естонія), після відновлення своєї незалежності у 1991 році, відобразили у своїх конституціях інститут президента, котрий має певні відмінності як між собою, так і з українським варіантом.

Так, у Литві на референдумі 25 жовтня 1992 р. було ухвалено Конституцію, котра набула чинності 2 листопада того ж року. У ній зазначається, що державна влада здійснюється Сеймом, Президентом і Урядом, Судом (стаття 5 Конституції Литовської Республіки) [13]. Відповідно у Литві діє всенародно обраний Президент, котрий, згідно зазначеної Конституції, є главою держави і її представником, а також виконує всі обов'язки, які передбачені у переліку його повноважень згідно Конституції та законів [13]. Президент Литви, за підтримки Сейму, призначає на посаду прем'єр-міністра, а також, за поданням останнього, затверджує і звільняє інших членів уряду. Як зазначають самі литовці, що у них *«система влади є компромісною – напівпрезидентська й напівпарламентська (все ж більше орієнтувалися на парламент-*

ське управління), бо запропоновану президентську форму влади не було схвалено» [11, с. 380].

З 25 листопада 1992 р. виконувачем обов'язків, а з 25 лютого 1993 року офіційно обраним першим президентом Литовської Республіки став Альгірдас Бразаускас, котрий знаходився на цій посаді п'ять років (до 25 лютого 1998 року). Вдруге А. Бразаускас відмовився висувати свою кандидатуру на цей високий пост і внаслідок перемоги на виборах 26 лютого 1998 року пост Президента Литви зайняв Валдас Адамкус. Останній у 2002 році повторно взяв участь у виборах, проте не отримав достатньої кількості голосів, а перемогу здобув його опонент Р. Паксасу, котрий у 2004 році був позбавлений цієї посади Сеймом через порушення ним присяги [11, с. 390].

У Латвійській Республіці президент обирається на чотири роки парламентом (Сеймом). Обраним вважається той кандидат, який отримав більшість голосів у парламенті (51 і більше зі 100 депутатів Сейму). Отже Латвія є парламентською республікою. Така форма правління була підтримана під час першого засідання парламенту п'ятого скликання 6 липня 1993 року, коли було ухвалено Конституцію Латвії (зразка ще 1922 р.). Згідно неї, Президент Латвії представляє державу на міжнародному рівні, призначає дипломатичних представників, підписує міжнародні договори, очолює збройні сили, володіє правом законодавчої ініціативи, може скликати і проводити позачергові засідання уряду, а також право ініціативи розпуску Сейму наслідком якого стає референдум [17].

В цілому, президент Латвії виконує переважно представницькі функції, які не тягнуть за собою вагомої політичної відповідальності. Попри це, Президент Латвійської Республіки наділений правами, які роблять його вагомою інституцією у разі появи політичної кризи у парламенті, що може бути пов'язаною з ухваленням суперечливих законів та постанов. Так, однією з вагомих функцій президента Латвії є обрання кандидата на посаду прем'єр-міністра, якому доручають сформувати склад уряду [10, 421–422].

7 липня 1993 р. Сеймом Латвії було обрано на посаду президента – Гунтіса Улманіса, який 8 липня склав присягу і приступив до виконання своїх обов'язків [19]. Парламент шостого скликання 18 червня 1996 року переобрав Г. Улманіса на посаду президента на наступний строк. Після закінчення перебування на посаді Г. Улманіса, 17 червня 1999 року Сейм обрав новим президентом Вайру Віке-Фрайбергу, котру переобрав на цій посаді 20 червня 2003 року [19].

Перші два президенти відновленої Латвії, незважаючи на обрання їх у парламенті (а не всенародно), довели, що інститут президента у цій державі є досить вагомим для збереження політичної стабільності країни, а також для формування іміджу країни на міжнародній арені [10, с. 421].

У Естонії посада президента закріплена також у Конституції держави, котра прийнята парламентом 28 червня 1992 року. Згідно Конституції Естонії Президент є главою держави та обирається парламентом (не менше 2/3 голосів зі 101 депутати), строком на п'ять років. У конституційних повноваженнях президента Естонії передбачено, що він скликає і відкриває перше засідання Рійгікоку (парламенту), представляє країну на міжнародній арені, призначає кандидата на посаду очільника уряду та інших членів уряду і звільняє їх, а також очолює державну оборону, призначає суддів (за поданням Державного суду) та інші [14].

5 жовтня 1992 року у парламенті було обрано першого Президента відновленої Республіки Естонії – Леннарта Мері. Після закінчення свого президентського строку Л. Мері було знову обрано і він перебував на цій посаді до 8 жовтня 2001 року. Новим президентом Естонії обрано Арнольда Рюйтеля, котрий виконував свої обов'язки до 9 жовтня 2006 р. [2, с. 111].

Висновки. Таким чином, становлення інституту президента в пострадянських країнах Балтії і України відбувалося з огляду на їх особливості політичної системи, а також історичного та культурного досвіду кожної з зазначених країн. Цей інститут, котрий існував у країнах Балтії ще у міжвоєнний період, був поновлений після відновлення їх незалежності на початку 90-х рр. ХХ ст. і був відображений у їх конституціях. Відмінність даного інституту в межах країн Балтії полягає у тому, що в Литві президент є всенародно обраним главою держави і має значні повноваження у питанні формування уряду, а також впливу на його політику. У Латвії і Естонії президент обирається у парламенті і є скоріше представником держави на міжнародній арені та не має вирішального впливу на уряд (як у Литві). Така модель правління у «Балтійських сестер» була визначена ще на початку 90-х років і зберігається й по тепер.

В Україні, на відміну від країн Балтії, посада президента як глави держави є новою в її історії. Так, процес становлення інституту президента в Україні проходив у декілька етапів. Перший етап, від запровадження посади президента у 1991 р., коли її очільник і парламент узгоджували основні «правила гри», до 1996 р. коли було остаточно це

врегульовано в ухваленій Конституції України. Другий етап, від чинності Основного Закону 1996 р. та діяльності президента відповідно до ухваленної консенсусної моделі правління, до 2004 року під час т. зв. «Помаранчевої революції» 2004 року. Наприкінці другого періоду під час революційних подій 2004 р. у середовищі політичної еліти був знайдений компроміс щодо зменшення повнова-

жень президента, зокрема у частині формування уряду, та, відповідно, збільшення ролі парламенту у державотворчих процесах.

В цілому, Україна, на відміну від своїх балтійських колег, пройшла довгий і «тернистий» шлях політико-правових трансформацій до парламентсько-президентської моделі правління, випробувавши на собі різні форми у не прості для неї часи.

Список літератури:

1. Вибори в незалежній Україні. Вісник ЦВК. 2012. № 3 (24). С. 74. URL: https://web.archive.org/web/20190214161535/https://cvk.gov.ua/visnyk/pdf/2012_3/visnik_st_18.pdf
2. Дахно І. Естонія. Історія країн світу: довідник. К., 2007. 814 с.
3. Закон України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року №2222. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2222-15#Text>
4. Закон України «Про правонаступництво України» від 12 вересня 1991 р. № 1543-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1543-12#Text>
5. Закон України Про внесення доповнень до Конституції (Основного Закону) України від 21 травня 1993 р. № 3224-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3224-12#Text>
6. Закон України Про внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) України від 14 лютого 1992 р. № 2113-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2113-12#Text>
7. Закон України Про внесення змін і доповнень до статей 104, 114-5 і 114-9 Конституції (Основного Закону) України від 27 жовтня 1992 р. № 2735-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2735-12#Text>
8. Закон УРСР «Про заснування поста Президента Української РСР і внесенням змін та доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР» від 5 липня 1991 р. № 1293-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1293-12#Text>
9. Закон УРСР Про Президента Української РСР від 5 липня 1991 р. № 1295-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1295-12#Text>
10. Історія Латвії ХХ ст. / Блейере Д. та ін. Рига: «Юмава», 2005. 500 с.
11. Історія Литви кожному / Бумблаускас А., Ейдинтас А., Кулакаускас А., Тамошайтис М. Київ: «Балтія-Друк», 2018. 423 с.
12. Конституційний Договір між Верховною Радою України Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України. 8 червня 1995 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1к/95-вр#Text>
13. Конституції Литовської Республіки від 2 листопада 1992 р. URL: https://www.lrs.lt/home/Konstitucija/Konstitucija_RU.htm
14. Конституція (Основний Закон) Естонської Республіки від 13 серпня 2015. URL: <https://www.juristaitab.ee/ru/zakonodatelstvo/konstituciya-osnovnoy-zakon-estonskoj-respubliki>
15. Постанова Верховної Ради Української РСР «Про проголошення незалежності України». 24 серпня 1991 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1427-12#Text>
16. Постанова Верховної Ради Української РСР про вибори президента Української РСР. 21 червня 1991 р. №1228-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1228-12#Text>
17. Сатверсме (Конституція) Латвійської Республіки. Редакція 8 липня 2014 р. URL: <https://www.inlatplus.lv/wp-content/>
18. Україна: політична історія. ХХ – початок ХХІ ст. Редрада: В.М. Литвин (голова) та ін. Редкол.: В.А. Смолій, Ю.А. Левенець (співголови) та ін. К.: Парламентське видавництво, 2007. 1028 с.
19. History of the Presidency. 11.03.2021. URL: <https://www.president.lv/en/history-presidency>

Voitenko Yu.M. ESTABLISHMENT OF THE PRESIDENTIAL INSTITUTE IN UKRAINE AND THE BALTIC COUNTRIES (1991–2004)

This article describes the historical stage of the establishment of the presidential institution in Ukraine and the Baltic states in the first period of their independence. The article reviews both the institution of the president itself and the statesman who held it in the specified countries. Given the different approaches to the status of the president in a specific country under study, each of them chose the one that corresponds to its values and historical features. During the formation of the institution of the president in the mentioned countries, it was established that they have a different way of electing him. The peculiarities of the influence of presidents on the executive power were also determined. It was revealed that the presidents in Ukraine and Lithuania are

popularly elected, while in Latvia and Estonia they are elected by the parliaments. The article shows that the presidents of Lithuania and Ukraine have the greatest institutional influence on the executive power in their countries, and the presidents of Latvia and Estonia have the least. The status and powers of the presidential institute were enshrined in the constitutions of the respective countries as early as the early 1990s. Since the Baltic countries in the interwar period already had the experience of the presidential vertical of power and partially relied on it, Ukraine first introduced this institution starting from the period of the declaration of its independence. The election of the first president at the same time as the national referendum on Ukraine's independence became quite symbolic in Ukraine. Since the Ukrainian version of the presidency was still unsettled in the post-Soviet period, the process of its formation and formation over time took more than one decade. Both in the period before the adoption of the Constitution of Ukraine in 1996, and after that, changes to its text were made mainly regarding the powers of the president. The political motive of such changes prevailed over the existing normative and value nature of the powers of the president enshrined in the Basic Law. In the Baltic states, the constitutional powers of the president did not undergo significant changes during the period under study. Therefore, the formation of the institution of the president in the Baltic states took place much faster and more efficiently than in the Ukrainian political and legal system, which was formed under the conditions of the course to build a democratic and legal state.

Key words: *president, parliament, constitution, law, elections.*

Волобуєв Є.В.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ АМЕРИКАНЦІВ ІРЛАНДСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ ЩОДО ВСТУПУ США У ПЕРШУ СВІТОВУ ВІЙНУ (1914–1917)

Як відомо, Перша світова війна стала першим глобальним конфліктом, у якому взяли участь практично всі провідні держави Старого світу. Проте, Новий світ, що був представлений найбільшою та найпотужнішою державою регіону, Сполученими Штатами Америки, довгий час займав нейтральну позицію у війні. США були сформовані емігрантами, переважно із європейських країн, де і відбувався основний театр бойових дій Великої війни. Залежно від сторони конфлікту та політичних обставин у тих чи інших державах, звідки походили нові американці, формувалися різноманітні погляди щодо можливого статусу США у Першій світовій війні.

Не стали виключенням й ірландські американці, які склали вагомий частку серед населення Сполучених Штатів Америки. Їхня історична батьківщина на той момент перебувала під контролем Британської імперії, яка була провідною країною в союзі держав Антанти. Залежно від свого відношення до цієї держави і формувалося своє бачення різних груп ірландських емігрантів щодо вступу їхньої нової батьківщини у війну.

Автором у даній статті позиція ірландської спільноти в Сполучених Штатах Америки щодо зазначеного питання аналізується окремо від офіційного державного курсу Вашингтону і акцент буде зроблений саме на окремій етнічній групі. У деяких аспектах позиція окремих етнічних ірландських етнічних спільнот була діаметрально протилежною офіційному курсу Сполучених Штатів Америки. У даній статті автор спробує знайти цьому причини та висвітлити основні аспекти проблеми.

Висвітлення цієї теми є важливим, оскільки ірландські американці становили вагомий частку населення США, окремі представники етнічної групи перебували на провідних ролях в американському соціумі та були задіяні в американському суспільно-політичному житті, виступаючи не тільки у ролі громадян США, але й також представників свого етносу. Автор намагається висвітлити різні погляди представників ірландського етносу у США щодо потенційного вступу їхньої нової батьківщини у Першу світову війну, а також продемонструвати еволюцію поглядів цієї етнічної групи щодо участі їхньої нової держави у цьому конфлікті.

Ключові слова: ірландські американці, Перша світова війна, Католицька церква, нейтралітет, Центральні держави, Антанта, незалежність Ірландії.

Постановка проблеми. Перша світова війна стала першим глобальним конфліктом у світовій історії. Особливе місце у цей період посідала молода держава – Сполучені Штати Америки. З початком ХХ століття та розгортанням Іспансько-американської війни Сполучені Штати Америки поступово відходять від Доктрини Монро та принципу ізоляціонізму в своїй зовнішній політиці та стають вагомим гравцем на міжнародній арені. Антанта та Центральні держави були зацікавлені в залученні США у війні на своїй стороні. Як відомо, до 1917 року Сполучені Штати Америки займали нейтральну позицію щодо участі у війні. В середині американського суспільства та політикуму, представники якого здебільшого були

нащадками емігрантів із Європи, точились дебати щодо доцільності вступу США у війну. Залежно від походження та історичного контексту розвитку того чи іншого етносу, який складав «пазл» американської нації, яка тоді активно формувалася, існували різні думки щодо участі США у справах Старого світу. Особливу роль відіграла позиція ірландських американців, які склали біля 19-ти відсотків тодішнього населення країни (19,8 млн осіб від 106 млн тодішньої загальної кількості населення США). Залежно від поглядів щодо місця їхньої історичної батьківщини у світовому політичному устрою, ірландці займали різні позиції щодо політики США та вступу у війну. Важливим є розгляд впливу ірландських амери-

канців на суспільно-політичну картину в США у роки Першої світової війни. Розгляд цієї проблеми є важливим, оскільки є важливим розуміння того, як певна етнічна група у тій чи іншій країні може впливати на прийняття доленосних рішень від яких залежатиме подальше її майбутнє. Це актуально і в сьогоденнішніх реаліях Російсько-української війни, коли етнічні групи можуть впливати на політичні рішення держав, у яких вони проживають.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З даної теми вийшла значна кількість публікацій у західних країнах, передусім у США. Автор статті намагався висвітлити основні роботи, які безпосередньо стосуються об'єкту та предмету дослідження.

Одним із перших історичних досліджень на цю тему є стаття Д. Еслінгера «American German and Irish Attitudes toward Neutrality, 1914–1917» («Ставлення американських німців та ірландців до Нейтральності, 1914–1917 рр.») (1967 р.). Автор зробив аналіз поглядів ірландських американців через призму періодичних видань, а також їхнього впливу на підтримку тієї чи іншої сторони у конфлікті.

Іншою не менш важливою працею є стаття Т.Роуланда «Irish-American Catholics and the Quest for Respectability in the Coming of the Great War, 1900–1917» («Ірландські американські католики і випробування на прихильність перед настанням Великої війни, 1900–1917 рр.») (1996 р.). У дослідженні детально висвітлена і проаналізована діяльність ірландських американських католицьких священників, позиція церкви в окремих персоналіях та на сторінках періодичних релігійних видань.

Інші аспекти цієї проблеми висвітлено у статті М. Кемпбелла «Emigrant Responses to War and Revolution, 1914–21: Irish Opinion in the United States and Australia» («Емігрантська відповідь на війну та революцію, 1914–1921: Думка ірландців Сполучених Штатів та Австралії») (2000 р.). Автор проаналізував позиції ірландських громадських організацій щодо вступу зазначених країн у Першу світову війну.

Впливу ірландців на американську політику та міжнародні відносини присвячена монографія Дж. Френча «Irish-American Identity, Memory and Americanism During the Eras of the Civil War and First World War» («Ідентичність, пам'ять та американізм ірландців протягом епохи Громадянської війни та Першої Світової») (2009 р.). Це праця комплексно висвітлює всю ірландську проблематику в США упродовж 60 років, автором

аналізується динаміка змін ірландської суспільної думки та окреслюється позиції ірландців в Сполучених Штатах Америки та їхнє місце в історії цієї держави.

Формування цілей статті. Метою статті є визначити основні погляди американської ірландської громадськості на питання вступу США у Першу світову війну та зовнішню політику. З'ясувати головні фактори формування поглядів американських ірландців на політику США у відношенні до Старого світу, визначити історичне та політичне підґрунтя. Простежити динаміку змін у поглядах американських ірландців на вступ США у Першу світову війну.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Коли в липні 1914 року в Європі розгорнувся конфлікт, який у сучасній історіографії відомий під назвою Перша світова війна або Велика війна, домінуючою ідеєю американського суспільства та політикуму лишався нейтралітет: збереження миру на західній стороні Атлантики та недопущення американських громадян на європейській театр бойових дій. Недопущення «втягнення» Сполучених Штатів Америки в Першу світову війну було викристалізовано як головна ціль зовнішньої політики адміністрації Вудро Вільсона. Першопочатково Вудро Вільсон закликав до неупередженого ставлення до всіх сторін конфлікту, заявляючи, що американці мають бути «об'єктивними не тільки в думках, але й у діях, повинні стримувати свої почуття, а також кожну угоду, яка може бути прийнята як віддання переваги одній стороні конфлікту перед іншою» [8, с. 552]. Проте це було малоімовірним сценарієм, оскільки існувала сильна англосаксонська традиція нації та їхня давня дружба із Францією, що було ключовим аспектом для американського суспільства та подальшої політики США у Великій війні. Багатонаціональність США робила країну вразливою до пропаганди різних держав-учасниць, у тому числі і з Центрального блоку. Не менш вирішальною була й історична пам'ять етносу щодо своєї батьківщини [1, с. 428].

Ірландське населення США, залежно від своїх політичних поглядів, відстоювало різні позиції щодо участі держави у конфлікті. Можна виділити три основні групи: 1) лояльні до країн Антанти; 2) ті, хто виступав за нейтралітет та продовження ізоляціоністської політики США; 3) групи, що були лояльні до Центральних держав.

Перша група виступала за вступ США у війну на стороні держав Антанти, зокрема на стороні Великої Британії. До неї відносились значна час-

тина ірландців, передусім особи, які підтримували проект гомруля для Ірландії, який перебував у процесі розробки британським парламентом та мав гарантувати автономні права для їхнього народу на історичній батьківщині [2, с. 202]. У свою чергу, виступаючи за розширення прав та самостійності Ірландії, американські ірландці могли піти на військову службу в британській армії на західному фронті та інших місцях. Вони покладали на це великі надії, не зважаючи на те, що британський уряд призупинив роботу над цим проектом із початком Великої війни [7, с. 40].

Однак, їхні позиції у перші роки Великої війни були доволі слабкими через офіційний нейтральний статус США. Більша частина американських ірландських громадських організацій, зокрема на Середньому Заході країни, офіційно підтримувала зв'язки з представниками поміркованих ірландських партій Великої Британії, зокрема з одним із їх лідерів Джоном Редмондом, який закликав усіх ірландців стати на сторону Британії аби добитися гомруля [3, с. 76–77; 4].

Друга і найбільш чисельна група – це прихильники нейтралітету. На цих позиціях стояли передусім представники Католицької церкви в США, значну частину пастви якої склали етнічні ірландці. Крім того, значна кількість церковних сановників також були етнічними ірландцями. Офіційною позицією католиків був нейтралітет. У багатьох тодішніх промовах священнослужителів та ірландській католицькій пресі затверджується позиція на користь невтручання США у справи Старого світу [1, с. 429–430]. Наприклад, видання “The Fortnightly Review” із Сент-Луїса стояло на позиціях нейтралітету і підкреслювало необхідність у підтримці потужності американської армії як гаранта цієї політики. На сторінках газети “Sacred Heart Review” містились заклики до утримання ірландців від зайняття позиції тих, чи інших країн, оскільки кожна держава була винна у конфлікті в однаковій мірі і розглядала втручання у Першу світову як «важкий гріх, оскільки це є переченням помислу Божому, і борони Господи, аби наше керівництво відхилилося від своєї політики збереження миру на американській землі» [2, с. 197]. Таким чином, католицька преса зайняла антивоєнну позицію, а також рішуче підтримувала ірландську католицьку справу.

Пересічні ірландці, які у переважній більшості були практикуючими католиками, дослухалися до закликів проповідників і підтримували цю позицію. Політика американського нейтралітету до того, як США вступили в Першу світову війну,

користувалася великою підтримкою серед ірландських американців. Ірландські католики, які тоді жили в Сполучених Штатах, не схвалювали дій США у напрямку підтримки економічних зв'язків із Британією. Ірландські американці наполегливо підтримували нейтральність у війні. Багато ірландських католиків, які емігрували до Сполучених Штатів, зробили це, щоб уникнути утисків з боку британського уряду. Кілька мільйонів переселенців із «Зеленого острова» вимушені були покинути свою історичну батьківщину, рятуючись від колоніальної та асиміляційної політики, а часто – і від матеріальних негараздів, зумовлених аграрним перенаселенням, засиллям англійських колоністів, які забирали найкращі землі для господарювання та монокультурністю господарств ірландських селян (часто головним та єдиним продуктом вирощування лишалась картопля). Останній чинник приводив місцевих ірландців до зубожіння, а часом – і до голоду, серед яким найбільшим в історії Великий голод 1845–1849 рр., який за різними даними забрав до 1,5 млн життів. Ще стільки ж змушені були податись за океан, передусім до США. Ірландці, тоді жили в Сполучених Штатах, знайшли нову батьківщину, проте багато хто продовжував служити справі отримання Ірландією самостійності та соборності. Вони не хотіли ставати всупереч політики американського уряду, але разом із тим вони не хотіли, аби США допомагали Британській імперії, який розглядався як гнобитель та історичний ворог ірландського народу, про якого ірландські американці плекали свою історичну пам'ять. Нейтральність ірландців викликала нерозуміння з боку американського політикуму та громадськості, яка традиційно відносилася до ірландців з недовірою [5, с. 4–5]. Ірландці вважали ж політику США недостатньо нейтральною через доброзичливість президента Вудро Вільсона до Британії. Вони жорстоко протестували проти політики «ізоляціонізму» Вільсона, оскільки вважали, що дана політика є лише тактичним зовнішньополітичним маневром, який спрямовував США все ближче до повноцінного союзу з Англією. Ірландські католики вважали, що якби Сполучені Штати Америки дійсно хотіли лишатися нейтральними, вони не повинні були проявляти фаворитизму у відношенні до Великої Британії та припинити постачати Британії військові матеріали та ресурси [5, с. 5].

Третя група була найменшою, проте найбільш активною у відстоюванні власної позиції – необхідності підтримки США Центральних держав. За цю ідею виступали прихильники ірландської само-

стійності, які вбачали у програві Британії та перемозі прогерманського блоку можливість до встановлення самостійності та відриву від метрополії. Головним чином, дана позиція підтримувалась ірландськими общинами штатів Східного узбережжя, зокрема ірландцями Нью-Йорку. Велика кількість громадсько-політичних діячів із числа ірландських американців підтримувала зв'язки із націоналістичними партіями на історичній батьківщині, передусім із «Шин Фейн» [5, с. 4–5]. На території Сполучених Штатів утворилась інша націоналістична ірландська партія – «Клан-Не-Гел», яка відстоювала позиції вступу США на боці Центральних держав та визнання права ірландського народу на власну державність. Головними особам и в організації виступали Джон Девой, Даніел Кохалан та Джеремі О'Лірі. Вони тісно співпрацювали з графом Йоганом фон Берном-Сторфом та капітаном Францом Фон Папеном з посольства Німеччини з метою підготовки заколоту в Ірландії [2, с. 208–209]. Своєю діяльністю вони підбурювали ірландських американців відвернутися від конституційної програми поміркованих ірландських партій та впливали на суспільну думку, поширюючи серед американських ірландців антибританські настрої. Початок Першої світової війни та вступ Великої Британії у війну на «захист бідної та маленької Бельгії» лідери ірландських общин США сприйняли як прояв лицемірства, оскільки в той час аналогічна за розмірами та віросповіданням Ірландія лишалась під колоніальним гнітом метрополії. Лідери ірландських общин вважали Британію головним розв'язувачем війни у Європі заради своїх комерційних інтересів і покладали надії на перемогу Німеччини як «визволительки поневолених імперіями ірландського, польського та фінського народів». Але у подальшому вони розчарувались у позиції блоку Центральних держав у цьому питанні [7, с. 41].

Прогерманську позицію займала і частина ірландського католицького духовенства, оскільки британська політика була направлена супроти ірландських католиків. Крім того, через значну кількість етнічних німців у керівництві Католицької церкви США, посилювались позиції на підтримку Центральних держав [1, с. 433]. Хоча серед ірландських священників осіб з такими поглядами була меншість, проте їх голоси серед американської громадськості звучали доволі гучно. Так, отець Тім Демпіс на зборах ірландської общини у Сент-Луїсі оголосив промову наступного змісту: «Слава Богу, Кайзер все ще живе! У мене є його

фотографія, що висить у власній кімнаті. Рік тому я поклав святий камінь йому на груди, на минулорічний день святого Патріка, і це принесло йому (Кайзеру) удачу з тих пір. Я бажаю Франції, Італії, Бельгії, Болгарії, Сербії та іншим країнам, які втягнуті у війну, вийти з неї аби Ірландія та Німеччина залишилися боротися з англійцями» [1, с. 448]. Редактор газети «Католицька Індіана» Джозеф О'Махоні виступав за об'єднання американських ірландців проти Великої Британії [2, с. 202].

За визначений період позиція американських ірландців щодо вступу США до війни змінювалась. Так, якщо на початку війни основною позицією лишався нейтралітет, то в наступні роки, через активну діяльність «Клан-Не-Гел» та інших організацій думка ірландців США схилялася до підтримки Центральних Держав. Найбільшого піку прогерманські позиції набули після придушення Пасхального повстання 1916 р. в Дубліні. Особливо криваве та жорстоке придушення британськими військами спротиву та страта кількох провідників налаштувала ірландських американців проти британської влади [6, с. 155]. Також цьому сприяла поступова зміна курсу тодішнім президентом Вудро Вільсоном від нейтралітету до підтримки Великої Британії. Неоднозначна позиція американського політика щодо весняних подій 1916 року в Ірландії призвела до підтримки більшістю ірландського електорату основного суперника Вільсона на президентських виборах 1916 року, республіканця Чарльза Евана Х'юза [2, с. 206]. Чинний президент Вільсон у напруженій боротьбі випередив кандидата від республіканців і залишився на другий термін. Лише із проголошенням права народів на самовизначення та вступом США у Першу світову війну, ірландці підтримали свою нову батьківщину, багато хто записався добровольцем у лави американської армії, відстоюючи права цієї держави [4]. Основною мотивацією американських ірландців було те, що вони воюють не на стороні Антанти, а на стороні Америки – своєї нової батьківщини, де вони лишалась ірландцями. Як зазначалось в одному із видань ірландських емігрантів: «Після того, як війна була оголошена, Ірландська Америка згуртувалася довкола Вільсона та на даний момент відмежувалася від серйозної критики того, чого він не зробив для права незалежності для Ірландії після Великоднього повстання 1916 року. Ірландські американські чоловіки підтримають Сполучені Штати, але не Велику Британію...» [6, с. 194].

Висновки. Отже, ірландці США стояли на різних позиціях щодо вступу США до війни. Одні виступали за невтручання Штатів у війну, інші – за вступ на стороні Антанти чи Центральних держав. Залежно від подій по обидва боки Атлантики змінювалось і відношення ірландців до статусу США у подіях Першої світової війни. За період 1914–1917 рр. простежувалась тенденція до зміни погляду ірландців від нейтральних до прогерманських. Проте, зі вступом США у Першу Світову війну у 1917 р. на боці Антанти та проголошенням Вудро Вільсоном права народів на самовизначення, ірландські американці проявили солідарність із рішенням американського керівництва і підтримали свою нову батьківщину. Хоча ірландські католики в Сполучених Штатах під-

тримували нейтралітет і протестували проти підтримки Великої Британії у Першій світовій війні, їхнє ставлення змінилось, коли Сполучені Штати вступили в війну. Також ірландці розчарувалися і політикою Кайзерівської Німеччини та її методами ведення війни. Протягом війни ірландці показали свій американський патріотичний дух, багато ірландських американців показали свою звитягу у війні. По закінченню війни, ірландці поновили свої заклики до незалежності до Республіки Ірландія під час мирних переговорів у Версалі, де, незважаючи на попередню декларацію прав народів на самовизначення президента Вудро Вільсона, боротьба ірландської нації за свободу ігнорувалась з боку Сполучених Штатів Америки.

Список літератури:

1. Rowland T.-J. Irish-American Catholics and the Quest for Respectability in the Coming of the Great War, 1900–1917. *Journal of American Ethnic History*, Vol. 15, No. 2, 1996. pp. 427–454.
2. Esslinger D.-R. American German and Irish Attitudes toward Neutrality, 1914–1917: A Study of Catholic Minorities. *The Catholic Historical Review*, Vol. 53, No. 2, 1967. pp. 194–216.
3. Campbell M. Emigrant Responses to War and Revolution, 1914–1921: Irish Opinion in the United States and Australia. *Irish Historical Studies*, Vol. 32, No. 125, 2000. pp. 75–92.
4. Keith J. British History in Depth: Ireland and World War One.” BBC News. BBC, Accessed 13 Mar. 2017 URL: https://www.bbc.co.uk/history/british/britain_wwone/ireland_wwone_01.shtml
5. French J. Irish-American Identity, Memory and Americanism During the Eras of the Civil War and First World War. Dissertation, Milwaukee, WI: Marquette University Press. Marquette University, 2009. 375 p.
6. Schmuhl R. Ireland’s Exiled Children: America and the Easter Rising Oxford University Press, 2016. 252 p.
7. Nieberg M.-S. I Want Citizen Clothes: Irish and German Americans Respond to War, 1914–1917. pp. 36–52.
8. Dennett T., Fuller J. V. Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. 1914 Supplement: The World War. Washington: Government Printing Office. 1928. 862 p.

Volobuiev Ye.V. THE EVOLUTION OF IRISH AMERICANS’ VIEWS ON THE US ENTRY INTO WORLD WAR I (1914–1917)

It is known that the First World War became the first global conflict to involve virtually all the leading states of the Old World. However, the New World in the face of the largest and most powerful state of the United States of America has long occupied a neutral position in the war. This country was formed by emigrants, mainly from European countries, where it was the main theater of the fighting of the time. Depending on the parties to the conflict and political circumstances in certain countries, from which the new Americans came from various views on the possible status of the United States in the First World War.

Irish Americans, who made up a significant share among the population of the United States, were no exception. Their historical homeland at that time was under the control of the British Empire, which was a leading country in the Union of the Entente countries. Depending on its attitude to this state, it was formed by its vision of different groups of Irish emigrants to enter their new homeland into the war.

The author of this article analyzes the position of the Irish community in the United States of America regarding the mentioned issue separately from the official state course of Washington, with a focus on a particular ethnic group and the evolution of views within this group. In some aspects, the position of individual ethnic Irish communities was diametrically opposed to the official course of the United States of America. In this article, the author will attempt to find the reasons for this and highlight the main aspects of the problem. The coverage of this topic is important because Irish Americans were a significant proportion of the US population, often played important roles in American society, and were involved in American socio-political life.

The main task is to highlight the different opinions of Irish Americans on the potential involvement of the United States in the First World War, as well as to demonstrate the evolution of their views regarding the participation of their country in this conflict.

Key words: Irish Americans, First World War, Catholic Church, Neutrality, Central Powers, Entente, Ireland Independence.

Гаврилишин П.М.

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

ДОПОМОГА БОГДАНА ГАВРИЛИШИНА АРГЕНТИНИ

У статті розкрито погляди та дії Богдана Гаврилишина щодо питання покращення ефективності аргентинського суспільства та можливості його покращення. Проаналізовані праці науковців, котрі в своїх дослідженнях торкалися даної теми. Описано умови, в яких викристалізувалися погляди проф. Богдана Гаврилишина стосовно вимірювання ефективності суспільств та методів її покращення. Дано короткий огляд його біографії. Подано бачення Богданом Гаврилишином минулого та тогочасної дійсності Аргентини.

Охарактеризовано його бачення ефективності аргентинського суспільства. Виокремлено фактори, що могли б позитивно повпливати на ефективність аргентинського соціуму. Підкреслено значення створення ефективної партійної системи для розвитку Аргентини. Розглянуто бачення Богданом Гаврилишином бажаного майбутнього устрою Аргентини. Детально розглянуто різні варіанти того, як надмірна концентрація влади в одних руках може детермінувати ефективність суспільства разом із внутрішньополітичним станом. Відзначено, що продюковані ним ідеї і досі потенційно є актуальними для Аргентини. Їх значення посилюється незавершеністю реформування держави Аргентина та перманентністю її політичних криз. Зауважено, що наслідком цього є висока корупція та постійна економічна криза, а тому і надалі існує виклик вироблення оптимальної моделі нового та ефективного аргентинського суспільства.

Відображено історичний контекст його громадської допомоги Аргентині в умовах її військового протистояння із Британією. Описано його поради, направлені на зміцнення державності Аргентини і її позицій у світі. Розглянуто дії Богдана Гаврилишина у ролі ситуативного радника аргентинських еліт. Описано специфіку аргентинської державності та формування її поліетнічного суспільства. Показано її відмінності та специфіку порівняно з деякими іншими країнами Америки. Розглянуто ймовірні варіанти подальшого майбутнього аргентинського суспільства згідно поглядів Богдана Гаврилишина. Проаналізовано універсальну для представників всіх суспільств Декларацію відповідальності людини та її потенційне широке поширення.

Ключові слова: Богдан Дмитрович Гаврилишин, ефективність, суспільство, Аргентина, трансформація.

Постановка проблеми. До непересічних представників української діаспори, без зайвого пафосу, належить і Богдан Гаврилишин (1926–2016) – український, канадський, швейцарський економіст, громадський діяч, меценат, член Римського клубу, іноземний член НАН України, президент Фонду Богдана Гаврилишина, громадянин Канади, почесний консул України в Швейцарії [4]. Займаючи посаду директора Центру навчання менеджменту в Женеві, за родом своєї діяльності він побував в значній кількості держав. Побачені відмінності між ними змусили його задуматися над тим, чому одні суспільства переконливо демонструють свою ефективність, а інші перебувають у заручниках стагнації. Продюковані ним ідеї стали цікавими для багатьох країн. Вони мають потенціал і досі, що актуалізується незавершеністю реформування ряду країн та пер-

манентністю їхніх політичних криз. Втім, були країни, що прагнули порад Богдана Гаврилишина і намагалися втілити їх в життя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особистість та наукові здобутки Богдана Дмитровича вивчалися рядом таких науковців як М. Голянич [13, с. 472–474], О. Геращенко [12, с. 116–120], його біографію досліджували Т. Гаврилишин і В. Гаврилишин [11, с. 208–214], В. Пуаєттон [14], зрештою він залишив свої спогади «Залишаюсь українцем», вперше надруковані в 2011 р. [6]. Обширне інтерв'ю у нього взяв дисидент Іван Дзюба, що було опубліковано в 1995 р. у вигляді окремої книги [1]. Нами вже піднімалося питання теорії ефективності суспільств у поглядах Богдана Гаврилишина [10], але без вагомого зосередження уваги на його спробах втілення її у практику. Одним з таких цікавих прикладів є його допомога Аргентині.

Джерельну базу дослідження складають науковий доробок, публікації, мемуари та інтерв'ю, залишені нам Богданом Гаврилишином.

Мета статті. Дослідити як представник української діаспори в Швейцарії Богдан Гаврилишин зумів вплинути на аргентинське суспільство та державу в період переходу влади від військових до цивільних, надаючи їм свою інтелектуальну допомогу на поч. 1980-х рр.

Виклад основного матеріалу дослідження. В час розгортання нової фази Холодної війни, у 1979 р. Богдан Гаврилишин виголошує доповідь Римському клубові під назвою «Дороговкази в майбутнє: До ефективних суспільств». На її основі видає книгу англійською мовою з аналогічною назвою, яку перекладають на понад десять інших мов. Розробляв у своїй книжці послідовний ряд показників ефективності суспільств, аналізуючи різні можливі шляхи до кращого майбутнього. Виділив прогностичний аспект, що допомагає визначити ймовірність здійснення запрограмованих змін, а в разі неможливості їхньої реалізації, хоча б передбачити найвірогідніші й найсприятливіші зміни [5, с. 15]. Використовуючи доопрацьовану ним нову методологію аналізу різних суспільств та зіставлення позитивних і негативних тенденцій, він передбачив «повний розпад Радянського Союзу як політичної реальності», що «частково було ініційовано декларацією про незалежність України» [5, с. 118, 132, 214]. Також Богдан Гаврилишин передбачив економічне зростання Індії, Китаю і Бразилії, непростий шлях самоідентифікації України. Але основну увагу він приділяє тому, що далеко не всі суспільства можуть стати ефективними, для цього необхідне дотримання цілої низки факторів [12, с. 116].

Богдан Гаврилишин зауважує у передмові до третього українського видання: «Що ж спонукало мене написати цю книгу, з яких джерел я черпав свої ідеї? Юні роки мої пройшли в умовах трьох різних політичних режимів: польського, радянського, німецького. В дорослому віці я жив у Канаді, найдовше – в Швейцарії. А останніх 20 років поділяв свій час між Швейцарією та Україною. В кожній з цих країн панувала своя ідеологія і всі вони перебували на різному рівні економічного розвитку. Певною мірою це нагадує життя в одній країні впродовж різних історичних періодів, наповнених низкою політичних, економічних і соціальних перетворень чи революцій. Живучи в таких умовах, можна виробити певне бачення переваг і недоліків різних систем, їхніх позитивних і негативних сторін, потенцій-

них можливостей та обмежень, ефективності або неефективності. Я здобув також різні освіти: інженерну, управлінську, економічну. Швидше випадково, ніж за власним вибором, я змінив кілька професій: лісоруба, дослідника в технічній сфері, менеджера, викладача, засновника і голови різних інституцій. Це урізноманітнювало пізнавальний досвід (теоретичний і практичний), дало змогу поставити себе на певну дистанцію від сьогодення й досягнути пізнавальну силу та обмеженість різноманітних наукових дисциплін. Особливо такий досвід, мабуть, поглиблює розуміння пов'язаності основних компонентів суспільного ладу, в якому стані вони тепер і якими шляхами могли б розвиватися в майбутньому» [5, с. 15].

В силу історичних обставин Богдан Гаврилишин зумів вплинути на долю Австралії та Аргентини. Остання тоді проходила дуже цікавий період своєї історії. В другій половині XIX – на початку XX ст. Аргентина була досить заможною країною навіть по світовим міркам. Буенос-Айрес називали Парижем Латинської Америки. Втім, з часів Великої депресії Аргентина так і не зуміла повністю оговтатись. Поширеність ідеології популізму сучасного світу найбільш чітко проявилася в Латинській Америці, де більшість партій, як лівого, так і правого спрямування, закладали її в основу своїх передвиборчих кампаній. Прийшовши до влади, вони майже завжди поєднували авторитаризм із заграванням з народними масами. Втім, їхня економічна політика зрештою сприяла ослабленню демократії, провокувала масовий вивіз капіталу до закордонних банків, дестабілізувала бізнес, вела до зниження іноземних інвестицій. До категорії політиків, що вміло використали невдоволеність мас економічним курсом влади, доречно відносити Хуана Домінго Перона [2, с. 111]. З його ім'ям пов'язаний перонізм – політична ідеологія в Аргентині, свого роду третій шлях розвитку, альтернатива тому, що пропагували США і СРСР. Згодом перонізм, що страждав надмірним популізмом, завершився військовим переворотом у березні 1976 р., внаслідок чого до влади прийшли очільники армії. Військова диктатура в свою чергу, попри деяку стабілізацію економіки, привела до значних порушень прав людини та репресій. Зрештою, військові почали задумуватися над тим, щоб передати владу цивільним. Саме Богдану Гаврилишину, завдяки його науковим напрацюванням, довелося виступити консультантом з цих питань для представників аргентинських еліт на поч. 1980-х рр.

Аргентину Богдан Гаврилишин відвідував три, за іншими даними чотири, рази [6, с. 202; 1, с. 91]. Першого разу це був досить короткий візит у 1979 р. по дорозі з Чилі. «Першою людиною, яку я зустрів, був чоловік швейцарського походження, котрий попередні кілька років був міністром економіки та фінансів. Аргентина не асимілювала іммігрантів різних рас, як це було в США. Там були швейцарські, англійські, німецькі та інші колонії. Швейцарець, про якого я згадував, був також видавцем тижневика німецькою мовою, розрахованого на швейцарську спільноту. Він справив на мене сильне враження. Чітко і конструктивно аналізував нещодавнє минуле Аргентини, її сучасний стан і особливо деякі проблеми та виклики, які стоять перед нею. Мене запросили провести один вечір за межами Буенос-Айреса в клубі Берлінгейм (Burlingame). Я не міг повірити своїм очам. У мене склалося враження, що я впав з місяця в англійський кантрі-клуб. Архітектура будівлі, представлені види спорту – все було виключно англійське, хоча, на превелике щастя, їжа була принаймні частково аргентинська. Я знав, що в Буенос-Айресі є пам'ятник Тараса Шевченкові, але було дивовижно побачити цей вражаючий монумент у центральній частині міста, в маленькому парку, і що найважливіше – дуже близько до пам'ятника Джорджа Вашингтона, про якого Тарас Шевченко писав у своїх поезіях. Я зустрівся з кількома людьми з української діаспори, котра на той час в Буенос-Айресі не була надто численною. Більшість українців виїхала до Аргентини ще до Першої світової війни, а деякі – до другої. Близько 300 000 з них мешкали в північній сільськогосподарській провінції Міссьйонес» [6, с. 203–204].

Другий візит до Аргентини відбувся у серпні 1981 р. На запрошення президента нафтової компанії «ЕССО Петролеос Аргентина» Богдан Гаврилишин приїхав прочитати десять лекцій. Вони познайомилися за кілька років до того, коли науковець читав лекції у Флориді 80 президентам компаній різних країн, що входять до складу «ЕССО», в основному із Центральної та Південної Америки. Саме у 1981 р. в Аргентині «ЕССО» святкувала 100-річний ювілей від дня заснування. На знак вдячності країні компанія заснувала новий невеличкий шпиталь і як другий подарунок, менш масштабний, вони оплатили 10 лекцій Богдана Гаврилишина у декількох містах, переважно в університетах [6, с. 205]. Як він сам згадує у своїх спогадах: «Причиною для другого стало наступне: оскільки відбувалася так звана Фолклендська

війна (для Аргентини то була Las Malvinas) між Великобританією і Аргентиною, для Аргентини неможливо було отримати право від видавництва «Пергамон Пресс» (Pergamon press) в Оксфорді на видання моєї книги «Дороговкази у майбутнє» іспанською мовою. Деякі професори прочитали мою книгу англійською, переклали її і зробили копії у великій кількості, а потім використовували як підручник, особливо на факультетах політології, економіки і, можливо, ще деяких інших. Як тільки приїхав до Буенос-Айреса, я усвідомив, що завдяки своїй книзі став досить відомим в академічних та політичних колах. Саме через це сім моїх лекцій були відкритими для громадян, а три виголошені виключно для командування армії, авіації і морського флоту. Мета зрозуміла: Аргентина на той час була під управлінням військової хунти. То була диктатура з обмеженням політичних прав людей і в усіх аспектах зовсім неефективна. Незадоволення населення зростало. Деякі з генералів стали замислюватися – чи не передати їм владу цивільним, однак вони вагались, бо не хотіли бачити «демократичну анархію». Завданням моїх лекцій було пояснити, що існує велика кількість систем управління, включаючи й побудовані на коаліції декількох партій, як, до прикладу, швейцарська пряма демократія з узгодженим прийняттям рішень на всіх рівнях політичної та адміністративної структури. У моїх лекціях була закладена ідея, що передача влади цивільним не обов'язково закінчиться «демократичною анархією». Запитання і дискусії після цих трьох лекцій носили делікатний характер. Речі мали стати зрозумілими, я їх не називав «поіменно». Через кілька місяців після мого візиту військова хунта оголосила, що восени відбудуться дострокові вибори. У мене не було впевненості, що це були прямі причини і наслідки, пов'язані з моїми лекціями, але очевидно дві речі збіглися не випадково» [6, с. 205].

В інтерв'ю дисиденту Івану Дзюбі Богдан Гаврилишин про цей досвід розповів наступне: «Другий раз мене попросили дати 10 доповідей, при чому в головних квартирах армії, авіації і флоту – тому, що офіцери відчували, що час військової хунти минув і треба передати владу цивільним. Я дав згоду, але для мене це було рівнозначно тому, як «входити до клітки із левами». Я вибрав тему: «Порівняння політичних систем». Після короткої доповіді розпочалася дискусія про систему в Аргентині, а саме про те, чи можна передати владу цивільним без того, щоб не переходити через «демократичний хаос». Аргентина –

це трагічний випадок країни, яка була дуже багата 80 років тому, але недавня політична система, а особливо часте вагання між політичним популізмом і жорстокими хунтами привели до занепаду. Я відчував майже жаль за неї, бо потенціал країни був величезний, а його не використовували. Під час дискусії офіцери розпитували мене про різні політичні системи, і я відчував, що цей момент був ідеальний через те, що як були питання, значить, були деякі вагання. Я подумав, що 6 місяців раніше мене би навіть не слухали, а за 6 місяців пізніше було б уже пізно говорити про те, як можна утворювати політичні коаліції, не давати владу будь-якій одній партії, як уникнути зайвих конфліктів. Я був під великим враженням від того, що я виступав перед людьми, які мали владу, підтримували досить жорстку систему в країні, і проповідував їм, ніби священик, як стати ягнятами і добровільно позбутися тої влади» [1, с. 91–92]. Рекомендації вченого не дали негайного і прямого ефекту, але принесли, хоча й повільно, свої плоди. Через три місяці хунта оголосила, що передає владу цивільному уряду, і що у вересні відбудуться президентські вибори [14, с. 102].

Але набагато важливішою була наступна подорож в Аргентину. Невдовзі після рішення про дострокові вибори з Богданом Гаврилишином зв'язався пан Коген, президент асоціації рекламодавців, із запрошенням повернутися до Аргентини. «Здавалося смішним для такої асоціації робити це, але газети і медіа значною мірою залежать від рекламних надходжень, тому асоціація була дуже впливовою групою. Я погодився за умови, що буду в Аргентині всього 48 годин. Ця третя подорож була найкоротша, але найцікавіша і, до певної міри, несподівана. 1983 року, коли я сів на літак в Ріо-де-Жанейро і прямував до Буенос-Айреса, там роздавали газети. Я не володію іспанською, але на першій сторінці, окрім назви газети і дати, великими літерами було написано ще два слова: «ПРИЇЇДЖАЄ ГАВРИЛИШИН». Я відчув, що мене піднесли до категорії американського євангеліста Біллі Гремма, який подорожував світом, навіртаючи людей до Бога і таким чином рятуючи їхні душі. Звучало, ніби я приїжджаю, щоб порятувати Аргентину. В Буенос-Айресі мене зустріли машиною біля літака і провели без паспортного контролю й митниці. Ще в зоні аеропорту в мене взяли інтерв'ю і через двадцять хвилин, поки ще був у машині, почув його по радіо. Організатори запланували мою відкриту лекцію для великої кількості людей із академічної, бізнесової та політичної еліти. В наступні два дні у головних арген-

тинських газетах вийшло шістнадцять статей про моє інтерв'ю на радіо та цю лекцію. Також було організовано одногодинні дебати з трьома лідерами політичних партій на тему бажаного політичного ладу в Аргентині» [6, с. 206]. Що цікаво, один із трьох – пан Ентелмен, юрист за покликанням, залишався в контакті з Богданом Гаврилишином майже двадцять років після цієї поїздки.

Науковець пригадує: «Місія, яку я мав виконати, полягала в тому, щоб переконати хунту, що «демократичного хаосу» не відбудеться, якщо трансформацію робити поступово. Я проводив семінари і розповідав про різні моделі цивільної влади, а також про етапи, через які треба пройти задля демократичної трансформації» [14, с. 102]. Під час свого перебування Богдан Гаврилишин намагався обґрунтувати необхідність конструктивних змін: «Я доводив, що ідеальним було б сформувати після виборів Уряд національної єдності, до складу якого увійшли б ключові партії. Величезною проблемою Аргентини упродовж багатьох років було те, що багатий клас не мав своєї політичної партії. Коли президент з лівого крила Перон був при владі й самовільно займався перерозподілом багатства, заможні люди звернулися по допомогу до військових, щоб ті взяли уряд у свої руки» [6, с. 206]. Після теледебатів ці троє людей за повної підтримки асоціації рекламодавців попросили вченого приїхати знову через кілька тижнів. Йому запропонували зустрітися з усіма кандидатами на посаду президента у безпечному місці й без преси та спробувати переконати їх сформувати Коаліційний уряд національної єдності. Втім, як зазначає Богдан Гаврилишин у своїх спогадах, це не можна було вирішити під час цієї зустрічі, тому що кандидати від різних партій вже були відомі, а кандидат від пероністів мав бути визначений лише на початку вересня 1983 р. На жаль, і, можливо, неумдро, він сказав, що не зможе приїхати у запропонований час, тому що вже дав обіцянку викладати на програмі для менеджерів вищої ланки ІВМ у їхній штаб-квартирі в Армонку, США. Одним із принципів Богдана Гаврилишина, яким він пишався, було: якщо дав обіцянку щось зробити чи десь бути, то обов'язково її виконати, не зважаючи на те, якими цікавими чи корисними можуть бути інші можливості. «У цьому конкретному випадку, можливо, мені вдалося б переконати кандидатів на посаду президента в Аргентині сформувати коаліційний уряд на національній єдності. Натомість я читав лекції для ІВМ – робив те, що й десятки разів до цього. Я зі співчуттям спостерігав за результатами

виборів у Аргентині й за тим, як розвивалися події потім. Як, напевно, всі знають, обраний президент був зовсім не ефективний, як і його послідовники – аж до недавніх часів. Мене втішало те, що, можливо, я допоміг військовій хунті передати владу цивільним і таким чином вплинув на подальші події. Така можливість дається не кожному. Мабуть, мені пощастило» [6, с. 206–207].

В тому ж інтерв'ю для Івана Дзюби, даному у липні 1992 р., він зауважив наступну цікаву річ: «В Україні я не маю такого почуття, що міг би вплинути на долю цілого народу. Тут я пробую дещо робити, намагаюсь бути активним учасником деяких важливих подій, допомагаю відкривати вікна і двері в світ, допомагаю іншим, але не п'янію від почуття «сили», як це було в Аргентині. То був справжній політичний роман» [1, с. 93].

Що цікаво, навіть на пенсії та вже в похилому віці науковець не полишав розробки теми покращення ефективності суспільств. Найбільше, природньо, він приділяв увагу Україні [7; 8; 9], втім писав і про Росію [9]. Варто уваги, що у 2014 р. Богдан Гаврилишин склав універсальну для громадян всіх країн Декларацію відповідальності людини. Вона складається з 15 пунктів. Вони стосуються законслухняності, чесності, бережного ставлення до довкілля та поваги до людини тощо. Науковець відобразив різні рівні відповідальності, які можуть стати дороговказами до більш демократичного, інклюзивного та ефективного суспільства з точки зору гуманістичних цінностей. У 2021 р. Верховною Радою в Україні встановлено День відповідальності людини, що святкується щороку 19 жовтня, в день народження Богдана Гаврилишина [10, с. 194–195].

Після відходу від влади військових для Аргентини стала притаманна так звана делегативна демократія. За Г. О'Доннеллом, вона базується на передумові, що перемога на президентських виборах дозволяє переможцеві керувати країною на власний розсуд, хоча його влада й обмежується певними конституційними положеннями, зокрема, терміном перебування при владі. Деле-

гативна демократія має чітко виражений мажоритарний характер: шляхом вільних, справедливих виборів вона формує більшість, яка дозволяє комусь протягом кількох років бути єдиним тлумачем національних інтересів. Після обрання президента виборцям належить стати пасивними спостерігачами дій президента [3, с. 93].

Висновки. На наш погляд, Богдан Гаврилишин належить до непересічних представників українського народу, який не лише на словах, а й на практиці сприяв розбудові української держави та суспільства. Грунтуючись на своєму багатому життєвому та професійному досвіді він розробив свою методику визначення ефективності суспільств. Це дало йому можливість давати відповідного роду рекомендації для різних держав з метою їхнього вдосконалення. Головною передумовою позитивних змін в економіці, політичній та сферах Аргентини він називав створення уряду національної єдності, до якого б увійшли представники найбільших політичних сил країни. В Австралії Богдан Гаврилишин був одним із медіаторів консенсусу між урядом, бізнесом та профспілками на початку 1980-х, що передувало значному економічному росту. Книга Богдана Дмитровича «Дороговкази в майбутнє» була популярною серед аргентинських професорів у часі правління військової хунти. Гаврилишина запросили для прочитання семи відкритих лекцій та трьох виключно для командування армії, авіації та морського флоту. У той час Аргентина була військовою диктатурою з обмеженням політичних прав людей та неефективною в багатьох сферах. Деякі з генералів стали замислюватися над тим, чи не передати владу цивільним. Тоді наростало незадоволення владою військових, і все більше з них почали задумуватися чи їм не передати владу цивільним. Метою лекцій Гаврилишина було розповісти про ефективні системи управління та про те, як їх можна досягнути. Вже через декілька місяців після його візиту військова хунта оголосила проведення дострокових виборів.

Список літератури:

1. Богдан Гаврилишин – Іван Дзюба. Діалог. Київ : Вид. Укр. Всесвіт. Координац. Ради та Респ. асоц. українознавців, 1995. 159 с. (Додаток до журналу «Сучасність» 1995. Січень, ч. 1).
2. Бредіхін А. Роль перонізму у громадсько-політичному житті Аргентини: теоретико-методологічний аспект. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2008. № 1. С. 110–115.
3. Бредіхін А., Зелінська М. Особливості трансформації політичної системи в Аргентині. *Політичний менеджмент*. 2009. № 3. С. 92–100.
4. Віднянський С.В. Гаврилишин Богдан Дмитрович. *Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник*. Випуск 5. Біографічна частина: А-М / Відп. ред. М.М. Варварцев. Київ : Інститут історії України НАН України, 2014. С. 88–89.

5. Гаврилишин Б. До ефективних суспільств: Дороговкази в майбутнє: доп. Римському Клубові. Вид. 3-тє, допов. Київ : Пульсари, 2009. 248 с.
6. Гаврилишин Б. Залишаює українцем: спогади. Київ : Пульсари, 2011. 288 с.
7. Гаврилишин Б. Українські дороговкази на роздоріжжях цивілізації. Сучасність. 2007. № 10. С. 58–64.
8. Гаврилишин Б. Україна: 20 минулих і 20 майбутніх років державотворення. Той, хто відродив Могилянку: зб. до 60-ліття В'ячеслава Брюховецького. Київ : Києво-Могилянська академія, 2007. С. 245–257.
9. Гаврилишин Б. Время глобализации: сценарии для Украины и России – угрозы и шансы. *Газета «День»*. № 66. 2001. URL: <https://day.kyiv.ua/ru/article/podrobnosti/vremya-globalizacii-scenarii-dlya-ukrainy-i-rossii-ugrozy-i-shansy>
10. Гаврилишин П., Дерещук Т. Ефективність суспільства у поглядах Богдана Гаврилишина. *Літонис Волині*. 2022. Вип. 27. С. 190–195.
11. Гаврилишин Т.Ю., Гаврилишин В.П. Коропець. Історія і спогади. Тернопіль : Воля, 2004. 240 с.
12. Геращенко О. Економіка ХХІ: країни, підприємства, людини / 2-ге вид., перероб. і допов. Харків : Фоліо, 2019. 313 с.
13. Голянич Михайло. Футурологія. Філософія майбуття : монографія. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2017. 540 с.
14. Пуастон В. Невтомний мандрівник Богдан Гаврилишин: біогр. / пер. з франц. І. Відлер. Записано Віржині Пуастон. Київ : «Славутич-Дельфін», 2015. 144 с.

Gavrylyshyn P.M. BOHDAN HAVRYLISHYN'S AID TO ARGENTINA

The article reveals the views and actions of Bohdan Gavrylyshyn regarding the issue of improving the efficiency of Argentine society and the possibility of its improvement. The works of scientists who touched on this topic in their research were analyzed. The conditions in which the views of Prof. Bohdan Havrylyshyn regarding the measurement of the efficiency of societies and methods of its improvement. A brief overview of his biography is given. Bohdan Gavrylyshyn's vision of the past and contemporary reality of Argentina is presented.

His vision of the effectiveness of Argentine society is characterized. The factors that could have a positive influence on the effectiveness of the Argentine society are highlighted. The importance of creating an effective party system for the development of Argentina is emphasized. Bohdan Gavrylyshyn's vision of the desired future of Argentina's system is considered. Various variants of how excessive concentration of power in one hand can determine the effectiveness of society together with the internal political state are considered in detail. It was noted that the ideas produced by him are still potentially relevant for Argentina. Their importance is enhanced by the incompleteness of the reform of the Argentine state and the permanence of its political crises. It is noted that the consequence of this is high corruption and a constant economic crisis, and therefore there is still a challenge to develop an optimal model of a new and effective Argentine society.

The historical context of his public assistance to Argentina during its military confrontation with Britain is reflected. His advice aimed at strengthening Argentina's statehood and its position in the world is described. The actions of Bohdan Gavrylyshyn as a situational adviser to the Argentine elites are considered. The specifics of the Argentine statehood and the formation of its multi-ethnic society are described. Its differences and specificity compared to some other American countries are shown. Probable options for the further future of Argentine society according to the views of Bohdan Gavrylyshyn are considered. The Declaration of Human Responsibility, which is universal for representatives of all societies and its potential wide spread, is analyzed.

Key words: Bohdan Dmytrovych Hawrylyshyn, efficiency, society, Argentina, transformation.

Гасанов Г.Н.

Институт истории имени А. Бакиханова Национальной академии наук Азербайджана

ИЗ ИСТОРИИ СЕФЕВИДО-ГРУЗИНСКИХ И АФШАРИДО-ГРУЗИНСКИХ ОТНОШЕНИЙ

У статті на основі деяких першоджерел розглядається низка питань взаємовідносин сефевідських та афшаридських государів та деяких правителів із грузинською та світською та церковною владою. Ряд відомостей, відображених у цих першоджерелах, дозволяє пролити світло на деякі дуже цікаві моменти історії Азербайджану та Грузії. В одному з фірманів сефевідський Шах Сефі (1629–1642), адресованому «на ім'я грузинського католикоса з виявленням благовістия за надсилання яструбів і вина» найвище дякує грузинського релігійного лідера за соколів та «едемське вино». На жаль, укладачам цей указ, датований 1641 роком, дійшов не в повному вигляді. До перших десятиліть XVIII століття сефевідські государі жваво цікавилися грузинськими справами, намагалися тримати цю країну під пильним контролем, призначати туди саме найвірніших своїх прихильників – підданих: як видно з одного фірмана сефевідського шаха Султана Хусейна (1694–1722) «про дозвіл різних уявлень у справах Грузії», сефевідський государ наділяв новопризначеного грузинським правителем Алігулі хана широкими повноваженнями. Він мав право наказувати грузинському католикосу та всім місцевим чиновникам, контролювати будівництво оборонних споруд тощо. У той же час Султан Хусейн відмовляв прохання Алікулі хана про те, що право призначення муазинів чотирьох мечетей тифліських були надані тифліському коменданту. За наказом шаха «справжній, справжній шиїт» Алікулі хан мав особисто керувати проведенням водопроводу від джерела біля підніжжя «фортечної гори» до Шахської мечеті в Тифлісі. У XVII та першій половині XVIII століття сефевідські та афшаридські правителі мали серйозну владу над не лише політичним, а й над релігійним життям Грузії. Зрозуміло, що в офіційних документах сефевідського та афшаридського палаців існує деяка і зарозумілість, і вихваляння влади, що тримають осіб. Але те, що затвердження новообраних католикосів перебувало в руках азербайджанських шахів, отримання католикосами зарплати з їхніх фінансових джерел, повне підпорядкування релігійних лідерів сефевідським і афшаридським намісникам у Грузії, негайне усунення католикосів з посади при найменшому прояві, майже необмежену владу над Грузією в аналізований період.

Ключові слова: Азербайджан, Кахетія, гуджар, сефевіди, афшариди, Надір шах, Тіфліс, католикос.

Введение. Как известно, Акты, собранные Кавказской Археографической Комиссией (в дальнейшем АКАК – авт.), состоящие из 12-и томов и 13 книг, изданные во второй половине XIX и начале XX веков, являются настоящей кладью по истории почти всех Кавказских народов и некоторых сопредельных стран. Хотя и основная часть документов и материалов, включенные в эти «Акты», относятся ко времени установления российской власти в этом мегарегионе, здесь немало ценнейших источников и по XVII и XVIII векам.

Изложение основного материала. В данном исследовании как раз речь пойдет о некоторых фирманах и других указах и распоряжениях азербайджанских правителей – сефевидов и афшаридов.

В одном из фирманов сефевидский Шах Сефи (1629–1642) [1, с. 463], адресованном «на имя гру-

зинского католикоса (скорее всего Захария – авт.) с изъявлением благовещения за присылку ястребов (скорее всего, соколей – авт.) и вина» высочайше благодарит грузинского религиозного лидера за соколей и «едемское вино». К сожалению, составителям этот указ, который датирован приблизительно 1641-м годом, дошел не в полном виде. Продолжение этого документа, который закреплен шахской печатью с надписью «раб восьми и четырех» (т.е. служители 12-ти шиитских имамов, непосредственных наследников последнего пророка и основателя Мухаммеда), была утеряна или со временем она уцелела [2, с. 69, док. 1].

Фирман другого сефевидского шаха Сулеймана (1667–1694) [1, с. 463] является изъявлением гнева сефевидского государя. Сулейман шах своим указом приказывает всему населению Гру-

зии подчиниться и почитать местного правителя (естественно, назначенного сефевидским государем – авт.) Назарали хану. Именно из-за того, что грузинский католикос по прибытии новоназначенного грузинского правителя Назарали хана в Грузию не посетил его и не высказал своего подчинения, был «отречен» от должности религиозного руководителя Грузии и на его место сефевидским шахом был назначен новый священнослужитель – «Иоанн, которому быть в этом звании с первых трех месяцев Рыбьяго года, и повелеваем всем повиноваться ему и не выходить из его приказаний и советов» [3, с. 69, док. 2].

Некоторые включенные в I том АКАКов свидетельствуют, что вплоть до первых десятилетий XVIII века сефевидские государи живо интересовались грузинскими делами, старались держать эту страну под пристальным контролем, назначать туда именно самых верных своих сторонников – подданных: как видно из одного из фирманов сефевидского шаха Султана Хусейна (1694–1722) «о разрешении разных представлений по делам Грузии» от месяца зилхидды 1126 года хиджры (≈ 1714 года от р.х.) [4], сефевидский государь наделял новоназначенного грузинским правителем Алигули хана широкими полномочиями. Он имел права приказывать грузинскому католикосу и всем местным чиновникам, контролировать строительство оборонных сооружений и т.д. В то же время Султан Хусейн отказывал просьбу Аликули хана о том, что право назначения муадзинов четырех тифлиссских мечетей были предоставлены тифлисскому калбалеи – коменданту. В этот период тифлиссским крепостным комендантом являлся минбаша (тысячник – авт.) Халил бей. По приказу шаха «настоящий, истинный шиит» Аликули хан должен был лично руководить проведением водопровода от источника у подножия «крепостной горы» до Шахской мечети в Тифлисе.

Грузинские дела особенно сильно занимали Сефевидское государство и при последнем сефевидском шахе. Но в этот период этими делами непосредственно руководил уже Надир Афшар. Он еще до вступления на шахский трон в 1736 году значительное внимание уделял «грузинским делам». В ходе надировской освободительной войны против османов в 1734 году в своем особом фирмане на имя грузинского католикоса сообщал, что «высочайшее повеление отдано Высокопреосвященному, высокостепенному христианину, избранному и неподобному между христианами католикосу да будет ведомо, что высокостепенного Асламаз-хана мы назначили

главнокомандующим в Грузии, для блокады тифлиссской крепости, и для наказания мятежников, которого и отправили с вспомогательным войском, а потому я уверен, что ваше высокостепенство тоже не оставите собрать своих людей и явиться к нему и по совету его действовать для пользы службы нашей и для исполнения возложенных на него поручений и тем доказать свою преданность и приверженность перед поверенными нашими, за что, Бог даст, вы удостоитесь беспредельной нашей милости и безграничного благоволения. Всякое же желание и просьбы ваши, с полною надеждою, можете всегда доводить до моего доклада.

Месяц джемади эс-сани 1147 года хиджры (1734)».

И печать Надир хана Афшара: «Нет героя кроме Алиа,* нет меча кроме Зюльфикара,** я сем редкость (т.е. Надир – авт.) неки по милости Бога; раб восьми и четырех»*** [5].

В этом документе «невооруженным глазом» можно видеть и самонадеянность талантливейшего полководца, которому за короткий срок удалось не только восстановить территориальную целостность угасающего Сефевидского государства, но и основать и создать величайшую империю, пределы которой простирались от Малой Азии до Индии, от Кавказа и Мавераннахра до Индийского океана. Одновременно Надир хан – регент последнего сефевидского шаха – малолетнего Шах Аббаса III и главнокомандующий сефевидскими армиями не прочь был и обещать вместе с палкой и «булочки».

Очень интересен и другой фирман Надир хана, отданный на имя грузинского католикоса «о мерах к наказанию джарцев и тавлинцев и завоеванию Тифлиссской крепости, занятой бунтовщиками» [6].

В этом фирмане Надир хан Афшар сообщает католикосу, что он получил его просьбу и «узнав содержание оной», ныне уведомлял его, «что я повелел его высокостепенствам: марагинскому Али-Кули-хану, беглербеку Мустафа-хану, и Мамед-Кули хану, беглербеку Эриванскому, ... чтобы они взяв с собой около 2000 человек войска, переправились ... на помощь Наджаф-султану Карачорлинскому, для наказания джарцев и тав-

* Али – двоюродный брат и зять пророка Мухаммеда, и четвертый, последний правоверный халиф (656-661); первый шиитский имам.

** – Мечь Алиа со спаренным лезвием.

*** – т.е. 12-и шиитских имамов.

линцев; оттуда возвратились бы к ... Асламышхану, Тифлисскому и Гурджистанскому (т.е. Грузинскому – авт.) сердарю, и завоевав тифлискую крепости, наказали противников.

Написано 29 декабря 1147 г.» (1734 г. от р.х.) [6].

Этот фирман был издан в тот период, когда Надир уверенно шел к своей цели: выдворить всех своих противников из Кавказа и стать единоличным государем и этого края. Надо признаться, что это ему удалось реализовать. Именно в 1734–1735 году весь Южный Кавказ – территория и Грузии и Северного Азербайджана были под полным контролем Надир хана Афшара.

По другому фирману от месяца раби-эл-сани 1155 года хиджры (1742 г. р.х.) объявлялось, что «наместник Кахетии (вали) Теймураз-хан, совокупно с Карталинским и Кахетинским духовенством, князьями, довели до священного моего (Надир-шаха – авт.) сведения, что бывший католикос их скончался, и они по завещанию его, избрав на это место высокопреосвященного Николаза, просят об утверждении его. Согласно таковому посланию их, утверждая Николаза в сане католикоса Грузии, с начала сего Собачего года, назначаю ему, по примеру прежних католикосов, жалования 1000 монет надирских ...» [7]. Затем Надир шах повелевал всем в Грузии признать Николаза католикосом всей Грузии; а беглярбеку и «всему народу Грузии» было приказано «исполнять сей указ и хранить к нему (Николазу – авт.) должное уважение» [7].

Уже через два года, в «месяц реджеб 1157 года хиджры» (1744 г. р.х.) Надир шах на место умершего Николаза назначает нового католикоса Грузии, на этот раз «пресвященного Антония», по просьбе «наместника Грузии и Карталинии» Теймураза хана, местных сановников и населения. Из этого формулярного указа узнаем, что Антоний являлся «племянником по сестре его высочества (скончавшегося прежнего католикоса – авт.), который по познаниям всех догматов христианской религии и по первенству между духовенством, все довольны и благодарны, просят за него ходатайство» [7]. «... почему согласно просьбе ... возводя преосвященного Антония, с первой половины сего мышинного года в сан католикоса,

назначил я ему ... ежегодно по 1000 монет надирских, которые и предоставляю ему получить на свое приличное содержание от тамошних главноначальствующих лиц ...» [7].

По примечаниям составителей АКАКов, становится известным, что Антоний I «сделан католикосом в 1745 г. ..., был изгнан в 1755 г. и отправился в Россию, где был назначен архиепископом Владимирским и Испереполским (?! – авт.), возвратился в Грузию в 1764 г; умер 19 марта 1790 г. и погребен в Мсхете» [7, с. 74].

Как видно до конца своего правления Надир шах Афшар имел полную власть над Грузией. Даже после его убийства в 1747 г. многочисленные претенденты на его трон также стремились проложить его грузинскую политику. Например, Аслан шах сразу же в 1747 г. как-бы заново «перетверждал» вышеупомянутого Антония в сан католикоса с довольствием в 50 тебризских тюменов в год (1 тебр. тюмен = 3 росс. сер. руб.) [8]. А через год один из многочисленных «шахов» – Шах Ибрагим (брат Адил шаха (Алигули шаха – авт.), которого он взял в плен и ослепил; совершив это злодейство, Ибрагим объявил себя шахом, но владычество его еще менее продолжительно, он был убит в том же 1748 году – составители) также подписал особый фирман на имя католикоса Антония, о пожаловании ему одежды и ризы [9].

Выводы. Как видно из вышеприведенных документов в XVII и первой половине XVIII века сефевидские и афшаридские правители имели серьезную власть над не только политической, но и над религиозной жизнью Грузии. Понятно, что в официальных документах сефевидского и афшаридского дворцов существует некоторое и высокомерие, и бахвальство властителей особ. Но то, что утверждение новоизбранных католикосов находилось в руках азербайджанских шахов, получение католикосами зарплаты из их финансовых источников, полное подчинение религиозных лидеров сефевидским и афшаридским наместникам в Грузии, немедленное отстранение католикосов от должности при малейшем проявлении самоволия, доказывают, что сефевидский и афшаридский дворцы имели почти неограниченную власть над Грузией в рассматриваемый период.

Список литературы:

1. Azərbaycan tarixi ən qədim zamanlardan bu günə kimi. 3-cü cild. B., 2007. s. 563.
2. АКАК, т. I, с. 69, док. 1. Фирман Шаха Сефи на имя Грузинского католикоса с изъяснением благожеления за присылку ястребов и вина.
3. АКАК, т. I, с. 69, док. 2. Фирман Шаха Сулеймана об отрешении католикоса за непочтительность и о назначении на его место другого лица.

4. АКАК, т. I, сс. 70–71, док. 3. Фирман Шаха Султана Хусейна о разрешении разных представлений по делам Грузии.

5. АКАК, т. I, сс. 72–73, док. 6. Фирман Надир Хана* о назначении нового главнокомандующего в Грузии и об отправлении войск для блокады Тифлисской крепости.

6. АКАК, т. I, с. 73, док. 7. Фирман Надир хана на имя Грузинского католикоса, о мерах к наказанию джарцев и тавлинцев и завоеванию Тифлисской крепости, занятой бунтовщиками.

7. АКАК, т. I, с. 74, док. 9. Фирман Надир шаха на имя пресвященного Антония о возведении его в сан католикоса Грузии.

8. АКАК, т. I, с. 75, док. 10. Фирман Аслан-шаха об утверждении Антония в сан католикоса Грузии.

9. АКАК, т. I, с. 75, док. 11. Фирман Шах-Ибрагима на имя католикоса Антония, о помиловании ему одежды и ризы.

Hasanov H.N. FROM THE HISTORY OF SAFEVID-GEORGIAN AND AFSHARID-GEORGIAN RELATIONS

The article, on the basis of some primary sources, discusses a number of issues of the relationship between the Safavid and Afsharid sovereigns and some rulers with the Georgian and secular and church authorities. A number of information reflected in these primary sources makes it possible to shed light on some very interesting moments in the history of Azerbaijan and Georgia. In one of the firmans, the Safavid Shah Sefi (1629–1642), addressed “to the name of the Georgian Catholicos with an expression of blessing for sending hawks and wine”, expresses gratitude to the Georgian religious leader for falcons and “Eden wine”. Unfortunately, this decree, dated 1641, did not reach the compilers in full. Until the first decades of the 18th century, the Safavid sovereigns were keenly interested in Georgian affairs, tried to keep this country under close control, to appoint there their most loyal supporters – subjects: As can be seen from one firman of the Safavid Shah Sultan Hussein (1694–1722) “on the resolution of various ideas on the affairs of Georgia”, the Safavid sovereign endowed the newly appointed Georgian ruler Aliguli Khan with wide powers. He had the right to order the Georgian Catholicos and all local officials, to control the construction of defense structures, etc. At the same time, Sultan Hussein refused Alikuli Khan’s request that the right to appoint muazzins of four Tiflis mosques be granted to the Tiflis commandant. By order of the Shah, the “real, true Shiite” Alikuli Khan had to personally supervise the construction of a water supply from a source at the foot of the “fortified mountain” to the Shah Mosque in Tiflis. In the 17th and first half of the 18th centuries, the Safavid and Afsharid rulers had serious power over not only the political, but also the religious life of Georgia. It is clear that in the official documents of the Safavid and Afsharid palaces there is some arrogance and bragging of those in power. But the fact that the approval of the newly elected Catholicoses was in the hands of the Azerbaijani shahs, the receipt by the Catholicoses of salaries from their financial sources, the complete subordination of religious leaders to the Safavid and Afsharid governors in Georgia, the immediate removal of the Catholicoses from office at the slightest manifestation of self-will, prove that the Safavid and Afsharid palaces had almost unlimited power over Georgia during the period under review.

Key words: Azerbaijan, Kakheti, Gujar, Safavids, Afsharids, Nadir Shah, Tiflis, Catholicos.

* Составители этого тома АКАКов почему-то уже в 1734 году Надир называли «шахом», хотя он возсел на шахский трон только в 1736 году – авт.

Данилюк І.В.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

СВЯТИЙ ПРЕСТОЛ І ВАТИКАН: ОСОБЛИВОСТІ МІЖНАРОДНОЇ ПРАВОСУБ'ЄКТНОСТІ

У статті досліджуються особливості міжнародної правосуб'єктності Святого Престолу й Ватикану. Зауважено, що Святий Престол й Ватикан в міжнародній системі права трактуються як самодостатні суб'єкти міжнародних відносин. Як Святий Престол, так і Ватикан вступають в міжнародні відносини з метою якомога ширшого представництва Католицької церкви на міжнародній арені.

Відзначено, що Святий Престол виступає урядом Католицької церкви на міжнародній арені й представником Католицької церкви у відносинах із незалежними державами й міжнародними організаціями. Натомість, Ватикан утворилося, як незалежна держава у результаті Латеранської угоди 1929 року між Святим Престолом та Італією. У статті обґрунтовано, що і Святий Престол, і Ватикан вступають в дипломатичні контакти задля забезпечення представництва Католицької церкви на міжнародній арені. Подано випадки коли в дипломатичні контакти вступає Святий Престол, а коли Ватикан.

Автор зауважує й те, що ватиканська дипломатія є однією із найстаріших й «неперервних» дипломатій світу, а особливості духовної влади Святого Престолу на міжнародній арені є унікальними. В силу особливостей духовної влади Святого Престолу та його історичного минулого міжнародна спільнота визнає правоздатність і правосуб'єктність Святого Престолу. Ватикан було засновано для забезпечення політичної й незалежності Святого Престолу, проте як суб'єкт міжнародного права Ватикан може вступати і вступає у міжнародні відносини для якомога ширшого представництва Католицької церкви на міжнародній арені.

В статті здійснено аналіз особливостей взаємозв'язку Святого Престолу, Ватикану й Католицької церкви. А також подано аналіз особливостей понятійно-категоріального апарату «ватиканської дипломатії».

Ключові слова: Святий Престол, Апостольський Престол, Ватикан, ватиканська дипломатія, Католицька церква, міжнародні відносини, дипломатія.

Постановка проблеми: при дослідженні міжнародної діяльності Святого Престолу науковці часто використовують поняття «Ватикан», як синонім терміну «Святий Престол». Хоча в міжнародному праві Святий Престол й Ватикан (місто-держава Ватикан¹) є двома різними інституціями очолюваними Римським Понтифіком.

Досліджуючи міжнародну діяльність Святого Престолу можна констатувати про наявність різного трактування взаємозв'язку між інституціями Святого Престолу, міста-держави Ватикан та Католицької церкви, з однієї сторони; та нерозуміння взаємозв'язку й відмінностей між цими інституціями, з іншої сторони. Ця проблема є характерною для пострадянської історіографії, де ототожнюються поняття Святого Престолу та міста-держави Ватикан, що, з наукової точки зору, не зовсім правильно.

¹ Місто-держава Ватикан (лат. *Status Civitatis Vaticanae*, іт. *Stato della Città del Vaticano*) – це офіційна назва Ватикану.

Тому мета цієї статті дослідити особливості правосуб'єктності Святого Престолу й Ватикану на міжнародній арені, а також особливостей взаємозв'язку Святого Престолу, Ватикану й Католицької церкви у контексті їх міжнародної правоздатності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій: У сучасній історіографії існує чимало наукових досліджень та науково-популярних публікацій, присвячених дипломатичній діяльності Святого Престолу й Ватикану на міжнародній арені. Тематика «ватиканської дипломатії» завжди притягувала увагу як науковців, так і публіцистів.

Варто зазначити, що західна історіографія має більш поглиблені напрацювання щодо дипломатичної діяльності Святого Престолу й міста-держави Ватикан. Серед зарубіжних науковців варто виділити: Р. Араухо [12], Л. Кейхіл [14], Р. Грехем [19], Р. Дженнінгс [20], П. Кент [21], Г. Лайоло [22], Р. Макдональд [23], Ф. Міллер [25], Дж. Морс [25], Дж. Трой [33].

За період незалежності в українській історіографії було опубліковано наукові праці, присвячені дипломатичній діяльності Святого Престолу, а саме: А. Гев'юк [1], М. Етерович [4], В. Козлов [7], М. Отрош [10], В. Мельник [8; 9], Р. Мельник [24], І. Данилюк [3, 17] та ін.

Виклад основного матеріалу: дослідження відмінностей між інституціями Святого Престолу й Ватикану варто розпочати із визначення, що собою являє Святий Престол та Ватикан:

Святий Престол, який ще називають Апостольським Престолом [15, к. 331] – є «вищим органом Вселенської Католицької церкви» [92, с. 300] й представником Католицької церкви на міжнародній арені. Саме Святий Престол виступає суб'єктом міжнародного права, й від імені Католицької церкви вступає в дипломатичні контакти із суверенними державами та міжнародними організаціям. Статус Святого Престолу в міжнародному праві обумовлений особливостями історичного минулого Апостольського Престолу та духовними витоками влади, що зумовило визнання Святого Престолу повноправним суб'єктом на міжнародній арені [3, с. 14]. У міжнародній системі права Святий Престол трактується як *persona sui juris*, тобто суб'єкт міжнародних відносин «свого права» та має особливий статус *persona sui generis*, іншими словами суб'єкт який не має прецедентів у міжнародному праві [3, с. 57]. В силу чого науковці визначають Святий Престол, як унікальний, незалежний та суверенний суб'єкт міжнародних відносин [17, с. 537], що представляє Католицьку церкву в дипломатичних контактах із суверенними державами й державними утвореннями [2].

Натомість, місто-держава Ватикан – це державне утворення, що виникло у 11 лютого 1929 року внаслідок укладання Латеранських угод між Святим Престолом та королівством Італія. Латеранські угоди примирили Італію й Католицьку та розв'язали так зване Римське питання², яке постало після завоювання Папської Держави³

² Римське питання (іт. *La Questione romana*) – політичне протистояння між італійським урядом та Святим Престолом, що тривало з 1861 по 1929 рр. й загострилось із 1870 року у зв'язку із захопленням італійським королівством Папської держави і проголошення Риму столицею Італії. В знак протесту Римський Понтифік оголосив себе «в'язнем Ватикану» та не визнав легітимним італійське завоювання Риму [3, с. 28].

³ Папська Держава існувала з 756 р. до 1870 р. та територіально охоплювала більшу частину центральної Італії. У 1870 році, в результаті італійського завоювання, Папська Держава припинила своє існування. Іноді в літературі, плутають місто-державу Ватикан і сам Святий Престол з Папською Державою. Проте ні місто-держава Ватикан, ні Святий

Італійським королівством у 1870 році. За умовами Латеранського договору Святий Престол визнавав Рим столицею королівства Італія, а італійський уряд гарантував політичний і територіальний суверенітет Католицької церкви через суверенітет міста-держави Ватикан [3, с. 28-29]. Тобто, місто-держава Ватикан забезпечує територіальний суверенітет Святого Престолу та Католицької церкви [19, с. 201].

Особливості взаємовідносин між Святим Престолом й Ватиканом: Хоча обидві назви, «Ватикан» і «Святий Престол», часто використовуються так, ніби вони були рівнозначними, перша стосується міста та його території, а друга – установи, яка є «вищим керівним органом Католицької церкви» [29, с. 300] та представляє Католицьку церкву на міжнародній арені [16, п. 444]. Тобто, у контексті міжнародного права Святий Престол та Ватикан є двома різними юридичними особами, кожна з яких має міжнародну юридичну силу.

У Ватикані знаходиться керівний апарат Святого Престолу – Римська Курія⁴ [33]. Окрім власної території, Ватикан має усі атрибути державності: держані символи, конституцію [18] і закони, банк, армію (папську гвардію), а також за необхідності вступає у дипломатичні відносини [8; 9]. Так, у випадках, коли Святий Престол не може бути представником Католицької церкви, Папа використовує юридичну особу міста-держави Ватикан для укладання договорів та угод з міжнародними суб'єктами, які потребують наявності території. Наприклад, місто-держава Ватикан, а не Свя-

Престол не є Папською Державою. Святий Престол – це уряд Католицької церкви! А Ватикан – це держава, що виникла у 1929 році у результаті підписання Латеранських угод. Деякі західні історики схильний називати місто-державу Ватикан продовжувачем Папської Держави, однак з юридичної точки зору дане припущення є не правильним. Адже місто-держава Ватикан виникла в результаті угоди між урядом Італії та Святим Престолом, як нова держава, без апеляції до Папської Держави [28].

⁴ Римська Курія (іт. *Curia romana*) – це набір керівних органів, які складають адміністративний апарат Святого Престолу. Папа використовує Курію і через Курію вирішує церковні питання, тому Курія виконує свою роботу від імені і під керівництвом Верховного Понтифіка, для належного функціонування Католицької церкви та досягнення її цілей [15, к. 360]. Римська Курія складається з групи інституцій, загально названих дикастеріями, серед яких є Державний Секретаріат, Конгрегації, Суди та Папські Ради. Римська курія має функцію допомагати Папі в його управлінні універсальною Церквою та окремих церков; Проте вона не має конкретної пастирської місії для Римської єпархії, тому для духовних потреб єпархії є вікаріат Риму, перед яким стоїть кардинал-вікарій, який керує італійською територією цієї єпархії з приналежною владою Верховного Понтифіка. Для конкретної території міста Ватикан у межах тієї ж єпархії існує ще одна вікарія, очолювана ще одним вікаріатом, глава якого є віце-генералом Ватикану [30].

тий Престол, представляє Католицьку церкву у Всесвітньому поштовому союзі, Міжнародному союзі електрозв'язку, Міжнародній раді зернових, Міжнародній організації супутникового зв'язку, Європейській супутниковій телекомунікаційній організації, Європейській конференції адміністрації пошти та електрозв'язку, Міжнародному інституті адміністративних наук, Інтерполі [11]. Таке подвійне представництво, Святого Престолу й міста-держави Ватикан, використовується у різних комбінаціях для забезпечення якомога ширшого представництва Католицької церкви на міжнародній арені [3].

Водночас важливо розуміти, що Святий Престол – це не держава в традиційному розумінні, (адже Святий Престол – це не місто-держава Ватикан) Святий Престол не володіє конкретною територією, і отож, не обмежується певною територією, а є глобальною інституцією. А влада Святого Престолу, відповідно до Кодексу канонічного права Католицької церкви, має божественне походження: «Апостольський Престол має характер моральної особи за самим божественним установленням» [15, к. 113 § 1]. Це визначення закріплює позицію католицької доктрини, згідно з якою Святий Престол на міжнародній арені є «моральною особою», натхненною Богом для «духовного призначення» [15, к. 113]

Для обґрунтування своєї дипломатичної діяльності на міжнародній арені Святим Престолом було розроблено концепцію «духовного суверенітету» [16, п. 444]. Варто зауважити, що духовний суверенітет Святого Престолу характеризується такими ж атрибутами, що й світський: незалежність від інших суб'єктів, необмеженість та неподільність влади, і, звичайно ж, безперешкодне здійснення своєї юрисдикції [10, с. 84–91]. Крім того, Святий Престол володіє «світським суверенітетом», тобто владою над містом-державою Ватикан. Проте саме «духовний суверенітет» є першоосновою правоздатності Апостольського Престолу [3, с. 56].

Слід враховувати і те, що Святий Престол представляє Вселенську Католицьку церкву, тобто його територія виходить за межі міста-держави Ватикан [14, с. 1]. Саме Святий Престол встановлює дипломатичні відносини з державами, а іноземні посольства акредитовані саме при Святому Престолі, а не при Ватикані [10, с. 84–90]. І саме Святий Престол укладає двосторонні договори, відомі, як конкордати, з іншими суб'єктами міжнародного права. Як правило, Святий Престол бере участь у роботі міжнародних організацій,

за винятком тих, які мають явно територіальний характер і вимагають від своїх учасників володіти територією [13], лише у таких випадках у «дипломатичну дію» вступає Ватикан. Зовнішня політика Святого Престолу не зовсім порівнянна з державою, проте подібності існують⁵ [14].

Святий Престол має повне право власності і виключний суверенітет над Ватиканом. І також, варто відзначити, що зовнішні відносини міста-держави Ватикану управляються Святим Престолом [33]. Таким чином, місто-держава Ватикан як територіальний орган перетворює Святий Престол на суверена, який також претендує на владу над певною територією [12], що дозволяє Святому Престолу діяти так, ніби Святий Престол був державою [14].

Зв'язок між цими двома юридичними особами є Католицька церква та постать Папи Римського, який одночасно є главою міста-держави Ватикан та главою Святого Престолу, а також вищим керівником Католицької церкви [33]. Без сумніву, Святий Престол і місто-держава Ватикан не підходять до традиційних пояснень державності, міжнародної особистості або суверенітету [12], але є даністю історії та авторитету Католицької церкви на міжнародній арені.

Існування Святого Престолу та міста-держави Ватикан породжує дискусію у науковій літературі щодо того чи існує лише один суб'єкт міжнародного права чи існують два суб'єкти міжнародного права» [31, с. 178]. Наприклад, Роберт Дженнінгс та Артур Уоттс вважали «композицію Святий Престол плюс Ватикан» одним актором на міжнародній арені [20, с. 328]. Подібною думки був і український ватиканіст В'ячеслав Заїкін, який також не розрізняв інститут Святого Престолу і Ватикану стверджуючи, що два інститути «є одним

⁵ Святий Престол володіє правами та обов'язками аналогічно з державним утворенням і виступає повноправним суб'єктом міжнародного співтовариства. Святий Престол є незалежним та суверенним суб'єктом міжнародного права та трактується як *persona sui juris*, тобто суб'єкт міжнародних відносин «свого права» в особливому статусі *persona sui generis*, іншими словами, суб'єкт, який не має прецедентів у міжнародному праві. Правовий статус Святого Престолу на міжнародній арені має об'єктивний характер і знаходить своє втілення в наступних аспектах: *jus legationis*, тобто право посилати своїх легатів у іноземні держави і приймати іноземних послів; *jus contrahendi*, тобто право укладати двосторонні угоди з іноземними державами відомі, як конкордати; *jus conventus*, тобто право роботи у міжнародних конференціях та підписання міжнародних конвенцій; *jus societatis*, тобто право брати участь у роботі міжнародних організацій; *jus arbitrum*, тобто право участі в мирному вирішенні міжнародних спорів; *jus moralis*, тобто моральна оцінка міжнародним процесам та договорам; *jus unite*, тобто здатність об'єднувати людей [3, с. 65–66].

цілим в історико-правничому розумінні» [5]. Такий підхід обумовлено специфічною природою взаємозв'язку між цими католицькими інститутами (Святим Престолом й містом-державою Ватикан) й фактичним злиттям цих інституцій [2, с. 128]. Натомість, у сучасній західній науковій і юридичній літературі перевага надається другому підходу [23, с. 402]. Святий Престол та місто-держава Ватикан дедалі частіше трактуються як два суб'єкти міжнародного права. Більшість сходяться на думці, що місто-держава Ватикан – це «держава, яка по-своєму унікальним чином зберігає міжнародну правосуб'єктність» [31, с. 179].

Водночас науковці дають різні оцінки відносинам між цими двома суб'єктами. Одні визначають відносини між містом-державою Ватикан та Святим Престолом як «особистий союз», другі – «справжній союз», треті – «васальні відносини міста-держави Ватикан зі Святим Престолом» [23, с. 204]. А український дослідник Віктор Козлов вважав Ватикан «інструментальною державою» [7, с. 19], яка гарантує Святому Престолу суверенітет та незалежність на міжнародній арені.

На думку автора, ватиканська дипломатія виробила механізми співпраці з різними суб'єктами міжнародного права. Так, для одних суб'єктом міжнародного права є Святий Престол, тоді як для інших – місто-держава Ватикан. І те, й інше є складовою папської дипломатії, які демонструють її гнучкість за будь-яких історичних чи політичних умов [3, с. 32].

Також автор висуває гіпотезу, що ранні дослідження міжнародного представництва Святого Престолу не враховували того фактору, що місто-держава Ватикан можуть вступати в дипломатичні контакти. Адже вперше місто-держава Ватикан вступив в дипломатичну дію, як міжнародний актор, із Поштовим Союзом 1 липня 1929 року (забезпечуючи представництво Католицької церкви у Поштовому Союзі). Тому, можна зробити припущення що на початках питання міжнародної правосуб'єктності міста-держави Ватикану не обговорювалось, але в силу збільшення випадків міжнародного представництва Католицької церкви через місто-державу Ватикан й дослідження тематика «ватиканська дипломатія» науковці звернули увагу на правосуб'єктність міста-держави Ватикан (одночасно із міжнародною правосуб'єктністю Святого Престолу). Ця гіпотеза жодним чином не применшує твердження про «гнучкість» ватиканської дипломатії.

Хоча, з юридичної точки зору, Святий Престол, місто-держава Ватикан та Католицька церква є

трьома різними суб'єктами. Разом з тим, міжнародною правосуб'єктністю володіють лише Святий Престол і Ватикан. Католицька церква не має міжнародної правосуб'єктності, проте представлена на міжнародній арені в двох іпостасях: Апостольським (Святим) Престолом і Ватиканом [7, с. 19].

Відповідно, Католицька церква, через Святий Престол й Ватикан, може діяти так, якби це була держава. Справді, дослідники відзначають цю унікальність Святого Престолу та Католицької церкви. Церква діє в країнах, коли Святий Престол діє дипломатично. Ця відмінність дозволяє Католицькій церкві подолати теологічні розбіжності в тому, як діють два суб'єкти. Це єдина релігія з цією здатністю у міжнародних відносинах [14], яка через юридичну особу Святого Престолу і Ватиканом бере участь як в активних, так і в пасивних дипломатичних відносинах з різними державами та міжнародними організаціями, жодна інша релігійна установа в сучасному світі не має подібних представницьких органів, тобто «не функціонує як церква, та як політична організація, яка обмінюється дипломатичними представниками і стверджує повне визнання як незалежного члена спільноти націй» [27, с. 542].

Така представницька різноманітність ватиканської дипломатії формує певні **особливості термінології**, адже при дослідженні усього того що можна звести до терміну «папська дипломатія» виникає плутанина із понятійно-категоріальному апаратом дослідження. Оскільки, при вивченні міжнародної діяльності Святого Престолу часто зустрічаються синонімічні терміни. Наприклад, назви «папська дипломатія», «ватиканська дипломатія», «апостольська дипломатія», «дипломатія Святого Престолу» чи навіть «католицька дипломатія» – використовуються, як синоніми, тоді, як Святий Престол, Ватикан та Католицька церква – це юридично й історично різні інституції [25].

При дослідженні дипломатичної діяльності Святого Престолу часто зустрічаються такі поняття, як «дипломатія Святого Престолу» [7, с. 82] та «дипломатія Апостольського Престолу» [4, с. 57], проте ми також бачимо використання таких термінів як «дипломатія Ватикану» [17, с. 539] чи «ватиканська дипломатія» [24], «дипломатія Католицької церкви» [32] чи «католицька дипломатія» [21, с. 204], «папська дипломатія» [22, с. 22] чи просто «Папство» [34, с. 36]. Хоча, як ми вище розглянули, Святий Престол, Ватикан та Католицька церква є різними суб'єктами, разом з тим, науковці використовують ці терміни як синоніми, що вже ввійшло у тради-

цію ватиканістики. Відповідно синонімічними виступають і поняття, які використовуються при дослідженні діяльності папських легатів, наприклад, «посол Ватикану», «нунцій Ватикану», «католицький посол», «папський легат» чи «папський дипломат».

Цікаве порівняння здійснює Віктор Козлов, який вважає правильним поняття «дипломатія Святого Престолу» [7, с. 20], проте бачив можливість використання таких термінів, як «дипломатія Ватикану» чи «дипломатія Католицької церкви» у символічному контексті, як це робиться, наприклад, для опису дипломатичної діяльності США, Росії, Італії, Китаю: «дипломатія Білого Дому» (США), «дипломатія Кремля» (Росії), «дипломатія Квірінале» (Італія), «дипломатія Піднебесної» (Китай) [7, с. 20].

Усе це свідчить, що понятійно-категоріальний апарат Папського, найстарішого дипломатичного корпусу у світі, має свої особливості. На думку автора, дані поняття можна використовувати, як синоніми. Адже, як слушно зауважує Джон Морс, австралійський ватиканіст, «термінологічні поняття не впливають на правосуб'єктність Святого Престолу» чи його авторитет на міжнародній арені [26, с. 930]. Однак дослідження особливостей міжнародної правосуб'єктності Святого Престолу й міста-держави Ватикан, а також особливостей понятійно-категоріального апарату «ватиканської дипломатії» допоможе краще зро-

зуміти специфіку дипломатичної діяльності Святого Престолу на міжнародній арені.

Висновок: у міжнародному праві Святий Престол і місто-держава Ватикан є двома різними суб'єктами міжнародних відносин. Як Святий Престол, так і місто-держава Ватикан вступають в міжнародні відносини з метою якомога ширшого представництва Католицької церкви на міжнародній арені.

Слід враховувати й те, що ватиканська дипломатія є однією із найстаріших й «неперервних» дипломатій світу, а особливості духовної влади Святого Престолу на міжнародній арені є унікальними. В силу особливостей духовної влади Святого Престолу та його історичного минулого міжнародна спільнота визнає правоздатність і правосуб'єктність Святого Престолу. Місто-держава Ватикан було засновано для забезпечення політичної й незалежності Святого Престолу, проте як суб'єкт міжнародного права Місто-держава Ватикан може вступати і вступає у міжнародні відносини для якомога ширшого представництва Католицької церкви на міжнародній арені.

Святий Престол, місто-держава Ватикан й Католицька церква дуже тісно переплетені один з одним, проте мають свої історичні й інституційні відмінності. Усі три інституції об'єднані Римським Понтифіком, який є правителем міста-держави Ватикан та главою Святого Престолу, а також вищим керівником Католицької церкви.

Список літератури:

1. Гев'юк А. Дипломатична діяльність Святого Престолу в сучасних міжнародних відносинах. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Політологія, Соціологія, Філософія»*. 2010. Випуск 14. С. 161–165.
2. Данилюк І. В. Діяльність Католицької Церкви на міжнародній арені: позиція Папи Бенедикта XVI. *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Серія «Історія»*. 2018. № 1(47). С. 128–135.
3. Данилюк І. В. *Миротворча дипломатія Святого Престолу в Латинській Америці (2005–2013 рр.)*. Дис. д-ра філософії за спеціальністю 032 «Історія та археологія». Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2020. 250 с.
4. Етерович М. *Святий Престол і Україна*. Львів: Свічадо, 2004. 232 с.
5. Заїкин В. З історії католицької ідеї в Східній Україні в середині XIX ст. *Записки ЧСВВ*. 1928. Т. 3, Вип. 1–2. С. 46–47.
6. Карлов Ю. *Правовые вопросы участия Ватикана в международных отношениях*. М: МГИМО. 1965. 156 с.
7. Козлов В. *Дипломатія Святого Престолу в пост біполярній системі міжнародних відносин за часів понтифікату Івана Павла II*. Вінниця: Книга-Вега. 2008. 191 с.
8. Мельник В. Правове поле Ватикану як ознака міжнародно-правової суб'єктивності. *Католицький оглядач*. 2016. URL: <http://catholicnews.org.ua/pravove-pole-vatikanu-yak-oznaka-mizhnarodno-pravovoyi-subiektnosti> [Accessed: 26.01.2020].
9. Мельник В. Юридичний статус Ватикану: від Римської проблеми до Латеранської угоди. *Католицький оглядач*. 2016. URL: <http://catholicnews.org.ua/yuridichniy-status-vatikanu-vid-rimskoyi-problemi-do-lateranskoji-ugodi-0> [Accessed: 26.01.2020].

10. Отрош М.І. Правова основа участі Святого Престолу у міжнародних організаціях. *Судова апеляція*. 2009. № 3(16). С. 84–91.
11. *Annuario Pontificio 2020*. Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana, 2020. 2304 p.
12. Araujo R.J. The Nature and Role of the Catholic Church and the Holy See in the International Order. *E-International Relations*. 2013. P. 1–5. URL: <https://www.e-ir.info/2013/09/24/the-nature-and-role-of-the-catholic-church-and-the-holy-see-in-the-international-order/> (дата звернення: 01.05.2023).
13. Bilateral Relations of the Holy See. *The Holy See Official Website*. URL: http://www.vatican.va/roman_curia/secretariat_state/documents/rc_seg-st_20010123_holy-see-relations_en.html (дата звернення: 01.05.2023).
14. Cahill L. The Realism of Holy See Foreign Policy. *E-International Relations*. 2017. № 2. С. 1–5. URL: <https://www.e-ir.info/2017/02/27/the-realism-of-holy-see-foreign-policy/> (дата звернення: 01.05.2023).
15. *Codice di Diritto Canonico*. Testo ufficiale e versione italiana. Roma: UELCI. 1997. 1720 p.
16. *Compendio della Dottrina sociale della Chiesa*. / A cura di Pontificio Consiglio della giustizia e della pace. Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana. 2005. 544 p.
17. Danyliuk I. The “soft power” of Holy See in the international arena. *Eurasian Scientific Congress*. Barcelona (Spain). 2020. P. 537–543.
18. Giovanni Paolo II. Legge fondamentale dello Stato della Città del Vaticano. *Acta Apostolicae Sedis*. 2000. Vol. 71. P. 75–83.
19. Graham R. *Vatican Diplomacy: A Study of Church and State on the International Plane*. Princeton: University Press. 1959. 454 p.
20. Jennings R. Watts A. *Oppenheim's International Law*. Peace. V.1, 9th edition. Oxford: University Press. 1992. 2887 p.
21. Kent P., Pollard J. *Papal Diplomacy in the Modern Age*. Westport: Praeger. 1994. 302 p.
22. Lajolo G. *Nature & Function of Papal Diplomacy*. Singapore: Institute of Southeast Asian Studies. 2005. 35 c.
23. Macdonald R., Johnston D. *The Structure and Process of International Law: Essays in Legal Philosophy, Doctrine and Theory*. Boston: Kluwer Academic Publishers. 1989. 247 p.
24. Melnyk R.A. *Vatican Diplomacy at the United Nations: A History of Catholic Global Engagement*. Lewiston-NY: Edwin Mellen Press, 2009. 269 p.
25. Miller F., Vandome A., McBrewster J. *Holy See*. VDM: Alphascript, 2010. 148 p.
26. Morss J.R. The International Legal Status of the Vatican/Holy See Complex. *The European Journal of International Law*. 2015. Vol. 26 (4). P. 927–946.
27. Murphy F.X. Vatican Politics: Structure and Function. *World Politics*. 1974. Vol. 26. P. 542–559.
28. Patti Lateranensi del 1929. Inter Sanctam Sedem et Italiae regnum conventiones. *Acta Apostolica Sedis*. 1929. Vol. XXI (6). P. 209–295.
29. Pio XI. La Santa Sede. Chirografo di sua santità Pio XI al cardinale Pietro Gasparri, segretario di Stato, sulla firma dei Patti Lateranensi. *Acta Apostolicae Sedis*. 1929. Vol. XXI (1). P. 297–306.
30. Reyes V., Pedro M. La Curia Romana. *Catholic*. 2016. URL: <http://es.catholic.net/op/articulos/23397/lacuriaromana.html#modal> (дата звернення: 01.05.2023).
31. Ruda Santolaria J.J. Vatican and the Holy See. *Oxford Bibliographies in international law*. NY: Oxford University Press. 2016. P. 178–179.
32. Stummvoll A. *A Living Tradition: Catholic Social Doctrine and Holy See Diplomacy*. Oregon: Cascade Books. 2018. 232 p.
33. Troy J. Invisible Legions: The Pope and International Relations. *E-International Relations*. 2013. № 4. P. 1–5. URL: <https://www.e-ir.info/2013/04/10/invisible-legions-the-pope-and-international-relations/> (дата звернення: 01.05.2023).
34. *Yearbook of the International Law Commission*. Vol. II. New York: United Nations. 1962. 208 p.

Danyliuk I.V. THE HOLY SEE AND THE VATICAN: FEATURES OF INTERNATIONAL LEGAL PERSONALITY

In the article examines the features of the international legal personality of the Holy See and the Vatican. It is noted that the Holy See and the Vatican City State in the international system of law are treated as self-sufficient subjects of international relations.

In the article is noted that the Holy See is play the role of the government of the Catholic Church in the international arena, also Holy See representative the Catholic Church in relations with independent states and international organizations. Instead, the Vatican City State was formed as an independent state in result of the Lateran agreement (1929) between the Holy See and Italy. It is noted that both, the Holy See and the Vatican City State, enter into diplomatic contacts to ensure the representation of the Catholic Church in the

international arena. In the article noted that the Holy See represents the Catholic Church, i.e. its territory extends beyond the Vatican City State. It is the Holy See that establishes diplomatic relations with states, and foreign embassies are accredited under the Holy See, not under the Vatican. And it is the Holy See that concludes bilateral treaties, known as concordats, with states. As a rule, the Holy See participates in the work of international organizations, except for those that are clearly territorial in nature and require their members to own the territory, only in such cases into “diplomatic action” enter the Vatican City State. In the article have been analyzed cases when the Holy See enters in diplomatic relation and when enters in diplomatic relation Vatican City State.

The Relationship between the two legal entities (Holy See & Vatican City State) is the Catholic Church and the figure of the Pope, who is the head of the Vatican City State and the head of the Holy See, as well as the supreme leader of the Catholic Church. Undoubtedly, the Holy See and the Vatican City State do not fit the traditional explanations of statehood, international identity, or sovereignty, but they are a fact of the history and authority of the Catholic Church in the international arena.

The article analyzes the peculiarities of the relationship between the Holy See, the Vatican City State and the Catholic Church. It is noted that juridical point of view, the Holy See, the Vatican City State and the Catholic Church are three different entities. At the same time, only the Holy See and the Vatican City State have international legal personality. The Catholic Church does not have international legal personality, but is represented in the international arena by the Holy See and the Vatican City State.

An analysis of the peculiarities of the conceptual and categorical apparatus of “Vatican diplomacy” is also presented in the article.

Key words: *Holy See, Apostolic See, Vatican, Vatican diplomacy, Catholic Church, international relations, diplomacy.*

Зацепіло В.Є.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ГУМАНІТАРНА ДІЯЛЬНІСТЬ АМЕРИКАНСЬКОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ ДОПОМОГИ У РАДЯНСЬКІЙ РОСІЇ (1921–1923 РР.)

У статті висвітлюється надання гуманітарної допомоги США Радянській Росії через Американську адміністрацію допомоги (АРА) у 1921–1923 рр. Сполучені Штати, починаючи з Першої світової війни, використовували напівдержавні благодійні організації для надання гуманітарної допомоги. Через відсутність дипломатичного визнання радянського уряду Сполученими Штатами, залучення АРА як напівдержавної організації було єдиним засобом проведення гуманітарної діяльності під час голоду в радянській Росії 1921–1923 рр.

Автором також аналізуються Ризькі домовленості 1921 р. щодо умов надання гуманітарної допомоги АРА у Радянській Росії. АРА зберігала автономність організації, мала право зупинити надання допомоги у випадку порушення договору радянською стороною та зобов'язувалась утримуватись від політичної чи комерційної діяльності. Радянський уряд міг проводити обшуки та вислання працівників АРА у випадку протиправної діяльності, а також розміщував страховий депозит у банку Нью-Йорка. Допомога під час голоду згідно угод мала надаватися дітям та хворим.

Наголошується, що під час надання американської гуманітарної допомоги протягом 1921–1922 рр., АРА користувалося привілеями та імунітетом на території Радянської Росії, зокрема у фінансово-економічній та транспортній сферах. Подальші зміни відносно початкових умов Ризького договору були зумовлені практичними потребами забезпечення населення постраждалих регіонів. Розширення допомоги відбувалося як в кількісному відношенні, так і в якісному. Крім виділення додаткових коштів, гуманітарна діяльність поширювалася на нову категорію населення – дорослих, що означало потребу в збільшенні фінансування. Співробітництво розширювалось й у видах допомоги, зокрема додавалися медичні поставки, одяг тощо.

Встановлено, що згортання заходів із боротьби проти голоду в Радянській Росії в 1922–1923 рр. відбувалося одночасно обидвома сторонами, як АРА, так і радянським урядом. Підкреслюється, що припинення діяльності АРА супроводжувалося втручанням радянських органів влади у розподілення допомоги та порушенням фінансових і транспортних привілеїв АРА. Проте АРА дотримувалась тактики поступового відступу, що полегшувало процес згортання гуманітарної діяльності.

Ключові слова: Американська адміністрація допомоги, АРА, голод 1921–1923, Герберт Гувер, США, радянська Росія.

Постановка проблеми. Радянський уряд, з яким союзними державами велися перемовини щодо постачання продовольства, як і країнам Європи та деяким національним окраїнам Росії, не зміг запобігти голоду, що тривав з особливою силою у 1921–1923 рр. Небезпека для контролю більшовицького уряду над країною та нездатність власними силами пом'якшити голод вели до потреби отримання Радянською Росією допомоги від капіталістичних держав, перш за все, США.

Американська адміністрація допомоги (American Relief Administration, поширене вживання – АРА), створена в 1919 р. й очолювана майбутнім 31-м президентом США Гербертом Гувером, була покликана вирішити труднощі в транспортуванні та розподіленні допомоги від

Сполучених Штатів серед держав Європи. Для радянсько-американських відносин це була надзвичайна можливість взаємодії різних політичних та економічних систем.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. У історіографії найбільш докладно досліджувана проблематика представлена у працях американських вчених. Зокрема, варто виокремити роботи офіційного історіографа АРА Г. Фішера [11], статистиків Ф. Серфейса та Р. Бленда [15], а також Б. Вайзмена [19, 20]. Окремі аспекти інтервенції США та їхніх союзників у Першій світовій війні до Росії розкрито в наукових дослідженнях Е. С. Брауна [9], Таруна Ч. Босе [8], Ч. М. Едмондсона [10], Б. Родса [14], Б. Патенауда [13], а також у публікаціях сучасних українських істориків

проф. О. Даниленко [1], В. Погромського [7] та Т. Михайловського [6].

Наукова актуальність визначається розглядом конкретної присутності, діяльності та взаємодії іноземної місії з державними структурами щодо питань продовольчої та іншої допомоги постраждалому населенню. Для відновлення та відбудови України після російської агресії є важливим дослідження можливостей залучення іноземної допомоги країнами, що потрапили у скрутне соціально-економічне становище.

Джерельну базу дослідження складають офіційні документи та збірки дипломатичного листування. Серед них томи, опубліковані в офіційному виданні «Зовнішні відносини Сполучених Штатів» (FRUS) [12] та два томи з «Повного зібрання творів» В. Леніна, які охоплюють досліджуваний період [4, 5]. До парламентських документів та актів Державного законодавства відносять «The Congressional Record» (CR) [16, 17, 18], які є офіційними протоколами засідання обох палат засідань США.

Формулювання цілей статті. Метою статті є висвітлити перебіг надання гуманітарної допомоги АРА Радянській Росії у 1921–1923 рр., зокрема простежити розширення і згортання гуманітарної діяльності АРА.

Виклад основного матеріалу. Відсутність торгівельних та дипломатичних відносин США з Радянською Росією не заперечувала можливості проведення гуманітарної діяльності з боку Сполучених Штатів, яка відповідала їхньому зовнішньополітичному та економічному курсу. На президентських виборах у Сполучених Штатах 1920 р. перемогу здобув Воррен Г. Гардінг, що вступив на посаду в березні 1921 р. Посаду міністра торгівлі в адміністрації В. Гардінга зайняв Г. Гувер, що мав схожі погляди на політику щодо більшовицького уряду із держсекретарем Ч. Х'юзом. Гербертом Гувером було підтримано негативну відповідь держсекретаря від 25 березня 1921 р. у відповідь на звернення М. Літвінова 20 березня щодо встановлення торгівлі між США та країною Рад [12, р. 768].

Стосовно економічного становища Сполучених Штатів варто відзначити, що після закінчення Першої світової війни США зіткнулись із проблемою реконверсії, погіршенням становища сільського господарства, збільшенням безробіття. Надлишки зерна, вартість яких не була збалансованою із цінами на промислові товари, тиснули на американські ринки. Ціна за бушель пшениці впала з 2,15 до 1,44 дол., що завдало удару

по американським фермерським господарствам. Виробництво промислових товарів перевищувало попит, кількість безробітних у 1921 р. досягло 5 млн. осіб, при рівні у 1,5 млн. в минулому році [8, р. 93]. Водночас в Радянській Росії через політику воєнного комунізму та засуха виникли серйозні проблеми в економічних зв'язках між містом та селом.

Політична доцільність надання США гуманітарної допомоги полягала у враженні серед керівництва АРА навесні 1921 р., що через економічні проблеми радянський уряд може позбутися влади. У листі 3 червня 1921 р. від Нью-Йоркського до Лондонського офісу АРА зазначалося про необхідність мобілізувати всі наявні ресурси для можливості термінової допомоги Росії. АРА відмовлялось від подальших зобов'язань перед іншими урядами, щоб створити запас продовольства, або для підтримки уряду, що міг прийти на зміну більшовикам, або для допомоги Радянській Росії, як гуманітарної місії [19, р. 44–45].

13 липня 1921 р. радянським письменником Максимом Горьким було передане Ф. Нансену звернення «До всіх чесних людей», в якому описувалося важке становище у зв'язку з голодом в Росії, «батьківщині Толстого, Достоевського, Мусоргського» тощо. Всі «чесні європейці та американці» були покликані допомогти жертвами хлібом та медикаментами постраждалим росіянам. Крім звернення М. Горького, Нансену було передане і лист патріарха Тихона, адресований архієпископу Кентерберійському та єпископу Нью-Йоркському, щодо допомоги у зв'язку із неврожаєм та епідеміями [12, р. 804–806].

Г. Гувером та керівництвом АРА перед наданням відповіді було зроблено запит 22 липня 1921 р. до Держсекретаря через сумніви в характері ініціативи Горького – офіційному чи приватному [12, р. 806]. Після погодження Х'юза відповідь Г. Гувера була відправлена 23 липня, про що Держдепартамент було повідомлено в той же день. Серед умов, висунутих до радянської сторони, містилася вимога звільнених ув'язнених американських громадян з більшовицьких в'язниць. Допомога АРА мала надаватися як не офіційної організації та на добровільній основі. А інші умови були аналогічні тим, які забезпечувалися іншими 23 країнами із 8 млн. дітей. Американські співробітники повинні були мати повну свободу дій та пересування по Росії, атакож їм дозволялося б створення місцевих комітетів без втручання держави. Радянський уряд мав сплатити за транспортування, зберігання та обслугову-

ування, а також продовжити видачу пайків поряд з американською допомогою зі свого боку. АРА зобов'язувалося повністю утримуватися від будь-якої політичної діяльності та годувати стільки постраждалих, скільки дозволятимуть ресурси, без огляду на національність, релігію чи соціальне положення [12, р. 807–808].

Повідомлення 26 липня 1921 р. Горького до Гувера, який виступав як гендиректор АРА, а не міністр торгівлі, містило формальне погодження радянського уряду на американські умови [11, р. 53]. 28 липня Горьким була надіслана телеграма, що надійшла 31 липня 1921 р., з пропозиціями Л. Каменева, голови Помголу (комісії з допомоги голодуючому населенню). Радянський уряд погоджувався на звільнення американських громадян та пропонував врегулювати конкретні умови, за яких АРА розпочне гуманітарну допомогу продовольством, медикаментами й одягом. Висловлювалося сподівання, що АРА вповноважить В. Л. Брауна чи іншого представника зустрітись з радянською делегацією в Москві, Ризі чи Ревелі [12, р. 809].

Гувер наказав 1 серпня 1921 р. виїхати В. Л. Брауну до Риги, при чому всі американські в'язні мали бути звільнені до відкриття переговорного процесу, про що В. Л. Браун мав нагадати Горькому та Каменеву. Водночас, 2 серпня Г. Чичеріним був виданий циркулярний лист до всіх урядів із проханням про допомогу [12, р. 810–811]. 5 серпня 1921 р. Ленін обговорив з членами Політбюро звільнення американців та порадив Л. Каменеву утримуватися від публікацій щодо перемов з Браун до завершення ранньої стадії [5, с. 97–98]. До початку переговорів 10 серпня, американські ув'язнені отримали свободу.

Делегація АРА у Ризі складалась з В.Л. Брауна, директора Європейського офісу в Лондоні, С. Дж. Квіна, керівника польської місії, Ф. Керрола, з німецької місії, і Дж. Міллера, директора АРА в Балтійському регіоні. На чолі радянської делегації стояв М. Літвінов, заступник наркома іноземних справ. У рекомендаціях В. Л. Брауну, Г. Гувер частково змінив умови щодо допомоги. Зокрема, стосовно кількості дітей, яких треба забезпечити, прибравши вказання щодо першопочаткового 1 млн. Початково надання допомоги мало розгортатися від Петрограда, а згодом до Москви та Вологди. На складах АРА повинна була вказуватися інформація про благодійницьку націю, організацію та зображуватися її керівник. 8 серпня 1921 р. була додана вимога до більшовицького уряду про заставу у розмірі 1 млн. дола-

рів золотом як страхування від збитків, у випадку вилучення поставок АРА [19, р. 52–53].

На початку переговорів, 10 серпня 1921 р., виникло питання стосовно вимоги Г. Гувера про офіційну заяву радянського уряду, де зазначалося би прохання про допомогу до АРА. Проте М. Літвінов послався на циркулярний лист Чичеріна від 2 серпня як на визнання потреби. Американці на це погодились. 11 серпня 1921 р. М. Літвінов почав заперечувати право АРА визначати області, де б надавалась допомога й створювались незалежні місцеві комітети. Ленін закликав радянських представників поставити вимогу щодо висилки та арешту співробітників АРА при втручанні у внутрішні справи країни Рад [5, с. 110].

Водночас у США Г. Гувер підготував президентське розпорядження, за яким АРА надавався контроль над всією гуманітарним забезпеченням Росії [8, р. 91]. 12 серпня 1921 р. В. Гардінгом було доручено Держдепартаменту видавати паспорти щодо надання допомоги лише службовцям АРА, а всі допомогіві внески мали йти через АРА або організації, що з нею співпрацюють [11, р. 63–65].

В. Л. Браун намагався розширити 13 серпня 1921 р. умови Г. Гувера, зокрема пропозицією визначення до основного радянського військового пайку додатковим – американського. Крім того, В. Л. Браун висував твердження щодо отримання прав АРА не тільки створювати необхідні організації для себе, але поліпшувати санітарні умови та водопостачання при загрозі епідемії. Не мали права на допомогу представники Червоної армії та флоту. АРА ставила за умову повний імунітет від обшуків чи арештів, а висилання співробітників лише за наявності доказів, наданих керівника АРА в районі [19, р. 59].

У відповіді радянського керівництва спростовувалося існування військових пайків, яких у Радянській Росії в сільській місцевості ніколи не видавали, а також висувалася контрпропозиція стосовно контролю паритетними комісіями більшовиків та американців. Радянський уряд міг депонувати золото в Нью-Йоркському банку у розмірі 120% від вартості годування 1 млн. дітей та хворих дорослих [5, с. 115–116]. Хоча М. Літвіновим було зазначено, що ним надається перевага відшкодування збитків до грошового внеску. Крім того, радянські представники пропонували обмежити роботу АРА регіоном Поволжя, виключаючи Москву та Петроград. Стосовно імунітету співробітників АРА, то він не мав перевищувати рівня іноземних дипломатів [19, р. 60]. М. Літвінов постійно висловлював твердження про «їжу як зброю» [8, р. 92].

Коли хід переговорів зайшов у безвихідь, Г. Гувер надіслав 16 серпня В. Л. Брауну нові вказівки, згідно яких АРА зобов'язувалися не включати до свого персоналу осіб, що були під арештом в Росії з 1917 р. або неамериканців, якщо вони не погоджені радянськими органами. Висиланню підлягатимуть всі, на кого скаржитиметься московський уряд, якщо скарга засновується на випадках прояву політичної діяльності. Відмова в розміщенні станцій призвела б до зменшення об'єму допомоги. М. Літвінов погоджувався загалом із пропозиціями Г. Гувера, проте наполягав на праві висилати винних у політичній чи комерційній діяльності та проводити обшуки з віднайденням доказів. Врешті-решт, 20 серпня 1921 р. В. Л. Браун був змушений погодитись [20, р. 284–286].

Ризький договір був підписаний 21 серпня 1921 р. в присутності голови Установчих зборів Латвії Я. Чаксте та журналістів з різних країн світу. Угода складалась із преамбули та 27 статей [12, р. 813–817]. Суперечності між засадами функціонування АРА, як американської допомогової організації, з радянським комуністичним режимом, які виникли за радянсько-польської війни [2], були вирішені компромісом.

Директором АРА в Росії 22 серпня 1921 р. було призначено Вільяма Н. Хаскелла, учасника американської інтервенції до Мексики у 1916–1917 рр. та Першої світової війни. Перебуваючи на посаді верховного комісара Антанти в Закавказзі, В. Хаскелл мав досвід координації допомогових зусиль, зокрема АРА та Червоного Хреста. Крім того, В. Хаскеллом очолювалася американська допомогова місія в Румунії [13, р. 60]. Заступником В. Хаскелла був призначений Томас С. Лонерган, який виконував роль посередника між директором в Росії та персоналом. Проте В. Браун згодом запропонував Г. Гуверу змінити Т. С. Лонергана на С. Дж. Квіна, що й було зроблено в березні 1922 р. [19, р. 84].

Перша група працівників АРА із семи осіб прибула до Москви 27 серпня 1921 р. Тимчасовим керівником місії Ф. Х. Керролом було виявлено, що приїзд представників АРА був несподіваним для Наркомату іноземних справ та ВЦВК. Наприклад, американцям, яких очікувалося троє, не було надано на всіх житло. 29 серпня 1921 р. співробітниками місії були прийняті Л. Каменевим, головою Московської міськради, та М. Літвіновим [11, р. 71–74]. Для реалізації положення Ризького договору щодо паритетних комісій у складі американців та більшовиків, створюва-

лися Російсько-американські комітети допомоги дітям, скорочено – РАКПД. Центральний комітет РАКПД розташовувався в Москві, за наполяганням Л. Каменева тільки американці й більшовики могли бути у складі комітету [9, р. 424]. Проте через постійну необхідність звернення до радянських органів влади та проблеми із набором бажаних прийняти участь радянських громадян, РАКПД виявились непотрібними [11, р. 76–77].

1 вересня 1921 р. до Петрограда прибуло перше судно із продовольством АРА, а 7 вересня відкрилася перша їдальня. Під час розвантаження першоприбулого американського корабля «Фенікс» відбувся інцидент за участі представника АРА Д. Лоурі. Ним було помічено, що вантажники пробивали мішки з продовольством, ховаючи здобуте у кишені. Д. Лоурі наказав заарештувати одного з крадіїв, проте інші робітники відмовились працювати. Прибулий радянський чиновник пояснив, що даний випадок є звичайною практикою. Ленін згодом згадував про Д. Лоурі у листі до Чичеріна, де зазначав, що варто слідкувати за «гуверистами», зокрема за найгіршими з них [5, с. 177].

Декретом Всеросійського ЦИКу від 21 вересня 1921 р. за підписом М. Калініна, всім Народним комісарам, Револьюційним радам республіки та районам комітетам повідомлялося про початок роботи АРА. Згідно їх наказів до підлеглих установ, справи АРА мали вирішуватися протягом двох діб після отримання запиту чи подання, що надсилалися.

21 вересня ВЦІК призначив уповноваженого представника радянського уряду щодо АРА, яким став А. І. Пальмер. Серед його функцій було посередництво між допомоговою організацією та органами державної влади, як центральними, так і провінційними. Повноважений представник міг видавати інструкції для всіх радянських органів, а також для військових. Він утримував право ревізії транспорту та засобів зв'язку, відкриття справ проти невиконуючих накази, протидіяти прийому на роботу в АРА будь-яких небажаних осіб. Особи, винні у провалі виконання запитів згідно декрету, мали відповідати за всією суворістю революційних законів [3]. Проте в подальшому, на посаді повноваженого представника А. І. Пальмер був замінений чекістом О. В. Ейдуком. Ним було дозволено американцям носити зброю при оглядах, а також під час поїздок у віддалені райони країни [19, р. 79].

Розширення Ризького договору відбулося згідно угоди від 19 жовтня 1921 р. між В. Хаскеллом від АРА та Л. Каменевим від радянського

уряду. Нею передбачалося впровадження продуктових переказів, при позбавленні АРА залежності від російської поштової служби. Продпайки відтепер могли сплачуватися в будь-якому офісі АРА в Європі та в Нью-Йорку, а отримуватися на місцевому рівні в Росії згідно чеків [13, р. 92–93]. Водночас у жовтні 1921 р. В. Хаскелом було повідомлено керівників АРА в усіх районах про розпуск РАКПД та перебрання всього російського персоналу безпосередньо під свій контроль. З метою сприяння комунікації між АРА та офісом в Лондоні, до порту Одеси періодично прибували есмінці Сполучених Штатів. За тимчасовими домовленостями з Наркоматом іноземних справ, було визначено, що військові кораблі США приходять за запрошенням Радянської республіки з метою прискорення передачі радіограм в ході діяльності АРА [9, р. 426].

Восени 1921 р. постало питання поширення дії програми допомоги на доросле населення. Адже, крім дітей, голодна смерть загрожувала й дорослим селянам та робітникам. Також в умовах низьких цін на зерно у США, американські фермери позитивно сприймали заяви Гувера, що «кожен долар», відрахований на користь інтересів російських дітей, використовувався на закупівлю продовольства у Сполучених Штатах, виключаючи надлишкові запаси, що вже перебували за кордоном [19, р. 74]. 15 жовтня 1921 р. Г. Гувер у листі до Дж. Кана, голови військового комітету Палати представників, запитував щодо забезпечення повноважень Конгресом стосовно передання військовим міністрам надлишків продовольства, медикаментів та одягу з армійських складів [9, р. 432].

Об'єднана резолюція щодо розподілення надлишків, в якості допомоги в Росії, була внесена Дж. Каном 2 листопада 1921 р. [16, р. 7215] Загальна вартість даних надлишків оцінювалася у 4 млн. доларів. Сенатором Вадсвортом законопроект з цього ж питання був винесений на розгляд Сенату 14 листопада 1921 р. [17, р. 7641] У повідомленні президента У. Гардінга Конгресу від 6 грудня 1921 р. згадувалося про необхідність асигнувань, задля поставок АРА до голодуючої Радянської Росії. Кошти мали спрямовуватися на закупівлю 10 млн. бушелів кукурудзи та 1 млн. бушелів насіння зернових для розподілення. Головою Комітету шляхів та засобів Дж. Форд-неєм було внесено 10 грудня законопроект щодо асигнування 10 млн. доларів на закупівлі.

Під час слухань у Комітеті іноземних справ Г. Гувер та колишній губернатор Інді-

ани Дж. П. Гудріч запропонували подвоїти суму коштів, що виділялися, до 20 млн. дол. За Г. Гувером, цього б вистачило і для 500 тис. упаковок згущеного молока для годування дітей. Законопроект був схвалений Палатою представників 181 голо- сом проти 71. Гудріч також висловлював думку, що варто надіслати до Росії 20 млн. бушелів кукурудзи та 5 млн. бушелів зерна. При наданні достатньої кількості посівного матеріалу та присутності опадів з наступного року Радянська Росія мала б надлишок продовольства [8, р. 94].

Під час обговорення у Сенаті 21 грудня 1921 р., конгресменом від Джорджії Т. Ватсоном було висуну- те заперечення щодо асигнувань. За ним Радян- ська Росія потребувала не милості, але визнання. При чому влада більшовицького уряду начебто спиралася на згоду підданих, звідси американці не могли диктувати щось росіянам [18, р. 608–609]. 22 грудня 1921 р. законопроект був проголосова- ний у Сенаті й підписаний президентом Гардін- гом. Кошти виділялися також з рахунків Зернової корпорації США, Де перебувало 12 млн. дол. Ці кошти вимагалося повернути з рахунків Зерно- вої корпорації як власність Сполучених Штатів міністром фінансів Е. Меллоном 19 і 22 грудня 1921 р., проте безуспішно [19, р. 100–101].

На виконання умов Акту Конгресу, У. Гардінгом було видано виконавче розпорядження від 24 грудня 1921 р. За ним, міністр торгівлі Г. Гувер, Дж. Гудріч від Індіани, Е. Флеш від Міссурі, Е. Рікард від Нью-Йорка та Д. Лівінгстон з Південної Дакоти утворювали «Комісію із закупівель для допомоги Росії» [11, р. 150–151]. Акт був спрямований до Зернової корпорації, як фінансовому агентству комісії, та до АРА, яка вповноважувалася прийняти від Комісії придбані товари й транспортувати і роз- поділити їх на розсуд організації [11, р. 523]. АРА та зернова корпорація мали відзвітувати прези- денту не пізніше 15 грудня 1922 р. щодо діяльності та зроблених витрат відповідно до Акту та роз- порядженню. Президент був зобов'язаний надати звітність Конгресу до 31 грудня 1922 р. [11, р. 522], водночас Гувер міг дозволити проводити закупівлі та розподілення допомоги без втручання Міні- стерства фінансів чи Конгресу. Проте кошти, виді- лені Конгресом могли бути використані лише на територіях діяльності АРА. Тому, коли американ- ський торгівельний представник у Владивостоці К. Майер телеграфував 17 січня 1922 р. щодо отри- мання продовольства для місцевого населення, йому було відмовлено [8, р. 95].

Водночас Г. Гувер активізував зусилля щодо залучення радянського золотого внеску у боротьбі

з голодом. Радянський уряд за планом мав розмістити внесок у золоті, за який АРА придбала би зерно в американських виробників. Тобто, АРА діяло б як посередник в грошових перерахунках між Радянською Росією та компаніями зі США. Через В. Брауна був проінформований нарком із зовнішньої торгівлі Л. Красін. За Г. Гувером, надання асигнувань від Конгресу розглядається з точки зору збільшення радянського внеску через АРА до 10 млн. дол. [19, р. 101–102] 29 грудня 1921 р. Л. Красін погодився на контракт строком 90 днів. Угода була підписана 30 грудня 1921 р. [11, р. 526–527]

Розширення допомоги Радянській Росії відбувалося також у сфері надання медикаментів та поставок лікарням, відповідно до повноважень президента США за Актом Конгресу від 20 січня 1922 р. Розпорядженням від 24 січня 1922 р. АРА наділялася правами на утримання від різних урядових департаментів та агентств ліків й медичних засобів, вартістю не більш ніж 4 млн. доларів [11, р. 524–525]. АРА також мала відзвітувати щодо використання даної допомоги, що було зроблено вже 10 лютого 1923 р. Угода щодо забезпечення постачання одягом зреалізувалася лише 26 жовтня 1922 р., за підписання Е. Бурландом від АРА та К. Ландером [9, р. 424], який займав посаду повноважного представника Радянської Росії при АРА з 27 червня 1922 р. і до 1923 рр.

Про результативність американської гуманітарної допомоги свідчити можуть її обсяги, які постійно збільшувались. Зокрема, на лютий 1922 р. щоденні продпайки АРА отримували біля 1 млн. осіб, в квітні 1922 р., коли широко розгорнулася програма забезпечення дорослих, – 2,4 млн., а вже в травні загальна кількість отримувачів збільшилась вдвічі – 5 млн. Пік за кількісними показниками був досягнутий в серпні 1922 р., коли допомогу споживали 10,5 млн. чоловік [11, р. 556–557].

АРА, незважаючи на ставлення до більшовицького уряду в США як до тимчасового, розгортало гуманітарну діяльність за офіційною угодою з Радянською Росією. Проте Г. Гувер на поч. 1922 р. дійшов до висновку щодо необхідності зменшення програми допомоги після збору врожаю, прагнучи відходити від головної ролі у боротьбі з голодом. У квітні 1922 р. Гувером планувалося завершення операції АРА в Радянській Росії протягом шести місяців. 24 червня 1922 р. на зустрічі керівництвом АРА у складі В. Брауна, В. Хаскелла, К. Гертера, С. Дж. Квіна, Дж. Гудріча та Е. Рікарда, одногласно підтримали плани Гувера та зазначили, що

будь-яке продовольство, надіслане після зборів врожаю, буде використане радянським урядом для збору податків. Проте, негайне припинення операції вони вважали доцільнішим, ніж поступове зменшення обсягів [19, р. 132].

Г. Гувером 28 червня 1922 р. було повідомлено Держсекретаря Ч. Х'юза, що у зв'язку із наближенням до кінця голоду у Радянській Росії, настав час відкликати місію АРА. Між тим, остаточне рішення про відхід АРА з Росії мало бути винесене на конференцію в Нью-Йорку, за участю місцевих директорів АРА, як це було визначено 12 липня. Конференція відбулася 30 липня та узгодила продовження гуманітарної допомоги Радянської Росії, але зі скороченням масштабів. Передбачалося припинення годування дорослих до 1 вересня 1922 р., скорочення районів допомоги до територій з нагальними потребами. Водночас програма переказів мала бути збережена [13, р. 177–178].

Влітку 1922 р. радянський уряд дійшов до висновку, що загроза голоду минула і виникла необхідність «боротьби із наслідками голоду» замість «боротьби проти голоду». Хоча за даними АРА, які були повідомлені Держдепартаменту 24 червня, населення району Волги не мало змоги підтримати себе повністю до лютого 1923 р. Не дивлячись на збереження загрозливої ситуації, більшовики та АРА почали скорочувати допомогі плани майже одночасно. Зокрема, 15 жовтня 1922 р. ЦК Помгол був ліквідований, а замість нього був заснований Центральний Комітет щодо боротьби з наслідками голоду – ЦК Последгол [10, р. 371–374].

Повноважним представником радянського уряду К. Ландер 1 жовтня 1922 р. у листі до Хаскелла виклав адміністративні зміни щодо зменшення привілеїв та імунітетів АРА, під виглядом положень про діяльність всіх іноземних допомогі організацій. За ними такі агентства з допомоги повинні були сплачувати адміністративні збори, навіть при наданні допомоги. За виключенням термінової необхідності, заборонялося відкривати кухні у пунктах, де допомога надавалася державними установами. Розподіленням одягу, допомогою вчителям та викладачам, студентськими кухнями відтепер мали займатися відповідні установи, торговельні кооперативи та спілки в рамках діяльності Последголу. Від приватних осіб, які отримували посилки з допомогою, вимагалось сплачувати всі митні та транспортні збори. Роздача пакунків, надісланих групам осіб, втілювалася б у співпраці з профспілками [13, р. 183].

В. Хаскеллом розпорядження К. Ландера розглядалося як одностороння відмова від Ризького договору та тиск на АРА. Відповідь В. Хаскелла надійшла 2 жовтня 1922 р., в якій ним зазначалося, що АРА вже добровільно скоротило діяльність й не існує причин для введення обмежень. Від Ландера вимагалось до опівдні 4 жовтня відповісти на два запитання. Зокрема, чи планує радянський уряд зупинити програму продуктових переказів в існуючому вигляді, а також чи буде радянський уряд дотримуватись Ризького договору. У випадку відсутності необхідності у допомозі АРА, діяльність організації буде терміново припинена. Проте, у відповідях К. Ландера був змушений пояснити, що висунуті умови не стосуються АРА, упередбачалося ні перегляду, ні відмови від Ризького договору або його гарантій [13, р. 184]. 24 жовтня 1922 р. Г. Гувером було повідомлено держсекретаря Х'юза, що АРА більше не потребує роботи есмінців американського ВМС. Радянському уряду про припинення відвідувань портів країни Рад військовими суднами США доповів 22 листопада В. Хаскелл [19, р. 90].

Тим не менш, радянський уряд вирішив поширити дію обмежень щодо іноземних допомогівих організацій на АРА. Зокрема, 4 листопада К. Ландеру від В. Хаскелла надійшла скарга на розпорядження Последголу до всіх філій про іноземні «відкриті кухні», більшість яких повинні мали бути закриті. Поставки допомоги з-за кордону мали надходити до дитячих установ відділів освіти та радянських комітетів надання допомоги дітям [19, р. 159]. Після від'їзду В. Хаскелла до Сполучених Штатів 23 листопада 1922 р., радянська влада посилила тиск на АРА щодо припинення існування її ініціатив. При цьому, 22 листопада Леніним із Політбюро розглядався лист з пропозиціями від В. Хаскелла, а у відповідь через К. Ландера було передане повідомлення Г. Гуверу [4, с. 458].

Особливо радянську владу насторожувала програма продуктових переказів, яка дозволила доставляти пакунки призначеним отримувачам без дискримінаційного ставлення. Більшовики розглядали дану ініціативу як форми підтримки антикомуністичної інтелігенції, релігійних общин, зокрема юдеїв, колишньої аристократії та дрібних підприємців-непманів. У грудні 1922 р. було заборонено приймання пакунків окремим категоріям осіб та груп, наприклад, перебуваючим у засланні. У лютому 1923 р. народний Наркомат пошти та телеграфу скасував спеціальне звільнення від імпорتنних мит та від сплати вартості

доставки [19, р. 163]. Пересилання продуктових переказів стало нерентабельним у березні 1923 р., коли ціни на харчі у Радянській Росії впали нижче американських. Послуга продуктових переказів стала недоступною за кордоном тоді ж у березні 1923 р., а видача посилок в Росії були припинені 15 червня, коли зачинились останні 21 станції [11, р. 391–393].

Питання завершення місії АРА у Росії було вирішене на зустрічі Г. Гувера із В. Хаскеллом в штабквартирі в Нью-Йорку 23 січня 1923 р. [13, р. 188] Приблизною датою припинення роботи попередньо визначалося 1 квітня або 1 травня, за умови взяття обов'язку сплатити накладні витрати бюджету організації. Програма не мала розширюватися, незважаючи на порівняне зростання звернень населення до АРА у січні 1923 р. До моменту закінчення гуманітарної діяльності АРА, влітку 1923 р., ще 2 млн. дітей скористалися американською допомогою [11, р. 556–557].

Інспектори АРА у Радянській Росії були проінформовані 5 лютого про рішення припинення місії перед зборами врожаю та попереджені про збереження таємниці. У квітні 1923 р. пунктом АРА було наказано надати кошти від харчових мішків відділенням Последголу. А у травні під час проведення тижня «Тижня матері й дитини» АРА мала пожертвувати одяг та надлишки продпайків [19, р. 172]. Зокрема, К. Ландером був відправлений 26 травня 1923 р. циркуляр в районному уповноваженому, яким передбачалося інвентаризація запасів АРА, продуктів та медикаментів. Крім того, обумовлювалося закриття кухонь з яких продовольство мало видаватися установам у вигляді мінімальних пайків. При цьому наголошувалося на запобіганні поставкам АРА з одного району в інший, а також передаванню харчів від АРА напряду установам [11, р. 394]. Тактика АРА при відступі з СРСР передбачала спочатку спротив кожній радянській вимозі, а в подальшому поступки та компроміси з метою уникнення конфліктів. Остання станція припинила існування 15 червня 1923 р.

Офіційне повідомлення про закінчення роботи АРА в Радянській Росії в зв'язку з новим врожаєм було відправлено В. Хаскеллом до Л. Каменева 4 червня 1923 р. Зернові надлишки, через які передбачалося наявність позитивного експертного балансу, ставали гарантією продовольчої безпеки Країни Рад. У листі від 8 червня, Л. Каменевим висловлювалося подяка від радянського уряду та трудового народу Росії [11, р. 392–393]. 15 червня 1923 р. була підписана ліквідаційна угода, за якою

сторони звільнялися від взаємних зобов'язань. Невикористаний радянський депозит передавався АРА як в якості оплати за кукурудзу що була вилучена на залізниці в квітні 1923 р. [11, р. 551–552] На честь АРА Рада народних комісарів влаштувала 18 липня 1923 р. офіційний банкет із присутністю преси. Л. Каменев, Г. Чичерін та Л. Красін висловили подяку не тільки АРА, але й американському народові. Американцям був подарований пам'ятний знак із резолюцією СНК.

Висновки. Таким чином, надання гуманітарної допомоги Сполучених Штатів до Радянської Росії, за допомогою АРА, містило позитивні сторони, як для Сполучених Штатів, так і для Радянської Росії. Сполучені Штати мали у 1921 р. передовсім економічний інтерес, але й розраховували на політичний вплив за умов падіння більшовиків, а також прагнули звільнення своїх громадян з Росії. Радянська сторона згідно Ризького договору 1921 р. отримувала гуманітарну допомогу, якої потребувала, при цьому поставивши діяльність АРА під нагляд на своїх територіях. Де-факто, без встановлення торгівельних відносин відбувалися операції між Радянською Росією та США.

З метою підвищення ефективності діяльності відбувалося кількісне розширення допомоги, в обсягах та охопленні населення, та якісне, у видах поставок. Програма допомоги поширювалася на доросле населення за рахунок асигнувань Конгресу США та внесенню радянського золотого внеску в грудні 1921 р. Угодами 1921–1922 р. допо-

мога також розширювалася за рахунок надання медикаментів, одягу, а також із забезпеченням продуктових переказів закордону.

Протягом процесу згорання гуманітарної допомоги до Радянської Росії спостерігалось зростання підозрілості більшовицького уряду до різноманітної діяльності американської допомогової організації. При цьому, за перших ознак виходу з гуманітарної катастрофи – голоду, більшовицький уряд почав обмеження діяльності не тільки радянських організацій, але й навіть АРА. Проте, Американською адміністрацією допомоги було обрано шлях поступового відступу, що дозволило уникнути кризових явищ. З американського боку, допомога надавалася на час саме голоду 1921–1923 рр., і збільшення врожаю в Радянській Росії, й вихід США з післявоєнної кризи зумовили одночасність дій сторін зі згорання місії АРА.

Загалом, діяльність АРА в 1921–1923 рр. характеризувалась лише формальним збереженням недержавного статусу організації. Адже в ході надання гуманітарної допомоги саме органами державної влади Сполучених Штатів, від Конгресу до армії, забезпечувалась діяльність АРА. З боку Радянської Росії, лише ситуація надзвичайної гуманітарної катастрофи змусила більшовиків допустити поширення економічних пільг на іноземну організацію. Часткового поліпшення ситуації з голодом вистачило для початку згорання ефективної діяльності АРА.

Список літератури:

1. Даниленко О.В. Міжнародна допомога голодуючому населенню України у 1920-х роках. *Україна дипломатична*. Вип. 12, 2011. С. 966–981.
2. Зацепіло В.Є. Взаємодія між Американською адміністрацією допомоги та Радянською Росією під час радянсько-польської війни. *Актуальні проблеми історії зарубіжних країн в новий та новітній час: науковий збірник*. Київ, 2022. с. 46–52. Режим доступу: <https://bit.ly/41YHgEH> (дата звернення: 01.04.2023)
3. Приказ ВЦИК всем наркоматам, Реввоенсовету Республики и губисполкомам о порядке выполнения ходатайств и обращений АРА. 21 сентября 1921 г. *Известия ВЦИК*. 1921. 22 сент.
4. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. В 55 т. (5-е изд.). Том 45. Март 1922 – март 1923. М., 1970. 730 с.
5. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. В 55 т. (5-е изд.). Том 53. Письма. Июнь – ноябрь 1921. М., 1970. 546 с.
6. Михайловський Т.О. Діяльність міжнародних організацій на Півдні України (1921–1929 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01; Чорномор. нац. ун-т ім. Петра Могили. Миколаїв, 2018. 18 с.
7. Погромський В.О. Діяльність Американської адміністрації допомоги та інших американських філантропічних організацій у відновленій Польщі в 1918 – 1922 рр. *Вісник аграрної історії*. 2018. Вип. 25–26. С. 197–204.
8. Bose Tarun C. Food for Russia: the Story of the American Relief Administration. *International Studies*, vol. 3, 1. Jan 1, 1961. pp. 89–98.
9. Brown Everett S. Some Unofficial Relations with Soviet Russia. *Michigan Law Review*. Vol. 22, № 5, Mar. 1924. pp. 421–436.
10. Edmondson, Charles M. An Inquiry into the Termination of Soviet Famine Relief Programmes and the Renewal of Grain Export, 1922–23. *Soviet Studies*, Vol. 33, № 3. 1981. pp. 370–385.

11. Fisher H.H. *The Famine in Soviet Russia. 1919–1923. The Operations of the American Relief Administration*. New York: The Macmillan Company, 1927. 609 p.
12. *Papers relating to the Foreign Relations of United States (FRUS)*. 1921. Vol. II. Washington, 1936. 972 p.
13. Patenaude B.M. *The Big Show in Bololand: The American Relief Expedition to Soviet Russia in the Famine of 1921*. Stanford: Stanford University Press, 2002. 817 p.
14. Rhodes B.D. American Relief Operations at Nikolaiev, USSR, 1922–1923. *The Historian*. Vol. 51. № 4, 1989. pp. 611–626.
15. Surface F.M., Bland R.L. *American Food in the World War and Reconstruction Period: Operations of the Organizations Under the Direction of Herbert Hoover, 1914–1924*. Stanford, 1931. 1034 p.
16. U.S. Congress. Congressional record. Proceedings a. debates. Vol. 61. House of representatives. 67th Cong., 1st Sess. 1921. Wash., D.C.: Government Printing Office. Режим доступу: <https://www.congress.gov/bound-congressional-record/1921/11/02/house-section> (дата звернення: 01.04.2023).
17. U.S. Congress. Congressional record. Proceedings a. debates. Vol. 61. Senate. 67th Cong., 1st Sess. 1921. Wash., D.C.: Government Printing Office. Режим доступу: <https://www.congress.gov/bound-congressional-record/1921/11/14/senate-section> (дата звернення: 01.04.2023).
18. U.S. Congress. Congressional record. Proceedings a. debates. Vol. 62. Senate. 67th Cong., 2nd Sess. Wash., D.C.: Government Printing Office. Режим доступу: <https://www.congress.gov/bound-congressional-record/1921/12/21/senate-section> (дата звернення: 01.04.2023).
19. Weissman B.M. *Herbert Hoover and Famine Relief to Soviet Russia, 1921–1923*. Stanford, 1974. 247 p.
20. Weissman B.M. «Herbert Hoover's Treaty» with Soviet Russia: August 20, 1921. *Slavic Review*, XXVIII, № 2, June 1969. pp. 276–288.

Zatsepilo V.E. HUMANITARIAN ACTIVITIES OF THE AMERICAN RELIEF ADMINISTRATION IN SOVIET RUSSIA (1921–1923)

The article is dedicated to highlight U.S. humanitarian aid to Soviet Russia through the American Relief Administration (ARA) from 1921 to 1923. The United States has used parastatal charities to provide humanitarian aid since World War I. Due to the lack of diplomatic recognition of the Soviet government by the United States, the involvement of the ARA as a parastatal was the only means of conducting humanitarian activities during the famine in Soviet Russia of 1921–1923.

The author also analyzes the Riga Agreements of 1921 regarding the conditions for providing humanitarian aid by ARA in Soviet Russia. ARA retained the autonomy of the organization, had the right to stop the provision of assistance in case of violation of the agreement by the Soviet side, and undertook to refrain from political or commercial activities. The Soviet government could conduct searches and expel ARA employees in case of illegal activity, and also placed an insurance deposit in a bank in New York. According to the agreements, aid during the famine was to be given to children and the sick.

It is emphasized that during the provision of American humanitarian aid during 1921–1922, the ARA enjoyed privileges and immunity on the territory of Soviet Russia, in particular in the financial, economic and transport spheres. Further changes to the initial conditions of the Treaty of Riga were dictated by the practical needs of providing for the population of the affected regions. The expansion of aid took place both quantitatively and qualitatively. In addition to the allocation of additional funds, humanitarian activities were extended to a new category of the population – adults, which meant the need for increased funding. Cooperation also expanded in the form of aid, in particular, medical supplies, clothing, etc. were added.

It has been determined that the curtailment of measures to combat hunger in Soviet Russia in 1922–1923 was carried out simultaneously by both parties, both the ARA and the Soviet government. It is emphasized that the termination of the ARA activity was accompanied by the intervention of the Soviet authorities in the distribution of aid and the violation of the financial and transport privileges of the ARA. However, the ARA followed the tactics of a gradual retreat, which facilitated the process of winding down humanitarian activities.

Key words: American Relief Administration, ARA, Famine 1921–1923, Herbert Hoover, USA, Soviet Russia.

Kuryliak V.V.

Taras Shevchenko National University of Kyiv

Slyusarenko A.H.

Taras Shevchenko National University of Kyiv

Yatsenko S.L.

Zhytomyr Ivan Franko State University

TRANSFORMATION OF THE RELIGIOUS NETWORK IN WESTERN EUROPE FROM FEBRUARY 24, 2022

The article presents the changes that have taken place in the religious environment of Western Europe since the beginning of the open armed aggression of the Russian Federation against Ukraine on February 24, 2022. It is traced that the invasion of Ukrainian territory resulted in a million-strong flow of Ukrainian refugees to the countries of Western Europe. Since the beginning of the war, there has been an increase in the number of believers in the religious organizations of Western Europe at the expense of Ukrainian refugees. Some researchers see in this process a certain religious revival and transformation of the religious networks of Western countries. The difference between the religious mentality of Ukrainians and residents of European countries is traced. The useful role of religion for displaced persons who have suffered various property and social losses is noted. It is noted that in the environment of the religious community, refugees, including Ukrainians, can receive public recognition, respect and prospects for religious service and be attracted to communities that help to recover from the losses experienced. The transformation of the liturgical practices of European denominations through the creation of special religious services for Ukrainian refugees is described. The concept of “religious network marketing” is presented as a method of studying the features of the revival and transformation of Western religious networks. The concept of “transformation” in a religious context is noted, and it is emphasized that it has a two-way focus, since changes are taking place not only in the European interfaith network, but also there is an adaptation of Ukrainian refugees to Western culture. Information is provided on the method of collecting data on the religious identity of Ukrainian refugees. It is also proposed to create with the help of software comparative graphs of the transformation of the religious network of Western Europe.

Key words: religious transformation, Western European countries, Ukrainian refugees, modern religious situation, religious education, history of religion.

Formulation of the problem. The invasion of Russia trying to occupy Ukraine launched a large-scale process with the arrival of war refugees in Europe. Ukrainian refugees became the center of attention of most European countries. “Taking in such a large number of refugees poses numerous challenges and uncertainties for European states: (1) a logistics and coordination challenge; (2) an economic challenge both for the member states and the EU; (3) an integration challenge; and (4) unanimous support for providing refuge” [2].

A hypothesis on the emergence of the phenomenon of a mixed religious network, when the dominant religious tradition tries to take into account the needs of the minority. The basis for the hypothesis is the creation of Ukrainian religious communities on

the territory of Western Europe. The purpose of the research project is to visually depict aspects of the seeming “renaissance” and the causes of transformational processes in the religious networks of Western Europe.

Why does this project require immediate implementation? For the reason that the identification and description of differences in religious networks within one denomination is a very fleeting phenomenon. Inside religious denominations, believers who come from countries with other religious traditions quickly adapt and integrate into their confession. However, in the process of integrating a large number of believers in one short period of time, such short-term phenomena as the Renaissance and the Transformation of the religious network as a whole appear.

A timely description of these phenomena will create a qualitative academic basis for studying future mass migrations of refugees from other religious countries.

Purpose of the study. To identify the aspects for the phenomenon of the transformation of the Religious Networks in Western Europe as a result of the acceptance of a large number of religious emigrants from Ukraine.

The main results of the study. One of the decisive tools in the integration and adaptation of refugees is religion. Religion creates a sense of belonging to a community, the complicity of “others” in the hardships of loss, and the restructuring of a way of life. Religious organizations that offer diverse beliefs, as well as communities where immigrants of the same nationality gather and form networks of mutual support that act as a psychological anchor, help to alleviate the stress and trauma from the accumulation of various problems. One of the needs that does not require special material investments on the part of the host country is the satisfaction of the religious needs of newly arrived refugees. Before Russia’s war against Ukraine, Ukrainians and Europeans shared many religious beliefs and practices. Existing religious networks [13] before the war made it easier for fellow believers to travel around the world. However, with the outbreak of hostilities on the territory of Ukraine, European religious networks experienced a significant transformation.

Religious organizations help immigrants get many things they need to survive and be included in the new society. In his study of the assimilation of Jews, Catholics Protestants, immigrants from Europe in the years after World War II, Will Herberg noted: “It is mainly in them and through ... religions that he (the immigrant), or rather his children and grandchildren, will find an identifiable place in ... life” [10]. Today, when the forced immigration of Ukrainians brings new diversity to the cultural landscape of Western Europe, Herberg’s ideas remain relevant, but adjusted for a wider range of religious criteria in the adaptation of the modern generation. Researcher Charles Hirschman emphasizes that a significant proportion of immigrants became Americans only through participation in the life of specific religious organizations [9].

As a result of the acceptance of Ukrainian refugees in the churches of Western Europe, there was a revival of the practical religious assistance to the latter. There is transformation of the worldview of Ukrainians and adaptation to the norms and religious traditions within the religious networks [13] of Western Europe [19]. Some have described it as a renaissance

of Western religious networks due to the arrival of Ukrainian refugees.

Why is it important to study this phenomenon in the context of the Religious Network Religious groups in Eastern Europe are not a newly created phenomenon. They have their own history, traditions, followers, and most importantly, its pronounced Western mentality. That is why Religious Networks in Western Europe often act as an alternative source of respectability for Ukrainian refugees. This is especially important for those who seek social recognition but have been forced by immigration to downgrade their professional status. Being part of a religious community and having a good reputation in it brings respect, as well as opportunities for leadership and service (within the activities of a religious community), which is considered quite prestigious. Communities reinforce and sometimes change the ethnic identity of immigrants. Religion is presented as a socially acceptable form through which they can express, reformulate and transmit ethnic culture and identity.

So far, the term “transformation” has been used largely regardless of its scope. However, we have associated it with religion [17]. The reason for this connection is the level of religiosity of Ukrainian refugees. Arriving in European countries, the bearers of Christian religious beliefs quickly transformed the religious network of Western Europe due to the large number. At the same time, Ukrainian refugees also adapted to the customs and traditions of churches in Western European countries. That is why the term “transformation” is most appropriate, since it includes two-sided changes: the Religious Network of Western Europe and the Ukrainian refugees who have become part of it. By Religious Network we mean a global interfaith network of religious organizations and individuals. Various religious networks are engaged in popularizing their doctrines, protecting, satisfying the interests and needs of their adherents. The transformation of Europe’s religious networks has taken place through a rapid reorientation to meet human needs of millions of refugees, from the primary satisfaction of spiritual needs to the provision of practical (physical) needs of Ukrainians [1]. It is important to note that religious networks tend [16] to be deeply embedded in political and economic networks [16].

Grace Davie is Professor Emeritus in the Sociology of Religion at the University of Exeter and the co-editor of *The Oxford Handbook of Religion and Europe* called Ukraine a religious country. This means that in Ukraine the official religion is Orthodoxy, which is recognized by the state as the official religion of the country, which is practiced by the

majority of 76% [18]. In a short period of time, three important processes took place because of Ukrainian refugees' interaction with the modern history of the religion of Europe. The first is the revival of churches in the countries of Western Europe. The second is the transition from the formal performance of religious rites to the provision of practical assistance to Ukrainian co-religionists.

Grace Davie has noted "the incapacity of Western minds to grasp the continuing significance of religion in much of the modern world" [4]. In order to objectively assess the phenomenon of the transformation of the religious network in Western Europe after February 24, 2022, one must clearly understand the religious worldview of Ukrainian refugees. The religious worldview of Ukrainians differs from the worldview of citizens of Western Europe due to the fact that Ukrainians value religion more because of 70 years of atheistic propaganda of the former Soviet Union. The third is the transformation of the liturgical practices of European churches through the creation of special services for Ukrainian refugees. This aspect is more felt among Protestant churches. And most important aspect is the strengthening and creation of strong religious networks [13] between Europe and Ukraine through the family ties of Ukrainian refugees.

Despite the fact that the religious rites of the European churches are similar to the rites of similar churches in Ukraine, there are differences in traditions, customs, and mental constructs in the attitude towards religion of Ukrainians and Western Europeans. For example, there are only 336 Orthodox churches throughout Germany [8], while in Ukraine there are more than 7,000. This is without taking into account the churches belonging to the Moscow Patriarchate (12,500) [15]. In Germany, the Lutheran and Reformed churches are widespread, while on the territory of Ukraine, they are rare and confessions of late Protestantism are more numerous: Baptists, Pentecostals, and Adventists. Protestantism in Western Europe is more liberal than in Ukraine. Ukrainian Catholicism is more similar in form of worship to Ukrainian Orthodoxy, as it has adapted to the needs of the former Orthodox, while Western Catholicism does not have the influence of the Orthodox tradition [7]. Based on several of the differences mentioned above, a forced transformational phenomenon [11] occurred in European religious networks, namely a forced fusion of two religious forms on the basis of established Western and Eastern religious traditions in Europe [19].

Religious organizations help immigrants get many things they need to survive and be included in the new society. In his study of the assimilation of Jews,

Catholics Protestants, immigrants from Europe in the years after World War II, Will Herberg noted: "It is mainly in them and through ... religions that he (the immigrant), or rather his children and grandchildren, will find an identifiable place in ... life" [10]. Today, when the forced immigration of Ukrainians brings new diversity to the cultural landscape of Western Europe, Herberg's ideas remain relevant, but adjusted for a wider range of religious criteria in the adaptation of the modern generation. Researcher Charles Hirschman emphasizes that a significant proportion of immigrants became Americans only through participation in the life of specific religious organizations [14].

The project "Transformation of the Religious Network in Western Europe from February 24, 2022" will show the modern transformational processes of religious networks in Western Europe through the introduction of modern adaptive factors. Such examples might be, quick contact with fellow believers through social networks, the use of modern translators to establish linguistic connections between multilingual members of the church, or the reorientation from spiritual help to practical humanitarian through modern means of transferring help.

Therefore, the timely exploration of the phenomenon of the transformation of religious networks aspects a foundation for Western researchers [5] who will be able to analyze and perhaps predict transformational processes in the future if they again encounter similarly forced emigration of refugees from different countries. The project Transformation of Religious Networks in Western Europe offers a vital analysis for researchers of contemporary religion and students of faculties studying politics, economics, society, and the consequences of emigration processes [6].

Religious network marketing or multi-level religious marketing is a method proposed by the author of the project to study the short-term phenomenon of the revival and transformation of religious networks due to the arrival of war refugees. This is a concept based on the principle of the implementation of religious services operating in previously created religious networks. In other words, believers from various churches in Ukraine, after moving to European countries, independently contacted and joined their religious denominations. Thus, religious denominations are independent distributors of similar religious practices, each of which has an equal right to attract their believers from the churches of Ukraine. At the same time, the choice of each member of the religious network contains a number of compromises with which both sides of the believer from Eastern

Europe and the church that received him from Western Europe must come to terms.

The selection aspects for countries are based on statistical data on the number of admissions of Ukrainian refugees. Most of the refugees from Ukraine were accepted by Poland almost 1.5 million people are registered there. A little over a million Ukrainians have been taken in by Germany since the beginning of the war. The largest number of refugees was registered in March (431000) and April (198000). In third place in terms of the number of Ukrainian refugees is the Czech Republic just over 455000 of our citizens are registered there. The top ten countries to which most Ukrainians left the war also included: Italy (171500), Spain (150400), France (118900), Slovakia (99300). Less than 10,000 Ukrainian refugees have registered in Slovenia, Luxembourg, Malta and other EU countries.

The collection of information about the religious affiliation of Ukrainian refugees is carried out using social messengers created for Ukrainians in each of the host countries (“Ukrainian Luxembourg” social network on Facebook for Ukrainian refugees) [20]. We are familiar with the “General Data Protection Regulation” [4] document, so the data collection will be anonymous. Moreover, we do not use long forms of questionnaires, but an instant question. What does it mean? Once a week, Ukrainian social media followers need to answer a quick question with a single click. For example, due to the fact that each EU country has already created a group on social networks for Ukrainian refugees. We know exactly where Ukrainians live at the moment. Now our task is to find out who attends which church with the help of a quick questionnaire. What is the difference between the religious traditions of Ukraine and Western Europe? Example of a quick response. It is enough to choose:

a. in appearance, b. in the form of worship, c. With. in relation to worship, etc.

Using state of the art software for the visualization of geo-spatial data, comparative graphs-chronicles will be created to identify certain aspects of the Renaissance phenomenon in the religious networks of Western Europe, in our case, because of the influx of Ukrainian refugees [12]. This will help to reveal the hidden tendencies that have generally influenced the modern phenomenon of the religious renaissance in Western Europe by connecting with believers who have an Eastern religious experience. Using the “Easel.ly” software product, templates will be created that will visually demonstrate the transformation processes and individual religious elements that came from Eastern Europe (Ukraine) and influenced the transformation of religious networks in Western Europe. The Stat Planet program will help overlay statistical data on maps of countries in Western Europe and reveal the invisible connections that have taken place in the religious networks of Western and Eastern Europe since February 24, 2022.

Conclusions. Thus, in the conclusions, we note several important aspects. Firstly, the transformation of the religious network of the countries of Western Europe was the result of the movement to these territories of a significant number of Ukrainian refugees, who by origin are a religious nation. Secondly, Ukrainian refugees are going through a two-way process of adaptation. On the one hand, they adapt to the requirements of Western culture, and on the other hand, due to the quantity, they bring their own habits and mentality. Thirdly, the study of changes in the religious network of Western European countries requires an in-depth application of software products for collecting statistical data and recording important information that is part of the modern history of religion.

Bibliography:

1. Brugge J.-L. What Do European Christians Do for Ukrainian Refugees?. *CNE.news*. 2022. URL: <https://cne.news/artikel/795-what-do-european-christians-do-for-ukrainian-refugees>.
2. Carmen G. E. The Welcome given to Ukrainian Refugees: Some Challenges and Uncertainties. *Real Instituto Elcano*. 2022. URL: <https://www.realinstitutoelcano.org/en/analyses/the-welcome-given-to-ukrainian-refugees-some-challenges-and-uncertainties/>.
3. Data Protection. Rules for the Protection of Personal Data inside and Outside the EU. *European Commission*. URL: https://ec.europa.eu/info/law/law-topic/data-protection_en (date of access: 09.11.2022).
4. Davie G. The President and the Patriarch: The Significance of Religion in the Ukrainian Crisis. *OUPblog*. 2022. URL: <https://blog.oup.com/2022/05/the-president-and-the-patriarch-the-significance-of-religion-in-the-ukrainian-crisis/>.
5. European Centers on Religion and Politics. *The European Academy of Religion (EuARE)*. 2019. URL: <https://www.europeanacademyofreligion.org/ecrp-network>.
6. Everton S. F. Networks and Religion: Ties That Bind, Loose, Build Up, and Tear Down. *The Journal of Social Structure (JoSS)*. 2019. Vol. 16. P. 1–34. URL: <https://www.cmu.edu/joss/content/articles/volume16/Everton.pdf>.
7. Gauthier F. Religious Change in Orthodox-Majority Eastern Europe: From Nation-State to Global-Market. *Theory and Society*. 2022. Vol. 51. P. 177–210. URL: <https://doi.org/10.1007/s11186-021-09451-3>.

8. Germany. *Orthodox World*. URL: <https://orthodox-world.org/en/c/81/germany> (date of access: 22.11.2022).
9. Heiden O. Hirschman and American Religious Beliefs. *GRIN*. 2007. URL: <https://www.grin.com/document/75424>.
10. Herberg W. Protestant--Catholic--Jew. An Essay in American Religious Sociology. 3rd ed. Chicago : The University of Chicago Press, 1983. 326 p.
11. Huang Y. C., Chiou Y. S. Transformation and Commonality of Spatial Organization of Christian Church by Social Network Analysis. *IEEE/ACM International Conference on Advances in Social Networks Analysis and Mining (ASONAM)*. Barcelona, Spain, 2018. P. 721–726. URL: <https://doi.org/10.1109/ASONAM.2018.8508300>.
12. Infographic – Refugees from Ukraine in the EU. *European Council. Council of the European Union*. 2022. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/infographics/ukraine-refugees-eu/>.
13. Lachenicht S. Religious Networks. *Oxford Bibliographies*. 2013. URL: <https://www.oxfordbibliographies.com/view/document/obo-9780199730414/obo-9780199730414-0151.xml>.
14. Martin A. A. Leading the March: The Role of Latino Religion in the Immigrant Rights Movement : Master thesis. University of Washington, 2013. URL: https://digital.lib.washington.edu/researchworks/bitstream/handle/1773/22807/Martin_washington_02500_11477.pdf.
15. MKIP: The Number of Religious Communities of the OCU Is More than 7 Thousand, the UOC (MP) – Almost 12 and a Half. *Radio Svoboda*. 2020. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-chyslo-relihijnyh-hromad/31023363.html>.
16. Peter v. d. V. Religious Networks in Asia and Beyond. Zayed University, 2012. URL: <https://www.ssrc.org/publications/religious-networks-in-asia-and-beyond/>.
17. Ramharter E. Transformation' in the Context of Religion and Society. *Interdisciplinary Journal for Religion and Transformation in Contemporary Society*. 2020. Vol. 6, no. 1. P. 193–215. URL: <https://doi.org/10.30965/23642807-00601012>.
18. Stelnikovych S. V. History of Religion and Church in Ukraine. Zhytomyr : O. O. Evenok, 2020. 52 p. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/31667/1/Stelnikovych.pdf>.
19. The Transformation of Religious Orders in Central and Eastern Europe. *Sociological Insights* / ed. by S. Palmisano, I. Jonveaux, M. Jewdokimow. Routledge, 2021. 194 p.
20. Ukrainian-Speaking Luxembourg. *Facebook*. 2022. URL: <https://www.facebook.com/groups/ukrainian-speaking.luxembourg/>.

Куриляк В.В., Слюсаренко А.Г., Яценко С.Л. ТРАНСФОРМАЦІЯ РЕЛІГІЙНОЇ МЕРЕЖІ У ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ ПІСЛЯ 24 ЛЮТОГО 2022 РОКУ

У статті представлено зміни, які відбулися у релігійному середовищі Західної Європи з початку відкритої збройної агресії Російської Федерації проти України з 24 лютого 2022 р. Простежено, що наслідком вторгнення на українську територію став мільйонний потік українських біженців у країни Західної Європи. З початку війни в релігійних організаціях Західної Європи відбулося збільшення кількості вірян за рахунок українських біженців. Окремі дослідники вбачають у цьому процесі певне релігійне відродження та трансформацію релігійних мереж країн Заходу. Прослідковано відмінність релігійного менталітету українців та мешканців країн Європи. Підмічено корисну роль релігії для переміщених осіб, що зазнали різноманітних майнових та соціальних втрат. Відзначено, що у середовищі релігійної спільноти біженці, у тому числі українці можуть отримати суспільне визнання, повагу та перспективи виконувати релігійне служіння та бути залучені до спільнот, які допомагають відновлюватися після пережитих втрат. Описано трансформацію літургійних практик європейських деномінацій через створення спеціальних релігійних служб для українських біженців. Представлено поняття «релігійний мережевий маркетинг» як метод дослідження особливостей відродження та трансформації західних релігійних мереж. Відзначено поняття «трансформація» у релігійному контексті, і підкреслено, що воно має двосторонню направленість, оскільки відбуваються зміни не тільки у європейській міжконфесійній мережі, але й також спостерігається адаптація українських біженців до західної культури. Подана інформація про метод для збору даних щодо релігійної ідентичності українських біженців. Також запропоновано створення за допомогою програмного забезпечення порівняльних графіків трансформації релігійної мережі Західної Європи.

Ключові слова: релігійна трансформація, сучасна релігійна ситуація, релігійна освіта, історія релігії, західні країни Європи, українські біженці.

Ліхтей І.М.

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

**ВТОРГНЕННЯ НІМЕЦЬКОГО КОРОЛЯ АЛЬБРЕХТА І ГАБСБУРГА
У ЧЕСЬКІ ЗЕМЛІ ВОСЕНИ 1304 РОКУ ТА ЙОГО НАСЛІДКИ**

У статті висвітлено передумови, перебіг та наслідки вторгнення німецького короля Альбрехта I Габсбурга у чеські землі восени 1304 р. Методологічною основою роботи є принципи історизму, об'єктивності й наукової достовірності. Використано історико-системний та аналітичний методи. Відзначається, що за правління Вацлава II Пршемисловича Чеське королівство стало відігравати провідну роль у Центральній Європі. Цей володар поширив чеське панування на польські землі, а для свого сина, Вацлава III, здобув угорську корону. Проти зростання чеської могутності виступив папа Боніфаций VIII та німецький король Альбрехт I Габсбург, який відмовився визнавати право Пршемисловичів на польську й угорську корони та висунув територіальні й матеріальні домагання. Коли ж Вацлав II відкинув вимоги Альбрехта I, то той організував збройну виправу в Чехію. Наприкінці вересня 1304 р. він вторгся в країну й розташувався в околиці Чеських Будейовиць. Там до Альбрехта I Габсбурга приєдналися загопи його сина, австрійського герцога Рудольфа, та допоміжні угорські підрозділи. Упродовж трьох тижнів ці війська грабували південну й центральну Чехію, очікуючи на вирішальну битву, якою німецький король прагнув переможно завершити свій похід. Та Вацлав II розгадав намір нападника і обрав тактику так званої “маневреної війни”. Тоді Альбрехт I Габсбург вирушив на Кутну Гору, срібні копальні якої не без підстав вважав ключем до оволодіння Чехією. Однак успіху німецький король не досяг. З наближенням зими його військо, знесилене нападами підрозділів чеської шляхти, хворобами й нестачею харчів було змушене поспіхом відступати з країни. Катастрофа біля Кутної Гори схилила Альбрехта I Габсбурга до примирення, і в ході подальших перемовин він, по суті, вдовольнився деякими поступками з боку Чеського королівства.

Ключові слова: Чеське королівство, Пршемисловичі, Вацлав II, Боніфаций VIII, Альбрехт I Габсбург, Кутна Гора.

Постановка проблеми. Король Вацлав II (1283 – 1305), передостанній Пршемислович на празькому престолі, належить до видатних володарів чеського Середньовіччя. За його правління Чеське королівство стало відігравати провідну роль у Центральній Європі. Ще наприкінці 80-х років XIII ст. Вацлав II активізував зовнішню політику, спрямувавши свої інтереси на північний схід у землі силезьких та польських князів. У 1289 р. один із князів Верхньої Силезії (Казимир Битомський) попросив у Вацлава II захисту і отримав від нього свою землю в лено. Через два роки Вацлав II захопив Краківське князівство. У 1296 р. було підступно вбито володаря Великої Польщі короля Пшемисла II (1279–1296). Чеський правитель з військом вторгся в його землі й 1300 р. коронувався в Гнезно, посівши польський королівський трон [5]. Однак справжнім господарем усієї Польщі він не став. Володіння Вацлава II займали значну суцільну смугу територій від моря до угорського кордону та рубежів Галицько-Волинської держави. Сюди входили Помор'я, землі Великої

Польщі, частина Куявії та князівство Краківсько-Сандомирське. Інші частини Польщі залишилися в руках князів П'ястовичів, з яких деякі визнавали сюзеренітет чеського короля.

Невдовзі після утвердження чеського панування в Польщі у Вацлава II з'явилася можливість ще більше розширити свою імперію. Зі смертю в січні 1301 р. угорського короля Андраша III вимерла чоловіча гілка династії Арпадовичів. Реальним претендентом на угорську корону був неаполітанський принц Карл Роберт з династії Анжу, якого підтримував папа Боніфаций VIII (1294–1303). Однак частина угорських магнатів, найбільш активним серед яких був Матуш Чак Тренчанський, вирішила посадити на трон сина чеського правителя – дванадцятилітнього королевича Вацлава. Після тривалих роздумів Вацлав II погодився на їхню пропозицію й після узгодження всіх формальностей відрядив сина до Угорщини. Наприкінці серпня 1301 р. принца Вацлава було короновано на угорського короля. Дотримуючись при цьому угорських королівських традицій, він

прийняв ім'я Ласла V, з яким і став правити [3, 47–54; 7, р. 732; 8, р. 721; 9, р. 660]. Із самого початку правління Ласла V в Угорщині стикалося зі значними труднощами. Його панування поширювалося лише на околиці міста Буди, частину сучасної Словаччини і західноугорські комітати. Але папа Боніфацій VIII і німецький король Альбрехт I Габсбург (1298–1308) виступили проти чеського володарювання в Угорщині, вбачаючи в цьому шкоду своїм інтересам. В результаті, Альбрехт I організував проти Вацлава II військовий похід, згуртувавши під своїм проводом сили, які були вороже налаштовані щодо Пршемисловичів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Упродовж двох останніх десятиліть у чеській історіографії з'явилася низка узагальнюючих праць, у яких висвітлено основні напрямки зовнішньої політики Вацлава II на завершальному етапі його правління. Йдеться про монографічні студії В. Ванічека [26], Л. Яна [17], К. Харватової [15] та Й. Жемлічки [29; 30]. Автори приділяють також увагу універсалістським тенденціям у діяльності Вацлава II, спрямованим на утвердження провідної ролі Пршемисловичів у Центральній Європі, що закономірно викликало спротив з боку багатьох задрісників, які плели інтриги довкола чеського володаря та його сина.

Мета дослідження – простежити передумови, перебіг та наслідки вторгнення німецького короля Альбрехта I Габсбурга у чеські землі восени 1304 р.

Виклад основного матеріалу дослідження. У березні 1303 р. після тривалих вагань і перемовин Боніфацій VIII визнав Альбрехта I Габсбурга німецьким королем. Заради цього Альбрехт I Габсбург пішов на глибоке приниження перед папою і поспішив визнати зверхність престолу св. Петра над імператорською владою. Він також погодився з тим, що папі належать і права на північну й центральну Італію. Посланці Альбрехта від імені свого володаря навіть склали перед Боніфацієм VIII присягу вірності. Подібних поступок на користь папської курії не робив жодний німецький володар. За таку покірність папа пообіцяв Альбрехтові імператорську корону. До того ж, німецький правитель сподівався, що згодом його владу зможе успадкувати один із синів, і Боніфацій VIII при цьому не чинитиме жодних перешкод. Втім німецький історик Карл-Фрідріх Крієгер вважає, що своє підпорядкування папі Альбрехт I Габсбург сприймав лише як тактичний маневр і насправді не мав наміру його дотримуватися. Тому васальну клятву

Альбрехтових посланців папській курії, на думку вченого, не слід сприймати як ознаку глибокого занепаду могутності німецького короля [18, s. 90].

Відтак 31 травня 1303 р. Боніфацій VIII на відкритому засіданні ради кардиналів (консисторії) проголосив Карла Роберта єдиним законним і справжнім спадкоємцем угорського королівства [13, s. 140]. Невдовзі папа пригрозив церковним покаранням усім тим, хто надалі чинитиме опір утвердженню влади представника Анжуйської династії в Угорщині. Погроза папи піддати анафемі прихильників Пршемисловичів в Угорщині, тиск на тамтешнє духовенство і підкуп угорських магнатів з боку Анжу зумовили суттєву перевагу Карла Роберта. До того ж, римський понтифік звернувся до Альбрехта Габсбурга з проханням надати допомогу молодому анжуйському принцу [20, с. 1969, s. 843–846; с. 1970, s. 846–847].

Домовленість між Боніфацієм VIII та Альбрехтом I Габсбургом була спрямована, з одного боку, проти Франції, з королем якої Філіппом IV Красивим папа мав серйозний конфлікт, а з іншого – проти утвердження Пршемисловичів в Угорщині. Для Альбрехта I була неприйнятною ідея про те, що на східному кордоні імперії може сформуватися потужна конфедерація у складі Чеського, Польського та Угорського королівств, яка залізним кільцем оточуватиме альпійські володіння Габсбургів. Дві найбільші європейські сили, німецький монарх і папа, об'єдналися проти могутніх західних і східних сусідів, у зміцненні яких вбачали серйозну загрозу [23, s. 361–371; 24, s. 601–606].

Усвідомлюючи ймовірність досягнення згоди між Боніфацієм VIII і німецьким королем, Вацлав II також шукав надійного союзника, який міг би надати допомогу у протистоянні з цим альянсом. Цілком логічно, що таким союзником міг стати французький король Філіпп IV Красивий (1285–1314). Адже для Франції, так само, як і для Чеської держави, папсько-габсбурзька угода становила неабияку небезпеку. До того ж, на той час Філіп IV Красивий був чи не найзапеклішим ворогом Боніфація VIII.

Перші контакти з Францією король Вацлав II установив, мабуть, ще на початку 1303 р. Ініціатором такого кроку був його канцлер, базельський єпископ Петер фон Аспельт (бл. 1240/1245 – 5.VI.1320), який, імовірно, налагодив і дипломатичні стосунки між Чеським та Французьким королівствами. Очевидно, десь наприкінці травня 1303 р. Вацлав II відправив Філіппові IV Красивому проєкт договору, який був спрямований

проти Альбрехта Габсбурга і, разом з тим, обіцяв підтримку Франції у протистоянні з папою Боніфацієм VIII. Документ відкидав законність прав Альбрехта I Габсбурга на німецьку королівську корону й декларував готовність до політичної розправи над ним. З цією метою чеський правитель повинен був зібрати за 100 тис. марок срібла празької ваги військо з області Тевтонії (північна Німеччина), а король Філіпп IV – з Алеманії (південно-західна Німеччина) [6, с. 105, р. 441–442; 4]. Дослідник Й.Шуста переконаний, що посередником у цих переговорах був граф Теобальд фон Пфірт, володіння якого перебували під загрозою габсбурзької експансії [23, с. 375–376; 24, с. 612–613].

Проте Франція на виклик чеського короля не реагувала. Джерела не дозволяють однозначно стверджувати про те, що Філіпп IV Красивий не був зацікавлений у підписанні союзного договору з Вацлавом II. Мовчання Франції можна зрозуміти, якщо врахувати факт, що угода була запропонована саме тоді, коли протистояння між Боніфацієм VIII і Філіппом IV Красивим досягло свого апогею. Так, 12 березня 1303 р. на засіданні французької королівської ради було ухвалено рішення про те, що церковний собор повинен засудити папу як злочинця і змусити його до абдикації (зречення сану).

Невдовзі протистояння між Боніфацієм VIII і французьким королем досягло критичної точки. Папа вирушив зі своїми кардиналами в місто Ананья, аби тут підготувати акт відлучення Філіппа IV Красивого від церкви і звільнення його васалів від клятви вірності. Однак за день до того, як 8 вересня 1303 р. мало бути накладено прокляття, канцлер французького короля Гійом де Ногаре з допомогою римських аристократів, на чолі яких стояв Счіарра Колонна, здійснили напад на Боніфація VIII. У папському палаці відбулася коротка, але кривава збройна сутичка з оточенням Боніфація VIII, в ході якої загинув вікарій архієпископа Естергомського Гергей, котрий на той час перебував тут у складі угорського посольства. Канцлер Г.де Ногаре захопив старенького папу і, як стверджують деякі джерела, навіть побив його. Однак римляни на чолі з кардиналом Орсіні звільнили Боніфація VIII з французького полону, після чого він прокляв нападників та їхнього короля. Папа урочисто повернувся до Рима, де через кілька тижнів, 11 жовтня 1303 р., помер. Одні дослідники вважають, що це сталося внаслідок пережитих ним хвилювань, на думку інших – Боніфація VIII отруїли

вороги [2, с. 416; 7, р. 733; 10, с. 348–352; 13, с. 141–142; 22, с. 6–11].

Якщо смерть Боніфація VIII звільнила Альбрехта I Габсбурга від усіх зобов'язань перед папською курією, то на Пршемисловичів тиск Рима не зменшився. Новим папою – Бенедиктом XI (1303–1304) – став, хоча й на короткий термін, колишній легат в Угорщині Ніколо Бокассіні, відданий союзник Анжу. В умовах несприятливого становища Вацлав II став шукати шляхи для примирення з німецьким королем. Наприкінці листопада 1303 р. він відрядив до Відня посольство на чолі з Петером фон Аспельтом, яке повинно було домовитися з Альбрехтом I Габсбургом про мир. Однак запропоновані умови для чеської сторони були неприйнятними.

Німецький король, який мав інформацію про дипломатичні переговори Чехії з Францією та, очевидно, навіть знав і зміст проекту союзної угоди, не погоджувався на жодні поступки і вимагав цілковитої покори. Він став наполягати, щоб Пршемисловичі відмовилися від Угорщини, не визнавав за ними прав на володіння Польщею, вимагав залишити Егер (нині – м. Хеб у Чеській Республіці), Верхній Пфальц та Мейсен. Крім того, Альбрехт перейшов межі пристойності й запропонував, аби Вацлав II або передав йому на шість років право на прибутки з кутногорських рудників, або заплатив 80000 марок сріблом, бо як васал імперії він, мовляв, повинен вносити її правителю десяту частину від цінних металів, яку заборгував [15, с. 198; 19, р. 88; 26, с. 468–469; 28, с. 125, 30, с. 288–289]. Як відзначає чеський історик З. Фіала, такий аргумент був просто вигадкою, бо імператори раніше ніколи не отримували жодних надходжень з гірничодобувних промислів Пршемисловичів і Альбрехт тією мерзенною брехнею лише приховував власну жадобу до казкових срібних багатств Кутної Гори, міста, котре на той час сягнуло вершини своєї слави [12, с. 212–213].

Наприкінці 1303 р. переговори закінчилися безрезультатно. Чеський король, звичайно ж, усі домагання Альбрехта I Габсбурга відкинув, і тоді останній став його залякувати. В травні 1304 р. Альбрехт I Габсбург наклав на Пршемисловичів імперське прокляття, тобто Вацлава II та його нащадків «позбавив влади в Чехії» й розпочав підготовку до війни з ними [26, с. 469]. На думку К.Харватової, прокльони на адресу Вацлава II було, очевидно, оприлюднено наприкінці червня 1304 р. на імперському з'їзді у Франкфурті-на-Майні [15, с. 198]. Крім того, Альбрехт пообіцяв підтримку угорським прихильникам Карла

Роберта, вербував вояків, вів переговори з німецькими князями, переконуючи їх у необхідності організації походу проти чеських Вацлавів. З виступом Альбрехта Габсбурга коаліція, спрямована проти Пршемисловичів, зміцніла, тоді як опора влади Ласла V в Угорщині неухильно слабшала. Юного короля покинуло чимало впливових магнатів. Тоді Вацлав II усвідомив необхідність у допомозі синові. Останнім поштовхом до такого кроку стала домовленість між Габсбургами та Карлом Робертом [25, s. 307].

Наприкінці травня 1304 р. чисельне й добре озброєне чеське військо вирушило до Угорщини і в червні зайняло м. Естергом. Потім на Ракоському полі, біля Буді, Вацлав II зустрівся зі своїм сином [7, p. 733; 9, p. 660; 15, s. 205–206, 23, s. 403–404; 24, 633–634]. Чеський володар пробув в Угорщині майже два місяці. Він намагався, передусім, підтримати владу свого сина військовими силами та фінансовою допомогою. В Угорському королівстві Вацлав II жив в очікуванні битви з Карлом Робертом, яка так і не відбулася. Річ у тім, що прихильники Анжуйської династії не дочекалися допомоги від Альбрехта I Габсбурга, а тому не були зацікавлені у військовому зіткненні. Аби зміцнити становище Ласла V було вирішено повторно здійснити обряд його коронації. Позаяк місто Секешфегервар, де, відповідно до установленої традиції, проходила коронація угорських королів, на той час захопила ворожа сторона, то це урочисте дійство відбулося в Буді, в костелі Діви Марії. Молодший Пршемислович знову став перед вітварем у плащі св. Іштвана зі всіма традиційними інсигніями. Та після того, як корона св. Іштвана увінчала голову Ласла V вдруге, його влада, як не парадоксально, ще швидше стала втрачати ґрунт під ногами [9, p. 660; 15, s. 206; 23, s. 404; 24, 634].

Здійснюючи похід в Угорщину, чеський король, звичайно, прагнув зберегти всі володіння, що виявилось марною справою. Загальна ситуація була нестійкою. Намагання відстояти для Ласла V корону св. Іштвана зазнало краху, й у серпні 1304 р. правитель Чехії та Польщі забрав юного нащадка додому. З собою Пршемисловичі прихопили також угорські королівські регалії. А для певності взяли в заручники й частину угорських магнатів. Управління країною Вацлав II довірив Яношу Кесегі [7, 733; 9, p. 660; 19, p. 85; 14, s. 118; 15, s. 206–207; 23, s. 405–406; 24, 634–635; 26, s. 470; 28, s. 123]. В результаті, чеська влада в Угорщині самоліквідувалася.

Відразу ж після відступу Ласла V з Угорщини поблизу Пожоні (нині – Братислава) стали зби-

ратися прибічники Карла Роберта. В середині серпня 1304 р. дістався сюди й сам Карл Роберт, який на той час, відповідно до повідомлення анналів Цветленського монастиря, був «ще тендітним хлопчиною» (*puer adhuc tenellus*). У день св. Бартоломія (24 серпня) Карл Роберт зустрівся в Пожоні з Альбрехтовим сином Рудольфом III (пом. 1307), герцогом Австрії та Штирії. Як приватна особа у перемовинах брав участь і угорський магнат Магуш Чак Тренчанський. Тут були також присутні й представники половців (куманів) та, можливо, польський князь Владислав Локетек. Щоправда, вчений Й.Шуста піддає сумніву ймовірність особистої участі Владислава Локетка на переговорах у Пожоні.

Учасники зібрання домовилися про спільні військові дії проти чехів. Відповідно до плану Альбрехта I Габсбурга, імперські, австрійські та угорські збройні загопи повинні були зібратися у вересні 1304 р. в південній Чехії і звідти спрямувати удар на Кутну Гору з її багатими срібними копальнями. Князь Владислав Локетек з угорськими підрозділами прибічників Анжу мав здійснити напад на Малопольщу й отримати цей край як військову здобич. Натомість князеві Генрикові Глоговському було, мабуть, обіцяно Великопольщу [9, p. 660; 24, s. 638–639, 643; 26, s. 470].

Наприкінці серпня 1304 р. військо Рудольфа III, у складі якого були й угорські загопи, перетнуло нижню течію р. Діє й попрямувало до Зноймо. Збройна виправа супроводжувалася надзвичайною жорстокістю щодо мирного населення. Моральна провина за їхні дії лежить на совісті Рудольфа III, який замість того, аби розраховатися з куманами та іншими поганськими підрозділами, дозволив їм забирати в рабство християн. Утім Рудольф III не наважувався проникати вглиб Чеського королівства. Тому після місяця такої нешляхетної війни він з радістю зустрів звістку про те, що його батько нарешті вирушив у похід та має намір об'єднатися з ним поблизу Чеських Будейовиць [9, p. 660; 24, s. 640; 26, s. 471].

Плюндруванням також супроводжувалося просування численного війська короля Альбрехта I Габсбурга. Його маршрут пролягав з Нюрнберга у напрямку до Лінца, а звідти в південну Чехію. Саме там знаходилися маєтки заможної родини Вітковців, на підтримку якої Альбрехт I покладав великі надії. Відповідно до повідомлення хроніки фюрстенфельдського монаха, Альбрехт I сподівався здолати Вацлава II з допомогою «віроломних жупанів» (*perfidissimis supanis*) [16, p. 55]. У цій ситуації Вацлавові II довелося покладатися

хіба що на плоди своєї внутрішньої політики консенсусу щодо Вітковців, яка виявилася успішною. Але навіть той факт, що Альбрехтове військо рухалося володіннями південночеських магнатів, не спонукало їх покинути Вацлава II. Чеська знать заступилася за свого короля. На бік Альбрехта перейшли тільки такі пани, як Олдржих II із Градця, Індржих з Рожмберка та Сміл з Нових Градів. Як чеська шляхта так і міста, не надали підтримки нападникам [24, s. 641; 26, s. 471].

Відтак Альбрехт I, якого супроводжували герцог Нижньої Баварії Оттон III та віттенберзький граф Ебергард, розташувався з військом на рівнинах біля Чеських Будейовиць, куди мав підійти з військом і його син Рудольф III. Однак той застрів у маєтках Олдржиха II з Градця та Сміла з Нових Градів. Король Альбрехт I очікував також на «люди гоморргський» (*Gomorre populous, lid gomorrhsky*). Саме так збраславський хроніст називає підрозділи «угорців, куманів та болгар», які безчинствували в Моравії. На зворотньому шляху частина цих кочових банд рухалася через Австрію і в результаті нещадно спустошила ще й цей регіон [19, 89; 28, s. 125–126; 26, s. 471–472]. На початку жовтня 1304 р. обидва габсбурзькі війська нарешті об'єдналися біля Чеських Будейовиць і продовжили рух углиб країни.

Чеські ж бойові підрозділи під проводом Германа Бранденбурзького з роду Асканіїв та Оттона IV на прізвисько «зі Стрілою», який був на ціле покоління старшим, зосередилися навколо Німбурка і стали вичікувати, куди попрямує Альбрехт I – на Прагу чи на Кутну Гору [15, s. 208; 23, s. 416]. Король Вацлав II не скупчував свої війська в єдиному таборі, а розташував їх у кількох великих локаціях. На думку В.Ванічека, це була оригінальна «зонова» оборона, обрана для підтримки боєздатності власних сил і контролю за пересуваннями ворога, який однозначно потерпав від нестачі постачання. З огляду на співвідношення сил, така оборонна стратегія була єдиною можливою і цілковито виправданою [25, s. 472].

Після походу в Угорщину чеська армія була ослаблена й менш чисельна, ніж об'єднані загони Габсбургів. У розпорядженні Вацлава II не залишилося й багато резервів. Якраз у цей час надійшло повідомлення про те, що Владислав Локетек вторгся у Малопольщу, тож сподіватися на допомогу звідти було марною справою [21, p. 853; 15, s. 208]. Допомогу Владиславу Локеткові надав угорський палатин Омодей Аба. В результаті, Владислав Локетек захопив місто Віслиці на Ніді, що поставило під загрозу чеські володіння

як у Сандомирській землі, так і в Куявії [21, p. 853; 11, s. 307; 24, s. 643; 27, s. 181].

Упродовж трьох тижнів габсбурзькі війська грабували південні й центральні регіони Чехії й очікували на вирішальну битву, якою Альбрехт I мав намір переможно завершити свій похід. Проте Вацлав II на такий задум супротивника не піддався. Тільки-но Альбрехт I усвідомив, що йому не вдасться нав'язати чехам свій стратегічний план, то спрямував військо на Кутну Гору, срібні копальні якої не без підстав вважав ключем до оволодіння Чехією [15, s. 208]. Жителі Кутної Гори (мала статус королівського міста з 1276 р.), якраз незадовго до ворожого вторгнення завершили спорудження захисних укріплень.

Військо Альбрехта I підійшло до Кутної Гори 18 жовтня 1304 р. і взяло місто в облогу. І хоча укріплення довкруг Кутної Гори було зведено нашвидкуруч, Альбрехт I Габсбург так і не зміг її захопити. У Кутній Горі було розміщено залог, яка успішно боронила місто. Король Альбрехт I, який дислокував свою армію на берегах Малешовського потоку (Врхлиці), а сам оселився в монастирі в Седлеці, був дуже розчарований тим, що місто не відчинило браму. Ефективно оточити Кутну Гору з усіх боків не вдалося, і чеський гарнізон проявив себе вже наступного дня, здійснивши вилазку, в ході якої було захоплено кількох мародерів, потім закатованих у місті й скинутих із міських стін [24, s. 645]. Відтак рудокопи, як свідчить хроніст Петр Житавський, спрямували до Малешовського потоку отруйний срібний шлак, і в стані німецького рицарства, котре брало звідси воду, спалахнула епідемія дезинтерії [19, p. 89; 28, s. 126].

Дослідниця К.Харватова слушно вважає, що отруєння води, ймовірно, було не єдиною причиною поразки Альбрехта I Габсбурга під Кутною горою. Серйозне занепокоєння викликали також чутки про наближення чеських збройних сил. Адже Вацлав II, після того, як стало зрозуміло, що Альбрехт I прямує до Кутної Гори, оголосив державну військовий стан і закликав дружини чеських панів, які вже збиралися в окремих регіонах, прибути до міста Коліна, куди з Німбурка також попрямувало чеське військо. До Німбурка вирушив з Праги і сам король. У зв'язку з оголошенням державної готовності згадується ім'я Індржиха з Ліпе, голос якого, нібито, став вирішальним при ухваленні цього рішення в королівській раді [15, s. 209–210].

В очікуванні на чеське військо, 22 жовтня 1304 р. Альбрехт I Габсбург відступив від Кут-

ної Гори й розпочав приготування до вирішальної битви. Але Вацлав II вирішив знову зачекати, щоб не ставити під загрозу Кутну Гору. Чеський король та більшість його радників схилилися до думки, що, з огляду на наближення зими, Альбрехт I не зможе затягувати похід надовго, а тому не слід ризикувати і проводити вирішальну битву. Через кілька днів вояки німецького короля стали полишати свої позиції. Адже в горах уже лютували хуртовини, тож солдати побоювалися, що доведеться повертатися через засніжені перевали. Цим скористалися чехи, які почали здійснювати постійні напади на розпоршені підрозділи ворога. Досить швидко відступ імперського війська переріс у втечу. З численної армії, на спорядження якої Альбрехт I витратив чималі кошти, додому повернулася її незначна кількість. Багато вояків загинуло від голоду, хвороб, холоду та безпосередньо під час збройних сутичок із чеськими загонами. Щодо очільників нападників, то вже 15 листопада 1304 р. герцог Рудольф III, до прикладу, був у Відні. Німецький король дістався своїх володінь, ймовірно, дещо пізніше [15, 210; 24, s. 649].

Похід проти Чеського королівства, що так довго готувався і на який покладалися великі сподівання, закінчився поразкою. Навіть ті з тогочасних хроністів, які найбільше прославляли Альбрехта і найгучніше глузували з боягузтва чеського короля, погоджувалися, що з потужної збройної виправи власне повернулися жалюгідні рештки. Чи не єдиним «успіхом» німецького короля стало страшне спустошення деяких чеських територій. Звістка про це долетіла аж до далекої Флоренції і спонукала Данте Аліг'єрі в останній частині своєї «Божественної комедії», що має назву «Рай», дорікнути Альбрехтові I Габсбургові за його негідний вчинок:

Затямлять там Альбертове діяння,
Як він скерує крила у ганьбі

І празькі землі дасть на плондрування [1, 2001, с. 429].

Отже, Данте Аліг'єрі засудив грабіжницький похід Альбрехта I, якого він у своїй безсмертній поемі, відповідно до тогочасної італінізованої форми цього імені, називає Альбертом.

На межі 1304–1305 років між уповноваженими чеського володаря та представниками німецького монарха відбулися перемовини, на яких жодна зі сторін не бажала йти на поступки. Напередодні збройної виправи Альбрехт I Габсбург віддав під заставу низку імперських маєтків, сподіваючись, що поверне їх за рахунок кутногорської військової

здобичі. Після провалу чеського походу він заліз у нові борги. Крім того, німецького правителя стали полишати його союзники, які переходили на чеський бік. Утім Вацлав II не встиг завершити свою суперечку з Альбрехтом Габсбургом: чеський король зляг із тяжкою формою туберкульозу і 21 червня 1305 р. помер. Перед смертю він погодився на мирне врегулювання відносин із Альбрехтом I, щоб полегшити своєму єдиному синові й спадкоємцеві Вацлавові III перебрати монаршу владу [17, s. 367–368; 24, 659–660; 26, 474–475].

Невдовзі після відходу у засвіти Вацлава II перемовини з імперією було завершено. Відповідно до положень мирного договору, який Альбрехт I Габсбург підтвердив 18 серпня 1305 р. у Нюрнберзі, він відмовився від своїх претензій на Кутну Гору. Територіальними надбаннями німецького правителя стали Егерський край та володіння, що нині належать Саксонії (Мейсенський регіон і Плейсенлад, які наприкінці XIII ст. придбав Вацлав II). Щоправда, Егерський край повертався до імперії як територія, віддана колись Чеському королівству під заставу зі збереженням маєтків, придбаних тут Пршемисловичами. Натомість Альбрехт I Габсбург визнав за чеськими королями владу в польських землях [15, s. 211–212; 24, s. 660; 26, s. 475].

Висновки. Похід Альбрехта I Габсбурга проти чеського володаря Вацлава II, який так ретельно планувався, виявився безуспішним. Передумовою для організації цієї збройної виправи стало зростання могутності Чеського королівства наприкінці XIII – на початку XIV ст. Король Вацлав II у винятково стислі строки зумів зосередити в своїх руках чеську і польську корони, а рідного сина посадити на угорський трон. Проти універсалістських устремлінь Вацлава II виступив папа Боніфацій VIII та німецький володар Альбрехт I Габсбург, який і став організатором походу. До того ж, Альбрехт I Габсбург мав намір збройним шляхом заволодіти часткою прибутку зі срібних копалень Кутної Гори. Та завдяки виваженій військовій тактиці, якої дотримувався Вацлав II, німецький король був змушений покинути чеські землі в сум'ятті. Після безрезультатної облоги Кутної Гори підпорядковані йому підрозділи відступили, а відтак, з огляду на зимові холоди, надто в гірських прикордонних перевалах, узагалі вдалися до втечі. Важливе значення у відбитті зовнішньої агресії мало й те, що Вацлава II підтримала чеська шляхта, котра в скрутний час не зрадила свого володаря, як на це сподівався Альбрехт I Габсбург. Чи не єдиним «успіхом» нападників

стало пюндрування чеських земель. Похід обійшовся Альбрехтові I дорогою ціною: ганьбою та значними втратами серед імперських та австрійських рицарів. У 1305 році, в ході мирних перемовин, Вацлав II помер. У підсумку, Альбрехт I від-

мовився від наміру щодо отримання прибутків зі срібних копалень Кутної Гори, вдовольнився деякими територіальними поступками з боку Чеського королівства і визнав право його володарів на польські землі.

Список літератури:

1. Данте Аліг'єрі. Божественна комедія: Поема / Пер. з італ. і коментарі Є. А. Дроб'язка. Харків : Фоліо, 2001. 607 с.
2. Лінч Джозеф Г. Середньовічна церква. Коротка історія / Пер. з англ. В.Шовкуна. Київ : Основи, 1994. 492 с.
3. Ліхтей І.М. Боротьба чеського короля Вацлава II за гегемонію в Центральній Європі (1301–1305). *Історичні студії. Збірник наукових праць з проблем давньої і середньовічної історії та етнології*. Ужгород : Поліграфцентр «Ліра», 2008. Вип. 2. С. 46–68.
4. Ліхтей І.М. Проект союзної угоди між чеським королем Вацлавом II та французьким монархом Філіппом IV Красивим. *Історичні студії Збірник наукових праць з проблем давньої і середньовічної історії та етнології*. Ужгород : Поліграфцентр «Ліра», 2010. Вип. 3. С. 44–61.
5. Antonin R. Hnězdenská korunovace krále Václava II. *Časopis matice moravské*. 2004. № 123. S. 337–366.
6. Codex Juris Bohemici, Aetatem Přemyslidarum Continens. Sv. 1. Pragae : I. L. Kober, 1867. 447 p.
7. Continuatio Sancrucensis III. a. 1302–1310. *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum*. Hannoverae : Impensis bibliopolii avlici Hahniani, MDCCCLI. Tomus IX. P. 732–735.
8. Continuatio Vindobonensis a. 1267–1302. 1313–1327. *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum*. Hannoverae : Impensis bibliopolii avlici Hahniani, MDCCCLI. Tomus IX. P. 698–722.
9. Continuatio Zwetlensis III. a. 1241–1329. *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum* Hannoverae : Impensis bibliopolii avlici Hahniani, MDCCCLI. Tomus IX. P. 654–669.
10. Český slovník bohovědný. Díl 2, Bascath – církevní rok / pořádají Jos. Tumpach a Antonín Podlaha; vydává Václav Kotrba. Praha : Cyrillo-Methodějská knihtiskárna V. Kotrba, 1916. 951 s.
11. Dąbrowski J. Z czasów Łokietka. Studya nad stosunkami polsko-węgierskimi w XIV w. Część I. *Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny*. T. 59. 1916. S. 278–326.
12. Fiala Z. Přemyslovské Čechy: český stát a společnost v letech 995–1310. Vydání II. doplněné. Praha : Svoboda, 1975. 245 s.
13. Gergely Jenő. A pápaság története. Budapest: Kossuth Kiadó, 2019. 448 old.
14. Hádek C. Konec Přemyslovců v Čechách. Praha : Akropolis, 2006. 208 s.
15. Charvátová K. Václav II. Král český a polský. Praha : Nakladatelství Vyšehrad, 2007. 352 s.
16. Chronica de gestis principum. *Bayerische Chroniken des XIV. Jahrhunderts*. Hannover : Hahnsche Buchhandlung, 1918. P. 1–104.
17. Jan L. Václav II. Král na stříbrném trůnu 1283–1305. Praha : Argo, 2015. 740 s.
18. Krieger K.-F. Habsburkové ve středověku. Od Rudolfa I.(1218–1291) do Friedricha III (1415–1493) / Překlad P.Štěpánek. Praha : Nakladatelství Argo, 2003. 254 s.
19. Petra Žitavského kronika Zbraslavská. *Fontes rerum Bohemicarum*. Prameny dějin českých, vydávané z nadání Palackého péčí “Spolku historického v Praze”, pořádáním Josefa Emlera. Praha: Nákladem nadání Františka Palackého, 1884. Díl IV. P. 3–337.
20. Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae. Praha : Tiskárna Grégerianis, 1882. Pars II. Annorum 1253–1310. 1488 p.
21. Rocznik Traski Monumenta Poloniae historica. Pomniki dziejowe Polski. T. 2. Wyd. A. Bielowski. Lwów, 1872. P. 826–861.
22. Špirko J. Cirkevne dejiny: s osobitným zretel'om na vývin cirkevných dejín Slovenska. Sväzok II. Turčianský Sv. Martin: Neografia, 1943. 540 s.
23. Šusta J. Dvě knihy českých dějin : kus středověké historie našeho kraje. Kniha první, Poslední Přemyslovců a jejich dědictví 1300–1308. Praha : Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1917. 530 s.
24. Šusta J. České dějiny. Praha: Jan Laichter, 1935. Dílu II. Část 1. Soumrak Přemyslovců a jejich dědictví. 803 s.
25. Třeštík D., Čechura J., Pechar V. Králové a knížata zemí Koruny České. Praha : Nakladatelství Rybka Publishers, 2001. 416 s.
26. Vaníček V. Velké dějiny zemi Koruny české. Praha–Litomyšl : Nakladatelství Paseka, 2002. Svazek III. 1250–1310. 759 s.

27. Włodarski Br. Polska i Czechy w drugiej połowie XIII i początkach XIV wieku (1250–1306). Lwów : Towarzystwo Naukowe, 1931. 214 s.

28. Zbraslavská kronika. Chronicon aulae regiae / Překlad František Heřmanský, verše přeložil Rudolf Mertlík, historická revise Zdeněk Fiala, spolupráce Marie Bláhová. 2. opravené vydání. Praha : Svoboda, 1976. 598 s.

29. Žemlička J. Do tří korun: Poslední rozmach Přemyslovců (1278–1301). Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 2017. 592 s.

30. Žemlička J. Konec Přemyslovců: skladba a fungování jejich pozdní monarchie. Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 2020. 722 s.

Likhtei I.M. INVASION OF GERMAN KING ALBRECHT I HABSBURGH TO THE CZECH LAND IN THE AUTUMN OF 1304 AND ITS CONSEQUENCES

The article highlights the prerequisites, course and consequences of the invasion of the German King Albrecht I Habsburg to the Czech lands in the fall of 1304. Principles of historicism, objectivity, and scientific credibility are the methodological basis of the work. Historical-systemic and analytical methods are used. It is noted that during the reign of Vaclav II Prshemyslovyh the Czech kingdom began to play a leading role in Central Europe. That ruler extended the Czech domination to Polish lands, and Vaclav III won the Hungarian crown for his son. The Pope Boniface VIII and the German King Albrecht I of Habsburg who refused to recognize the right of Prshemyslovyh to the Polish and Hungarian crowns and put forward territorial and material demands opposed the growth of Czech power. When Vaclav II rejected the demands of Albrecht I, then the last organized an armed expedition to the Czechia. At the end of September 1304, he invaded the country and settled down in the vicinity of Cheske Budeiovice. There, Albrecht I Habsburg was joined by troops of his son, the Austrian Duke Rudolph, and auxiliary Hungarian units. During three weeks, the troops plundered the southern and central Czechia, waiting for the decisive battle, according to which the German king sought the means to complete his armed expedition victoriously. But Vaclav II deciphered intention of the attacker and chose the tactics of so called “maneuver warfare”. Then Albrecht I of Habsburg started for Kutna Hora, whose silver mines were not without reason considered the key to capturing Czechia. However, the German king did not succeed. With the approach of winter his army was exhausted by the attacks of units of the Czech nobility, diseases, lack of food and was forced to hastily retreat from the country. Disaster near Kutno Hora inclined Albrecht I Habsburg to reconciliation, and in the process of further negotiations he was, in fact, satisfied with some concessions from the Czech kingdom.

Key words: Czech Kingdom, the Przemyslovyh, Vaclav II, Boniface VIII, Albrecht I Habsburg, Kutna Hora.

Mamedov A.A.

Sumgait State University

ON THE FORMATION OF THE CAPITALIST INDUSTRY IN SILK FARMING IN THE SHAKI REGION OF NORTHERN AZERBAIJAN

There is little information about the organization of capitalist syndication and production on the basis of handicraft in the agricultural state in the 19th century in Pivnichnoy Azerbaijan, and often in the towns in the middle. But in these creations, for a short period of time, there are few facts and figures for the provinces, and in some cases, there are few unfortunate incidents.

A significant role in the glory of our land was played by the production of different types of seam fabrics in Azerbaijan, stitched on the historical Shovkov Way, as well as the purchase of products by local merchants and foreign merchants, most importantly in European lands. .

In the Shekinsky region of Russia, zatsikavleny in the organization and expansion of shovkivnitstvo in the country, the order to expand and develop this virobnistv was not immediately formed. The same manufactory was founded in 1829 in the village of Khanabad, planted in the Sheki district, not far from the city, on the edge of the low road Sheki-Yevlakh.

Zv'yazku with Padinnyam drink one of such pidprimvyv, Alexev, the power of the same firm at Moscow, in 1861 Rotsi Vidkriva at Sheki Nohovkova Factory, I was equipped with the Khulsh, I purchased it with the delivery of nonsense .

Shekiska shovkova factory for bagatma ostentatious was one of the typical textile industries like the empire, and th Europe.

In the other half of the 60s of the 19th century, especially closer to the end, the activity of the other shovkovy factories in the Sheki region, the production was organized on a smaller scale, it weakened somewhat, and at the onset of the decade, it began to stabilize and increase.

The region of shovkivnitstva overcame other galuzi behind the same camp as in the regions, and in different galuzi. The specific aspects of capitalistic industrial manufacturing have entered a new stage of development, based on the traditions of the early manufacturing stages of manufacturing in the Sheki region, especially in shovkivnitstv.

In the other half of the 19th century, as a result of the formation of capitalistic industrialism in the brewery regions of Azerbaijan, the role of shovkovo industrialism among the industrial centers changed the appearance of the Sheki district, especially in the region.

Key words: *Shaki, region, economy, industry, capitalism, sericulture, factory.*

Introduction. Silk farming has been one of the profitable fields of activity in Azerbaijan since ancient times. Both the production of different types of silk fabrics produced in Azerbaijan, which is located on the historical silk road, as well as the purchase of products by local and foreign merchants, mostly to European countries, played no small role in the fame of our silk and our territory.

In this article, we aimed to examine the points related to the emergence of new, economically more progressive capitalist relations in the regions of Azerbaijan, starting from the 19th century, and the gradual transition of the field to the stage of factory industry. From this point of view, the investigation of the Sheki region, which was in a slightly different situation from the regions of North Azerbaijan and was distinguished by the formation and improvement of various crafts in the Middle Ages, was specially focused on.

A review of the reports prepared by the colonial authorities in the South Caucasus of the Russian Empire in the middle of the 19th century, and the publications containing other statistical figures, confirms these views once again. In the writings of a group of researchers in the historiography of the Soviet and Homeland of Azerbaijan, there is little information about the organization of capitalist relations and production on the basis of industry in agriculture in the XIX century in Northern Azerbaijan, partly in the cities with accident centers.

But in these writings, at best, few facts and figures are given for governorates, and in some cases for accidents. But it does not go further than that. Information and reports related to the problem and period in question can be found in many primary source publications. From this point of view, it is of great scientific importance to study those facts and

bring them to the scientific periodical. In separate articles, some conclusions about the socio-economic situation of the region have been made, after the progress of the research has been reported. It can also be useful for dealing with some other issues.

The first step in sericulture. At the beginning of the 19th century, institutions operating under state control control natural services in Azerbaijan.

Historically, silk was mostly produced in Azerbaijan and local production of foreign silk cloths, as well as products and products bought by the foreign crown and exported to Europe, played a small role in the glory of our territory [3, c. 167].

Official statistical facts and figures of various art fields in Sheki, including the right of silk farming, were found for the first time in 1846 [4, c. 4].

Russia, which is interested in the organization and expansion of the silk industry in the country, has suddenly formed connections with the expansion of this field in Sheki. Just as the camera was caught after a few years of bureaucratic writings were left behind, not a few in every silk-growing area, but only in the Sheki region, a short distance from the city, in the village of Khanabad, on the side of the present Sheki-Yevlakh highway, has the same name in 1829. The opening of the manufactory took place [2, p. 79].

In most Russian sources and statistical reports, the name of the factory was not Khanabad, but Charabad. In the first years, 42 looms were used in the factory, specially ordered from abroad and fully compatible with the production technologies of silk factories in European countries. The results of the factory's first years of operation clearly demonstrated a number of technical advantages in terms of its ability to save quality, quantity, and cost of silk threads obtained by local artisan production [5, c. 379].

Thus, if a poud of raw silk produced by the Khanabad factory was sold for 150- 180 rubles, the selling price of one poud of silk thread obtained in the local handicraft form was 65 rubles [7, p. 501].

One of the remarkable aspects here was the fact that local producers recognized the superiority of the factory's production process, they were hired hers and, most importantly, they tried to learn the work rules with the new technology. In just a few years of the factory's operation, about 60 local craftsmen were able to master the process of weaving the purest silk fabric by obtaining the finest silk threads, which was a clear proof of the conclusion we were talking about.

The Khanabad factory was established in 1836 and was owned by the "Society for spreading silk farming and industrial trade in the Caucasus", which was represented by Russian private capital, and

continued the activity of Russian entrepreneurs for about 30 years. The choice of the city of Nukha as the activity center of the society was not a coincidence, it was favorable in all respects for the expansion of activity opportunities. During the Nukha activity of the society, in addition to the buildings dedicated to the organization of the production process, additional buildings were built for services and sales counters for the society.

Another event that accelerated the production of sericulture in the Sheki region was the "Sericulture Experimental School", which began its activity on July 1, 1843. 30 students studied in the school, which operated in 1843–1863. Despite the diversity of the students' national composition, many of them later became the masters of their work, implementing the new rules of the production process in the newly opened silk factories. As can be seen from the report on the school's activity in 1848, 9 out of 24 students were Russian, 7 were Azerbaijani, 3 were Georgian and the rest were representatives of other national minorities [2, p. 80].

During the period of the school's activity, it had 236 graduates. As a whole, the school had special services in the organization of effective activities in the Sheki region, as well as in other sericulture regions of Northern Azerbaijan, and significantly helped to increase the participation rate of the representatives of the local population in the factories operating on the industrial basis of sericulture.

Of course, there were initiatives to open silk factories in Shamakhi and other regions of Northern Azerbaijan at that time, but unlike the factory-type manufactory in Sheki, most of them had a short life.

Khanabad manufactory had enough advantages over others. So, thanks to the newly purchased equipment and machines, the silk threads produced here differed from others in terms of both lower cost and higher quality.

Sheki silk factory. Due to the drop in demand, one such businessman, Alekseyev, the owner of one of the trading firms in Moscow, started preparations for opening a new silk factory equipped with more modern equipment in Sheki due to the difficulties of buying and bringing in the required amount of silk fabric from abroad.

This source provides somewhat more detailed information about Sheki silk, which is considered one of the first steps towards the industrialization of sericulture in the Sheki region, and which was planted in the city in 1861 at the expense of the brothers M.Alekseyev and Voronin, compared to other sources.

So, without denying the information given about the factory in other sources, it is possible to follow a number of additional and important points along with the points corresponding to them. First of all, for the construction of the factory in the upper part of the present city, close to the natural sources of drinking water on the mountain, the advantages of coming to work from all parts of the city, which did not require much time, showed that this choice was not accidental.

Some time after the factory started working, its activity stopped for a while due to the already mentioned reasons, and I. Mirzayev, a businessman-trader from Tbilisi, was bought for 42 thousand rubles.

From the information given in the sources, it is clear that the Sheki silk factory was one of the typical textile industrial enterprises not only in the empire, but also in Europe in terms of many indicators. The non-operation of this enterprise for months, and sometimes for several years, on the one hand, negatively affects the condition of equipment, machines and devices, and on the other hand, hundreds of local people, who are often the only source of livelihood, become unemployed, and their socio-economic situation worsens.

Among the outstanding features of the factory, which differed from others in the work process, was primarily the operation of 192 state-of-the-art machine tools, which were specially ordered from Italy. On the looms here, the silk threads unwound from the cocoons passed through two elaborate wheeling machines, facilitating their assembly into conveniently shaped washes.

It should be noted that even if it is for a long time or for a while, the workers who are familiar with the convenient and efficient spinning technology by working in the factory will later learn from this experience, especially the washing process of the opened silk thread after passing it through 2 wheels, and other processes, even in the production of artisans. They tried to apply it. Even the owners of other large and small sericulture enterprises opened in the city and the surrounding areas, and often the foremen were employed, even if only for a short time, to reacquaint themselves with the working rules of the factory. Sometimes there were businessmen trying to bring with them the craftsmen and other specialists invited from Italy and France to the factory. However, the large amount of financial costs often led to the failure of these efforts. After getting acquainted with the supply of natural raw materials, production possibilities and other conditions of the regions engaged in the production of silk fabric in the

South Caucasus, the entrepreneur in question gave priority to the Sheki region, and later, for this purpose, established relations with the officials of the society that spread sericulture in the Caucasus. After these relations and preparatory work, which did not take much time, in 1861, the Sheki silk factory, which was considered one of the largest industrial enterprises in Europe for that time, was launched [1, c. 307]. The Sheki silk factory, which started its operation with the latest methods and 192 looms powered by a steam boiler, initially had an annual production capacity of over 1,000 long pounds.

Factory closure. Unfortunately, we have to note that the life of this enterprise, which is the largest and leading in the silk industry, which was formed simultaneously with mining and wine production areas in several districts of Yelizavetpol governorate in the Northern Azerbaijan regions, did not last very long. No matter how different the reasons may be, as a final result, the closure of the enterprise, which has been for some time, meant a decrease in the quantity of silk fabrics produced on an industrial basis, as well as a certain delay in the process of the formation of capitalist industry in the Sheki region.

However, although the results were varied, it could not prevent the opening of new silk factories in the region in general.

Perhaps, while opening new sericulture factories in the Sheki region, the flaws in the organization of the first sericulture factory here should have been taken into account by others.

Thus, for the reasons that we mentioned and for the reasons that we do not see the need to explain, the Sheki silk factory, which shows the formation of capitalist industry not only in the Sheki region, but also among other regions of Northern Azerbaijan, and which is also considered one of the first steps in this direction, was closed in 1865 after 3 years of operation. Announced that it was closed [1, c. 308].

The closing of the Sheki silk factory must have had certain consequences. First of all, the shutdown of the factory meant that the people who worked as wage laborers for 3 years were deprived of at least their only source of livelihood. On the other hand, it meant that factories were not opened as a more progressive form of organization of production, but that those already in operation were forced to stop their activities, at least in the Sheki region, they returned to the artisanal production method in silk production, or the artisans maintained their superior position for some time after that.

However, this situation could not last long and was temporary. In the second half of the 60s of the 19th

century, especially near the end, the activity of small silk factories in the Sheki region, where production was organized on a smaller scale, weakened to a certain extent, but it continued, even in the following decades of the century, it began to stabilize and increase.

Another result of the closing of the Sheki silk factory was the closing of the society that spread silk farming in the Caucasus, which was opened in 1836. Despite the fact that the state and individual officials have provided numerous financial assistance to the society's activities, as well as granting concessional loans, the current situation, as mentioned above and not only in North Azerbaijan, the South Caucasus, but also in France, Spain, Italy and other countries engaged in sericulture, the following reasons led society to work with loss rather than profit.

Thus, no longer crowded out by factories, and under conditions where the incidence of working at a loss was reduced, silk-making workshops and artisanal silk-making even began to differ somewhat. Among the other reasons for explaining this situation, it should be mentioned first that, unlike large factories, the non-production costs of artisanal silk production enterprises are low, and the excess funds available to specialist management and service workers now directly enable the expansion and renewal of the production process.

We would like to dwell in detail on the purchase of Shaki silk factory in 1869 by another entrepreneur I. Mirzayev, which is mentioned as one of the facts that prove this situation. One of the two reasons that prompted I. Mirzayev to take this step was that the factory was valued at half a million rubles, but he bought it for only 45 thousand rubles. The second reason, as we said, was the increase in the demand for silk fabrics in the market and the acquisition of new better quality and disease-resistant varieties of silk seeds.

However, the fate of Shaki factory in 1865 was repeated again soon. Thus, I. Mirzayev believed that in the current situation, the production activity of the factory cannot be fully profitable as expected. The full profitability of the factory's work required the purchase of silkworm seeds, the increase of the number of silk spinning machines, and the completion of other necessary organizational works.

As a result, the new entrepreneur's factory was closed again after almost a year of operation. We can give some thoughts about some of the consequences of the re-closure of the Sheki silk factory. Thus, the entrepreneurs of silk factories in Sheki and other South Caucasus regions, as well as those who intend to open new ones, have already determined for themselves

that, first of all, in order to make the process of silk thread production more profitable, they must comply with new technical conditions, first of all, the rule of thread spinning machines to work with a steam boiler should be. Another conclusion was that the production process in the existing and newly opened silk factories was not allowed to be too extensive, to be precise, to have too many non-production costs, as in the case of the Sheki silk factory.

Taking into account the above, new medium-scale factories were opened in the South Caucasus, as well as in the traditional sericulture districts of Northern Azerbaijan, where the previous experience of the Sheki silk factory was taken into account.

The further fate of the factory. The later fate of the enterprise called Alekseyev's silk factory in Sheki was also interesting. So, after the factory was closed for the second time, until 1874, it remained almost completely inactive. Only in 1874, the factory was leased to another businessman M. Ganjinsev for a period of 5 years. Until the new tenant of the factory opened a new factory with the same purpose in 1879, the factory, which was the first harbinger of the formation of the Shaki silk capitalist industry, continued to work in its traditional form.

With this, the factory was closed for the third time. In 1884, the factory was leased to a new entrepreneur – M. Genjimsev for a period of 6 years, with the condition of paying income tax of 3,000 rubles per year.

The expectations of the new entrepreneur from the factory did not fully arise. Even though he invited specialists from Italy and France and brought new equipment, he still failed to achieve profitable operation of the factory, which has a wide range of technical production capacity and capabilities. The main reason was that the enterprise did not provide the required amount of raw materials, both local and imported, to operate at full capacity. This led to the fact that not all machines in the enterprise were used, but a certain part of them [1, c. 309].

As another aspect, the fact that the enterprise we are talking about does not operate all year round, but only for 7–9 months, had its effect on this situation. In addition, the funds spent on the wages paid to the workers, the financial resources given to the administrative management personnel and allocated to the necessary services to keep the steam boilers in constant working condition when they cannot work at full capacity, which is not much less than the costs incurred in the production process, also led to this.

The analysis of the figures on the results of the factory's activity allowed us to come to the

conclusion that the factory during the period of its third entrepreneurs, even if it did not operate at a loss compared to the previous ones, in any case, it did not bring in the expected income. This, in turn, led to the suspension of the Sheki silk factory for the next time, and now for a longer period of time.

In the 70s and 80s of the XIX century and later at the end of the century, the next stage of the development of sericulture on industrial bases depended primarily on the supply of raw silk in the necessary amount, which would create more opportunities for the development of this field in North Azerbaijan. This, in turn, required the implementation of necessary measures in several directions in Aresh, Shusha, Goychay districts, where the traditions and experience of silk production are stronger, in Zagatala district, and especially in Sheki district, which has wider potential in this field.

It was also known that the implementation of these tasks will lead to positive progress in the financial well-being of the population, followed by the acceleration of economic development in the region.

In fact, contrary to what was expected towards the end of the century, the role of other subjective reasons was not small in at least delaying the establishment of this field on industrial foundations in the region. It would be appropriate to focus on one of them first. So, it can be said unequivocally that no one can deny that there are significant differences in both the quality and cost of the cocoons made by local producers and the fabric made from the silk thread produced from imported silkworms. However, the fact that large quantities of imported products require more costs, artificial obstacles and procrastination created by local administrative officials, on the one hand, and the danger of new diseases in silkworm seeds of the capital invested may not meet the expectations of income in the end, on the other hand, both local and foreign entrepreneurs limited his interests in the field.

One reason must be mentioned here is that if the Russian government takes special interest in the expansion of silk production in the middle of the century and in the following decades, it will create an incentive for the opening of a new silk factory in the entire South Caucasus, including the Sheki region, and the expansion of the scale of production in them. And provided other assistance, towards the end of the century, the retreat from their previous positions was clearly evident. This is acknowledged by irrefutable facts and entrepreneurs who are increasing their income with the development of the field.

The role of representatives of the national bourgeoisie in the silk industry. At this point, it is important to dwell on it in some detail, but at the

same time, it would not be right to ignore a general problem that slows down the pace of development of capitalist industry, not only in sericulture, but in other areas of production. Thus, in the mentioned period, the positions of the national bourgeoisie were significantly weaker compared to foreign businessmen, the difficulties in transporting the finished product by means of transport until the construction of the Baku-Tbilisi railway in 1883, the opening of new silk factories due to the high cost of transportation, During the selection process, preference was given to the regions of Georgia and the North Caucasus, where the conditions were more favorable, along with the reasons mentioned above.

Another, perhaps the most important, reason limiting the degree of participation of foreign capital in the process of formation of capitalist industry in the regions of Northern Azerbaijan is the investment of more capital in this field after the organization of the open sale of oil lands, which greatly helped to overcome the existing difficulties in the oil industry, starting from the beginning of the 70s of the century. Was that they were interested.

Despite all this, the revival in the silk industry, which began in the mid-70s, was somewhat accelerated in the following two decades, despite the fact that the demand for silk fabric and products made from it in both domestic and foreign markets remained stable and at the same time increased slightly.

In the late 1970s and early 1980s, the silk produced in the Sheki silk factories was valued higher than others in the markets of the big cities of Russia, especially in the Moscow Stock Exchange.

Strengthening of production on industrial basis. Towards the end of the century, in the Sheki region, as in other areas, one aspect that encouraged the development of sericulture on an industrial basis should also be noted. It was their high cost that prevented the growth of silk factories powered by steam boilers. In this sense, the opportunity to manufacture and install steam boilers in machinebuilding factories in Baku, which are not inferior to their counterparts abroad, but whose cost does not exceed half, created favorable conditions for the opening of new silk factories in the region. In 1886, 8 silk factories using steam boilers were registered in Sheki, but after a year this number reached 12. Here, the increase in numbers was not limited to the increase of ready-made silk fabric, but also indicated other social innovations.

So, if in 1886, only 2 out of 8 silk factories belonged to representatives of the national bourgeoisie, and the rest belonged to entrepreneurs with Chris-

tian ethics, after the changes that occurred a year later, the number of silk factories owned by representatives of the national bourgeoisie became 4, and the number of those belonging to the latter remained unchanged [1, p. 320].

A review of the figures for the Sheki region in 1891 showed that the change in this matter has increased somewhat. Thus, at this time, the number of sericulture factories in Shaki where production was organized on industrial basis increased to 26, and 14 of them were known to belong to the representatives of the national bourgeoisie. This number indicated that new representatives of the national bourgeoisie joined the work of opening new silk factories.

It should be noted here that if we do not limit the comparison only to the Sheki region, but consider the nationality of other silk factory owners in North Azerbaijan, then we witness a slightly different picture. For comparison, let's note that in 1888, most of the 18 silk factories operating in the Karabakh region, which was not far behind the Sheki region in terms of the number of silk factories, were owned by representatives of the non-Muslim bourgeoisie [1, p. 320].

We have already mentioned to some extent the socio-economic consequences of the activities of the newly opened silk factories in Sheki region towards the end of the century. Let's add that despite the fact that the newly opened silk factories are mostly small and medium-scale, they are already able to create competition with large-scale factories in the region, thereby causing the dissatisfaction of Christian entrepreneurs.

There were also many advantages of silk factories that built their business on the basis of industrial sericulture. The operation of cocooning, drying, cleaning, sifting, picking and other departments within the factory greatly facilitated the harmonious continuation of the production process, the optimal sorting of the product, as well as the chaotic processes of the old, traditional factories.

In the sources, one can also find calculations about the costs of opening medium-scale silk factories in Sheki. In the 80s of the century, an entrepreneur who started a new activity in order to have 40–50 machines in his factory had to have at least 15 thousand rubles of capital, in addition, he had to spend another 20–25 thousand rubles on the construction of buildings and additional facilities for various stages of the production process. However, in the newly opened factories towards the end of the century, most of the businessmen managed to organize some stages of the production process in the open air, reducing the necessary financial costs by half, sometimes more.

The main consequences of the formation of the capitalistic industry in sericulture. Reviewing the number of silk factories, the number of steam boilers, weaving looms, workers and other indicators in the regions of Northern Azerbaijan where sericulture is practiced allows us to express certain opinions about the completion of the process of the formation of the capital industry in the Sheki region towards the end of the century, to make some comparisons and make conclusions.

So, after comparing and clarifying the information of different sources, it became clear that during the mentioned period silk production was mostly done in Sheki region, Shusha, Jabrayil, Nakhchivan, Goychay districts. There were 26 silk factories in the city of Nukha, together with the village of Vartashen and the area adjacent to the city, 16 in Shusha district with the city, 2 in Jabrayil district, 2 in Nakhchivan district, and 2 in Zagatala district [1, p. 324].

As can be seen from the figures, the number of 26 sericulture factories in Sheki city and its surrounding area was more than the total number of all remaining accidents, except Goychay accident. This is the quantitative side of the matter. At the same time, it should be taken into account that the production capacity of silk factories in Sheki region was higher than the same indicators of other regions.

However, there were also deficiencies in the organization of the subsequent processes of the production of silk produced by these factories. The production of silk clothing items, head coverings, decorative items in addition to clothing was almost non-existent. However, this type of activity could bring more profit. Now, let's compare the numbers by examining them in a slightly broader form.

The first result of their analysis is that the number of silk factories in North Azerbaijan, which includes Sheki region and Yelizavetpol governorate, where more than half of the finished product is produced, was 20 times more than Tbilisi governorate, 309 times more than Baku governorate, and 12 times more than Yerevan governorate.

However, in terms of the number of workers working in those factories, there was no significant change in the difference between the provinces. Looking at the figures of the research, our main conclusion was that important results were achieved in the direction of the formation of industrial capitalism in the Sheki region starting from the middle of the 19th century. It is true that the number of factories operating on an industrial basis rose to 2, and a little later to 3. The finished product, silk threads, produced by them are not inferior in quality to those produced

by artisans, but the slightly lower cost level was the main reason for the constant demand for it.

The result. From our analysis, it became clear that the process of formation of the sericulture industry in the Sheki region was ahead of not only the region, but also the relevant indicators for the whole country in terms of a number of points. It became clear that the sericulture sector was ahead of other sectors in terms of the same situation both in regions and in various industrial sectors. The specific aspects of capitalist industrial production have entered a new stage of development based on the traditions of the previous manufacturing stages

of production in the Sheki region, especially in sericulture.

In the second half of the 19th century, as a result of the formation of capitalist industry in the northern regions of Azerbaijan, the leading role of the silk industry among the industrial centers completely changed the face of Sheki city and especially its region.

As a result of the sericulture industrial production area, the region was in the first ranks in the country in terms of the formation of new social and economic relations. There is no doubt that the issues explored in this article, the savings and generalizations made, will lead to further research in this direction.

Bibliography:

1. Гулишамбаров С. Обзор фабрик и заводов Закавказского края. Тифлис. 1894. 415 с.
2. Заплетин, Георгий, Ширин-заде Гюльнара. «Русские в истории Азербайджана». Qanun, Баку. 2008. 368 с.
3. Мурадалиева Эльмира. Города Кавказа на Великом Шелковом пути. Кавказ, Баку: 2011. 200 с.
4. Нуха // Кавказ, 1846, № 24.
5. Обозрение Российских владений за Кавказом, в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях, произведенное и изданное по высочайшему соизволению. Часть III. Санкт Петербург. 1836. 401 с
6. Описание Шекинской провинции, составленное в 1819 году по распоряжению главноуправляющего в Грузии Ермолова, генерал-майором Ахвердовым и действительным статским советником Могилевский. Тифлис. 1866. 99 с.
7. Сумбатзаде А.С. Промышленность Азербайджана в XIX в. Изд-во АН Аз.ССР, Баку. 1964. 501 с.

Мамедов А.А. ПРО СТАНОВЛЕННЯ КАПІТАЛІСТИЧНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ В ШОВКІРСТВІ В ШЕКІНСЬКОМУ РАЙОНІ ПІВНІЧНОГО АЗЕРБАЙДЖАНУ

У працях групи дослідників історіографії Радянської та Азербайджанської Вітчизни мало відомостей про організацію капіталістичних відносин та виробництва на основі промисловості у сільському господарстві у XIX столітті у Північному Азербайджані, частково у містах з осередками аварій. Але в цих творах у кращому випадку наводиться мало фактів і цифр по губерніях, а в деяких випадках і з нещасних випадків.

Неабияку роль у славі нашого краю відіграло як виробництво різних видів шовкових тканин в Азербайджані, розташованому на історичному Шовковому шляху, так і закупівля продукції місцевими та іноземними купцями, переважно в європейські країни.

У Шекінському районі Росії, зацікавленому в організації та розширенні шовківництва в країні, не відразу сформувалося ставлення до розширення та розвитку цього виробництва. Одноїменну мануфактуру було відкрито 1829 року в селі Ханабад, розташованому в Шекінському районі, неподалік міста, на краю нинішнього шосе Шекі-Євлах.

У зв'язку з падінням попиту один із таких підприємців, Алексєєв, власник однієї з торгових фірм у Москві, в 1861 році відкрив у Шекі нову шовкову фабрику, оснащену більш сучасним обладнанням через труднощі із закупівлею та доставкою необхідної кількості шовкової тканини з-за кордону.

Шекінська шовкова фабрика за багатьма показниками була однією з типових текстильних промислових підприємств як імперії, а й Європи.

У другій половині 60-х років XIX століття, особливо ближче до кінця, діяльність дрібних шовкових фабрик Шекинського району, де виробництво було організовано в менших масштабах, децю ослабла, але тривала навіть у наступні десятиліття вона стала стабілізуватися та збільшуватися.

Галузь шовківництва перевершила інші галузі за однаковою ступенем як у регіонах, і у різних галузях. Специфічні сторони капіталістичного промислового виробництва вступили у нову стадію розвитку, засновану на традиціях попередніх мануфактурних стадій виробництва у Шекінському районі, особливо у шовківництві.

У другій половині XIX століття в результаті формування капіталістичної промисловості в північних районах Азербайджану провідна роль шовкової промисловості серед промислових центрів повністю змінила вигляд міста Шекі та особливо його району.

Ключові слова: Шекі, район, економіка, промисловість, капіталізм, шовківництво, фабрика.

Мудрієвська І.І.

ДУ «Інститут всевітньої історії Національної академії наук України»

ФОРМУВАННЯ ТА ЗМІНА ПАРАДИГМИ РОЗВИТКУ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ У ШВЕЙЦАРІЇ (ЧАСТИНА ПЕРША)

Досліджено політику історичної пам'яті про Другу світову війну у Швейцарській Конфедерації у післявоєнний період до кінця 1980-х рр. Акцентовано, що на формування даної політики, що розпочалося після закінчення війни, мала вплив ідеологія «духовна оборона». Простежено, що в основі історичної пам'яті вказаного періоду домінувала ідея позиціонування Швейцарії як винятково нейтральної, консолідованої, потужної та доброзичливої країни. Виявлено, що політичні та військові еліти країни виступили ініціаторами створення окремих історичних міфів, пов'язаних з такими важливими поняттями швейцарської історії 1939–1945 рр., як суворий нейтралітет, «Національний редут», гуманітарна політика. У зв'язку з цим значна кількість фактів про діяльність країни у воєнні роки була прихована або представлена суспільству частково. Підкреслено, що така політика історичної пам'яті покликана була забезпечити внутрішню і зовнішню стабільність Швейцарії, зокрема підтримку репутації влади у суспільстві, позитивного іміджу країни за кордоном, а також зміцнення національної ідентичності та суспільної консолідації. Проаналізовано, що з кожним повоєнним десятиліттям і до кінця 1980-х рр. завдяки новим неупередженим дослідженням науковців, напрацюванням журналістів, митців більшість міфів, створених у післявоєнний період, були розвіяні. Суттєві розбіжності між результатами їх роботи та офіційною політикою історичної пам'яті спровокувало серйозну кризу історичної пам'яті у Швейцарії. Зроблено висновок, що криза не одразу спричинила зміну парадигми і лише величезний тиск ззовні вплинув на рішення Федеральної Ради створити Незалежну комісію експертів Швейцарії – «Друга світова війна», що зрештою призвело до зміни офіційної позиції влади з даного питання. Результати діяльності Комісії Берж'є та зміни у парадигмі офіційної історичної пам'яті про Другу світову війну у Швейцарії, до яких призвели висновки та рекомендації експертів, будуть розглянуті у другій частині нашої наукової розвідки.

Ключові слова: Швейцарія, історична пам'ять, Друга світова війна, національна ідентичність, історичний міф, нейтралітет, економічна та гуманітарна політика.

Постановка проблеми. Політика історичної пам'яті належить до дієвих способів впливу на самоусвідомлення громадян, володіє надзвичайно сильним потенціалом формування національної ідентичності та єдності, підтримання суспільної консолідації. Серед досліджень політики пам'яті різних країн світу особливий інтерес викликає дослідження політики пам'яті в Швейцарській Конфедерації.

Швейцарія – високорозвинена країна в економічному і науково-технічному відношенні, один з головних банківських і фінансових центрів світу. В Швейцарській Конфедерації наявний високий рівень прав і свобод громадян у політичній та суспільній сферах. Нейтральний статус є однією з ідентифікуючих ознак цієї країни, якому вже майже 500 років. Постійний нейтралітет є принципом зовнішньої політики Швейцарії, що, в свою чергу, сприяє збереженню державної неза-

лежності та цілісності країни, яка складається з різних мовно-етнічних спільнот. В той самий час Швейцарська Конфедерація реалізує активну зовнішню політику. Швейцарський нейтралітет забезпечив умови для збереження суверенітету країни в складних умовах під час Другої світової війни. Варто зауважити, будучи нейтральною державою, Швейцарія запровадила санкції проти Росії за військову агресію проти України 2022 р. Так, у січні 2023 р. Федеральна Рада Швейцарії запровадила подальші обмежувальні заходи проти Росії, синхронізуючи їх з дев'ятим пакетом санкцій проти РФ, які були ухвалені Європейським Союзом [1].

Актуальність дослідження обумовлюється потребою вивчення швейцарської політики історичної пам'яті про Другу світову війну, оскільки в цей період були сформовані важливі принципи її внутрішньої та зовнішньої політики. На сучас-

ному етапі науковий аналіз політики історичної пам'яті Швейцарії складає для України безпосередній прагматичний інтерес, що сприятиме подальшому вивченню історичного розвитку зазначеної країни, розуміння її менталітету та цінностей, що, в свою чергу, може стати в нагоді для розширення українсько-швейцарського співробітництва.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Швейцарська історіографія історії країни в роки Другої світової війни включає декілька основних напрямів. Праці стосуються економічної, гуманітарної, зовнішньої політики Швейцарії, стратегії оборони країни, історичної пам'яті про Другу світову війну. Окрему групу досліджень складають результати роботи Незалежної комісії експертів Швейцарії – «Друга світова війна» (Комісія Берж'є) (1996–2001 рр.). Наукових доробків, в яких предметом дослідження є суто швейцарська історична пам'ять про Другу світову війну, наявна обмежена кількість, однак цієї проблеми прямо чи опосередковано торкалися у своїх працях частина швейцарських вчених, вивчаючи, зазначені вище, актуальні питання історії Швейцарії даного періоду.

Швейцарія зазнавала постійної критики за невідповідність її політики під час Другої світової війни заявленому нейтральному статусу, особливо щодо відносин з Третім Рейхом, тому в 1996 р. за рішенням Федеральних зборів була створена Незалежна комісія експертів Швейцарії – «Друга світова війна», до складу якої ввійшли швейцарські та закордонні історики на чолі з Ж.-Фр. Берж'є. Комісія Берж'є мала провести дослідження з історичної та правової точок зору щодо обсягів та долі активів переміщених до країни до, під час і після Другої світової війни, торгівлі золотом та операції з іноземною валютою, відносин швейцарських компаній з націонал-соціалістичною економікою. Іншою ключовою темою стала політика Швейцарії щодо біженців [2].

Особливості та результати діяльності Незалежної комісії експертів Швейцарії – «Друга світова війна» буде проаналізовано в другій частині наукової розвідки, яка стане продовженням нашого дослідження, наразі ж окреслимо специфіку праць відомих швейцарських науковців, які згодом стали членами вказаної Комісії, зокрема Ж.-Фр. Берж'є, Г. Крайса, Ж. Пікара, Р. Луді, Я. Таннера.

Ж.-Фр. Берж'є – професор технічної школи Цюриха, фахівець з економічної історії Швейцарії та Європи XIII-XVIII ст., а також історії індустріалізації [3]. Після погодження очолити Незалежну

комісію експертів у 1996 р. Ж.-Фр. Берж'є став широко відомим істориком. Варто зауважити, що він погодився взяти на себе величезну відповідальність, адже Комісія мала дати відповіді на низку суперечливих і болючих питань, які однозначно мали вплинути на імідж країни за кордоном.

Г. Крайс – швейцарський історик, професор Базельського університету, праці якого стосуються дослідження політики нейтралітету, політики щодо біженців, проблеми торгівлі пограбованими витворами мистецтва у Швейцарії між 1933 і 1945 рр. [4–5].

Вивченню становища євреїв у Швейцарії, а також проблемі активів жертв нацистського режиму присвячені праці професора Базельського університету Ж. Пікара [6–7]. Дослідження проблем Голокосту, післявоєнної реституції та компенсаційних виплат жертвам нацистського режиму, історичної пам'яті в Швейцарії та повоєнній Європі в контексті зазначених вище проблем знайшло своє відображення на сторінках праць історика, швейцарської дослідниці Р. Луді [8–9].

Для вирішення дослідницьких завдань питання гуманітарної політики Швейцарії щодо біженців, незаконного перетину кордону та утримання інтернованих військовослужбовців у Швейцарії працювало багато швейцарських вчених, але особливо варто зазначити про науковий доробок К. Людвіга [10], Ю. Штадельманна і С. Краусе [11]. Карл Людвіг – професор Базельського університету, вважається основоположником швейцарської історіографії історії країни у період Другої світової війни. За дорученням Федеральної Ради він опублікував у 1957 р. свою відому роботу «Політика Швейцарії щодо біженців з 1933 по 1955 рр.», яка стала першим науковим аналізом швейцарської політики щодо біженців [10].

Історії економічного розвитку Швейцарії у зазначений період, зокрема федерального бюджету, валюти, військової економіки, фінансового права, а також історичної пам'яті, пов'язаної з окресленою проблематикою, присвячені праці швейцарського історика, професора Цюрихського університету Я. Таннера [12–13].

Проблема історичної пам'яті про Другу світову війну у Швейцарії також стала предметом дослідження професора Історичного інституту Бернського університету К. Деюнга [14–15], швейцарських дослідників – Н. Бургермайстера і Н. Петера [16].

Важливими темами дослідження для швейцарських науковців стали питання підготовки Швейцарії до війни, створення стратегії оборони

(К. Урнер) [17], а також зовнішньої політики країни в 1939–1945 рр. у контексті значення «добрих послуг» (Д. Трахслер) [18].

Окремо варто зазначити, що чільне місце в швейцарській історіографії займають роботи науковців, присвячені вивченню особливостей швейцарського нейтралітету. В цьому контексті варто згадати працю Е. Бонжура «Історія швейцарського нейтралітету», де автор проаналізував сутність феномену швейцарського нейтралітету [19].

Серед зарубіжних праць, що безпосередньо стосуються теми дослідження – швейцарської історичної пам'яті про Другу світову війну, нашу увагу привернула робота Омс С. з Новоорлеанського університету (США) [20].

В українській історіографії ґрунтовно проаналізовано політику Швейцарії у роки Другої світової війни в дисертаційній роботі Печиборщ В.Ю. [21].

Таким чином, швейцарська наукова думка активно займається вивченням історії країни у роки Другої світової війни. Серед низки праць найбільше робіт присвячено темам політики влади у гуманітарній та економічній сферах країни, швейцарському нейтралітету. Вивчення проблематики історичної пам'яті привертає менший інтерес науковців у порівнянні із зазначеними питаннями вище, хоча ця тема набуває все більшої актуальності для дослідження. В українській історичній науці даній проблематиці приділено вкрай мало уваги і вона не стала предметом спеціалізованого наукового дослідження.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета наукової розвідки – дослідити процес формування, розвитку та змін швейцарської політики історичної пам'яті про Другу світову війну у післявоєнний період до кінця 1980-х рр., з'ясувати її суть та специфіку.

Виклад основного матеріалу дослідження. У Швейцарії пам'ять про Другу світову війну відіграла важливу роль для зміцнення національної ідентичності, не зважаючи на те, що вона була однією з небагатьох країн Європи, яка не брала участі в цьому конфлікті безпосередньо. Варто зауважити, що загроза німецького вторгнення, висіла, як Дамоклів меч над швейцарським суспільством під час воєнних років [14, с. 58].

В офіційній швейцарській пам'яті про війну упродовж багатьох десятиліть домінував образ об'єднаної нації, що чинить опір і одночасно залишається вірною своїй традиційній гуманітарній місії. В основі офіційної політики пам'яті домінували переконання, що Німеччина не наважилася

напасти на Швейцарію через наявність швейцарських солдатів, які були готові захищатися в Альпах [14, с. 58–59].

Оскільки Швейцарія не зазнала спустошення внаслідок війни, воєнні роки не запам'яталися як травматичний період, але як час, у який «від генерала до найменшого військовослужбовця, від Федеральної Ради до старої жінки, яка обрізала овочі в квітковому горщику, всі працювали над збереженням незалежності нашої країни і свободи своїх громадян», як стверджує у своїх спогадах від 1975 р. член Федеральної Ради Ф.Т. Вален. У цих же спогадах період 1939–1945 рр. описується як час «національного випробування», під час якого небезпека «згуртувала народ разом з усіма його різними індивідами» [14, с. 59].

Передвоєнні роки та 1939–1945 рр. Швейцарія зустріла сконсолідованою в ідеологічному та політичному відношеннях. Ще до початку Другої світової війни Швейцарія відчула необхідність захистити власні ідентичність, національні інтереси та суверенітет від наростаючої хвилі націонал-соціалізму в Німеччині, що загрожувала як на політичному так і культурному рівні. У відповідь на привид нацистського вторгнення швейцарські еліти започаткували рух, який став відомий як «духовна оборона нації», метою якого став захист Швейцарії шляхом зміцнення її унікальної національної ідентичності та посилення прагнення до політичної незалежності та військового національного захисту.

Ідеологія «духовна оборона» охоплювала всі сфери життя швейцарського суспільства і мала величезний вплив на нього вже у повоєнний період. Однією з визначальних рис вищезгаданої ідеології став захист традиційних цінностей, в основі яких поставали унікальні риси швейцарської культури, що коротко можуть бути охарактеризовані як «єдність у різноманітті». Така політика дала позитивні результати: згуртування та об'єднання строкатого у етнічному сенсі швейцарського суспільства, розвиток культури при збереженні принципу суверенітету кантонів, підтримка з фонду федерального бюджету основних освітніх, наукових та культурних інституцій країни, розвиток демократії [21, с. 59, 174]. Оборона країни у невійськовій сфері знайшла своє відображення у розробці та впровадженні саме цієї ідеології.

Ідеологія «духовна оборона» дозволила уряду впливати на формування швейцарської офіційної історичної пам'яті про Другу світову війну, що розпочалося одразу після закінчення війни,

навіть більше – сформуванню прийнятну історичну пам'ять про війну, що в свою чергу, сприяло зміцненню національної ідентичності.

Відповідно постала необхідність включення подій війни до оновленого національного історичного нарративу для підтримання цілісності швейцарської ідентичності. У центрі цієї конструкції були обопільні напрями зміцнення старих і утвердження нових національних історичних міфів, перш за все, мова йде про міф про суворий нейтралітет, міф про «Національний редут» (успішний відступ у основну фортецю швейцарської системи оборони на випадок нападу), а також міф про образ Швейцарії, що асоціюється з образом доброго самарянина (Притча про милосердного самарянина, яка описується у Біблії), яка ніби вітала біженців з нацистської Німеччини. Ці міфи використовувалися як потужні орієнтири, навколо яких була організована колективна пам'ять про війну в післявоєнній Швейцарії. Вони були настільки потужними та глибокими, що журналісти, митці, історики десятиліттями намагалися демістифікувати та деконструювати траєкторію подій Другої світової війни, щоб віднайти шлях для більш раціонального та фактичного вивчення історії Швейцарії тих часів. Країна потребувала вкоріненості у своїй ідентичності нейтралітету. Таким чином, міфи про потужний військовий захист незалежності Швейцарії та дії в якості притулку для біженців з нацистської Німеччини були життєво важливою частиною цього процесу стабілізації. Ці стабілізаційні зусилля відображені важливою роллю, яку взяли на себе уряд і армія, в якості творців та охоронців колективної пам'яті про Другу світову війну. Швейцарські державні діячі, такі як М. Петіп'єр і воєначальники, такі як генерал А. Гізан, взяли на себе роль головних міфотворців [20, с. 18–20].

Влада Швейцарії забезпечила впровадження офіційної стійкої політики історичної пам'яті про війну, в якій Швейцарію було зображено як нейтральну, добре укріплену та доброзичливу країну, яка залишилася невинною і незачепленою війною [20, с. 4].

Національна ідентичність багатонаціональної Швейцарії займає чільне місце в історичному національному нарративі, але базується вона не на етнічних принципах, як у випадку з Німеччиною, чи культурних рисах, як у випадку з Францією. Історичні міфи відіграли важливу роль у створенні цілісної швейцарської нації, зміцненні швейцарської національної ідентичності, і забезпечили швейцарському національному історич-

ному нарративу спадкоємність від Середньовіччя до XXI ст. Саме тому важливо було включити події Другої світової війни у ретельно побудований швейцарський історичний нарратив [20, с. 19].

Події, які відповідали міфічному самоуявленню, підкреслювалися, посилювалися і часто прикрашалися. Історичні факти, такі як наприклад те, що Швейцарія відмовила приблизно 20 000 біженцям у в'їзді, співробітництво Швейцарії з нацистською Німеччиною (в економічній сфері) і Союзниками (дозволялося працювати розвідувальним службам на своїй території), що не відповідали офіційній концепції суворого нейтралітету під час війни, були тимчасовими забутими і замовчуваними в офіційному викладі історії країни та вийшли на світло лише через десятиліття після Другої світової війни [20, с. 20].

В цьому контексті варто зазначити деякі факти про гуманітарну та економічну політику Швейцарії в роки Другої світової війни, оскільки вказані напрями стали найбільш суперечливими, неоднозначно трактованими, часто з оцінками різкої критики, що стали аргументами у процесі міжнародних судових проваджень кінця XX – початку XXI ст. Формування курсу гуманітарної політики Швейцарії в означений період залежало від складного комплексу внутрішніх (проблема присутності великої кількості іноземців, пов'язана з цим складна ситуація на ринку праці, недостатня забезпеченість ресурсами) та зовнішніх (існування загрози нападу з боку Німеччини, необхідність захисту позитивного нейтрального іміджу держави на міжнародній арені, що було особливо важливо для Швейцарії як країни надзвичайно залежної від експорту) факторів. Визначальним у прийнятті владою Швейцарської Конфедерації рішень щодо регулювання гуманітарної політики упродовж всього періоду війни залишався принцип пріоритету власної безпеки та внутрішньополітичної стабільності. Цим пояснюються як спроби представників Конфедерації на всіх міжнародних форумах захистити позицію держави, як виключно транзитної країни для біженців, так і такі радикальні дії, як прийняття рішення про відновлення візового режиму, закриття швейцарського кордону у 1938 та 1942 рр. та запровадження спеціальних позначень для паспортів неарійських підданих Третього Рейху, які розглядалися виключно як вимушені та превентивні заходи та такі, що були історичною необхідністю для збереження суверенітету нейтральної країни в умовах ведення глобального конфлікту [21, с. 159, 170].

У 1938 р. після переговорів з Німеччиною Федеральна Рада прийняла рішення щодо додавання штамп «J» до паспортів німецьких євреїв, що дозволило владі Швейцарії розрізняти євреїв та інших німців [22, с. 8].

Загалом, під час війни понад 100 000 солдатів були тимчасово інтерновані до Швейцарії. Швейцарія прийняла понад 180 000 цивільних біженців, з яких близько 55 000 були дорослими цивільними, половина з яких були євреями. Майже 60 000 дітей провели деякий час у Швейцарії, відновлюючись, і понад 66 000 прикордонних біженців недовго проживали в Швейцарії під час бойових дій. Саме в той час, коли Німеччина почала депортувати євреїв із Західної Європи до концентраційних таборів (серпень 1942 р.), Швейцарія оголосила про закриття своїх кордонів. Підраховано, що під час війни близько 20 000 єврейським біженцям було відмовлено у в'їзді на кордоні, близько 10 000 заяв на візу були відхилені [22, с. 8].

Для економічної політики Швейцарії періоду війни 1939–1945 рр. характерним було збереження традиційних зв'язків з Німеччиною. Перед війною Німеччина була одним із найважливіших торгових партнерів Швейцарії. Під час війни різко зріс експорт до Німеччини. Навпаки, торгівля з Союзниками була надзвичайно важкою через те, що Швейцарія була оточена державами Осі. Експорт до Союзників становив лише одну третину від швейцарського експорту до Третього Рейху. Маючи невелику кількість природних ресурсів, Швейцарія також залежала від імпорту з Німеччини та Італії, які контролювали всі шляхи доступу. Транзитні залізничні сполучення продовжували проходити між Італією та Німеччиною через Швейцарію [22, с. 7].

Розвиток банківської системи Швейцарії в роки Другої світової війни, надання нею урядових кредитів більшості країн, які брали участь у війні, сприяло тому, що Швейцарія змогла залишитись поза безпосереднім конфліктом. Однак, саме цей напрям зовнішньої політики Швейцарії став приводом для розгортання міжнародних суперечок навколо проблеми незапитаних активів, які було остаточно вирішено лише на початку ХХІ ст. [21, с. 135–136, 176]. Адже у часи Другої світової війни в швейцарських банках осіли значні суми коштів, що належали жертвам нацистського режиму. Національний банк Швейцарії купував золото у Німецького Рейхсбанку, маючи відомості, що золото було викрадено з центральних банків окупованих країн («нацистське золото») [22, с. 7].

Повертаючись до питання утвердження та культивування історичних міфів, слід відмітити, що особливо про це свідчать швейцарські історичні підручники, в яких були представлені події Другої світової війни в післявоєнний період. До кінця 1980-х рр. концепція нейтралітету Швейцарії у роки Другої світової війни здебільшого пропонувалася як правдоподібний опис і була ключовим елементом швейцарського історичного нарративу в швейцарських шкільних підручниках, а в окремих підручниках цей міф представлявся як безсумнівний історичний факт. Міф про суворий нейтралітет Швейцарії під час війни був потужним, але, в той же час, небезпечним міфом у післявоєнній країні. Потужним, оскільки він став важливою і довговічною складовою швейцарського самовизначення, але також небезпечним в тому сенсі, що він сформував димову завісу для таємних дій влади 1939–1945 рр., які не було заплановано доводити до відома швейцарської громадськості. Окремі види співпраці Швейцарії з державами Осі та Союзниками або приховувалася або повідомлялася вкрай вибірково [20, с. 20, 22].

Наскільки далеко був готовий зайти швейцарський уряд, щоб захистити цей міф про суворий нейтралітет стає очевидним у суперечці про публікацію важливого багатотомного зібрання захоплених німецьких документів американським урядом (Документи про німецьку зовнішню політику). Уряд Швейцарії невтомно працював майже десять років, щоб припинити публікацію документів, які розкрили докази таємної франко-швейцарської військової співпраці під час війни, що підірвало б його концепцію суворого нейтралітету. Хоча документи були опубліковані в 1961 р., уряду вдалося запобігти кризі з цими історичними викриттями [20, с. 21–22].

Міф про «Національний редут» поєднує в собі пам'ять про військову загрозу і стійкість швейцарського народу і армії, а також географічний фактор – Альпи. Альпи – центр «Національного редуту», що став символом збройних сил Швейцарії щодо опору нацистській Німеччині упродовж всієї війни. На сторінках низки історичних книг післявоєнної Швейцарії міф про «Національний редут» домінував у розділі про історію країни під час Другої світової війни. Військові аспекти та загроза швейцарському народу знаходилися в центрі уваги. Здається, це сталося лише завдяки мужності відважного генерала А. Гізана і готовності та стримуючому ефекту міцної швейцарської армії протистояти потенційному нацистському вторгненню [20, с. 23].

Ведучи мову про міф, пов'язаний з «Національним редутом», варто зупинитися на факті оборони Швейцарії у воєнні роки. Зауважимо, що до і під час Другої світової війни головною метою Швейцарії було зберегти свою незалежність і триматися осторонь бойових дій. Швейцарія приділяла велику увагу питанням оборони як у військовій, так і у цивільній сфері. Щоб стримати загрозу вторгнення, Швейцарська Конфедерація розпочала збільшувати свій оборонний бюджет вже у 1930-х рр. Також у країні активізували давно занедбану підготовку та озброєння новобранців і будували структури національної оборони. Коли 1 вересня 1939 р. розпочалася війна, Швейцарія мобілізувала 430 тис. військових і 200 тис. резервістів. Федеральні Збори призначили Анрі Гізана з кантону Во генералом Швейцарських Збройних сил, тобто головнокомандувачем армії. Спочатку стратегія національної оборони була зосереджена на запобіганні рухів Німеччини на південь від французької Лінії Мажино через Швейцарію. Таким чином, у 1939 р. Швейцарія зосередила свої оборонні позиції на північному кордоні («лінія Ліммат») [22, с. 5].

Перемога Німеччини над Францією влітку 1940 р. викликала тривогу та пригніченість більшої частини країни, так як вся територія, за винятком невеликої ділянки кордону, яку Женева поділяла з Францією режиму Віші, була повністю оточена державами Осі – Італією та Німеччиною. В цей час генерал А. Гізан окреслив свою стратегію «Національного редуту», яка передбачала відхід більшої частини армії до альпійської території та залишення густонаселеного швейцарського плато без будь-якої постійної оборони. Задум полягав у тому, що якщо держави Осі вторгнуться у Швейцарію, «Національний редут» забезпечить остаточне розірвання життєво важливих зв'язків між Німеччиною та Італією [22, с. 6].

Збройні сили та заходи з посилення обороноздатності Швейцарії на початковому етапі війни стали символом згуртування суспільства у контексті вищезгаданої ідеології «духовної оборони» навколо національної ідеї [21, с. 175].

Міф про «Національний редут» існував декілька десятиліть після закінчення війни та мав важливе значення. Особливо в світлі нових ядерних загроз «холодної війни», міф про «Національний редут» служив важливий меті зміцнення національного духу Швейцарії. Він плекав впевненість, щоб, у випадку потреби, кинути виклик будь-якому ворогу та готовності померти за країну ще раз. Той факт, що Швейцарія фактично не

була захоплена під час війни і сприйняття генерала А. Гізана як ключової фігури в захисті та керівництві обороною Швейцарії, поставила його та армію у потужну позицію для визначення суті та формування пам'яті про Другу світову війну. Лише у 1990-х рр. більшість підручників представляли міф про «Альпійський редут» як справжній міф, а не як історичний факт [20, с. 23].

Третій національний міф, створений як стовп колективної пам'яті про Другу світову війну у Швейцарії, був вигадкою щодо ототожнення позиції Швейцарії з образом доброго самарянина. У контексті концепції солідарності як складової суворого нейтралітету Швейцарії (ініціатор М. Петіп'єр) згадувалося про Швейцарію як засновницю Міжнародного Комітету Червоного Хреста, а також гуманітарну та добродійну країну. Під час Другої світової війни роль Швейцарії в образі доброго самарянина була ідеально проілюстрована тим, що вона нібито добровільно відкрила двері для політичних і расових біженців, діючи через Червоний Хрест як головного захисника військовополонених і, доклавши зусиль, щоб «умиротворити зло у війні» [20, с. 23–24].

Коли стало відомо, що Швейцарія ставила позначку в паспорті німецьких та австрійських євреїв зі штампом «J», швейцарський уряд доручив професору права з Базеля та колишньому урядовому раднику К. Людвігу підготувати доповідь про політику Швейцарії щодо біженців. Наразі доповідь відома як звіт Людвіга, що вийшов у 1957 р. [10]. Про автора і його працю вже було зазначено нами вище, однак тут слід зауважити наступне.

К. Людвіг був сповнений рішучості викрити обмежувальне ставлення влади і його доповідь 1957 р. містила деяку різку критику щодо політики щодо біженців під час війни, однак не викликала дискусій у сфері політики пам'яті. Значну роль у підтримці міфу про образ Швейцарії, в якості образу доброго самарянина відіграла преса: ліберальна газета «Neue Zürcher Zeitung», наприклад, заявила, що «урок полягав не в надмірно обмежувальному ставленні, а в тому, що за своєю суттю правильний принцип «щедрого прийняття» мав бути в межах через проблеми з продовольством і вимоги безпеки». Переглядаючи підручники з історії Швейцарії, стає очевидним, що поведінка країни як милосердного благодійника для біженців рідко ставилася під сумнів до 1980-х рр. Тільки через 40 років після війни можна було поставити під сумнів міф про образ Швейцарії в якості образу доброго самарянина під час Другої світової війни [20, с. 24–25].

Швейцарське керівництво та політична еліта відразу у післявоєнний період приділила значну увагу конструюванню пам'яті про війну. Це чітко демонструє, наскільки політичним стало значення історичної пам'яті Швейцарії. По-перше, швейцарська історична пам'ять повинна була бути представлена громадськості у формі, яка була прийнятна для іміджу уряду всередині країни та за кордоном. Уряд намагався суворо контролювати формування пам'яті народу про воєнний час. Інформації повинно було бути достатньо доступної, але не надто, щоб проливати світло на реальну приховану діяльність Швейцарії у часи Другої світової війни. По-друге, уряд вирішував, що можна оприлюднювати, а що ні, а частина істориків відіграла лише підпорядковану роль у цьому процесі. По-третє, пам'ять повинна була «просвітити» населення Швейцарії щодо вірної ролі уряду під час війни та представляти владу у сприятливому світлі.

Конструювання історичної пам'яті про війну слугувала потужним інструментом у владних руках, щоб створити придатне для використання минуле. Однак, варто зауважити, що населення Швейцарії поділяло позитивний імідж своєї країни під час війни. Таким чином, суспільство було цілком готове прийняти заспокійливий образ, запропонований йому його лідерами. Іншими словами, більшість швейцарців погоджувалися зі спрощеною версією прийнятного минулого: вони чули те, що хотіли почути. Здебільшого вони вітали офіційну урядову версію історичної пам'яті про Другу світову війну [20, с. 29].

Уряд Швейцарії, безсумнівно, був головним у формуванні прийнятної історичної пам'яті про війну, хоча і не єдиним. У перші повоєнні роки в Швейцарії армія справила помітний вплив на національні справи у країні. Головним представником армії був генерал А. Гізан, який став одним з найповажніших лідерів Швейцарії після Другої світової війни. Як головнокомандувача швейцарської армії, думка генерала була дуже шанованою та впливовою. Він був у центрі створення публічної ідеалізованої та героїчної версії швейцарської історичної пам'яті про Другу світову війну. Керівництво армії відіграло важливу роль у створенні колективної післявоєнної пам'яті. По-перше, армія стала головним гравцем у захисті швейцарської незалежності і, отже, рятівником Швейцарії. По-друге, це зміцнило думку про те, що існував лише один «правильний» спосіб інтерпретувати та згадувати війну. А. Гізан ледь не вимагав «сліпого» сприйняття його наративу про війну від

швейцарського народу. Просте ставлення під сумнів офіційного наративу було недостойним поняття громадянина Швейцарії і ставало схожим на зраду. Розповіді генерала створювали і укріплювали офіційну версію історичної пам'яті, яка стала дуже міцною лише через кілька місяців після закінчення війни [20, с. 30–31].

Особливо неодноразово зазначав генерал А. Гізан, що спільний досвід солдатів на військовій службі під час війни повинен створити основу для подолання соціальної полярності. А. Гізан часто наголошував, що військове товариство має бути архетипом узгодженості в громадянському суспільстві. Генерал заявив у своєму останньому наказі в якості головнокомандувача армії від 20 серпня 1945 р., що в армії можна було отримати «досвід взаєморозуміння та допомоги, користь якого має бути передана суспільству у нашому спільному житті» [14, с. 59].

Одним із ключових документів, який допоміг встановити траєкторію історичної пам'яті Швейцарії про Другу світову війну, став звіт генерала А. Гізана перед Федеральною Радою про діяльність армії під час війни. Нібито це була звичайна швейцарська документація щодо бойової готовності під час війни. Однак в той же час, звіт значною мірою сформував швейцарську історичну пам'ять про війну, ініціювавши публічну дискусію про події 1939–1945 рр. Перш за все, цей військовий документ мав три основні наслідки: по-перше, це «пам'ятка» духу опору швейцарського народу та його армії; по-друге, це допомогло «мілітаризувати» пам'ять про війну; і по-третє, це зміцнило імідж Швейцарії, яка завдяки своїй мужності змогла вистояти наодинці. У початковий післявоєнний період історична пам'ять Швейцарії про Другу світову війну міцно закріпилася, теми та міфи, створені в той час, виявилися витривалими. Поставити під сумнів цю версію придатного минулого було майже неможливо через закріплення її поколінням воєнного часу [20, с. 31].

Офіційний спосіб вшанування пам'яті про Другу світову війну і особливо значення армії в цьому сприяли врегулюванню політичної напруженості, що панувала у швейцарському суспільстві до початку війни. Дійсно солідарність воєнних років підготувала ґрунт для соціальних і політичних реформ після 1945 р., які були немислимими упродовж 1930-х рр. Одним із прикладів був законопроект про встановлення соціального страхування для людей похилого віку і овдовілих осіб, який підтримали 80% голосів на референдумі 1947 р. Ця система страхування зали-

шалася вимогою політичних лівих сил з початку ХХ ст. [14, с. 59].

Після 1945 р. упродовж багатьох десятиліть заперечення офіційного історичного дискурсу про роль Швейцарії у Другій світовій війні вважалося ознакою комуністичних поглядів і, отже, потенційним актом зради. Доступ до урядових архівів був обмежений з метою захисту офіційного погляду на минуле від викликів нових історичних досліджень [14, с. 59].

Містифіковане сприйняття швейцарцями власної історії було глибоко вкорінене. Проте окремі спогади про війну не були втрачені повністю. Вже з 1950-х рр. починає зростати кількість інтелектуалів, письменників та митців, які мали власний альтернативний погляд на минуле, однак висловлювалися вони лише періодично і це не викликало резонансу у швейцарської громадськості. Проте невдовзі за ними послідувала зростаюча кількість істориків, таких як Г. Крайс або М. Перренд, які поступово розпочали підривати міфи про поведінку Швейцарії щодо нацистської Німеччини. В той самий час швейцарський уряд, здійснював спроби регулювати історію шляхом створення офіційних звітів: в 1962 р. уряд доручив відомому історичному Е. Бонжуру написати звіт про зовнішню політику Швейцарії під час Другої світової війни [20, с. 31].

Уряд погодився дозволити історичному отримати доступ до федеральних документів. Однак влада Швейцарії залишила за собою право цензурувати роботу Е. Бонжура. В результаті було видалено принаймні одну третину оригінального рукопису, і в багатьох випадках це були дуже інформативні документи з першого документального доповнення, як пізніше сам Е. Бонжур зазначив у своїй передмові опублікованої доповіді. Лише коли швейцарська преса та історики різко розкритикували уряд за це, тоді він погодився дозволити Е. Бонжуру оприлюднити низку підцензурних документів [20, с. 35–36].

Однак знову закінчена робота під назвою «Історія швейцарського нейтралітету» зрештою не спромоглася розпочати відкриту дискусію щодо нейтралітету, оскільки презентація зовнішніх відносин Швейцарії була спрямована настільки на традиційне розуміння нейтралітету, що нові відкриття гармонійно вписалися у стару модель знання [19]. Загалом звіт надав підтвердження старого через нове, тому не зміг кинути виклик швейцарському міфу про суворий нейтралітет під час війни, проте сприяв початку більш неупередженому обговоренню ролі Швейцарії та

її ідентичності. Хоча розпал цієї дискусії все таки залишився новому поколінню істориків.

Починаючи з 1960-х рр., швейцарські інтелектуали почали оскаржувати офіційні міфи, представляючи у своїх роботах альтернативні погляди на швейцарське минуле часів Другої світової війни. Деякі письменники та журналісти наприкінці 1960-х рр. неодноразово критикували політику Швейцарії за економічну співпрацю з державами Осі, а також за політику щодо біженців у воєнний час, але офіційні історики продовжували підтримувати традиційний погляд на минуле у своїх дослідженнях. Однак з 1970-х рр. історикам, інтелектуалам вдалося кинути виклик сконструйованій пам'яті про швейцарське міфологічне минуле часів Другої світової війни, зокрема через публікацію наукових досліджень про Швейцарію тих часів [14, с. 60; 20, с. 4].

В 1970–80-х рр. нове покоління істориків підхопило обговорення ролі Швейцарії під час Другої світової війни, дедалі більше деконструювало офіційну історичну пам'ять про війну, створюючи розрив між офіційними міфами і критичними науковими емпіричними дослідженнями. Знадобилося нове покоління істориків та інтелектуалів, часто народжених після війни, щоб поставити під сумнів застарілі офіційні істини та відобразити нову версію складної історії Швейцарії під час Другої світової війни [20, с. 32–33, 37].

Проте такий критичний погляд на роль Швейцарії в 1939–1945 рр. ніколи не досягав широкої громадськості. Для більшості швейцарців традиційний образ Швейцарії як об'єднаної країни, яка чинила опір, продовжував визначати їх погляд на минуле. Їх не турбували дослідження нового покоління істориків, які критично аналізували сутність ідеології швейцарської «духовної оборони» 1930–1940-х рр. та, починаючи з 1980-х рр. також і економічну політику Швейцарії [14, с. 60].

Одним з найвизначніших швейцарських мистецьких уявлень, що розпочав примирятися зі своїм минулим став німецькомовний швейцарський фільм 1981 р. режисера М. Імхофа «Das Boot ist voll» («Човен повний»), заснований на однойменній книзі письменника А. Хеслера. Фільм виразив неспівставність з поточною історичною пам'яттю про Другу світову війну, розповідаючи вигадану історію шести осіб (єврейські брати і сестри), які шукали притулку в Швейцарії у 1942 р., яка офіційно закрила свої кордони для біженців. Фільм нічого не прикрашав. Зрештою, головні герої-біженці були супроводжені владою до кордону, де на них чекала вірна смерть у конц-

таборі Треблінка. Очікувано, що реакції на кіно-проект М. Імхофа були неоднозначними. Ще до фактичного виробництва фільму швейцарський уряд критикував режисера. Він подав заявку на отримання гранту для покриття частини витрат на виробництво проєкту, але Федеральна Рада відмовила йому. Однак фінансування фільму відбулося завдяки наданим коштам швейцарських, австрійських та західнонімецьких телестанцій. У той час як швейцарські ЗМІ нібито були незворушними, міжнародна преса була дуже вражена зусиллями швейцарського режисера. Наприклад, швейцарська газета “Der Tages-Anzeiger” назвала цей фільм «безперечно одним із слабших фільмів М. Імхофа». В той час, як “The Times” була сповнена похвали постановці фільму, зазначаючи, що це щось більше, ніж відкриття. Фільм отримав п’ять нагород на Берлінському кінофестивалі в 1981 р. [20, с. 34–35].

Наприкінці 1980-х рр. швейцарські історики в основному розвіяли головні міфи, які входили до офіційної швейцарської історичної пам’яті про Другу світову війну.

Міф про ототожнення позиції Швейцарії з образом доброго самарянина було спростовано дослідженнями про швейцарську політику щодо біженців з нацистської Німеччини. Важливі дослідження на цю тему були створені ще до 1970–80-х рр., наприклад, вже згаданий нами офіційний звіт К. Людвіга про біженців з 1957 р. Однак аж до 1970-х рр. здійсненням викриттям, пов’язаним з цим питанням, здебільшого не вдалося спровокувати справжню дискусію щодо згадуваної проблематики. Не зважаючи на те, що такі факти, як відмова понад 20 000 єврейським біженцям на швейцарських кордонах у часи Другої світової війни, були доступні швейцарській громадськості, вони не суттєво мали вплив на суспільство та не змінювали громадського самосприйняття власної країни в образі доброго самарянина. Тільки такі проєкти, як телевізійний міні-серіал «Голокост» (1978 р.) або фільм «Човен повний» (1981 р.) створили більш сприйнятливий клімат для публікацій про швейцарську політику щодо біженців [20, с. 37].

В цьому контексті варто виокремити праці: розділ “Bedrohung und Enge (1914–1945)” («Загроза і ув’язнення (1914–1945 рр.)) Г.-У. Йоста у колективному виданні та роботу Ж. Пікара “Die Schweiz und die Juden 1933–1945” («Швейцарія і євреї 1933–1945»). Наукова праця Г.-У. Йоста є розділом у колективній роботі 10 швейцарських істориків з історії Швейцарії від передісторії до після-

воєнного періоду “Geschichte der Schweiz und der Schweizer” («Історія Швейцарії та швейцарців»). Книга вже багато років поспіль (вперше вийшла друком 1986 р.) зарекомендувала себе як обґрунтований виклад швейцарської історії, але не лише політичної, але й економічної, соціальної та культурної. Перша загальна презентація історія країни користується великою популярністю в школах, університетах і в приватному користуванні. У згаданих працях Г.-У. Йоста і Ж. Пікара було неупереджено проаналізовано політику швейцарської влади щодо біженців [23; 6]. Як результат, з доповненням інших критичних академічних публікацій до згаданих вище досліджень, в сукупності з підтримкою широкого відголосу у національних засобах масової інформації було створено нову версію швейцарської політики щодо біженців під час Другої світової війни. Ці колективні зусилля навіть призвели до карбування в 1992 р. офіційної пам’ятної монети з безкомпромісним зображенням колючого дроту та портретом активістки, що допомагала біженцям під час війни Гертруди Курц [20, с. 37–38].

Міф про Швейцарію як нейтральну країну під час війни був розвінчений дослідженнями, що розкривають значення економічних зв’язків між Швейцарією і Третім Рейхом. Роботи К. Урнера та Е. Бонжура показали, як зовнішній тиск змусив Швейцарію відмовитися від нейтральної позиції. Ближче до кінця 1980-х рр. В. Рінгс, П. Утц і Г.-У. Йост виявили, що Швейцарія купувала у нацистської Німеччини величезну кількість золота [20, с. 38].

Однією із найважливіших робіт, яка поставила під сумнів швейцарський міф про нейтралітет була робота М. Хайнігера “Dreizehn Gründe Warum die Schweiz im Zweiten Weltkrieg nicht erobert wurde” («Тринадцять причин, чому Швейцарія не була завойована у Другій світовій війні»), опублікована у 1989 р. Аналізуючи невійськові, але економічні аспекти питання, чому Швейцарія була збережена під час війни, він підірвав не лише міф про нейтралітет Швейцарії, але також і про могутність її армії. Він навіть висловив думку, що систематична фінансова блокада та масовий тиск з боку Союзників змусили швейцарську владу наприкінці війни приборкати досі майже безмежну свободу банків [24].

Поступово, коли ставало відомо про економічні швейцарсько-німецькі відносини, то міф про «Швейцарський національний редут», альпійську фортецю, в якій армія захищала Швейцарію від Третього Рейха, також потрапив під

пильну увагу. Уже в 1970 р. журналіст К. Гейзер зазначив, що А. Гітлеру не довелося окупувати Швейцарію, тому що швейцарська промисловість працювала на нього в будь-якому випадку. Упродовж 1980-х рр. цей погляд дедалі більше підтверджувався науковими дослідженнями. Якби А. Гітлер вирішив вторгнутися до Швейцарії, держави Осі розгромили б швейцарську армію в альпійській фортеці. Г.-У. Йост згадував у 1983 р., що окупація Швейцарії була б дорогою, але безперечно здійсненою без великих труднощів [20, с. 39].

Висновки. Таким чином, формування офіційної моделі політики історичної пам'яті після закінчення Другої світової війни у Швейцарії мало важливу мету і передбачало вирішення таких завдань, як підтримка репутації влади, а отже високого рівня довіри населення, посилення позитивного іміджу країни за кордоном, зміцнення національної ідентичності та суспільної консолідації. Саме тому, влада позиціонувала країну винятково як нейтральну, згуртовану, потужну, добре укріплену та доброзичливу. Відповідно були створені окремі історичні міфи, значна кількість фактів про діяльність країни у воєнні роки була прихована або представлена суспільству частково. Однак з кожним десятиліттям все більше цих фактів ставали відомими громадськості завдяки новим неупередженим дослідженням науковців, напрацюванням журналістів, митців, що зрештою і призвело до суттєвих розбіжностей між їх результатами роботи та офіційною політикою історичної пам'яті. До кінця 1980-х рр. було проведено низку критичних досліджень щодо ролі Швейцарії під час Другої

світової війни, і більшість міфів, створених у післявоєнний період, були розвіяні істориками та інтелектуалами.

Кардинальні зміни у світовому порядку – падіння Берлінської стіни, розпад Радянського Союзу, закінчення «холодної війни» ще більше поглиблювали кризу у Швейцарії. Країні принципово бракувало ідеологічної підтримки для зміцнення національної ідентичності, адже Швейцарія більше не могла покладатися на свої міфи її про роль у Другій світовій війні, за які можна було триматися у такі складні часи. Ця дедалі більша розбіжність між академічними дослідженнями та політикою історичною пам'яттю, у поєднанні як з внутрішньою, так і з міжнародною політичною ситуацією, спровокувало серйозну кризу історичної пам'яті у Швейцарії наприкінці 1980-х рр. Однак криза не одразу спричинила зміну парадигми. Більше того, потрібен був величезний тиск ззовні, щоб примусити швейцарський уряд і громадськість загалом змінити свою офіційну позицію з даного питання. Міжнародний інтерес та обговорення поведінки Швейцарії під час Другої світової війни, та діяльності банків, які після закінчення війни не докладали жодних зусиль, щоб повідомити можливих власників неактивних рахунків вплинули на рішення Федеральної Ради створити Незалежну комісію експертів Швейцарії – «Друга світова війна». Результати діяльності Комісії Берж'є та зміни у парадигмі офіційної історичної пам'яті про Другу світову війну у Швейцарії, до яких призвели висновки та рекомендації експертів, будуть досліджені та представлені у другій частині нашої наукової розвідки.

Список літератури:

1. Швейцарія слідом за ЄС запроваджує дев'ятий пакет санкцій проти росії. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3659313-svejcariia-slidom-za-es-zaprovadzue-devatij-paket-sankcij-proti-rosii.html>
2. Independent Commission of Experts Switzerland – Second World War (ICE). URL: <https://www.uek.ch/en/>
3. Bergier J.-Fr. Histoire économique de la Suisse. Lausanne. Payot, 1984.
4. Kreis G. Die Schweiz im Zweiten Weltkrieg. Haymon Verlag, Innsbruck/Wien 2011.
5. Kreis G. Switzerland and Art Traffic 1933–1953 / Oliver Rathkolb (editor). *Revisiting the National Socialist Legacy. Coming to Terms with Forced Labor, Expropriation, Compensation, and Restitution*. Studienverlag Innsbruck-Wien-Bozen-München, 2002.
6. Picard J. Die Schweiz und die Juden 1933–1945. Zürich, 1994.
7. Picard J. Die Vermögen rassistisch, religiös und politisch Verfolgter in der Schweiz und ihre Ablösung von 1946 bis 1973. Bern, 1993.
8. Ludi R. Reparations, Victims, and Trauma in the Wake of the Holocaust / Norman J.W. Goda (Hg.), *Rethinking Holocaust Justice*. Essays across Disciplines, New York, 2017. P. 211–234.
9. Ludi R. What Is so Special about Switzerland? Wartime Memory as National Ideology in the Cold War Era / Richard N. Lebow/Claudio Fogu/Wulf Kansteiner (Hg.). *The Politics of Memory in Post-War Europe*. Durham & London, 2006. P. 210–248.
10. Ludwig C. Die Flüchtlingspolitik der Schweiz seit 1933 bis zur Gegenwart. URL: <http://thata.net/ludwigb-erichtzuchfluechtlingspolitik1957dtvollst.pdf>
11. Stadelmann Jürg, Krause S. “Concentrationslager” Büren an der Aare 1940–1946. Baden, 1999. 134 s.

12. Tanner J. Finanzwirtschaftliche Probleme der Schweiz im Zweiten Weltkrieg und deren Folgen für die wirtschaftliche Entwicklung nach 1945. *Probleme der Finanzgeschichte des 19. und 20. Jahrhunderts*. Published by Dietmar Petzina. Berlin, 1989. P. 77–98.

13. Tanner J. Memory, Money, and Law. How to Come to Terms with the Injustices and Atrocities of the Second World War / Mò Bleeker and Jonathan Sisson (Eds): *Dealing with the Past. Critical Issues, Lessons Learned, and Challenges for Future Swiss Policy*. Bern (SwissPeace), 2004 [KOFF – Series 2004/2]. P. 77–87.

14. Dejung Ch. Dissonant Memories: National Identity, Political Power, and the Commemoration of World War Two in Switzerland. *Oral History*. Autumn 2007. P. 57–66.

15. Dejung Ch. „Switzerland must be a Special Democracy”, Sociopolitical Compromise, Military Comradeship and the Gender Order in 1930s and 1940s Switzerland. *Journal of Modern History*. 82 (2010). P. 101–126.

16. Burgermeister N., Peter N. Intergenerationelle Erinnerung in der Schweiz: Zweiter Weltkrieg, Holocaust und Nationalsozialismus im Gespräch. Springer VS, 2013. 344 s.

17. Urner K. Let's Swallow Switzerland!: Hitler's Plans Against the Swiss Confederation. Lexington Books, 2001. 256 s.

18. Trachsler D. Gute Dienste – Mythen, Fakten, Perspektiven. *Bulletin zur Schweizerischen Sicherheitspolitik*. 2004. S. 33–64.

19. Bonjour. E. Geschichte der schweizerischen Neutralität: In 18 b. Basel: Helbing u. Lichtenhahn. B. 4: 1939–1945. 1970. 488 s.

20. Ormes S. A Masterable Past? Swiss Historical Memory of World War II. An Honors Thesis. 2011. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/303944158.pdf>

21. Печиборщ В.Ю. Політика «збройного нейтралітету» Швейцарії у роки Другої світової війни (1939–1945): військово-політичний та соціально-економічний аспекти : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Печиборщ Вікторія Юріївна; Дипломат. акад. України при М-ві закордон. справ України. Київ. 2017. 218 с.

22. The History of Switzerland. URL:

23. <https://www.eda.admin.ch/aboutswitzerland/en/home/politik-geschichte/geschichte-der-schweiz.html>

24. Jost Hans Ulrich. Bedrohung und Enge (1914–1945). *Geschichte der Schweiz und der Schweizer*. Schwabe Verlag Basel, 2004. 1054 s.

25. Heiniger M. Dreizehn Gründe Warum die Schweiz im Zweiten Weltkrieg nicht erobert wurde. Limmat, 1989. 268 s.

Mudriiivska I.I. FORMATION AND CHANGE OF THE PARADIGM DEVELOPMENT OF THE HISTORICAL MEMORY ABOUT THE WORLD WAR II IN SWITZERLAND

The politics of memory about the World War II in the Swiss Confederation in the post-war period until the end of the 1980s is studied. It is emphasized that the formation of this politics, which began after the end of the war, was influenced by the ideology of “spiritual defense”. It is deduced that the idea of positioning Switzerland as an exclusively neutral, consolidated, powerful and benevolent country was dominated at the basis of the historical memory of the specified period. The article revealed that the country's political and military elites initiated the creation of separate historical myths related to such important concepts of Swiss history of 1939–1945 as strict neutrality, the “National Redoubt”, and humanitarian policy. In this regard, a significant number of facts about the country's activities during the war years were hidden or partially presented to society. It is emphasized that such politics of memory was designed to ensure the internal and external stability of Switzerland, in particular, the support of the authority's reputation in society, the country's positive image abroad, as well as the strengthening of national identity and social consolidation. It is analyzed that with each post-war decade and until the end of the 1980s, thanks to new unbiased research by scientists, the work of journalists, and artists, most of the myths created in the post-war period had been dispelled. Significant divergences between the results of their work and the official politics of memory provoked a serious crisis of the historical memory in Switzerland. It was concluded that the crisis did not immediately cause a paradigm shift and only high pressure from the outside influenced at the decision of the Federal Council to create the Independent Commission of Experts Switzerland – Second World War, which ultimately led to a change in the official position of the authorities on this issue. The activity results of the Bergier Commission and changes in the paradigm of the official historical memory about the World War II in Switzerland, to which led the conclusions and recommendations of experts, will be considered in the second part of our scientific research.

Key words: Switzerland, historical memory, World War II, national identity, historical myth, neutrality, economic and humanitarian policy.

Ямпольська Л.М.

Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди

«ДОГОВІР ПРО ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ» (1992 Р.) У КОНТЕКСТІ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ: МІЖ ГЛОБАЛІЗМОМ, РЕГІОНАЛІЗМОМ І НАЦІОНАЛЬНИМ СУВЕРЕНІТЕТОМ

Досвід участі національних держав у процесах глобалізації та регіональної інтеграції, які визначають характер сучасних міжнародних відносин, є актуальною темою, що потребує ґрунтовного вивчення. Стаття присвячена дослідженню ролі Великої Британії в інтеграційних процесах Європи на початку 90-х рр. ХХ ст. через дилему: «Британська Європа чи Європейська Британія?» Метою статті є аналіз «Договору про Європейський Союз» (1992 р.) у контексті зовнішньої політики держави: між глобалізмом, європейським регіоналізмом і захистом національного суверенітету. Автором використані загальнонаукові та спеціально-історичні методи дослідження.

З'ясовано основні положення Маастрихтського договору та особливості його ратифікації Сполученим Королівством. Проаналізовано «європейське питання» в політиці провідних британських партій – Консервативної, Лейбористської, Партії ліберальних демократів. Визначено здобутки і втрати, які принесли державі підписання та ратифікація Договору.

Визначено основні цінності британської політичної еліти на зламі ХХ–ХХІ ст.: глобалізм (витоки імперської спадщини), європейський регіоналізм (прагнення бути в «серці Європи») та національний суверенітет.

У результаті дослідження зроблено висновки про те, що проєвропейська політика консервативного уряду Джона Мейджора (1990–1997 рр.) дала можливість Сполученому Королівству активно долучитися до інтеграційних процесів, пов'язаних із формуванням Єдиного внутрішнього ринку, Економічного та валютного союзу, контролюючи їх «зсередини». Проте підписання «Договору про Європейський Союз», який трансформувався в наднаціональне федеративне об'єднання, мало для Великої Британії і негативні наслідки: подальшу інституціоналізацію ЄС, обмеження національного суверенітету у фінансовій, податковій, правовій, зовнішньополітичній, безпековій сферах.

Ключові слова: Велика Британія, «Договір про Європейський Союз», інтеграційні процеси, «європейське питання», глобалізм, регіоналізм, національний суверенітет, Єдиний внутрішній ринок, Економічний і валютний союз, інституціоналізація.

Постановка проблеми. На тлі глобалізаційних і регіональних процесів як важливої складової сучасних міжнародних відносин особливого значення набуває питання залучення до них окремих країн, вироблення чіткої, вираженої національної політики в окремих напрямках інтеграції з урахуванням історичного досвіду, зовнішньополітичних зв'язків, концепцій і перспектив розвитку. Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії, з його непростю історією вступу до Європейського співтовариства у 1973 р. [10], стало прикладом подолання відстані від «острівної ізоляції» до включення в інтеграційні процеси на Європейському континенті. Відданість цінностям національного суверенітету і пошук свого місця в об'єднаній Європі знайшли відображення

у конфронтаційній політиці британських політичних кіл, бізнесових структур і відвертому «євроскептицизмі» пересічних британців у 1970-х – 1980-х рр., перипетіях ратифікації «Договору про Європейський Союз» у 1993 р. і врешті-решт у 2016–2020 рр. логічно завершилася процедурою «брексіту» – припиненням членства держави в ЄС [11, с. 44; 18].

Велика Британія і зараз є одним із ключових акторів світової політики, тривалий час зберігаючи своє місце в європейському просторі, трансатлантичному діалозі, Співдружності націй. Якби не були наслідки такої політики, накопичений Сполученим Королівством досвід є привабливим для науковців, державних установ України, громадськості і має вагомим практичне

значення, з огляду на європейський вибір нашої держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти досліджуваної проблеми розкриті в працях зарубіжних істориків. Загальній євроінтеграційній тематиці та з'ясуванню ролі Великої Британії в глобалізованому світі присвячена збірка наукових праць «Від реконструкції до інтеграції. Британія та Європа після 1945 р.» під редакцією англійських дослідників Б. Бриваті і Х. Джонса [19], Ч. Букера, Р. Нортона «Чому Британія має залишити Європу?» [17], Н. Мусиса «Усе про спільні політики Європейського Союзу» [7], І. Нгуєн-Дай «Суверенітет і Європа – британська перспектива» [23], Д. Норскотта «Майбутнє Британії і Європа» [24], Д. Сайкса «Чи виправдалися острахи євроскептиків щодо британського суверенітету?» [27], збірник наукових праць «Європейська інтеграція» (укладачі – німецькі дослідники М. Яхтенфукс, Б. Колер-Кох [4] та інших європейських науковців.

Англійський історик С. Джордж у дослідженні «Незручний партнер: Британія та Європейське співтовариство» [20] приділяє увагу діяльності британських урядів на європейському напрямку, зазначаючи, що тривалі антиєвропейські тенденції в британських політичних колах вплинули на невизначеність зовнішньої політики Сполученого Королівства у другій половині ХХ ст., а вступ із значним запізненням до ЄЕС і вимоги надолужити втрачені позиції сприяли закріпленню за державою статусу «незручного партнера» для європейських сусідів. Широким часовим охопленням і аналізом архівних матеріалів Форін-офісу відзначається монографія професора Ліверпульського університету П. Белла «Франція і Британія у 1940–1994 рр.: довге відчуження» [14], в якій розкриваються причини конфронтації двох держав з «європейського питання», окреслені перспективи розвитку їхніх взаємовідносин.

Оригінальна праця «євроскептика» М. Холмса «Джон Мейджор і Європа. Провал політики 1990–1997 рр.» [21] відзначається критичним ставленням до маастрихтської перспективи перетворення ЄС у економічний і політичний союз. Автор намагається розкрити причини відмови Великої Британії від участі в окремих сферах європейської інтеграції, стверджуючи, що консервативний уряд Д. Мейджора виступав за Європу національних держав, проти подальшої федералізації Європейського Союзу. Відкритим єврофобізмом характеризується монографія британського вченого лорда М. Белоффа «Британія та Європей-

ський Союз. Діалог глухих» [15], який стверджує, що політичні дивіденди для Сполученого Королівства від розмежування між загальноєвропейським і національним рівнями влади виявилися ілюзорними, оскільки рішення наднаціонального характеру згубно вплинули на суверенітет британських політичних інституцій.

У працях британських істориків-«євроцентристів» Б. Андерсона «Джон Мейджор: становлення прем'єр-міністра» [13], Дж. Сміта «Британія в новій Європі» [26], А. Селдона, Л. Бастона «Мейджор. Політичне життя» [25] зроблено акценти на позитивному впливі об'єднувачих процесів на економічний і політичний розвиток Сполученого Королівства. Дослідники серед пріоритетів британської зовнішньої політики визначають необхідність активного втручання в європейські справи, оскільки лише в регіональних союзах можна досягти економічної і політичної могутності.

Серед досліджень сучасних вітчизняних істориків слід виділити праці Є.В. Грубінка, А.Ю. Мартинова [2; 3], В.В. Копійки і Т.І. Шинкаренко [5], В.О. Крушинського [6], Н.Л. Яковенко [8], Л.М. Ямпольської [9–12; 31], які визначаються ґрунтовним аналізом «особливої» позиції Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії в процесах європейського будівництва другої половини ХХ – початку ХХІ ст.

Проте слід зазначити, що більш ґрунтовного вивчення в сучасній зарубіжній і вітчизняній історіографії вимагає європейський вектор зовнішньої політики Великої Британії в першій половині 90-х рр. ХХ ст., зокрема підписання і ратифікація «Договору про Європейський Союз» (7 лютого 1992 р.), який став одним із найважливіших правових актів в історії ХХ ст., логічним продовженням понад сорокарічної історії інтеграційних процесів на Європейському континенті, компромісом між глобалізмом, регіоналізмом і відстоюванням національних інтересів.

Формулювання цілей статті. Метою нашого дослідження є аналіз Маастрихтського «Договору про Європейський Союз» (1992 р.) у контексті зовнішньої політики Великої Британії, політична еліта якої лавірувала між глобалізмом, європейським регіоналізмом і захистом національного суверенітету. Завданнями статті є з'ясування особливостей Договору, його ратифікації Сполученим Королівством, аналіз європейської політики провідних британських партій, визначення здобутків і втрат, які принесли державі його підписання та ратифікація.

Виклад основного матеріалу. Дослідження участі Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії в інтеграційних процесах на Європейському континенті ставить питання про те, що сукупність економічних, політичних, ментальних чинників визначила його взаємодію з європейською спільнотою через формулу: «Британська Європа чи Європейська Британія?» [6], як зазначив у своїй монографії В.Ю. Крушинський. Маємо справу з проблемою визначення державою свого місця в структурах об'єднаної Європи. Перша частина формули – «Британська Європа» – закріпила в політикумі та свідомості пересічних британців зосередженість на прагматичності підходів до Економічного і валютного союзу (Economic and Monetary Union) (ЕВС), виваженому ставленні до процесів політичної інтеграції, пріоритетів національної правової системи над правом Європейського Союзу, врахування національних інтересів у визначенні основ зовнішньої політики ЄС, протистояння спільним політикам ЄС і комунітарним процесам, які загрожують втратою національної ідентичності. Характерні риси «Британської Європи» органічно витікають із цінностей національного суверенітету [11, с. 40].

Концепція «Європейська Британія», що передбачала максимальне входження держави у загальноєвропейський простір, ґрунтувалася на активній участі країни у ЕВС, подальшій федералізації ЄС, формуванні спільної зовнішньої та безпекової політики, перспективному європейському громадянстві, спільній міграційній політиці і, нарешті, на стиранні граней між етнічними особливостями європейських регіонів [11, с. 41]. Таким чином, підґрунтя формули «Європейська Британія» корелювалося з цінностями комунітаризму (communitarianism) – органічної концепції суспільства, характерними рисами якого є пріоритетне узгодження прав та обов'язків групового членства, від яких залежать індивідуальні права і свободи людини [20, р. 17].

Держави з комунітарною ідеологією (Німеччина, Франція, Італія, країни Бенілюксу («європейське ядро»)) довели у процесі розвитку «Спільного ринку» здатність значно краще адаптуватися до інтеграційних процесів [31, р. 44] (вони входять до складу першої, найбільш комунітарної групи держав). Сполучене Королівство умовно відносилось лише до четвертої – найменш комунітарної групи держав, тоді як його європейські сусіди займали місця у другій і третій групах [31, р. 44]. Домінування індивідуалізму над комунітаризмом визначало ментальний стереотип британської нації.

Згасання «холодної війни» наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. викликало порушення балансу сил у світі. Очевидними стали спроба побудови однополюсного світу, зростання нових економічних конкурентів Європейської економічної спільноти – США, Японії, «нових індустріальних країн», зміцнення економічного потенціалу Західної Європи після об'єднання у 1990 р. Німеччини, що об'єктивно підштовхнуло членів ЄЕС до нового етапу інтеграції. Аналізуючи європейський аспект зовнішньополітичної діяльності Сполученого Королівства та формування його інтеграційної концепції на початку 90-х рр. ХХ ст., слід звернути увагу на внутрішньополітичні зміни в країні у листопаді 1990 р., пов'язані з відставкою кабінету Маргарет Тетчер і корекцією підходів до європейської інтеграції. Зміна прем'єр-міністра Великої Британії була схвально зустрінута в європейських столицях, оскільки за останні роки керівництва «Залізної леді» через її непоступливу політику в «європейському питанні» відносини Сполученого Королівства з державами-членами ЄЕС зайшли в глухий кут. Компромісний кандидат на виборах лідера Консервативної партії Джон Мейджор влаштував всіх – і прихильників М. Тетчер, які вважали його переконаним тетчеристом, і «євроцентристського» крила консерваторів, яке очолював Майкл Хезлгайн [13, р. 67].

Таким чином, трансформація підходів до європейської інтеграції стала одним із першочергових завдань нового кабінету, баланс сил у якому змістився в бік проєвропейського, конструктивного курсу при збереженні цінностей консерватизму і національного суверенітету. Виходячи з неминучості поглиблення інтеграції, Д. Мейджор усвідомлював, що краще брати участь у цьому процесі, контролюючи його зсередини (концепція Британської Європи) [13, р. 15]. Його візит у березні 1991 р. до Німеччини, а також зроблена раніше, після консультацій з міністром закордонних справ Німеччини Гансом-Дітріхом Геншером у грудні 1990 р. заява міністра закордонних справ Великої Британії Дугласа Річарда Херда про Західноєвропейський Союз як форум європейської безпеки, свідчили про повернення британської зовнішньої політики в європейське річище.

Підтримуючи основні принципи європейського курсу М. Тетчер, будучи прихильником створення загальноєвропейського ринку і критиком політичного федералізму, Д. Мейджор прийняв правильне рішення про те, що найбільш короткий і надійний шлях до здійснення його євроцентристських планів лежить через Німеччину. У праг-

ненні не допустити маргіналізації Великої Британії та ЄЕС і трансформувати франко-німецьку вісь у трикутник «Лондон – Париж – Бонн» Д. Мейджор почав налагоджувати взаємовідносини з Німеччиною. На зустрічі з канцлером ФРН Гельмутом Колем у березні 1991 р. британський прем'єр-міністр зробив заяву про намір «бути в самому серці Європи» [22, р. 33], що різко контрастувало з позицією М. Тетчер – «бути біля її горла» [15, р. 106]. Цей намір пояснювався прагненням захистити національні державні інтереси, що стало переконливим доказом як для західно-європейських партнерів, так і для британських «євроскептиків». Щодо наміру Д. Мейджора бути в «центрі Європи» екс-прем'єр-міністр М. Тетчер справедливо апелювала: «Це не так навіть із географічної точки зору, але головне полягає в тому, що наші інтереси сконцентровані далеко за континентом...» [28, р. 408]. У березні 1991 р. М. Тетчер вперше після відставки виступила з публічною промовою в США перед американською елітою: «Америка штовхає Європу до великої інтеграції, керуючись тим, що Сполучені Штати Європи будуть більш прихильними до США, але це ілюзія. В Європі в результаті нового об'єднання буде створена могутня наддержава, рівна США» [28, р. 408]. Отже, «європейське питання» було перенесене М. Тетчер на реанімацію ідеї трансатлантичного співробітництва. Її твердження про домінування британських інтересів за межами континенту свідчило про те, що «євроцентристи» мали напередодні підписання «Договору про Європейський Союз» досить сильну опозицію.

Переважна частина істориків-британістів схиляється до висновку, що головним досягненням Д. Мейджора на посаді прем'єр-міністра були грудневі переговори 1991 р. навколо підписання «Договору про Європейський Союз» (Treaty on European Union), що стало якісно новим етапом європейської інтеграції [13; 21; 25]. 7 лютого 1992 р. у нідерландському місті Маастрихт голови держав та урядів 12 країн-членів ЄЕС (Бельгії, Данії, Люксембургу, Нідерландів, Італії, Ірландії, Іспанії, Португалії, Греції, Франції, Німеччини, Великої Британії) уклали «Договір про Європейський Союз» [29; 30], що передбачав поетапну трансформацію ЄЕС у економічний, валютний, а в перспективі і політичний союз.

Маастрихтський договір став цілим комплексом взаємопов'язаних угод, оскільки передбачав створення поетапне становлення Економічного і валютного союзу (ЕВС). Перший етап (липень 1990 р. – 31 грудня 1993 р.) включав повну лібе-

ралізацію руху капіталів у межах ЄС; розробку заходів із конвергенції економічних параметрів країн-членів з метою підготовки до участі в ЕВС. Другий етап (з 1 січня 1994 р.) передбачав створення Європейського валютного інституту (European Currency Institute) (ЄВІ) для вироблення правил функціонування Європейської системи центробанків (ЄСЦБ) і введення єдиної валюти – єкю (з 1999 р. євро) (статті 4а і 4в II розділу Договору) [29]. Було передбачено два варіанти для розвитку третього етапу: а) з 1 січня 1997 р., якщо не менше 7 країн ЄС досягнуть необхідного ступеню економічної конвергенції; б) з 1 січня 1999 р., незалежно від кількості країн, готових до участі в ЕВС. В цілому третій етап передбачав становлення незалежної європейської мережі центральних банків на чолі з Європейським центробанком (European Central Bank) (ЄЦБ), ліквідацію національних валют і ЄВІ, єдину валютну політику країн-членів ЕВС (статті 105-109 глави 2 розділу VI частини III договору) [29].

Слід зазначити, що кандидатами на розміщення ЄВІ були Велика Британія, Німеччина, Франція, Нідерланди. Консервативний уряд Д. Мейджора, виходячи з цінностей національного суверенітету, скептично поставився до впровадження нових механізмів валютно-фінансової політики і прагнув до функціонування ЄВІ на основі конкуренції валют, збереження за Лондоном статусу європейського і міжнародного банківського центру. Однак канцлер Німеччини Г. Коль поставив умову перед фінансовими інститутами ЄС: відмова від дойч-марки як національної валюти стане можливою лише за умови розташування Європейського центробанку в німецькому місті – Франкфурт-на-Майні [16, р. 9]. Зробивши поступку Німеччині, Лондон зайняв непоступливу позицію у питанні щодо переходу до третього етапу інтеграції (створення ЄЦБ і введення єдиної валюти), залишивши його на розсуд британського парламенту [21, р. 67]. Таким чином, Сполучене Королівство зарезервувало за собою право не брати участі у створенні ЕВС, який з точки зору необхідних для введення єдиної валюти умов – зближення показників економічного розвитку країн-членів ЄС, темпів інфляції та обмінних курсів, – був досить проблематичним.

Маастрихтські угоди також передбачали подальшу інституціоналізацію ЄС, що суперечило моделі створення «Британської Європи», на яку робив ставку Д. Мейджор. Введення у Договір принципу «кваліфікованої більшості» (Qualified Majority Voting) при голосуванні в інституціях

Європейського Союзу вимагало згоди не менше 8 з 12 країн (3/4) і було суттєвою перешкодою для підписання домовленостей Великою Британією, оскільки ліквідувало право вето, яким часто користувалася держава у 70–80-х рр. XX ст. Нова формула свідчила, що країни-члени ЄС частково відмовляються від суверенітету у сфері валютної, податкової та зовнішньої політики на користь загальноєвропейських інституцій.

Проте, завдяки зусиллям Д. Мейджора, в основу Маастрихтських угод було покладено принцип «субсидіарності» (Subsidiarity Principle), який передбачав делегування частини повноважень верховних органів ЄС на національний рівень [26, р. 28]. Поняття «федерація» при визначенні політичного характеру Європейського Союзу взагалі не вживалося, лише вказувалося, що підписання договору означає «новий етап у процесі створення більш тісного союзу народів Європи» [29]. Отже, завдяки безкомпромісній позиції прем'єр-міністра, Велика Британія відстояла особливий статус у ЄС, що викликало схвалення як прихильників, так і опонентів Маастрихтської угоди.

Однак у політичному і правовому вимірі Європейський Союз став наднаціональним утворенням, підкреслюючи верховенство загальноєвропейського права над національним [12, с. 8]. «Договір про Європейський Союз» вніс зміни в систему функціонування таких інституцій ЄС, як Європейський Парламент (European Parliament) і Європейський Суд (European Court of Justice), значно розширивши їхні повноваження. Зміни, внесені в положення про парламент, спрямовані на його трансформацію з органу консультативного в орган із законодавчими і контрольними повноваженнями, що вело до утворення політичного союзу, який спирався на сильні й ефективні інституції управління. Маастрихтський договір зафіксував участь Європарламенту в прийнятті рішень у законодавчій (ст. 189 в і 189 с), фінансовій (ст. 203), зовнішньополітичній сферах (ст. 228), що підтвердило зростання його політичної ваги в ЄС [29].

Були введені зміни у положення про Європейський Суд з метою посилення його наднаціонального характеру: встановлено Суд першої інстанції (при Європейському Суді); розширені контрольна юрисдикція Суду по відношенню до Європейського центробанку, повноваження приймати рішення про фінансові санкції щодо держав, які не виконують постанови Суду (стаття 171) [29]. Отже, право Європейського Союзу можна вважати наднаціональним, оскільки його принципи і норми були наділені верховенством у порівнянні

з будь-якими нормами внутрішньодержавного права, зокрема конституційними; жодні національні законодавчі акти не могли відмінити дію норм права ЄС.

Досить прагматичним було ставлення Сполученого Королівства до підписання «Протоколу про соціальну політику» (Protocol on Social Policy) який був кроком уперед у порівнянні з «Європейською соціальною хартією» (European Social Charter) 1989 р. Незважаючи на тиск з боку європейських партнерів, Велика Британія не підписала Соціальну главу Договору, яка проголосила спільні норми трудових відносин і соціального забезпечення в країнах ЄС, зокрема встановлення загальноєвропейського максимуму тривалості робочого тижня – 48 годин [20, р. 53]. Позиція держави була аргументована її перспективними економічними показниками: найнижчими за останні тридцять років темпами інфляції, зменшенням безробіття, початком зростання ділової активності, стабілізацією обмінних курсів фунта стерлінгів, які могли бути поставлені під загрозу в разі дії положень хартії у Великій Британії, оскільки країна змушена була б узяти на себе високі соціальні витрати.

Таким чином, аналіз положень Маастрихтського договору свідчить, що маятник європейської інтеграції після 1992 р. хитнувся у напрямку федералізації. Європейський Союз став наднаціональною структурою, що доведено наступними факторами: наднаціональна влада стала ієрархічно більш високою у порівнянні з державною владою (це впливало з примату права ЄС над внутрішньодержавним правом); ця влада була незалежною від держав-членів організації, чиновники інституцій якої репрезентували не держави, а їхні народи (у випадку з ЄС це спостерігалось на прикладі Європейської Комісії та Європейського Парламенту); волевиявлення наднаціонального утворення мало нормативну силу і пряму дію на території держав-членів (це було відображено як в установчих договорах, так і на практиці Суду ЄС). Тож ефективність принципу субсидіарності, покликаного захищати державний суверенітет, виявилася примарною, з огляду на посилення повноважень інституцій ЄС, що вплинуло на подальшу «ерозію європеїзму» Д. Мейджора. Концепція «Британської Європи» поступово витіснялася концепцією «Європейської Британії», яку нав'язували держави з комунітарною ідеологією – Німеччина, Франція, Італія, країни Бенілюксу.

Аналізуючи проблему ратифікації «Договору про Європейський Союз» країнами-членами, доцільно зауважити, що після його підписання

знадобилося замість попередньо визначених 8–9 місяців 1,5 роки, 4 спеціальних референдуми і постанова Конституційного суду ФРН, щоб цей стратегічний документ європейської політики був ратифікований і отримав статус закону. У Великій Британії тривалий час, через діяльність групи «євроскептиків» у парламенті, ратифікація «Договору про Європейський Союз» була під сумнівом. Цей процес виявився важким завданням для уряду Д. Мейджора, який змушений був виявити чималу політичну гнучкість, щоб не допустити проведення референдуму про доцільність приєднання до політичного та фінансового союзу, який нав'язувався «євроскептиками». Опозиція «Договору про Європейський Союз» посилилася після так званого «Чорного вересня»: 16 вересня 1992 р. Велика Британія була змушена вийти з Європейського механізму обмінних курсів, з огляду на вичерпання національних валютних резервів і потенційну загрозу девальвації фунта стерлінгів. Наслідками «Чорного вересня» були порушення балансу сил в уряді на користь «євроскептиків», погіршення відносин Сполученого Королівства з державами-членами ЄС та Німеччиною зокрема, падіння авторитету Консервативної партії в очах електорату, що стало основною причиною її поразки на парламентських виборах 1997 р. [24, р. 116].

Таким чином, події «Чорного вересня» 1992 р. ще більше ускладнили проблему ратифікації «Договору про Європейський Союз» у Великій Британії. Лідер «євроскептиків» М. Тетчер повністю сконцентрувала на ній увагу. Об'єднавши навколо себе політичних опонентів Д. Мейджора, экс-прем'єр-міністр виступила категорично проти «федеративної утопії» і за референдум із цього питання [28, р. 84]. На конференції Консервативної партії в Брайтоні у листопаді 1992 р. навколо питання про ратифікацію Маастрихтського договору розгорнулася напружена боротьба між «євроскептиками» та «євроцентристами», в ході якої Д. Мейджор шукав підтримки у лейбористів, ліберальних демократів і ольстерських юніоністів, а також погоджувався на ризик парламентських виборів.

Табір «євроскептиків», репрезентований в уряді Д. Мейджора такими фігурами, як міністр внутрішніх справ Майкл Говард, міністр оборони Майкл Портілло, наголошував на необхідності використання ситуації, пов'язаної з негативними наслідками референдуму з «маастрихтського питання» в Данії, слабкою підтримкою «Договору про Європейський Союз» у Франції, щоб оста-

точно відмовитися від взятих на себе зобов'язань, замінивши договір більш прийнятною для Консервативної партії угодою [12, с. 11].

Лейбористи на партійній конференції наприкінці 1992 р. у Блекпулі також сконцентрували свою увагу на Маастрихтських домовленостях, незважаючи на той факт, що Лейбористська партія під керівництвом Джеймса Каллагана виступила за вихід з ЄЕС у 1979 р. Всупереч постійним закликам провідних представників лівого крила партії Ентоні Бенна та Денніса Скіннера проголосувати за проведення референдуму за прикладом Ірландії, Данії та Франції, більшість делегатів конференції цю ідею відхилили. Перемогла точка зору впливового члена Лейбористської партії Джона Сміта, який побоювався, що референдум у країні лише загострить внутрішньопартійні чвари [21, р. 18]. Е. Бенн щодо приєднання Великої Британії до Соціальної хартії, яке стане можливим тільки після підписання та ратифікації Маастрихтського договору, в інтерв'ю газеті «European» у листопаді 1992 р. зауважив: «Керівництво нашої партії підтримує Маастрихтські домовленості, але слід зважити на те, що Велика Британія не може подолати другий за тривалістю після Другої світової війни економічний спад, перш за все, через провину керівних органів Європейського Союзу» [21, р. 19]. Е. Бенн також усвідомлював: якщо в парламенті законопроект про Маастрихтський договір зазнає провалу, це не лише завдасть шкоди уряду консерваторів, але й підірве довіру до Лейбористської партії, яку британське суспільство звинуватить у неспроможності дотримуватися чіткого курсу.

Д. Мейджор зробив усе, щоб не допустити проведення в країні референдуму з «маастрихтського питання», прийнявши рішення разом із міністром закордонних справ Дугласом Гердом без консультації з членами кабінету провести його через парламент. Беручи до уваги існування сильної антиєвропейської опозиції (М. Тетчер вдалося схилити палату лордів 445 голосами проти 176 проголосувати в липні 1993 р. за проведення референдуму), прем'єр-міністр прийняв сміливе рішення, пов'язавши питання про ратифікацію Маастрихтського договору з вотумом довіри урядові і запропонувавши проголосувати з цього питання 24 липня 1993 р. Опозиція капітулювала, а уряд Д. Мейджора отримав вотум довіри, незважаючи на те, що в третьому читанні проти договору виступили 46 членів Консервативної партії [21, р. 10]. Таким чином, після року обговорень, 70 парламентських голосувань, 61 дня дебатів «Договір про Європей-

ський Союз» у четвертому читанні був ратифікований британським парламентом [21, р. 11]. 2 серпня 1993 р. текст Маастрихтського договору був підписаний королевою Великої Британії Єлизаветою II і отримав статус закону.

Слід зауважити, що ратифікація «Договору про Європейський Союз» стала осердям спроб Д. Мейджора досягти стабілізації європейської політики уряду. Суперечки з цього приводу стали причиною розколу Консервативної партії. Заява опонента Д. Мейджора, члена кабінету міністрів «євроскептика» Пітера Ліллі в жовтні 1993 р. про те, що бажанням його фракції є «розробляти всю політику в Британії, для Британії і британським парламентом» коштувала у листопаді 1994 р. 8 консерваторам, членам палати громад, «партійного листа» [25, р. 154]. Розкол консервативної партії з питань проведення європейської політики був настільки серйозним, що уряд був змушений перевести увагу із зовнішньополітичних проблем на внутрішньопартійні. Постійна боротьба з «євроскептиками» вплинула на трансформацію позиції Д. Мейджора: його європеїзм з наближенням чергових парламентських виборів все більше піддавався ерозії.

Досліджуючи європейський напрям зовнішньої політики провідних партій Великої Британії, слід зазначити, що у ставленні до Європейського Союзу і поглиблення інтеграційних процесів вони помінялися місцями: відомі своїм європеїзмом консерватори виступили як відчайдушні критики Маастрихту; а в минулому «антиєвропейська» Лейбористська партія, яка повністю проігнорувала «європейське питання» у передвиборчій програмі 1987 р., стала енергійною прихильницею поглиблення європейської інтеграції. Соціальна хартія Європейського Союзу могла б повернути лейбористам втрачені за роки правління консерваторів позиції, а підприємців змусила дотримуватися загальноєвропейських норм трудових відносин. Найбільш проєвропейськи орієнтованими з усіх британських партій були ліберальні демократи – прихильники наднаціональності на противагу консерваторам – захисникам міждержавних відносин у ЄС. Загалом ліберальні демократи підтримували Д. Мейджора, але час від часу голосували проти нього. Лідер Партії ліберальних демократів Педді Ешдаун був єдиним із відомих британських політиків, який підтримав Маастрихтські домовленості, але в той же час виступив за проведення в країні референдуму [28, р. 87].

Аналізуючи підписання і ратифікацію «Договору про Європейський Союз» в контексті

зовнішньої політики Сполученого Королівства на початку 90-х рр. XX ст., слід виокремити основні цінності, між якими лавірували представники політичної еліти держави: глобалізм, який витікав з імперського минулого, європейський регіоналізм (прагнення Д. Мейджора бути в «серці Європи») і національний суверенітет. 22 листопада 1999 р. у промові в Гідхоллі (Лондон) прем'єр-міністр лейбористського уряду Е. Блер зробив актуальні акценти: «Для Великої Британії залишається досить значною спадщина Британської імперії. Вона сформувала світогляд кількох поколінь нашого народу, характер торгівлі, діяльність збройних сил... Велика Британія втратила імперію, але ще не визначилася щодо своєї ролі в світі. Наступні покоління британських політиків намагалися безуспішно знайти шлях назад – від трьох «концентричних кіл» В. Черчилля до закликів М. Тетчер не підтримувати ідею утворення європейської федеративної держави» [1, с. 4]. З цінностей неоконсервативної ідеології слідувало, що виключно економічний суверенітет є тією часткою, якою можна пожертвувати під тиском глобалізації. Однак політичний, правовий, фінансовий, культурний суверенітет – національна гордість англійців – мали асоціюватися із Лондоном.

Слід також звернути увагу на різну інтерпретацію термінів «європеїзм» та «євроінтеграція» у британській та інших європейських соціологічних і політологічних студіях. У Сполученому Королівстві термін «європейська інтеграція» у 70-х–80-х рр. XX ст. був пов'язаний з об'єднанням національних економік, а не визначався як основа для подальшої політичної, правової, фінансової та культурної уніфікації [11, р. 42]. І лише в 90-х рр. XX ст., після підписання Маастрихтського Договору про Європейський Союз (7 лютого 1992 р.) поняття «європеїзм» набуло значно ширшої інтерпретації, ніж економічне співробітництво.

Висновки. Таким чином, ідея формування об'єднаної Європи витримала серію випробувань, здолавши труднощі підписання та ратифікації «Договору про Європейський Союз». Більш конструктивна проєвропейська політика британського уряду на початку 90-х рр. XX ст., незважаючи на внутрішньополітичну нестабільність, дала можливість Сполученому Королівству активно залучитися до європейських інтеграційних процесів, пов'язаних із формуванням Єдиного внутрішнього ринку, Економічного та валютного союзу, контролюючи їх «зсередини». Проте варто зауважити, що підписання «Договору про Європейський союз», який трансформувалася

в наднаціональне федеративне об'єднання, мало для Великої Британії, як і для інших європейських держав, низку негативних наслідків, які вплинули на обмеження національного суверенітету в таких сферах, як валютно-фінансова, податкова, правова, зовнішньополітична, оборонна.

Аналіз складного процесу ратифікації Сполученим Королівством Маастрихтських угод довів, що у політичних колах і свідомості пересічних британців було сформоване розуміння Європейського Союзу як «Європи для Британії» – «Британської Європи», заснованої на ідеях вищості національного суверенітету та суто прагматичному підході до процесів європейського будівництва. У 90-х рр. ХХ – 10-х рр. ХХІ ст. Велика Британія переживала нелегкий процес європейської уніфікації. За рівнем економічного розвитку одна з провідних держав Європи, колишній гордий власник Британської імперії, нація, мова якої використовується в усьому світі, ядерна держава, член Ради Безпеки ООН, учасник з урегулювання глобальних конфліктів, вона не могла так просто увійти в якісно трансформовану європейську спільноту.

Концепція «Британської Європи», заснована на винятковості британців як нації та суто прагматичному підході до процесів європейського будівни-

цтва, вплинула на подальший перебіг подій. Переважна частина британської еліти мала розрахунок і в ХХІ ст. на глобальне, а не регіональне співіснування, тоді як Європейський Союз у процесі федералізації прагнув поширити на Британські острови принципи «комунітаризму» (модель «Європейської Британії»). Боротьба цих двох тенденцій вплинула на розвиток євроінтеграційних процесів на зламі ХХ–ХХІ ст., ускладнивши їх деструктивної позицією Великої Британії з багатьох питань спільної політики, і врешті-решт у 2016–2020 рр. логічно завершилася процедурою «брексіту» – припиненням державою членства в ЄС.

Практичний досвід Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії у вирішенні «європейського питання» допомагає у визначенні пересторог від участі у тотальних загальноєвропейських процесах країнами, які прагнуть до вступу в Європейський Союз, і має бути врахований політичною елітою, державними органами, фінансово-промисловими колами України. Подальших плідних наукових розвідок вимагає проблема формування національної ідентичності британців, яка спрямовувала участь у процесах європейського будівництва у річище «постійних і вічних інтересів» однієї з провідних держав світу.

Список літератури:

1. Блер Т. Формуючи ключову роль Великої Британії у світі. *Економічний часопис*. № 1. 2000. С. 4–7.
2. Грубінко А. Шлях до брексіту: суспільно-політичний вимір участі Великобританії у процесах європейської інтеграції. *Український історичний журнал*. 2019. № 6. С. 126–141.
3. Грубінко А.В., Мартинов А.Ю. Європейський Союз після Brexit: продовження історії: Монографія. Тернопіль: Осадца Ю.В., 2021. 258 с.
4. Європейська інтеграція: зб. наук. праць; уклад. М. Яхтенфукс, Б. Колер-Кох; пер. з нім. К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 394 с.
5. Копійка В.В., Шинкаренко Т.І. Європейський Союз: заснування і етапи становлення. К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2001. 448 с.
6. Крушинський В.Ю. Британська Європа чи Європейська Британія. Великобританія в європейських інтеграційних процесах. К.: Київський університет, 2003. 214 с.
7. Мусис Н. Усе про спільні політики Європейського Союзу; пер. з англ. К.: К.І.С., 2005. 466 с.
8. Яковенко Н.Л. Велика Британія в сучасній системі міжнародних відносин: заявка на європейське лідерство. К.: Науковий світ, 2003. 227 с.
9. Ямпольська Л.М. Європейська інтеграція у спектрі концептуально-методологічних підходів другої половини ХХ – початку ХХІ ст. *Scientific Collection "InterConf", (121): with the Proceedings of the 4th International Scientific and Practical Conference "Scientific Trends and Trends in the Context of Globalization" (August 19-20, 2022)*. Umeå, Sweden: Mondial, 2022. С. 196–206. DOI: <https://doi.org/10.51582/interconf.19-20.08.2022.021>
10. Ямпольська Л.М. Європейський вектор зовнішньої політики Великої Британії в першій половині 70-х рр. ХХст.: між «самотнім присмерком» та «примарними здобутками». *Scientific Collection "InterConf+", 31(147): with the Proceedings of the 6th International Scientific and Practical Conference "International Scientific Discussion: Problems, Tasks and Prospects" (March 19–20, 2023; Brighton, United Kingdom) by the SPC "InterConf"*. A.C.M. Webb Publishing Co Ltd., 2023. P. 341–354. DOI: <https://doi.org/10.51582/interconf.19-20.03.2023.036>
11. Ямпольська Л.М. Концепції «Британської Європи» та «Європейської Британії» в процесах європейської інтеграції та етнічної мобілізації на рубежі ХХ – ХХІ ст. *Розвиток суспільних наук в сучас-*

них умовах: теорія, методологія, практика: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 23-24 вересня 2022 р., м. Київ. Львів – Торунь: Liha-Pres, 2022. С. 40–44. DOI: <https://doi.org/10.36059/978-617-554-046-6/11>

12. Ямпольська Л.М. Маастрихтський «Договір про Європейський Союз» і Велика Британія: між цінностями комунітаризму та національного суверенітету. *Збірник наукових праць ХНПУ імені Г.С. Сковороди. Серія «Історія та географія»*. Харків: ОВС, 2006. Вип. 23. С. 5–14.

13. Anderson B. John Major: the Making of a Prime Minister. London: Fourth Estate Classic House, 1992. 352 p.

14. Bell P. France and Britain 1940–1994: the Long Separation. London – New York: Harper and Row Publishers, 1997. 328 p.

15. Beloff M. Britain and European Union. Dialogue of the Deaf. Houndmills, Basingstoke, Hampshire and London: Macmillan Press Ltd, 1996. 172 p.

16. Beyond Maastricht: Sovereignty or Integration? *Europe*. 1992. № 1. P. 8–10.

17. Booker Ch., North R. Why Britain must get out of Europe? London: RIIA, 1996. 124 p.

18. Dergach A., Kibik O., Skrypnyk S., Antokhiv-Skolozdra O., Yampolska L., Vlasenko Yu. Formation of a Favorable Investment Climate (Britain after Brexit and Others). *Ad Alta: Journal of Interdisciplinary Research*. Hradec Kralove: Magnanimitas. 2021. Vol. 11. Issue 2. Special Issue XXII. P. 107–111. URL: http://www.magnanimitas.cz/ADALTA/110222/papers/A_19.pdf (date of access: 1.05.2023).

19. From Reconstruction to Integration: Britain and Europe since 1945; ed. by B. Brivati and H. Jones. London: Granta Books, 1993. 265 p.

20. George S. An Awkward Partner: Britain and the European Community. 2-nd ed. Oxford – Cambridge, 1994. 298 p.

21. Holmes M. John Major and Europe. The Failure of a Policy, 1990–1997. *The Bruges Group, Occasional Paper № 28, 1997*. London: The Bruges Group, 1997. 30 p.

22. Major J. John Major. The Autobiography. N.Y.: HarperCollins, 1999. 800 p.

23. Nguyen-Duy I. Sovereignty and Europe – the British Perspective. URL: <https://www.cairn.info/revue-l-europe-en-formation-2013-2-page-79.htm> (date of access: 30.04.2023).

24. Northcott J. The Future of Britain and Europe (Policy Studies Institute). London: Council on Foreign Relations Press, 1995. 380 p.

25. Seldon A., Baston L. Major. A Political Life. London: Phoenix, 1998. 876 p.

26. Smith G. Britain in the New Europe. *Foreign Affairs*. 1992. № 4. P. 22–29.

27. Sykes D. Have Eurosceptic Fears about British Sovereignty been Realised? URL: https://www.e-ir.info/2010/06/20/have-eurosceptic-fears-about-british-sovereignty-been-realised/#_ftnref8 (date of access: 30.04.2023).

28. Thatcher M. The Path to Power. London: HarperCollins, 1995. 656 p.

29. Treaty on European Union (TEU) (1992). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A11992M%2FTXT> (date of access: 30.04.2023).

30. Treaty on European Union. Brussels: Office for Official Publications of the European Communities, 1992. 520 p.

31. Yampolska L.M. The Development of the British Concept of United Europe in the Second Half of the 40s – 50s of the XXth Century. *International Scientific Conference “The Study of Topical Issues of Modern Society from the Perspective of History, Political Science, Sociology and Philosophy”*: Conference Proceedings (August 30–31, 2022. Riga, the Republic of Latvia). Riga, Latvia: «Baltija Publishing», 2022. P. 43–47. DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-236-4-11>

Yampolska L.M. THE TREATY ON EUROPEAN UNION (1992) IN THE CONTEXT OF GREAT BRITAIN’S FOREIGN POLICY: BETWEEN GLOBALISM, REGIONALISM AND NATIONAL SOVEREIGNTY

The experience of national states’ participation in the processes of globalization and regional integration, which determine the nature of modern international relations is an actual topic that requires thorough study. The article is devoted to the study of Great Britain’s role in the European integration processes in the early 90s of the XXth century through the dilemma “British Europe or European Britain?” The purpose of the article is to analyze the Treaty on European Union (1992) in the context of the state’s foreign policy: between globalism, European regionalism and the protection of national sovereignty. General scientific and special historical methods of research have been used by the author.

The main provisions of the Maastricht Treaty and the peculiarities of its ratification by the United Kingdom have been clarified. The “European question” in the politics of the leading British parties such as the Con-

servative Party, the Labor Party and the Liberal Democrat Party have been analyzed. The achievements and losses which brought to the state by the signing and ratification of the Treaty have been determined.

The main values of the British political elite at the turn of the XXth – XXIst centuries have been defined, such as globalism (origins of the imperial heritage), European regionalism (the desire to be in the “heart of Europe”) and national sovereignty.

As a result of the study, it was concluded that the pro-European policy of the conservative government led by John Major (1990-1997) enabled the United Kingdom to actively participate in the integration processes associated with the formation of the Single Internal Market, the Economic and Monetary Union, controlling them “from the inside”. However, the signing of the Treaty on European Union, which was transformed into a supra-national federal union, also had negative consequences for Great Britain: further institutionalization of the EU, restrictions on national sovereignty in the financial, tax, legal, foreign policy and security spheres.

Key words: *Great Britain, Treaty on European Union, integration processes, “European issue”, globalism, regionalism, national sovereignty, Single Internal Market, Economic and Monetary Union, institutionalization.*

УДК (392+930)(477)«185/192»

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/2.30>**Дрогобицька О.Я.**

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

ВНЕСОК ДУХОВЕНСТВА В ЕТНОГРАФІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ БОЙКІВЩИНИ (КІНЕЦЬ ХІХ – 30-ТІ РР. ХХ СТ.)

У статті аналізується внесок представників духовенства у етнографічне дослідження Бойківщини наприкінці ХІХ – у 30-х рр. ХХ століття. Даний період характеризується активною діяльністю членів Етнографічної комісії Наукового товариства імені Т. Шевченка, а також регіональних етнографічних товариств. Науковці залучали до збору польових матеріалів представників сільської інтелігенції, значну частину якої складали священники.

Автор у першу чергу відзначає високий рівень досліджень Михайла Зубрицького – пароха с. Мианець Старосамбірського повіту на Львівщині. Наукова спадщина священника включає статті, присвячені духовній і матеріальній культурі, господарським заняттям, ремеслам, побуту греко-католицького духовенства першої половини ХІХ ст., різних аспектів громадсько-політичного життя Галичини. Так само багато етнографічних матеріалів зібрав Юрій Кміт.

У статті підкреслюється важливість народознавчих розвідок інших парохів Бойківщини, таких Іван Кузів, Василь-Саламон Щасний, Михайло Тиндюк і Данило Лепкий. Священники тісно співпрацювали з членами НТШ, допомагали в проведенні експедицій, підбирали респондентів, налагоджували комунікацію між науковцями і місцевим населенням.

На думку автора, найбільший внесок у вивчення регіону здійснили Михайло Зубрицький, Юрій Кміт та Юрій Жаткович, оскільки саме вони особливо ретельно підходили до вивчення проблем, звертали увагу на обставини запису інформації та оповідача, подавали ілюстрації, фотографії та креслення. Загалом етнографічні матеріали, зібрані представниками кліру наприкінці ХІХ – у 30-х рр. ХХ ст., містять цінну інформацію з проблем матеріальної та духовної культури бойків, без якої важко уявити сучасне етнологічне дослідження.

Ключові слова: священник, Михайло Зубрицький, етнограф, дослідження, діяльність, Бойківщина, НТШ, свято, вірування, побут.

Постановка проблеми. Події російсько-української війни актуалізували усі проблеми, пов'язані з українською минушиною, традиціями і національною ідентичністю, зробили ці теми предметом зацікавленості не тільки вузького кола фахівців, а й пересічних українців. На такому тлі актуальним є дослідження, присвячене визначенню внеску духовенства у вивчення Бойківщини як самобутнього етнографічного району з багатою етнокультурною спадщиною.

Неоціненний вклад у дослідження Бойківщини здійснили члени «Руської трійці» Іван Вагилевич (1811–1866) та Яків Головацький (1814–1888), яких вважають піонерами серед українських дослідників бойків. Однак нас цікавлять представники кліру, які продовжили традиції «Руської трійці» і намагалися належно зафіксувати та оцінити особливості місцевої культури.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Останнє десятиліття позначене появою публікацій, присвячених народознавчій діяльності окремих священників. Насамперед, маємо на увазі фундаментальне видання праць о. Михайла Зубрицького, куди поряд з його матеріалами увійшли статті сучасних істориків з аналізом наукової спадщини дослідника [4; 5]. Окрім цього, варто відзначити внесок фольклориста та етнолога Р. Кирчіва, який ще у 1978 р. видав монографію про етнографічне вивчення Бойківщини, а у наступні роки розвинув цю проблему з точки зору персоналістики [9; 10]. Співпраця дослідників-аматорів та членів Наукового товариства імені Тараса Шевченка (НТШ) привернула увагу О. Сапеляк [19].

Постановка завдання. Важливим безперечно є джерельний матеріал, представлений статтями

і розвідками священників Юрія Жатковича [3], Михайла Зубрицького [4; 5], Юрія Кміта [11–14], Данила Лепкого [17; 18] та інших, оскільки ставимо завдання простежити внесок служителів культури в етнографічне вивчення Бойківщини наприкінці XIX – 30-х рр. XX ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. Характерною рисою вказаного періоду було створення Літературного товариства ім. Т. Шевченка (1873 р.), подальша його реорганізація у НТШ (1892 р.), діяльність Етнографічної комісії НТШ (з 1898 р.), а також регіональних етнографічних товариств, які мали на меті збір народознавчих матеріалів, експонатів до музеїв і популяризацію традиційно-побутової культури. На цей час припадає проведення цілеспрямованих досліджень бойків, гуцулів та лемків, які відбувалися у рамках експедицій за певною узгодженою програмою і методикою. Науковці активно залучали до збору польових матеріалів представників сільської інтелігенції, значну частину якої складали священники.

Серед священнослужителів у першу чергу слід відзначити постать М. Зубрицького (1856–1919) – пароха с. Мшанець Старосамбірського повіту на Львівщині. У листі до М. Грушевського від 27 лютого 1904 р. він, поряд із висловленням своєї згоди стати дійсним членом НТШ, скаржився на відірваність від світу та відсутність односторонців [23, арк. 8]. Сам І. Франко називав священника добрим знавцем західної гірської Бойківщини. Це не в останню чергу було обумовлено тим, що він активно допомагав членам етнографічної експедиції, організованої за дорученням НТШ та Товариства австрійської етнографії у Відні (1904 р.) [21, с. 69]. Як наголошував письменник, «вибір Мшанця як першої робочої зупинки нашої експедиції був дуже щасливий, бо це село розташоване надзвичайно вигідно – як завдяки збереженню стародавніх рис у культурі та способі життя, так і, з другого боку, завдяки його дуже жвавим торговельним зв'язкам з гуцулами на сході і лемками на заході...» [21, с.69]. Саме тут науковці базувалися впродовж 10 днів та зібрали більшу частину колекції предметів побуту бойків для етнографічного музею у Відні [21, с.69].

Наукові статті та розвідки про побут бойків, які М. Зубрицький друкував у «Записках НТШ» і «Матеріалах до українсько-руської етнології», а також у різних часописах, увійшли до тритомного видання, впорядкованого зусиллями історика Франка Сисина [4; 5]. Чимало відомостей щодо етнографічної діяльності дослідника можна почерпнути з «Автобіографії» (1896 р.), де зна-

ходимо інформацію про особливості менталітету місцевого населення, його консерватизм стосовно різних сфер повсякденного життя, а також поєднання християнських та язичницьких вірувань [5, с. 53–101].

На високу оцінку заслуговують публікації автора про духовну культуру та світоглядні уявлення бойків. Його «Народній календар, народні звичаї і повірки, привязані до днів в тижні і до рокових св'ят: (Записані у Мшанці, Староміського повіту і по сусідніх селах)» залишається актуальним і для сучасних дослідників Бойківщини [1; 15]. У ньому народознавець описав повір'я, пов'язані з днями тижня (особливо з п'ятницею), а також із найважливішими святами. Найбільше народних вірувань та ворожінь зафіксовано стосовно Нового року та різдвяних св'ят, а також Великодня [4, с. 149]. Прикметно, що автор часто подавав додаткову інформацію, на зразок коли і де записано повір'я, місце народження оповідача, або ж обставини виконання тієї чи іншої пісні. Наприклад, подаючи текст пісні «Зішла зьвізда на край світа», яку виконують під час великого посту, М. Зубрицький зазначив, що вона записана 11 квітня 1899 р. у с. Мшанець від Савчиної Матрони, яка у свою чергу чула її від своєї матері [4, с. 145].

Загалом дослідник активно займався збором фольклорних матеріалів, що підтверджується його записами з відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Т. Шевченка НАН України. Велику наукову вартість зокрема мають приказки, які здебільшого відображають соціальні відносини у селі [6–8]. Не оминув він увагою родинні звичаї та обряди. У статті «Велика родина в Мшанці Старосамбірського пов.» автор на конкретних прикладах розглянув пережитки у побуті бойків. Він наголошував, що зазвичай батько одружував найстаршого сина вдома. Коли ж не було сина, а тільки доньки, то приймав на господарство зятя [4, с. 288]. Натомість рідко коли брати після одруження вели спільне господарство (тільки чотири родини у Мшанці). Водночас М. Зубрицький неодноразово відмічав, що при вирішенні питання власності «родичі більше схиляють ся до сина і він лишає ся «на пляцу», або ж «серце батьків все тепліше бе до сина, як для доньки» [4, с. 288, 291]. Дане дослідження також переконливо свідчить про глибокі знання священником сімейних обставин своїх парафіян, деталей щодо розподілу майна, худоби, спадщини тощо.

Серед публікацій автора чільне місце займає стаття про імена та прізвища мешканців с. Мша-

нець. Згідно його спостережень, місцеві селяни надавали перевагу іменам, якими називалися хтось із їхніх близьких родичів (мати, батько, чи старша особа на господарстві), натомість сторонилися незвичних імен, або ж тих, власники яких осоромилися перед громадою, чи були злодіями [4, с. 448]. Крім цього, дослідник подав типові для села прізвиська разом із поясненнями щодо їхнього походження, назви усіх членів родини, а також імена, якими зазвичай називали тільки позашлюбних дітей [4, с. 448, 450–456]. Тут же знаходимо відомості про ставлення до покриток: «Як приключить ся нещастє дівці, то її ще перед народженєм дитини повязують як невісту, дають їй чипець і завязують волосє хусткою і називають її завитка, бо дівка так не повязує голови, як невіста». Її ж кликали у народі «кóпівка», а позашлюбну дитину – «бўкарт», найдух, найда [4, с. 450–457].

Стаття М. Зубрицького, присвячена похоронним обрядам у Мшанці та навколишніх селах, включає прикмети та сни, які віщували наближення смерті, способи оповіщення громади, безпосередньо поховальний процес, різні види голосіння (дружини за чоловіком, доньки за матір'ю, матері за дитиною). Цікаво, що автор звернув увагу і на доволі малодосліджений на той час аспект поховально-поминальної обрядовості – матеріальні витрати. Саме у його публікації знаходимо цінні зауваження щодо вартості свічок, оплати гробаря, поминального обіду тощо [4, с. 554]. Водночас окремий розділ відведено «посмертним мандрівкам», тобто віруванням про упирів і «стратчат» (нехрещені діти, вбиті власною матір'ю під час вагітності), місцевим переказам про «нечистих» мерців та народним способам захисту від їхніх дій [4, с. 558–563].

Наукова спадщина М. Зубрицького включає також розвідки і статті, присвячені господарським заняттям, ремеслам і матеріальній культурі бойків (традиційному будівництву, одягу, харчуванню) та ін. Наприклад, його стаття «Селянські будинки в Мшанці, Старосамбірського повіта» вражає детальними схемами та описами планування місцевих садиб, вибору місця під хату, підготовки будівельних матеріалів, «завязин» (початку будівництва), процесу пошивання стріхи, інтер'єру житла, господарських будівель (боїща, стайні, комори, кучі) [4, с. 477–493]. Цінні зауваження щодо народних уявлень про роль майстра у процесі закладення нового житла, його вміння відвернути чи накликати біду на мешканців («майстер мусить «знати від себе», знати ся з нечистим, щоби ему не шкодило») [4, с. 91].

Окрім статей з етнографії та фольклористики, дослідник активно друкував документи з історії с. Мшанець, греко-католицького духовенства першої половини XIX ст., різних аспектів громадсько-політичного життя Галичини. Це тільки зайвий раз підтверджує непересічність його постаті, бажання і вміння охопити усі сфери життя.

Серед когорти священників, які проводили народознавчі дослідження Бойківщини, вигідно виділяється Юрій Кміт (1872–1946) – парох с. Чайковичі на Самбірщині, письменник, літературознавець. Він збирав фольклорні матеріали, а також уклав «Словник бойківського говору». У передмові до видання автор згадав й інших представників кліру, які досліджували мовні особливості цієї етнографічної групи, а саме Йосифа Гоцького та Олександра Яворського [13, с. 3–4].

Стаття Ю. Кміта «Похоронні звичаї і вірування у Бойків», написана на основі досліджень сіл Дзвиняч Горішній і Гвоздець Турківського повіту (нині Самбірського району Львівської області). Автор розглянув передвісники смерті; способи полегшення мук хворого (миття вікон, зміна одягу та постільної білизни, перенесення в іншу хату, запрошення тих, з ким недужий «позаходив ся та мав суд», щоб міг «спростити ся»); процес «нарядження» покійника; приклад голосіння доньки за батьком; ігри при покійнику; заходи, які мали убезпечити від його негативного впливу на родину чи господарство [11, с. 161–163].

У розвідці «Різдвяні свята у Бойків» Ю. Кміт узагальнив вірування, пов'язані з Святим вечором та Різдвам. Автор наголосив, що вказані свята мають велике значення, бо з усього, що робиться у ці дні, бойки «висновують тоді ворожбу» [12, с. 3]. До прикладу, на Святвечір для забезпечення гарного врожаю у наступному році між спиці колеса вкладали соломку і котили його до хати. Коли вносили соломку до хижі, то члени родини імітували звуки птиці та худоби, щоб все на господарстві примножувалося та давало прибуток. Зв'язували ланцюгом ніжки стола, щоб «газда вязав воли на ланцки до жолоба». Це тільки частина з ворожінь, які вдалося зафіксувати досліднику в с. Дидьова та Дзвиняч Горішній [12, с. 3]. Окрім цього, він описав ворожіння на Різдво з різдвяним обрядовим хлібом – «крячуном», введення до хати «полазника», колядування та ін. Принагідно зауважив, що занотував тридцять колядок [12, с. 4].

Стаття Ю. Кміта «Ще про Волосатий» вийшла у «Літописі Бойківщини» як результат експедиції у село влітку 1934 р. Автор розпочав із аналізу топоніміки, зафіксувавши назви усіх частин

села, горбів, потоків, ланів і пасовищ, а також антропоніміки села (образливі й необразливі прізвиська) [14, с. 1–4]. Тут також знаходимо етнографічні дані, які доповнюють вже згадані публікації про похоронну обрядовість і різдвяні звичаї. Водночас парох не оминув увагою Великодні свята, ворожіння при виборі місця під хату, купальські забави [14, с. 4–9]. Загалом вважаємо, що народознавча спадщина Ю. Кміта ще потребує ґрунтовнішого дослідження і належної оцінки науковців.

Члени етнографічної експедиції на Бойківщину, про яку йшла мова на початку статті, також зупинялися у с. Дидьова Турківського повіту, парохом якого був Іван Кузів (1857–1918). Його, як і М. Зубрицького, Іван Франко називав «видатним етнографом і добрим знавцем бойків» [21, с. 70]. На жаль, через погані погодні умови у цьому селі не було проведено такі ж детальні дослідження, як у Мшанці, хоча оглянено хати селян, зроблено відповідні заміри та знімки [21, с. 70]. Франко також використовував приповідки, зібрані цим священником у с. Грушів на Дрогобиччині та у Дидьовій [2, с. IX], а його дружина Ольга згадувала про етнографічні дані від І. Кузіва у передмові до своєї статті «Карпатські Бойки і їх родинне життя» [22, с. 217]. Крім того, парох відомий як автор статті «Жите-буте, звичаї і обычаї гóрського народу» у часописі «Зоря» (1889, Ч. 20, 21).

Етнографією цікавився і Василь-Саламон Щасний (1834–1900) – активний громадський діяч, душпастир с. Комарники Турківського повіту. Він зібрав та упорядкував понад тисячу коломишок до збірника «Коломийки і шумки» (1863), а також підготував статтю про Комарники до польського видання «Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich» [16, с. 40]. Варто згадати і о. Михайла Тиндюка – автора нарисів про села Орявчик, Тухолька та Тисовець (нині Стрийського району Львівської області) [20, с. 9].

Етнограф, літератор, о. Данило Лепкий (1853–1912) описував народні звичаї, обряди та повір'я здебільшого на основі рідного с. Літиня на Дрогобиччині. Навіть його публіцистичні статті у газеті «Діло», присвячені потребі культурно-освітньої роботи серед селян, тією чи іншою мірою торкаються народознавчих питань. Наприклад, у статті «Де-що про наші селянські відносини» він критикував забобонність селян і звернення їх до ворожбитів, описував інтер'єр типової хати, а також особливості харчування бід-

них та заможних господарів [18]. Не менш цінна його публікація «Де-що про німців-кольоністів в Галичині», де на прикладі характеристики побуту місцевих німців доводив необхідність раціоналізації сільського господарства галичан, розвитку різних ремесл і дбайливого ставлення до громадської власності тощо [17].

Важливий внесок у вивчення культури і побуту бойків Закарпаття здійснив парох с. Стройна на Свалявщині Юрій Жаткович (1855–1920). Його «Замітки етнографічні з Угорської Русі» (1896 р.) подають відомості про народний календар і метеорологічні знання верховинців. Наприклад, як твердив дослідник, на свято Благовіщення віщували погоду через рік і «як ся хліб уродить», або ж вірили, що якщо на Святвечір зоряне небо – худоба добре плодитиметься і буде багатий врожай гороху [3, с. 5, 11]. Простежено і родинні обряди, зокрема процес вибору пари, сватання, весілля, обрядові пісні («ладкання»), забобони, пов'язані з народженням дитини, похорони [3, с. 11–26]. Дано характеристику матеріальній культурі (одяг і харчування), способам обробки ріллі, садівництву, тваринництву («русин любить землю обрабляти, але ще більше любить коло худоби ходити») [3, с. 29–32]. Ці та інші зауваження дослідника роблять його «Замітки етнографічні з Угорської Русі» незамінним джерелом для вивчення традиційно-побутової культури.

Висновки. Отож, роль священників у етнографічному вивченні Бойківщини важко переоцінити, адже вони тісно співпрацювали з членами Наукового товариства імені Т. Шевченка, допомагали в проведенні експедицій, підбирали респондентів, налагоджували комунікацію між науковцями і місцевим населенням, бо у силу душпастирських обов'язків добре знали соціальне становище у селі, суспільні настрої та особливості менталітету селян. Особливо варто відмітити дослідження Михайла Зубрицького, Юрія Кміта та Юрія Жатковича, оскільки саме вони, на наш погляд, найбільш ретельно підходили до вивчення проблем, звертали увагу на обставини запису інформації та оповідача, подавали ілюстрації, фотографії та креслення. Загалом варто зауважити, що етнографічні матеріали, зібрані представниками кліри наприкінці XIX – у 30-х рр. XX ст., містять цінну інформацію з проблем матеріальної та духовної культури бойків, без якої годі уявити сучасне етнологічне дослідження.

Список літератури:

1. Боян С. П. Весняно-літня календарна обрядовість бойків в етнографічних дослідженнях кінця XIX–XX ст. *Галичина*. 2010. Ч. 17. С. 83–94.
2. Галицько-руські народні приповідки / Зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко. Т. I. Кн. 2. *Етнографічний збірник*. Львів, 1905. Т. XVI. 600 с.
3. Жаткович Ю. Замітки етнографічні з Угорської Русі. *Етнографічний збірник*. Львів, 1896. Т. II. С. 1–38.
4. Зубрицький М. *Зібрані твори і матеріали: у 3 Т.* / редкол. Франк Сисин (голова) та ін. Львів, 2013. Т. 1. 610 с.
5. Зубрицький М. *Зібрані твори і матеріали: у 3 Т.* / редкол. Франк Сисин (голова) та ін. Львів, 2016. Т. 2. 616 с.
6. Інститут літератури імені Т. Шевченка НАН України (відділ рукописних фондів і текстології). Ф. 3. Спр. 4059. 26 арк.
7. Інститут літератури імені Т. Шевченка НАН України (відділ рукописних фондів і текстології). Ф. 3. Спр. 4157. 8 арк.
8. Інститут літератури імені Т. Шевченка НАН України (відділ рукописних фондів і текстології). Ф. 3. Спр. 4158. 19 арк.
9. Кирчів Р. Ф. Етнографічне дослідження Бойківщини. Київ: Наукова думка, 1978. 174 с.
10. Кирчів Р. Ф. Зв'язки Михайла Зубрицького з Іваном Франком і Володимиром Гнатюком. *Народознавчі зошити*. 2008. № 3–4. С. 373–377.
11. Кміт Ю. Похоронні звичаї і вірування у бойків. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1915. Т. СХХІІ. С. 161–166.
12. Кміт Ю. Різдвяні свята у Бойків. *Неділя*. 1911. Ч. 2. С. 3–4.
13. Кміт Ю. Словник бойківського говору. Самбір, 1934. 116 с.
14. Кміт Ю. Ще про Волосатий. *Літопис Бойківщини*. 1935. Ч. 6. С. 1–9.
15. Коломийчук О. Ю. Синкретизм збірного образу великого християнського святого: до проблеми народного культу святого Миколая на Бойківщині. *Народна творчість та етнологія*. 2016. № 4. С. 72–79.
16. Комарницький В. Подвижництво Щасного Василя-Саломона. *Мандрівець*. 2008. № 2. С. 38–41.
17. Сава Сливич [Данило Лепкий]. Де-що про німців-кольоністів в Галичині. *Діло*. 1891. 26 серпня.
18. Сава Сливич [Данило Лепкий]. З нашої хати. Де-що про наші селянські відносини. *Діло*. 1890. 13 серпня.
19. Сапеляк О. А. Етнографічні студії в Науковому товаристві ім. Шевченка (1898–1939 р.р.). Львів, 2000. 208 с.
20. Утриско М. Етнографічні досліди Бойківщини на початку XX ст. *Літопис Бойківщини*. 1984. Ч. 1/39 (50). С. 4–12.
21. Франко І. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Київ: Наукова думка, 1982. Т. 36. С. 68–99.
22. Франко О. Карпатські Бойки і їх родинне життє. *Перший вінок. Жіночий альманах*. Львів, 1887. С. 217–230.
23. Центральний державний історичний архів у м. Київ. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 493. 25 арк.

Drohobytska O.Ya. THE CLERGY'S CONTRIBUTION TO THE ETHNOGRAPHIC RESEARCH OF BOYKIVSHCHYNA (THE END OF THE XIX – 30s OF THE XX CENTURY)

The article analyzes the contribution of representatives of the clergy to the ethnographic research of Boykivshchyna at the end of the XIX – in the 30s of the XX century. This period is characterized by the activity of members of the Ethnographic Commission of the Scientific Society named after T. Shevchenko, as well as regional ethnographic societies. Scientists involved representatives of the rural intelligentsia, a significant part of which was priests, in the collection of field materials.

The author first of all notes the high level of research of Mykhailo Zubrytskyi, the parish priest of the village Mshanets, Starosambir District, Lviv Region. The scientific heritage of the priest includes articles devoted to spiritual and material culture, economic activities, crafts, the life of the Greek-Catholic clergy of the first half of the XXth century, and various aspects of the social and political life of Galicia. Yuriy Kmit also collected a lot of ethnographic materials.

The article emphasizes the importance of ethnographic investigations of other parish priests of Boykivshchyna, such as Ivan Kuziv, Vasyl-Salamon Shchasny, Mykhailo Tyndyuk and Danylo Lepky. Priests closely cooperated with members of the NTSh, helped in carrying out expeditions, selected respondents, established communication between scientists and the local population.

In the opinion of the author, the greatest contribution to the study of the region was made by Mykhailo Zubrytskyi, Yuriy Kmit, and Yuriy Zhatkovich, since they were the ones who particularly carefully approached the study of problems, paid attention to the circumstances of recording information and the narrator, and provided illustrations, photographs, and drawings. In general, the ethnographic materials collected by representatives of the clergy at the end of the XIXth – in the 30s of the XXth century contain valuable information on the problems of the material and spiritual culture, without it is difficult to imagine modern ethnological research.

Key words: priest, Mykhailo Zubrytskyi, ethnographer, research, activity, Boykivshchyna, NTSh, holiday, beliefs, way of life.

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК 930:[364-3-027.564.2](477.8-89Гал)«1914-1939»
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/2.31>

Петрик Ю.Б.

Університет Яна Длугоша в Ченстохові

ОГЛЯД ІСТОРИОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ БЛАГОДІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ У 1914–1939 РР.

У статті проаналізовано історіографію та джерельну базу дослідження проблеми діяльності українських благодійних організацій на території Східної Галичини у період 1914–1939 років. Зазначені хронологічні рамки зумовлені історичними умовами, а також суспільно-політичними, соціально-економічними та культурними процесами й особливостями розвитку Східної Галичини під час Першої світової війни та в міжвоєнний період до початку Другої світової війни.

Джерельна база, яка стосується досліджуваної тематики, охоплює матеріали фондів Центрального державного історичного архіву України в місті Львові та документи Державного архіву Тернопільської області.

Досліджено та проаналізовано наукові праці, що становлять історіографічну базу дослідження. З'ясовано, які саме праці мають більш узагальнений характер щодо розвитку благодійницької роботи у зазначений період, а які детальніше розкривають тему діяльності українських добродійних організацій Східної Галичини. Пояснено причини відсутності праць зі згаданої тематики у радянській історіографії. Виявлено, що інтерес до благодійності та українських благодійних товариств Східної Галичини у досліджуваній проміжок часу з'явився вже після 1991 року внаслідок здобуття Україною незалежності. Проаналізовано особливості висвітлення окремих аспектів благодійної діяльності в регіоні у працях сучасних дослідників. Виявлено, що дослідження заданої проблематики потребує нового погляду на вже введені до наукового обігу архівні матеріали та більш детального їх розгляду і аналізу тих джерел, які ще не були введені.

Автором досліджено, що комплексного та чітко вираженого дослідження проблематики діяльності українських благодійних організацій Східної Галичини у 1914–1939 рр. наразі не здійснено, а згадані у статті дослідники лише побіжно описують ці питання або тільки окремі їх аспекти у власному науковому доробку.

Ключові слова: благодійництво, благодійні товариства, Східна Галичина, Перша світова війна, міжвоєнний період.

Постановка проблеми. Період Першої світової війни був украй важким часом руйнувань, жертв та кризи для Європи, в тому числі і для Східної Галичини. Міжвоєнне двадцятиліття (1918–1939 рр.) на території Другої Польської Республіки (Речі Посполитої), у складі якої зрештою опиняється край, був теж нелегким і супроводжувався рядом випробувань: проблеми безпритульних, дітей і молоді без належного захисту та опіки, повені, загроза голоду тощо. Варто зазначити що у досліджуваній період (1914–1939 рр.) найбільш відчутними ці проблеми

були насамперед для найменш захищених верств населення, що потребували допомоги.

Органи державної влади не завжди приділяли або могли приділяти цим проблемам достатньо уваги. Власне це й спонукало до утворення ряду благодійних товариств, які займалися допомогою тим верствам, які найбільше потребували допомоги. Досліджувана проблема має важливе наукове значення, адже дозволяє проаналізувати діяльність українських благодійних товариств Східної Галичини у 1914–1939 рр.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На жаль, попри наявність ряду праць, які стосуються благодійної діяльності на території Східної Галичини у згаданий період, вони торкаються лише окремих аспектів цієї тематики, а досліджувана проблема не набула предметного наукового аналізу. Натомість наразі відсутня цілісна робота, яка б стосувалася діяльності українських благодійних товариств на теренах Східної Галичини у 1914–1939 рр. Разом з тим у нашому дослідженні якраз піде мова про наявний стан історіографії з цього питання. Разом з тим у нашому дослідженні якраз піде мова про наявний стан історіографії з цього питання. Науковий доробок із проблематики обмежується роботами таких дослідників, як І. Баран [2, с. 72–77; 29, с. 50–61], М. Бижук [3, с. 32–37], І. Берест [4, с. 201–206], Ю. Петрик [1, с. 8–13; 31, с. 578–583; 32, с. 130–135; 33, с. 467–470; 34, с. 63–66; 35, с. 104–108; 36, с. 69–71; 51, с. 247–250], Б. Баран [1, с. 8–13], С. Булавина [5, с. 66–73], О. Реєнт [6; 7], І. Вовк [8, с. 3–12], Р. Волянчук [9], О. Денисюк [10, с. 129–136], О. Донік [12, с. 159–177; 13, с. 61–86; 14, с. 155–182], Л. Жванко [15; 16], Н. Загребельна [17; 18; 19, с. 220–228; 20, с. 255–269], І. Коляда [18], О. Маковей [19, с. 220–228], О. Карпенко [21, с. 37–41], І. Кучера [22, с. 10–16], Т. Лазанська [23, с. 196–240], М. Литвин [24, с. 6–15], С. Лупаренко [25, с. 207–216; 26, с. 246–251; 27, с. 69–76], Г. Лялюк [28, с. 135–141], О. Мазур, М. Борищак [29, с. 50–61], І. Мухіна [30, с. 191–193], І. Пилипів, Б. Горан [37, с. 140–147], С. Попик [38], А. Прокіп [39, с. 90–94], К. Світич [40, с. 148–155], О. Сердюк [41, с. 111–132], Н. Федорак [42, с. 21–25], С. Церковник [48], О. Шевченко [49], В. Яцишин [50, с. 227–243].

Формулювання цілей статті. Мета дослідження полягає в комплексному дослідженні історіографії та джерельної бази стосовно питань діяльності українських благодійних товариств на теренах Східної Галичини у 1914–1939 рр., а також у тому, аби дати загальну характеристику джерельній базі, з'ясувати рівень розробленості цієї проблеми в історіографії та визначити подальші перспективи цього дослідження. Хронологічні рамки охоплюють період від початку Першої до початку Другої світової війни.

Виклад основного матеріалу дослідження. Діяльність благодійних товариств Східної Галичини у заданий період раніше хоч і привертала увагу дослідників, однак досі не була предметом цілісного історичного дослідження. Недостатність праць у радянський період пояснюється

байдужістю з боку радянської історіографії до досліджуваної нами проблематики та відсутністю запиту суспільства після входження західноукраїнських земель до складу Радянського Союзу. Зазначимо, що інтерес до цієї тематики зріс після відновлення незалежності України у 1991 р.

Варто згадати про монографії Л. Жванко «Біженці Першої світової війни: український вимір» і «Біженство Першої світової війни в Україні: Документи і матеріали (1914–1918 рр.)», які розкривають біженство як одну з ключових соціальних проблем Першої світової війни. Хоча праці охоплюють лише територію Наддніпрянщини у згаданий період, однак ознайомлення з ними допомагає краще усвідомити важливість проблематики біженства крізь призму діяльності вертикалі органів допомоги біженцям, різноманітних благодійних комітетів і суспільного загалу в період 1914–1918 рр. [15; 16].

Стаття О. Сердюка «Біженство в Україні під час Першої світової війни» розкриває проблеми біженства, його причин, виявів і наслідків, акцентуючи передусім на території Наддніпрянщини [41, с. 111–132].

У працях Н. Загребельної «Громадські гуманітарні організації в Україні у роки Першої світової війни» та «Провідні гуманітарні організації в Україні у період Першої світової війни: створення, структура, соціальна база, джерела фінансування» дослідниця приділила велику увагу різноманітним аспектам добродійної діяльності та специфіці роботи українських благодійних організацій у період Великої війни. Авторка робить акцент на благодійності на теренах Наддніпрянщини, проте її праці є корисні для розуміння низки аспектів, пов'язаних зі сферою добродійності на території всієї України [17; 20, с. 255–269].

У статті «Благодійна діяльність та меценатство представників українських торгово-промислових кіл та інтелігенції у роки Першої світової війни» Н. Загребельна та О. Маковей розкривають певні аспекти добродійної діяльності українських меценатів і представників громадськості в окреслений період, демонструють масштаби та форми допомоги потерпілим від бойових дій [19, с. 220–228].

Відзначимо монографію Н. Загребельної та І. Коляди «Велика Війна: українство і благодійність (1914–1917 рр.)», в якій автори намагаються описати загальний стан благодійності на території України [18].

Проблематику біженства розглянув С. Попик у своїй праці «Українці в Австрії 1914–1918. Австрійська політика в українському питанні

періоду Великої війни». У ній розповідається, зокрема, про становище українських біженців із території Галичини та Буковини, ставлення до них австрійської влади та причини, що призвели до появи біженства як явища [38].

Увагу на це питання звернув також І. Берест у статті «Виселенці та біженці з Галичини й Волині в роки Першої світової війни». Автор проаналізував основні причини масового біженства та переселень із території згаданих історико-етнографічних регіонів, наслідки цих явищ, а також продемонстрував особливості проживання українців у австро-угорських таборах [4, с. 201–206].

Не варто оминати увагою також статтю Т. Лазанської «Становище біженців України в роки Першої світової війни». Авторка, використовуючи ряд архівних документів, дослідила комплекс питань, пов'язаних із біженством як явищем, звертаючи при цьому увагу на такі аспекти, як причини, масштаби, матеріальні втрати біженців, їх вікові групи тощо. Акцент цього дослідження зроблений на становищі біженців, які опинилися на теренах, що в той чи інший момент були частиною Російської імперії [23, с. 196–240].

У колективній статті О. Мазура, І. Барана та М. Боришака «Міграція населення Східної Галичини на початку Першої світової війни: заручники, біженці, вигнанці, евакуйовані» проаналізовано міграційні процеси на території краю в 1914–1915 рр., причини, що до них призвели, та діяльність російської окупаційної влади у допомозі біженцям [29, с. 50–61].

Цікавою є праця І. Барана «Галичина на початку Першої світової війни: проблема біженців», котра привертає увагу до початку такого явища, як біженство на теренах краю у перші роки Великої війни [2, с. 72–77].

С. Лупаренко у статті «Діяльність церковних і громадських організацій із захисту й розвитку дітей на західноукраїнських землях (1900–1930 рр.)» аналізує напрямки діяльності церковних і громадських організацій у сфері допомоги дітям у заданий період, зокрема, ведення опіки над бідними, німецькими й знедоленими дітьми, створення для них закладів освіти. У праці оцінено внесок Українського крайового товариства охорони дітей і опіки над молоддю, описано завдання цієї організації та її структуру [25, с. 207–216].

У статті С. Лупаренко «Роль духовенства в організації виховання й опіки дітей на західноукраїнських землях (1900–1918 рр.)» теж згадується про діяльність і цілі Українського крайового товариства охорони дітей і опіки над молоддю

та його зв'язок із «Пластом», котрий товариству формально підпорядковувався. Також автор дає загальну характеристику діяльності Українського Єпархіального комітету опіки над військовими сиротами [26, с. 246–251].

Інша стаття С. Лупаренко «Харитативна діяльність культурно-освітніх товариств на території Західної України (перша половина ХХ ст.)» розкриває зміст діяльності ряду культурно-освітніх товариств, серед яких, Українського крайового товариства охорони дітей і опіки над молоддю. Автор окреслив основні напрями діяльності товариств: опікування вихованням дошкільнят, опіка над дітьми, відкриття для них навчальних закладів [27, с. 69–76].

А. Прокіп у статті «Освітня діяльність Українського Горожанського комітету в 1920-х роках» описує тісну співпрацю, яка зав'язалася між Українським Горожанським комітетом і Українським крайовим товариством охорони дітей і опіки над молоддю у справі благодійної роботи. Додатково автор розглядає співробітництво Горожанського комітету з Українським Єпархіальним комітетом опіки над військовими сиротами та Захистом ім. митрополита А. Шептицького для сиріт у Львові у напрямках розвитку ідей допомоги дітям та суспільної опіки над молоддю, утримання бурс, захистів, захоронок і фахових шкіл, внесення петицій до органів влади, а також участі в різноманітних конференціях і конгресах, присвячених справі опіки над молоддю та дітьми [39, с. 90–94].

Вагому роль у дослідженні проблематики благодійництва відіграють праці О. Доніка. Розвідка автора «Благодійність в Україні (XIX–початок ХХ ст.)» присвячена розвитку благодійництва на українських землях крізь призму соціально-економічних змін у досліджуваній період. Автор зосереджує свою увагу на благодійництві на території України у 1914–1918 рр. у статтях «Громадська благодійність в Україні в роки Першої світової війни» та «Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914–1918 рр.)». Хоча увага автора у згаданих дослідженнях акцентована переважно на благодійництві у Наддніпрянській Україні, проте вони дають важливу інформацію про це явище та його специфіку [12, с. 159–177; 13, с. 61–86; 14, с. 155–182].

Г. Лялюк у статті «Опіка та виховання дітей-сиріт на Правобережній Україні 1918–1939 рр.» виокремлює певні особливості опіки та виховання сиріт як на території Правобережжя, так і

на теренах Західної України в окреслений період. Авторка відзначила позитивний досвід виховної й опікунської діяльності Української греко-католицької церкви, зробила акцент на впливі А. Шептицького на згадувані процеси. Особлива увага приділена діяльності Українського Єпархіального комітету опіки над воєнними сиротами у Львові та його філій на території Східної Галичини [28, с. 135–141].

О. Бежук виокремив благодійницьку роботу за сприяння Української греко-католицької церкви та громадських організацій у статті «Роль церкви та громадських інституцій у справі опіки дітьми в Галичині на початку ХХ століття». Акцент зроблено на діяльності Українського Єпархіального комітету, Українського Захисту ім. А. Шептицького та самого митрополита [3, с. 32–37].

О. Денисюк у статті «Роль просвітницьких товариств та громадських організацій кінця ХІХ–початку ХХ ст. у попередженні бездоглядності та бродяжництва дітей» звертає увагу на значення окремих товариств, зокрема, Українського крайового товариства охорони дітей і опіки над молоддю у допомозі такій соціально незахищеній верстві населення, як діти [10, с. 129–136].

Варто відзначити також статтю Н. Федорака «Роль громадськості Галичини в соціальному захисті української молоді (20–30-ті роки ХХ сторіччя)», де розглядається проблема діяльності українських громадських організацій із соціальної опіки над дітьми та молоддю на території Галичини у міжвоєнний період. Безпосередню увагу дослідник приділив Українському крайовому товариству охорони дітей і опіки над молоддю, його історії, покликанню, методам і засобам його роботи, особливостям організації філій на місцях. Автор також наводить короткі статистичні дані, що стосувалися Захисту для сиріт імені митрополита Андрія Шептицького [42, с. 21–25].

С. Церковник у монографії «Історико-правові засади становлення та функціонування українських наукових, громадських та культурно-освітніх інституцій Східної Галичини у 1848–1939 рр.» аналізує діяльність низки товариств, установ і організацій різного спрямування, які сприяли розвитку краю у зазначений період. Автор згадує про Українське крайове товариство охорони дітей і опіки над молоддю як про одну з організацій, що діяла серед української молоді та описує діяльність Захисту для сиріт імені митрополита Андрія Шептицького, відзначаючи його роль у заснуванні та налагодженні роботи сиротинців [48].

У статті І. Вовка «Відновлення видавничої діяльності Пласту після війни (1922–1930 рр.)» досліджується розвиток діяльності «Пласту» як організації під опікою Українського Крайового комітету охорони дітей і опіки над молоддю, описуються його ідеї, положення та погляди, викладені у виданнях «Пласту» [8, с. 3–12].

Праця О. Карпенко «Організаційно-педагогічні засади опіки над дітьми в Галичині (1900–1939 рр.)» висвітлює розвиток теорії та практики надання опіки дітям на території краю і розкриває специфіку діяльності окремих організацій, зокрема, Українського крайового товариства охорони дітей і опіки над молоддю. Авторка звернула увагу на організацію опіки над дітьми різного віку в різних аспектах цієї діяльності [21, с. 37–41].

Дисертація Р. Воляннюк «Педагогічний аспект опіки дітей і молоді в Галичині (друга половина ХІХ–перша третина ХХ ст.)» розкриває діяльність ряду товариств Східної Галичини, в тому числі Українського Єпархіального комітету опіки над воєнними сиротами у досліджуваній період кризі призму педагогіки [9].

Ю. Петрик у своїй публікації «Розвиток благодійної діяльності в Східній Галичині у період Першої світової війни як вияв ціннісних орієнтацій українського суспільства на поч. ХХ ст.» дає загальну характеристику благодійництва у регіоні в окреслений період, а у роботі «Особливості проживання українських переселенців у таборах Австро-Угорської імперії на теренах Східної Галичини у період Першої світової війни» описує нелегке становище українців, що опинилися далеко від власних домівок у період 1914–1918 рр. Робота автора «Особливості законодавчого регулювання окремих аспектів фінансової діяльності благодійних товариств у II Речі Посполитій у 30-ті рр. ХХ ст. на підставі «Закону про публічні збори» (від 27 листопада 1933 р.)» містить інформацію про цей законодавчий акт як такий, що вплинув на діяльність благодійних організацій на теренах міжвоєнної Польщі. У публікаціях «Цілі діяльності Українського Крайового товариства охорони дітей та опіки над молоддю у міжвоєнний період як відповідь на тогочасні соціальні виклики на теренах Східної Галичини», «Особливості співпраці між Українським крайовим комітетом помочі для виселенців і Галицьким намісництвом», «Особливості співпраці між Українським Єпархіальним комітетом опіки над військовими сиротами та Червоним Хрестом», «Features of the interaction between «The Ukrain-

ian aid committee for emigrants» and the state police in 1916–1919» Ю. Петрик описує окремі аспекти діяльності благодійних товариств у часи Першої світової та міжвоєнний період [31, с. 578–583; 32, с. 130–135; 33, с. 467–470; 34, с. 63–66; 35, с. 104–108; 36, с. 69–71; 51, с. 247–250]. Стаття Ю. Петрика та Б. Барана «Діяльність Української греко-католицької церкви та Українського Єпархіального комітету опіки над військовими сиротами у створенні та розвитку дитячих притулків у Східній Галичині у 1917–1924 рр.» містить дані про важливу роль церкви у допомозі дітям, що потребували допомоги у зазначений період [1, с. 8–13].

У статті І. Мухіної «Features of the statute «Protection of the Metropolitan Andrey Sheptytsky for orphans in Lviv» дослідниця проаналізувала основні аспекти діяльності Захисту ім. митрополита А. Шептицького для сиріт у Львові на підставі статуту організації, виокремила цілі її діяльності та розподіл повноважень між її керівництвом і звичайними членами. Авторкою зроблено висновок про те, що діяльність Захисту була виявом намагань української інтелігенції розв'язати проблему сирітства у Східній Галичині в міжвоєнний період [30, с. 191–193].

Увагу участі жінок у добродійній діяльності в 1914–1918 рр. приділила К. Світич у статті «Жіноча благодійність в сфері надання допомоги військовослужбовцям періоду Першої світової війни». Дослідниця висвітлила благодійність різних соціальних і вікових груп жінок, навела види та приклади жіночої допомоги війську [40, с. 148–155].

Праця у двох книгах «Велика війна 1914–1918 рр. і Україна» (упорядник – О. Реєнт) привертає увагу до специфіки проведення евакуації австро-угорською владою на теренах Галичини та подальшого перебування українців у австрійських таборах [6; 7].

І. Кучера у дослідженні «Добровільна і примусова міграція населення Східної Галичини в роки Першої світової війни» аналізує причини та процеси, пов'язані з міграцією людності на теренах краю у 1914–1918 рр. [22, с. 10–16].

У статті «Церковно-релігійний чинник українських визвольних змагань першої третини ХХ ст.: на прикладі життя та діяльності митрополита Андрея Шептицького» М. Литвин узагальнив роль і значення Української греко-католицької церкви у національно-визвольних змаганнях у досліджуваній період, розкрив специфіку соціально-культурної діяльності священників церкви, проаналізував вплив А. Шептицького на суспільно-політичне життя українських земель [24, с. 6–15].

В. Яцишин у розвідці «Харитативна акція греко-католицької церкви у 30-ті рр. ХХ ст. (За матеріалами західноукраїнської преси)» дослідила благодійницьку діяльність Української греко-католицької церкви на теренах Галицької митрополії у згаданий період. Авторка визначила передумови діяльності церкви на цій території й схарактеризувала її прояви [50, с. 227–243].

У статті І. Пилипів та Т. Горан «Благодійницька діяльність Греко-Католицької Церкви у 20–30-ті роки ХХ століття» прослідковано харитативну діяльність Української греко-католицької церкви у міжвоєнний період. Автори продемонстрували вплив митрополита А. Шептицького на практику заснування притулків для дітей-сиріт й інвалідів. Проаналізовано структуру та здобутки Українського Єпархіального комітету опіки над воєнними сиротами та «Захисту імені митрополита Андрея Шептицького», що діяв під його егідою [37, с. 140–147].

О. Шевченко у своїй дисертації «Церковна і громадсько-політична діяльність Тита Войнаровського» відзначає провідну роль Т. Войнаровського у заснуванні та функціонуванні Захисту для сиріт імені митрополита Андрея Шептицького у Львові [49].

Не варто оминати увагою статтю С. Булавіної «Інформаційна освіта та громадсько-політичне життя селянства Західної України у 20–30-х роках ХХ-го століття (історико-правовий аспект)», де аналізується стан інформаційної освіти та суспільно-політичного життя селян на теренах Західної України в окреслений період. Авторка відзначила для них роль діяльності Українського крайового товариства охорони дітей і опіки над молоддю, котре займалося утриманням притулків і захоронок для дітей [5, с. 66–73].

Жодне дослідження не може бути успішним без доступу до джерельної бази. Саме тому важливим для повного та всебічного аналізу різноманітних аспектів діяльності українських благодійних товариств Східної Галичини у 1914–1939 рр. є використання широкого комплексу джерел.

Зважаючи на те, що не проводилося жодних цілісних досліджень, пов'язаних із діяльністю товариств, більшість інформації, що стосується згаданих організацій, може бути досліджена на підставі їх внутрішньої документації. Найбільший масив документації, пов'язаної з нашою тематикою, знаходиться у фондах Центрального державного архіву України у Львові (далі – ЦДАЛ України). Джерелами, що дозволяють нам проаналізувати діяльність українських благодійних това-

риств Східної Галичини у 1914–1939 рр., є матеріали фондів 321 «Українське крайове товариство охорони дітей і опіки над молоддю, м. Львів», 322 «Український центральний комітет допомоги жертвам повені, м. Львів», 396 «Крайовий комітет допомоги голодуючому селі, м. Львів», 397 «Український крайовий комітет помочі для виселенців у Львові», 572 «Український єпархіальний комітет опіки над війсьними сиротами» ЦДАЛ України [43; 44; 45; 46; 47].

У Державному архіві Тернопільської області цінним для дослідження нашої тематики є фонд 321 «Тернопільське воєводське управління» [11].

Висновки. Отже, зважаючи на все вище викладене, історіографічна база дослідження хоч і складає певний доробок, однак він стосується

лише окремих аспектів діяльності українських благодійних товариств Східної Галичини у заданий період. Частина авторів побіжно розглядала їхню діяльність, однак всебічний і комплексний розгляд цієї проблеми не був предметом їхнього дослідження. Деякі науковці розглядали благодійність на території України у 1914–1939 рр., але їхні праці, як правило, стосувалися суто території Наддніпрянщини, оминаючи увагою Західну Україну. Зазначимо, що інтерес до благодійності та українських благодійних товариств у досліджуваній проміжок часу з'явився вже після здобуття Україною незалежності, натомість у радянський час інтересу до таких досліджень практично не було. На нашу думку, на підставі наявної джерельної бази та окремої інформації в історіографії є змога продовжувати дослідження тематики.

Список літератури:

1. Баран Б.М., Петрик Ю.Б. Діяльність Української греко-католицької церкви та Українського Єпархіального комітету опіки над військовими сиротами у створенні та розвитку дитячих притулків у Східній Галичині в 1917–1924 рр. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. Видавничий дім «Гельветика», 2021. Т. 32 (71). № 1. С. 8–13.
2. Баран І.В. Галичина на початку Першої світової війни: проблема біженців. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія*. 2009. Вип. 2. С. 72–77.
3. Бежук О.М. «Роль церкви та громадських інституцій у справі опіки дітьми в Галичині на початку ХХ століття. *Науковий вісник Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій ім. Гжицького*. 2011. Т. 13, № 3. С. 32–37.
4. Берест І. Виселенці та біженці з Галичини й Волині в роки Першої світової війни. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2006. № 571. С. 201–206.
5. Булавіна С. Інформаційна освіта та громадсько-політичне життя селянства Західної України у 20–30-х роках ХХ-го століття (історико-правовий аспект). *Правова інформатика: науковий журнал з питань правової інформатики, інформаційного права та інформаційної безпеки*. Київ: ПанТот, 2011. Вип. 3/4. С. 66–73.
6. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У двох книгах. Книга 1. Історичні нариси. Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо»», 2014. 784 с.
7. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна: У двох книгах. Книга 2. Мовою документів і свідчень Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо»», 2015. 800 с.
8. Вовк І.О. Відновлення видавничої діяльності Пласту після війни (1922–1930 рр.) *Поліграфія і видавничі справи*. 2012. № 4. С. 3–12.
9. Волянчук Р.Я. Педагогічний аспект опіки дітей і молоді в Галичині (друга половина ХІХ–перша третина ХХ ст.): автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.01. Івано-Франківськ, 2005. 19 с.
10. Денисюк О.М. Роль просвітницьких товариств та громадських організацій кінця ХІХ–початку ХХ ст. у попередженні бездоглядності та бродяжництва дітей. *Український соціум*. 2003. № 1(2). С. 129–136.
11. Державний архів Тернопільської області. Ф. 321 (Тернопільське воєводське управління).
12. Донік О.М. Благодійність в Україні (ХІХ–початок ХХ ст.) *Український історичний журнал*. 2005. № 4. С. 159–177.
13. Донік О.М. Громадська благодійність в Україні в роки Першої світової війни. *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.* 2005. Вип. 9. С. 61–86.
14. Донік О.М. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914–1918 рр.) *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.* 2002. Вип. 4. С. 155–182.
15. Жванко Л.М. Біженство Першої світової війни в Україні: Документи і матеріали (1914–1918 рр.): монографія. Харків, 2010. 360 с.

16. Жванко Л.М. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.): монографія. Харків, 2012. 568 с.
17. Загребельна Н.І. Громадські гуманітарні організації в Україні у роки Першої світової війни: дис. канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2004. 244 арк.
18. Загребельна Н.І., Коляда І.А. Велика Війна: українство і благодійність (1914–1917 рр.): монографія. Київ: Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова. Інститут Історії України НАН України, 2006. 194 с.
19. Загребельна Н.І., Маковей О. Є. Благодійна діяльність та меценатство представників українських торгово-промислових кіл та інтелігенції у роки Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2012. Вип. 20. С. 220–228.
20. Загребельна Н.І. Провідні гуманітарні організації в Україні у період Першої світової війни: створення, структура, соціальна база, джерела фінансування. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2003. Вип. 6. С. 255–269.
21. Карпенко О.Є. Організаційно-педагогічні засади опіки над дітьми в Галичині (1900–1939 рр.). *Наука і освіта.* 2017. № 2. С. 37–41.
22. Кучера І.В. Добровільна і примусова міграція населення Східної Галичини в роки Першої світової війни. *Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць.* 2009. Вип. 19. С. 10–16.
23. Лазанська Т.І. Становище біженців України в роки Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2009. Вип. 16. С. 196–240.
24. Литвин М. Церковно-релігійний чинник українських визвольних змагань першої третини XX ст.: на прикладі життя та діяльності митрополита Андрея Шептицького. *Східноєвропейський історичний вісник.* 2017. Спец. вип. 2. С. 6–15.
25. Лупаренко С.Є. Діяльність церковних і громадських організацій із захисту й розвитку дітей на західноукраїнських землях (1900–1930 рр.) Педагогіка та психологія. 2014. Вип. 45. С. 207–216.
26. Лупаренко С.Є. Роль духовенства в організації виховання й опіки дітей на західноукраїнських землях (1900–1918 рр.). *Духовно-інтелектуальне виховання і навчання молоді в XXI столітті: міжнародна колективна монографія / за заг. ред. В. П. Бабича, Л. С. Рибалко.* Харків, 2019. С. 246–251.
27. Лупаренко С.Є. Харитативна діяльність культурно-освітніх товариств на території Західної України (перша половина XX ст.) *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах.* 2013. Вип. 31. С. 69–76.
28. Лялюк Г. Опіка та виховання дітей-сиріт на Правобережній Україні 1918–1939 рр. *Актуальні питання гуманітарних наук.* 2020. Вип. 30(4). С. 135–141.
29. Мазур О.Я., Баран І.В., Боришак М.О. Міграція населення Східної Галичини на початку Першої світової війни: заручники, біженці, вигнанці, евакуйовані. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія.* 2013. № 752. С. 50–61.
30. Мухіна І. Features of the statute «Protection of the Metropolitan Andrey Sheptytsky for orphans in Lviv. *Магістерський науковий вісник ТНПУ ім. В. Гнатюка.* 2018. Вип. 29. С. 191–193.
31. Петрик Ю.Б. Особливості законодавчого регулювання окремих аспектів фінансової діяльності благодійних товариств у II Речі Посполитій у 30-ті рр. XX ст. на підставі «Закону про публічні збори» (від 27 листопада 1933 р.) *Fundamental and applied research in the modern world. Abstracts of the 5th International scientific and practical conference. BoScience Publisher.* Boston, USA, 2020. С. 578–583.
32. Петрик Ю.Б. Особливості співпраці між Українським Єпархіальним комітетом опіки над військовими сиротами та Червоним Хрестом. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки.* Видавничий дім «Гельветика», 2021. Т. 32 (71). № 3. С. 130–135.
33. Петрик Ю.Б. Особливості співпраці між Українським крайовим комітетом помочі для виселенців і Галицьким намісництвом. *Actual trends of modern scientific research. Abstracts of the 7th International scientific and practical conference. MDPC Publishing.* Munich, Germany, 2021. С. 467–470.
34. Петрик Ю.Б. Цілі діяльності Українського Крайового товариства охорони дітей та опіки над молоддю у міжвоєнний період як відповідь на тогочасні соціальні виклики на теренах Східної Галичини. *Розвиток суспільних наук: європейські практики та національні перспективи: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 25–26 грудня 2020 року).* Львів: ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2020. С. 63–66.
35. Петрик Ю. Особливості проживання українських переселенців у таборах Австро-Угорської імперії на теренах Східної Галичини у період Першої світової війни. *Ідентичності в умовах пограниччя: Матеріали міжнародної наукової конференції (Ужгород, 27–28 січня 2021 року) / За заг. ред. Павла Леньо.* Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2022. С. 104–108.
36. Петрик Ю. Розвиток благодійної діяльності в Східній Галичині у період Першої світової війни як вияв ціннісних орієнтацій українського суспільства на поч. XX ст. *Ціннісні орієнтири в сучасному світі:*

теоретичний аналіз та практичний досвід: збірник тез II Міжнародної науково-практичної конференції, 18–19 червня 2020 року, м. Тернопіль. ТНПУ ім. В. Гнатюка. Тернопіль: Вектор, 2020. С. 69–71.

37. Пилипів І., Горан Б. Благодійницька діяльність Греко-Католицької Церкви у 20–30-ті роки ХХ століття. *Добрий Пастир: науковий вісник Івано-Франківської академії Івана Золотоустого. Богослов'я. Філософія. Історія*. 2016. Вип. 9: до 70-х роковин Львівського псевдо-собору. С. 140–147.

38. Попик С.Д. Українці в Австрії 1914–1918. Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни: дис. канд. іст. наук: 07.00.02. Чернівці, 1996. 238 с.

39. Прокіп А.В. Освітня діяльність Українського Горожанського комітету в 1920-х роках. *Вісник Львівської комерційної академії. Серія: Гуманітарні науки*. 2015. Вип. 13. С. 90–94.

40. Світич К. Жіноча благодійність в сфері надання допомоги військовослужбовцям періоду Першої світової війни. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Гендерні дослідження*. 2017. Вип. 3. С. 148–155.

41. Сердюк О.В. Біженство в Україні під час Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX – початку ХХ ст.* 2002. Вип. 4. С. 111–132.

42. Федорак Н. Роль громадськості Галичини в соціальному захисті української молоді (20–30-ті роки ХХ сторіччя). *Схід*. 2009. № 8 (99). С. 21–25.

43. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі ЦДІАЛ України). Ф. 321 (Українське крайове товариство охорони дітей і опіки над молоддю, м. Львів).

44. ЦДІАЛ України. Ф. 322 (Український центральний комітет допомоги жертвам повені, м. Львів).

45. ЦДІАЛ України. Ф. 396 (Крайовий комітет допомоги голодуючому селі, м. Львів).

46. ЦДІАЛ України. Ф. 397 (Український крайовий комітет помочі для виселенців у Львові).

47. ЦДІАЛ України. Ф. 572 (Український єпархіальний комітет опіки над воєнними сиротами).

48. Церковник С.І. Історико-правові засади становлення та функціонування українських наукових, громадських та культурно-освітніх інституцій Східної Галичини у 1848–1939 рр.: монографія. Львів: «Галицька видавнича спілка», 2020. 148 с.

49. Шевченко О.В. Церковна і громадсько-політична діяльність Тита Войнарівського: дис. канд. іст. наук: 07.00.01. Львів, 2016. 225 с.

50. Яцишин В. Харитативна акція греко-католицької церкви у 30-ті рр. ХХ ст. (За матеріалами західно-української преси). *Збірник праць Науково-дослідного центру періодики*. 2010. Вип. 2. С. 227–243.

51. Petryk Yu. Features of the interaction between “The Ukrainian aid committee for emigrants” and the state police in 1916–1919». *Science, innovations and education: problems and prospects. Proceedings of the 15th International scientific and practical conference. CPN Publishing Group. Tokyo, Japan. 2022. P. 247–250.*

Petryk Yu.B. OVERVIEW OF HISTORIOGRAPHY AND SOURCE BASE OF RESEARCH ACTIVITIES OF UKRAINIAN CHARITABLE ORGANIZATIONS OF EASTERN GALICIA IN 1914–1939

The article analyzes the historiography and source base of the study of the problem of the activity of Ukrainian charitable organizations on the territory of Eastern Galicia in the period 1914–1939. The specified chronological framework is determined by historical conditions, as well as socio-political, socio-economic and cultural processes and features of the development of Eastern Galicia during the First World War and in the interwar period until the beginning of the Second World War.

The source base related to the research topic includes materials from the Central State Historical Archives of Ukraine in Lviv and documents of the Ternopil State Regional Archives.

Scientific works that form the historiographic basis of the study are researched and analyzed. It has been clarified which works have a more generalized nature regarding the development of charity work in the specified period, and which ones reveal in more detail the topic of activity of Ukrainian charitable organizations of Eastern Galicia. The reasons for the absence of works on the mentioned topic in Soviet historiography are explained. It was revealed that the interest in charity and Ukrainian charitable organizations of Eastern Galicia in the investigated period of time appeared already after 1991 as a result of Ukraine gaining independence. The features of coverage of certain aspects of charitable activity in the region in the writings of modern researchers are analyzed. It was revealed that the research of the given problem requires a new look at the archival materials that have already been introduced into scientific circulation and a more detailed examination and analysis of those sources that have not yet been introduced.

The author has researched that a comprehensive and clearly defined study of the problems of Ukrainian charitable organizations in Eastern Galicia in 1914–1939 has not been carried out yet, and the researchers mentioned in the article only briefly describe this problem or only some of its aspects in their own scientific work.

Key words: *charity, charitable societies, Eastern Galicia, World War I, interwar period.*

Петрович В.В.

Волинський національний університет імені Лесі Українки

Бундак О.А.ВСП ЗВО «Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»
Луцького інституту розвитку людини

ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ НАУКИ ПРО ДОКУМЕНТ

У статті розкрито історію становлення та висвітлено основні етапи розвитку документознавства як науки про документ. Змістова основа наукової дисципліни, що вивчає теорію і практику документування, раціональну організацію документальних систем, супроводжується конкретизацією мети її існування. Відповідно визначено, що головним об'єктом документознавства є документ. Встановлено, що документи є невід'ємною частиною різних сфер діяльності людини. Зростання обсягів документів та їх різноманітність зумовлює необхідність постійного вдосконалення методів збереження та доступу до них. Показано, що вивчення історії та еволюції науки про документ допомагає краще зрозуміти принципи організації та збереження документів. Тому пріоритетність дослідження історії та теорії документа не підлягає сумніву. З'ясовано, що документознавство як наукова дисципліна має науково-методологічну основу, яка розвивається на базі теорії інформаційної діяльності як одного з нових наукових напрямів сучасності, яка стверджує, що вся значуща суспільна діяльність базується на інформаційному процесі. Тому поняття інформації є найважливішим у теорії документознавства. Документознавство розглядає інформацію як семантичний базовий елемент документа, фокусується на таких аспектах аналізу інформаційних процесів: онтологічному, гносеологічному, аксіологічному. На основі аналізу наукових публікацій дослідників історії та теорії документознавства встановлено, що воно вперше було створено як допоміжна дисципліна в архівознавстві, а після переходу до інформаційної парадигми і появи теоретичних основ виділилося як самостійна дисципліна. Структура документознавства на сьогодні ще розроблена не повно. Сучасне документознавство має безліч прогресивних концепцій. Науковці постійно працюють над розширенням його змісту та структури.

Ключові слова: документознавство, документ, інформація, наукова дисципліна, документологія.

Постановка проблеми. Документознавство – наука, що комплексно вивчає характеристики документів, процеси їх створення, зберігання та функціонування. Документознавство як сукупність знань про документ і наукова дисципліна знаходиться на стадії свого становлення і розвитку. Таким чином, очевидно, що різні підходи дослідників в цій області до визначення структури комплексної системи знань про документ мають право на існування і обговорення.

Із поглибленням процесів диференціації та розвитку наукових дисциплін, об'єктом вивчення яких є документ, стає очевидним: існує безліч загальних теоретичних принципів, які повторюються в кожній з наук, що вивчають окремі види документів.

Тим часом сьогодні існують знання, які можуть стосуватися наук документно-комунікаційного циклу, і ці знання пов'язані з характеристиками

зовнішньої форми, змісту, функцій документа, проблемами його класифікації та типології, закономірностей історичного розвитку й функціонування, а також універсальних технологій роботи з документами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Так, як документознавство залишається надто молодою наукою, то обумовлює значну неусталеність поглядів на структуру документознавства як науки і навчальної дисципліни та в підходах до наукової розробки проблем його складових, а також викликає гострі професійні дискусії. При всій різноманітності підходів науковців до структуризації документознавства, на думку В. Барабаш, виділяється їх прагнення об'єктивно, цілісно представити питання теорії документа, закономірності його генезису та еволюції, загальні для всіх наук проблеми функціонування документів, практики їхнього створення [1].

Найвагоміший внесок у розробку загально-документознавчих питань зробили Поль Отле, В. Бездрабко, С. Кулешов, Г. Швецова-Водка та інші. Зокрема, у працях П. Отле викладені фундаментальні основи документознавства. Основні етапи щодо розвитку документознавства та його історії розкрито у працях В. Бездрабко, І. Белоусової, С. Кулешова, Г. Швецової-Водки.

Предмет і об'єкт сучасного документознавства в Україні вивчала І. Матяш. Структурі документознавства присвячені наукові розвідки Г. Швецової-Водки, Н. Кушнарєнко, С. Кулешова, М. Слободяника тощо.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою дослідження є характеристика документознавства як науки про документ та визначення основних етапів його розвитку. Для досягнення цієї мети у статті вирішуються завдання: розкрити історію та основні етапи становлення документознавства як науки та навчальної дисципліни; показати трансформації розвитку документознавства в ХХ столітті; окреслити сучасний етап розвитку документознавства.

Виклад основного матеріалу. Документознавство належить до категорії молодих наук, яка остаточно не була сформована як наукова дисципліна щодо узагальнюючої сукупності знань про документ. Як стверджує В. Степаненко, виникнення документознавства пов'язане з прикладним документознавством, тобто з появою роботи з документами як специфічної галузі людської діяльності та досягненням певної самостійності. Спочатку це проявилось в уточненні і створенні правил роботи з різними документами і вимог до самих документів на практиці: в процесі управління, в прикладних галузях. Подібні правила почали розвиватися в країнах Стародавнього Сходу, Греції та Римі. Водночас виникла потреба у систематизації документів, і з'явилися перші дослідження такого типу – описи документів та їх каталоги [16, с. 43].

Слід зазначити, що документознавство як наукова дисципліна має науково-методологічну основу, яка розвивається на базі теорії інформаційної діяльності як одного з нових наукових напрямів сучасності, яка стверджує, що вся значуща суспільна діяльність базується на інформаційному процесі. Тому поняття інформації є найважливішим у теорії документознавства.

Структура, загальні властивості та схеми надання, передачі та отримання інформації починає розглядатися науковою дисципліною – документалією. Значна роль на початку ХХ століття у

формуванні «документалії» як практичної діяльності та наукової дисципліни (синоніми «документалії» – документологія та бібліологія) належить бельгійському вченому Полю Отле.

Характеризуючи науковий доробок дослідника В. Бездрабко зазначає, що у своїй праці «Трактат про документалію» П. Отле зробив спробу розширити поняття «документ». Він писав, що документами можна вважати не тільки графічні зображення і текстові записи, але й об'єкти, що несуть певну інформацію. Отже, документом є будь-яке джерело інформації, яке можна використовувати для дослідження або як доказ того чи іншого факту або явища. Приклади документів: рукописи, друковані матеріали, ілюстрації, схеми, музейні експонати. Різні види документів як носії інформації були поставлені П. Отле в один документальний ряд. Для їх комплексного вивчення, на думку вченого, доцільно створення єдиної науки про документ – документології [6, с. 17].

В. Бездрабко, оцінюючи внесок П. Отле у розвиток науки про документ, подає наступне розуміння вченим документознавства – наука, методологія, методи, які розглядаються як: «будь-який документ із загальних і водночас найрізноманітніших позицій»; «узагальнююча наука, що охоплює систематизовану сукупність фактів і явищ, пов'язаних зі створенням, зберіганням, обігом і використанням текстових і будь-яких інших документів»; у перспективі – самостійна наука, спрямована на «виведення методів і засобів документування та комунікаційної діяльності з рабства емпіризму»; теоретична, порівняльна наука з використанням «досить абстрактних методів дослідження, об'єктом яких є всі текстові документи та всі без винятку нетекстові документи» [6, с. 17].

Становлення документознавства як науки нерозривно пов'язане з істориком, архівістом, доктором історичних наук – К. Міт'євим. В. Бездрабко у своїй науковій розвідці присвяченій К. Міт'єву, зауважує, що документознавство, на думку вченого, має бути науково влаштованою теорією, спрямованою на вирішення проблеми загальної класифікації та історії розвитку різних видів документалії [5, с. 19].

Визначаючи документознавство як наукову дисципліну, яка вивчає різноманітні документи, В. Бездрабко слушно зазначає, що документи, методи і системи документування вивчаються різними науками та науковими дисциплінами відповідно до конкретних завдань, які ставлять перед собою [2, с. 31]. Цієї думки дотримуються й інші

сучасні вчені-документознавці. Зокрема, С. Кулешов вказує, що документ як конкретний матеріальний об'єкт соціального походження, основним елементом структури якого є інформаційна складова, опосередковано може виконувати роль об'єкта у будь-якій дисципліні. Ця особливість документа визначила галузеві підходи та визначення претензій на право концепцій та теорій з точки зору історичної науки, джерелознавства, юриспруденції, архівознавства, діловодства, економіки, статистики, інформатики тощо [10].

Розмірковуючи про розвиток сучасного документознавства, науковці дотримуються думки, що бурхливий розвиток науки розпочинається з 1990-х років. Збільшення кола колективних учасників розробки українського документознавства не заважало вченим викладати свої думки стосовно документознавства, а навпаки, акцентували їх. Найвідоміші вчені – професори С. Кулешов, Н. Кушнарченко, С. Слободяник та інші, які сміливо репрезентували науковій спільноті власні бачення змісту та перспективи розвитку науки про документ [8, с. 165–166].

Першою оприлюдненою авторською працею детального аналізу змісту документознавства та перспектив його розвитку став підручник дослідниці науки про документ Н. Кушнарченко «Документоведение» (1997), який витримав сім перевидань і, безперечно, є актуальним й у наш час. Вчена стверджує, що документознавство – це метанаука всіх наук документно-комунікативного циклу. За її словами, документознавство як інтегративна наукова дисципліна тісно пов'язана з діловодством, книго-, бібліотеко-, бібліографо-, архівознавством, інформатикою тощо [12, с. 156].

Щодо структури документознавства, то Н. Кушнарченко ділить документознавство на загальне та особливе [12, с. 154]. В. Бездрабко зауважує, що за Н. Кушнарченко зміст загального документознавства – це загальнотеоретичні, історичні, організаційні та методологічні проблеми документознавства та документообігу, тобто сутність, об'єкт, предмет, структура, термінологія та встановлення взаємозв'язків з іншими науками, закономірності та принципи створення документів і їх функціонування в системі документальних комунікацій тощо [8, с. 166; 12, с. 154].

Під терміном «особливе документознавство» Н. Кушнарченко розуміє науку, що вивчає особливості певних типів і видів документів (книги, патенти, ноти, карти, кінофільми, оптичні диски тощо), певні процеси документно-комунікативної діяльності (документування, оформлення доку-

ментів, використання документів). В особливому документознавстві Н. Кушнарченко пропонує розпізнавати спеціальне та часткове документознавство. До спеціального автор відносить дисципліни, що розглядають особливості документів і є об'єктами бібліотечної, архівної, музейної справи, та фондознавство, каталогознавство, науки про збереження документів, діловодство. Предметом спеціального документознавства, зазначає автор, може бути вивчення специфіки різних процесів документально-комунікативної діяльності (документування, справочинство, фондознавство тощо). Предметом часткового документознавства є окремі види та різновиди документів. Відповідно, на думку автора, документознавчими дисциплінами можуть бути представлені книгознавство, патентознавство, кінознавство, картознавство, галузеве документознавство тощо [12, с. 155].

Принципово інший концептуальний підхід до структури документознавства розвинений професором С. Кулешовим. Так, вчений розглянув структуру документознавства та її взаємозв'язок з іншими науками. Як слушно зауважує В. Бездрабко, ідеї цього теоретика, відомого дослідника в галузі вирішення завдань в області практичної роботи з документами, справляють істотний вплив на розвиток документознавства [2 с. 30]. Серед низки робіт фахівця, особливої уваги заслуговує монографія з історії та теоретичних основ документознавства, що вийшла в 2000 році під назвою «Документознавство: Історія. Теоретичні основи» [10] та підручник «Загальне документознавство», де представлено історію, теоретичні засади документознавства, функції, концепції, класифікацію, проблеми створення, функціонування та зберігання документів тощо [11].

Знайомство з концепцією документознавства С. Кулешова починається з аналізу бачення ним внутрішньої структури, взаємозв'язку компонентів документознавства. В. Бездрабко зазначає, що дослідник, розмірковуючи про структуру, пропонує класичну схему аналізу науки, вказуючи на її загальну і спеціальну частини, що розрізняється за видами документів і типам документів [7, с. 34]. С. Кулешов вважає, що документознавство у всіх його галузях повинно мати загальний предмет та об'єкт, які розрізняються між собою тільки за допомогою спеціалізації об'єкта і предмета загального документознавства [10, с. 39].

У структуру загального документознавства, згідно концепції С. Кулешова, входять не наукові дисципліни, а такі розділи, як «Концепції документа», «Функції документа», «Типологія доку-

мента», «Основні етапи розвитку документа», «Загальні проблеми створення, зберігання та функціонування документа» тощо. Тут визначено загальні проблеми, що стосуються роботи з будь-якими документами [10, с. 46].

Спеціальне документознавство, за концепцією С. Кулешова, також має досить чітко обмежене коло дисциплін, предметом дослідження яких є конкретні види документів і типи документації: управлінське документознавство, картографічне документознавство, кінофотофонодокументознавство, науково-технічне документознавство, електронне документознавство. Як зазначає Ю. Палеха, найбільш розвинутим, «єдиним на сьогодні конституюваним напрямком спеціального документознавства» С. Кулешов визнає управлінське документознавство, що «сформувалося з надр теорії і практики справочинства» і до нашого часу називає себе просто «документознавством», без указівки на вид документації, що досліджується [13].

Відомим дослідником у галузі документознавства є професор М. Слободяник. Під документознавством вчений розуміє «комплекс наукових дисциплін, орієнтованих на всебічне вивчення документа у широкому контексті; а також різноманітних утворень документів, що формують документну інфраструктуру суспільства» [8, с. 171; 15, с. 19].

На думку М. Слободяника, центральним об'єктом документознавства є документ як основний смисловий елемент документальної інфраструктури суспільства. Відповідно до цього бачення документальна наука вивчає максимально широкий спектр документів в різних засобах масової інформації та потреби суспільства в інформації, переданої через ці документи в часі та просторі. Вчений вважає, що соціальна інформація стає документальною тільки в результаті певного виду людської діяльності – документування (збереження інформації). Це положення має особливе значення при вивченні взаємозв'язку між концепціями комп'ютерної (електронної) інформації і електронного документа, важлива роль інформаційної складової документа дає вагомий підстави вважати інформатику фундаментальною наукою про документ [15, с. 18–21].

Запропонована М. Слободяником структура документознавства заснована на необхідності всебічного вивчення документа як системи в єдності трьох обов'язкових елементів – матеріального об'єкту, інформаційного наповнення та комунікативної спрямованості [15, с. 19].

Положення щодо структури документа відображало позицію автора, що документознавство всебічно досліджує документ і сферу його діяльності, які відтворюють зміст один одного. Дослідник вважає, що «документознавство вивчає максимально широке коло документів на різних носіях і потреби суспільства в інформації, що передається з допомогою цих документів у просторі і часі» [15, с. 18]. Таким чином, фраза «широке коло документів» означає, що не всі документи є об'єктом документознавства. Є тільки список дисциплін, які професор вважає особливою галуззю документознавства, що дозволяє пояснити, які саме документи вивчає наука.

У своїх наукових розвідках присвячених з'ясуванню сучасного стану документознавства в Україні, виявленню основних проблем його розвитку як наукової та навчальної дисципліни, В. Бездрабко констатує, що фахові дослідники постійно змагають з-поміж собою в питаннях осмислення змісту традиційного документознавства. Проте, такі дискусії є продуктивними. Вони сприяють народженню новітніх тенденцій, яким властиве прагнення до універсальних теоретичних конструкцій [2, с. 32].

Варто зазначити, що документознавство є й навчальною дисципліною, при вивченні якої у здобувачів освіти формуються певні фахові компетенції, що повинні відповідати ДК 003:2010 «Національний класифікатор України. Класифікатор професій» професії «документознавець». У розділі 4.2 «Професіонали», зазначеного нормативного акта, визначено вимоги до посади і професії «документознавець» – особи з високим рівнем знань та кваліфікації у галузі гуманітарних наук, професійні завдання яких «полягають у збільшенні існуючого фонду (обсягу) знань, застосуванні певних концепцій, теорій та методів для розв'язання певних проблем чи в систематизованому викладенні відповідних дисциплін у повному обсязі»; особа з дипломом про вищу освіту (рівень «спеціаліст», «магістр»), можливо з дипломом про присудження наукового ступеня чи атестатом про затвердження вченого звання [9].

В. Бездрабко наголошує на тісному зв'язку документознавчої освіти з архівною. Вчена звертає увагу на те, що «не йдеться про заперечення їхнього контакту з інформаційними чи іншими науками, а вказується на генетичну спорідненість цих напрямів підготовки й небезпечність ігнорування цього факту» [2, с. 36; 3; 4; 14].

Висновки. Документознавство є науковою дисципліною, яка виникла з традиційного документоз-

навства, яке вперше було створено як допоміжна дисципліна в архівознавстві, а після переходу до інформаційної парадигми і появи теоретичних основ виділилося як самостійна дисципліна, що вивчає різні форми оперативної документації. «Нова версія» документознавства, маючи високу теоретичну забезпеченість, розглядає та використовує широке трактування документа як об'єкта документознавства. З упевненістю можна стверджувати, що назва «документознавство» міцно вкоренилася в своїй сучасній частині.

Структура документознавства ще не розроблена повністю. Багато відомих вчених, такі

як С. Кулешов, Н. Кушнаренко, М. Слободяник та інші, працювало та працюють над проблемою визначення структури документознавства, але єдиної думки з цього приводу не знайдено.

Актуальним є обговорення сучасного стану документознавства та перспектив дальшого розвитку науки. Сучасне документознавство має безліч прогресивних концепцій. Його представники постійно працюють над розширенням бази розвитку та функціонування документознавства, приділяючи особливу увагу змісту та структурі даної наукової дисципліни.

Список літератури:

1. Барабаш В. А. Проблеми становлення та розвитку документознавчої освіти і науки в Україні в інтерпретаціях сучасних вітчизняних учених. *Історія науки і біографістика*. 2014. № 4. URL: <https://inb.dnsgb.com.ua/2014-4/2.pdf>.
2. Бездрабко В. В. Актуальні проблеми документознавства в Україні. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2020. № 1. С. 39–44. DOI: <https://doi.org/10.32461/2409-9805.1.2020.205365>.
3. Бездрабко В. В. Архівна освіта в Україні: традиції та тенденції. *Український історичний журнал*. 2017. № 3. С. 129–147.
4. Бездрабко В. В. Архівна освіта в Україні: стан і перспективи. *Сумський історико-архівний журнал*. 2018. Т. XXXI. С. 5–17. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2018.i31.p.5.
5. Бездрабко В. В. К. Г. Мігяєв і становлення документознавства. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2008. № 1. С. 8–21.
6. Бездрабко В. В. Поль Отле і наука про документ. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2007. № 4. С. 6–10.
7. Бездрабко В. В. С. Г. Кулешов і вітчизняне документознавство: до історіографії науки на рубежі століть. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2008. № 3. С. 31–44.
8. Бездрабко В. В. Сучасне документознавство в Україні: концепції, перспективи розвитку. *Український історичний журнал*. 2008. № 6. С. 165–182.
9. ДК 003:2010 Національний класифікатор України. Класифікатор професій : наказ Держспоживстандарту України від 28.07.2010 № 327 (Редакція від 29.12.2022.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/va327609-10#Text>.
10. Кулешов С. Г. Документознавство: Історія. Теоретичні основи. Київ : УДНДІАСД, ДАККГМ, 2000. 162 с.
11. Кулешов С. Загальне документознавство : навч. посіб. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2012. 123 с.
12. Кушнаренко Н. Н. Документоведение : учеб. 7-е изд., стер. К. : Знання, 2006. 459 с.
13. Палеха Ю. І. Загальне документознавство : навч. посіб. для студ. Вид. 2-е перероб. і доп. Київ : Ліра, 2009. 434 с.
14. Палієнко М. Г. Архівіст інформаційного суспільства: проблеми модернізації системи професійної освіти. *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Серія «Історія»*. 2016. Вип. 3. С. 57–62.
15. Слободяник М. С. Структура сучасного документознавства. *Вісник Книжкової палати*. 2003. № 4. С. 18–21.
16. Степаненко В. А. Трактування документознавства як наукової дисципліни: історичний аспект. *Соціум. Документ. Комунікація*. Вип. 1. 2016. С. 41–53.

Petrovich V.V., Bundak O.A. THE MAIN STAGES OF THE DEVELOPMENT OF THE SCIENCE OF DOCUMENT

The article reveals the history of formation and highlights the main stages of development of documentation as a science of documentation. The semantic basis of a scientific discipline that studies the theory and practice of documentation, the rational organization of documentary systems, is accompanied by a specification of the purpose of its existence. Accordingly, it is determined that the main object of documentation is a document. It has been established that documents are an integral part of various spheres of human activity. The growth of

the volume of documents and their diversity necessitates continuous improvement of methods of preservation and access to them. It is shown that in studying the history and evolution of document science helps to better understand the principles of organizing and preserving documents. Therefore, the priority of studying the history and theory of the document is beyond doubt. It has been found that educational science as a scientific discipline has a scientific and methodological basis, which develops on the basis of the theory of information activity as one of the new scientific directions of our time, which states that all significant social activity is based on the information process. Therefore, the concept of information is the most important in the theory of documentation. Documentation considers information as a semantic basic element of a document, focuses on such aspects of analyzing information processes: ontological, epistemological, axiological. Based on the analysis of scientific publications of researchers of history and theory of records keeping, it was established that it was first created as an auxiliary discipline in archival science, and after the transition to the information paradigm and the emergence of theoretical foundations, it stood out as an independent discipline. The structure of document management today has not yet been developed completely. Modern documentation has many progressive concepts. Scientists are constantly working to expand its content and structures.

Key words: *documentation, document, information, scientific discipline, documentation.*

УДК 930:[355.1-048.35(5-15+6-17):355.343(4)](091)»175/182»]
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/2.33>

Фалько С.А.

Національна академія Національної гвардії України

ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ МІСІЙ В КРАЇНАХ ПЕРЕДНЬОЇ АЗІЇ ТА ПІВНІЧНОЇ АФРИКИ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVIII – НА ПОЧАТКУ XIX СТ.)

Стаття аналізує літературу та мемуари, що стосуються історії діяльності військових місій у країнах Переднього Сходу в другій половині XVIII – початку XIX ст. – важливого елементу воєнної модернізації в Османській імперії, Ірані, Єгипті та Тунісі в цей період.

Вивчення початкового етапу воєнної модернізації ісламських держав Азії та країн Північної Африки, що розпочалася в другій половині XVIII ст., складне дослідницьке завдання. Це пов'язано з відносно невеликою кількістю джерел, залишених цією епохою для науковців. Зазначена проблематика цікава сучасним історикам, які ставлять собі за мету вивчення витоків реформування азійських військ, проблем модернізації.

Початком військових перетворень у регіоні можна вважати період, що охоплює другу половину XVIII ст. Важливим засобом військової модернізації були запрошені французькі військові місії.

Другим, важливим етапом перетворень армії Османської імперії, держави Мухаммеда Алі в Єгипті, військ іранської імперії Каджарів є військові реформи, проведені в цих країнах у перших десятиріччях XIX ст. Тригером військових реформ вважається французьке військово-вторгнення до Єгипту 1798 р., а також епоха наполеонівських воєн, яка послідувала за ним. Дослідження є узагальненням сучасної науково-історичної літератури, присвяченої нашій проблематиці. Епоха, яку ми досліджуємо, залишила мемуарні джерела у вигляді спогадів офіцерів, що були учасниками дипломатичних і військових місій, направлених урядами Франції, Великої Британії, Пруссії до Османської імперії, Єгипту, Тунісу та Ірану. Ці джерела слугують одним із підмурків нашого дослідження, присвяченого такому важливому аспекту наздоганяючої військової модернізації у зазначеному регіоні як військові місії.

Вивчення участі іноземних офіцерів у військових перетвореннях військ в ісламських країнах являє собою маловивчену частину загальної наукової проблеми – вивчення історії модернізаційних процесів, що відбуваються в ісламських країнах Близького Сходу і Північної Африки впродовж тривалого часу. Дослідження дає змогу зрозуміти ці складні процеси більш детально.

Розглянута у статті література та мемуарні джерела дають змогу провести дослідження з метою узагальнення раннього етапу діяльності військових місій у країнах Передньої Азії в другій половині XVIII – на початку XIX ст. Цей науковий метод дає змогу просунути у вивчення історії діяльності військових місій з Європи в країнах Близького Сходу, уточнити низку закономірностей та особливостей передання військових знань у досліджуваній період і є перспективною науковою темою.

Ключові слова: військова модернізація, офіцери, воєнні інструктори, військові радники, воєнні місії, історіографія.

Присвячується моєму батькові, підполковнику Фальку Анатолію Івановичу, який в 1983–1986 рр. виконував обов'язки воєнного інструктора у ВПС лівійської армії.

Це дослідження з'явилося в пресі завдяки сприянню доктора історичних наук, професора Лейпцизького університету Елізабет Каске, яка небайдуже ставиться до війни в Україні та надає

гуманітарну допомогу нашій країні. Автор дякує за допомогу доктору історичних наук Оліверу Штейну, співробітнику Вільного університету Берліна та куратору музею баварської армії в Інгольштадті. Ласкаво надала свої роботи для організації досліджень відомий османіст, професор, доктор історичних наук канадського університету Онтаріо Вірджинія Аксан.

Постановка проблеми. Дослідження, присвячене військовій модернізації в країнах Азії в

другій половині XVIII – на початку XIX ст., в науковому контексті цікаве тим, що вивчає ні тільки історію військових перетворень, але і її вплив на трансформацію культури, політичних рухів, розвиток нових соціальних ідей та наслідки змін у багатьох напрямках життя азійських суспільств. Реформи в арміях та військовому виробництві в країнах Азії, традиційно не були ефективними без допомоги військових місій, закупівлі зброї європейського походження тощо.

Історія запозичень спеціалізованих військових знань між різними культурними цивілізаціями має давню історію. Країни і народи, які краще організовані у воєнному відношенні, у відповідь на прохання держав, що відставали у військовій справі, посилали своїх професійних командирів з метою допомогти в організації збройних сил. Ще в античні часи були відомі подібні випадки. Так, наприклад, спартанський полководець Ксантипп під час першої Пунічної війни у 255 р. до н.е. допоміг Карфагену реорганізувати армію й успішно запобігти вторгненню римлян у країну. Грецький полководець Дорілай допомагав цареві понтійської держави Мітрідату Євпатору перетворювати його військо подібно до найкращих армій елліністичних держав діадохів – спадкоємців великого полководця Олександра Македонського. Метою цих перетворень було створення сучасного для того часу війська для збройної боротьби з Римом за гегемонію в Греції.

Подібні випадки відомі і в пізніші часи. Наприклад, у 1453 р. угорський артилерист Урбан був найнятий турками і керував створенням гармат великого калібру османського війська напередодні знаменитого штурму Константинополя. На думку одного з відомих європейських дослідників військових реформ XVI–XVII ст. Джефрі Паркера, за часів так званої «порохової революції» інструкторська діяльність нідерландських офіцерів із найбільш боєздатних військ того часу допомогла шведському королю Густаву II Адольфу реформувати свою армію [1]. Ця перетворена армія змогла здобути вирішальні військові перемоги за часів Тридцятирічної війни 1618–1648 рр. І сьогодні в різних частинах світу, де ведуться бойові дії, військові фахівці передових армій пропонують свої послуги з поліпшення боєздатності збройних сил. Таким чином, дослідження історії передачі військових знань є актуальною науковою проблемою.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз сучасної наукової літератури та мемуарних джерел, присвячених історії діяльності європейських військових місій у країнах ісламського Сходу

наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Слід зазначити, що, незважаючи на наявні праці з історії діяльності окремих військових місій у досліджуваному нами регіоні, на сьогодні ще не створено узагальнюючої праці, присвяченої даній науковій проблемі.

Дослідження є продовженням попередніх наукових студій з історії діяльності військових місій у різних регіонах світу в другій половині XIX – на початку XX ст. Варто зазначити, що автор статті вже брав участь у дослідженні (кажучи сучасною професійною військовою мовою) історії військового консалтингу [2; 3]. Ознайомлення з сучасною літературою та наявними мемуарними джерелами є шлях до вивчення початкових стадій історії інструкторської діяльності військових спеціалістів, які були направлені з Європи до Азії в епоху Нового часу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Контекстом дослідження діяльності європейських військових місій в Османській імперії, Ірані, Єгипті, Тунісі виступають події, пов'язані з продовженням роботи над створенням регулярних професійних армій у Європі, які відносяться до другої половини XVII–XVIII ст. Ці перетворені збройні сили надалі реалізовували і воєнно-політичні плани своїх урядів, поступово витісняючи військо східних правителів у різних регіонах Південно-Східної Європи та Передньої Азії. У цьому контексті найбільш відомою є історія єгипетської експедиції французької республіканської армії, яка була очолена Наполеоном Бонапартом. Численні військові поразки у війнах XVIII–XIX ст. змусили султана Османської імперії, шаха Ірану та інших правителів Сходу звернутися до європейських військових фахівців – французів, німців і британців – з метою домогтися запрошення офіційних військових місій для організації реформ із поліпшення стану військової справи в місцевих військах.

Нагадаємо, в цей період з 1735 по 1856 рр. лише Османська імперія воювала з росіянами сім разів, з імперією Габсбургів – два рази, з Францією – один раз, з Британією – один раз. Деякі дослідники називають цей період «залізним століттям» через безліч військових конфліктів.

Пропонується така періодизація дослідження діяльності європейських військових місій в азійських країнах у середині XVIII – на початку XIX ст.

Перший період – це час від середини XVIII ст., коли в Османській імперії з'явилися перші європейські офіцери-інструктори, до вторгнення

Наполеона Бонапарта до Єгипту в 1798 р. У цей період в Османській імперії та Єгипті було зроблено перші спроби перетворень збройних сил. Період має характерну особливість у сфері організації запозичення знань військових від фортифікаторів двох військових місій, які були делеговані від французького королівства на прохання султана допомогти османським військовим інженерам. У 1784–1789 рр. ці військові фахівці, направлені з Франції та Великої Британії, брали активну участь у модернізації османських фортець на Босфорі, чорноморському узбережжі та у вдосконаленні укріплень, розташованих на березі Дунаю. Таким чином, перші фахівці, запрошені турками з Європи, були військовими інженерами. Це свідчило про визнання османськими правителями відставання в галузі військової фортифікації та технології виробництва гармат, боєприпасів, пороху тощо. (Роль місій європейських військових інженерів у визначений період досліджував Хюмейр Бостан) [4].

Другий період – це час від військового вторгнення в Єгипет армії Французької республіки (на чолі з генералом Наполеоном) до процесів, пов'язаних із початком створення регулярної армії в Єгипті у 1822 р. Загалом цей період характеризується пануванням французької військової школи у справі передавання професійних армійських знань збройним силам в Османській імперії, Єгипті, Тунісі та Ірані, а також появою перших британських військових місій у Стамбулі (в 1799–1801 рр.) та Тегерані (в 1810–1822 рр.) Цей період також характеризується активною роботою військових місій із Великої Британії та Франції в Османській імперії та Ірані з метою створення ефективної військової сили, яку планувалося надалі використати для реалізації зовнішньополітичних планів Парижа чи Лондона. Досліджуваний період знаходиться в тіні наполеонівських війн та революційних перетворень у військовій справі, що охопила європейські армії в цю динамічну епоху. Ця доба, без сумніву, вплинула на реформи військ країн ісламського Сходу. Таким чином, ми спостерігаємо початковий процес загальних реформ збройних сил ісламських імперій (а не лише інженерної справи й артилерії) і безпосередню участь у них штабних, стройових, артилерійських, медичних військових фахівців.

Діяльність французької військової місії в Єгипті, яка була надіслана королівським урядом із Парижа в 1826 р., як і робота інших офіційних місій із Пруссії, Баварії, Великої Британії до країн регіону, є початком третього етапу історії

експорту військових знань на Схід. Нагадаємо, в 30-х рр. XIX ст. османська влада залучила до навчання німецьких інструкторів. У цей період відомий капітан Генерального штабу Г. фон Мольтке був важливою дійовою особою пруської військової місії в Османській імперії. Активно діяла й німецька артилерійська місія під керівництвом лейтенанта Ф. фон Кучковського, що була направлена урядом Пруссії до Стамбула в 1839 р. Вона налічувала у своїх лавах 30 офіцерів [5]. Тобто, діяльність військових місій значно поширилася. Закінченням третього періоду, на наш погляд, є Кримська війна 1853–1856 рр., коли французький імператор Наполеон III та британський уряд Пальмерстона відправили військові місії різного призначення до Османської імперії.

Слід звернути увагу на причини лідируючих позицій у військовій справі у досліджуваній період саме європейських держав. Відомий канадський дослідник Вільям Мак-Ніл вважає, що в Європі, і насамперед у Франції, Великій Британії та Пруссії, зразково було організовано такі напрямки військової справи: військова фортифікація; виготовлення й бойове застосування артилерії; активний процес перетворень штабної служби й військового управління; військова географія, яка мала зв'язок із топографією, що значно покращило організацію та планування бойових дій; системні масштабні експерименти в тактичній підготовці; удосконалення системи військової підготовки [6, р. 158–163]. Усі ці перетворення дали змогу європейцям здобути блискучі перемоги на полі бою над військами ісламських правителів Сходу на межі XVIII–XIX ст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науковою базою для аналізу досліджень за даним історичним напрямом будуть насамперед роботи вчених Туреччини та Єгипту. Водночас будуть розглянуті й роботи європейських та американських сходознавців. Літературу, присвячену діяльності військових місій на Сході, можна поділити на кілька напрямів. Головним критерієм цієї класифікації буде змістовий вектор досліджень.

Найбільш частіше досліджується тема політичних і дипломатичних заходів європейських держав на Сході, у контексті яких відбувалася діяльність військових фахівців з армій Франції, Пруссії, Італії та Великої Британії. До праць цього напрямку досліджень слід віднести роботи французького історика іранського походження І. Аміні [7], ізраїльського вченого Н. Тер-Оганова [8], дослідниці з Канади Вірджинії Аксан [9]. Вони розглядають зовнішньополітичні чинники та вплив європей-

ських держав на створення регулярних армій в Ірані та Османській імперії, а також проведення реформ в інших країнах регіону.

Цікавою напрямом, що стосується нашого дослідження, є аналіз процесу професійної праці військових фахівців з європейських армій під час реформ у військах ісламського Сходу. Центральна увага в цих працях приділяється деталізації змісту конкретним військовим перетворень османської, єгипетської, туніської та іранської армії, що були проведені наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Тут розкриваються масштаби та напрямки вдалих і негативних дій військових професіоналів із передових армій Європи у військах ісламських країн [10; 11].

Цікавий аспект, корисний для нашого дослідження, розглянутий у праці дослідника Кадіра Устуну [12]. Це передусім аналіз консервативних соціальних груп Османської імперії, які чинили опір військовим реформам у державі. Ці люди виступали проти нововведень в армії султана. Автор відповідає на складне питання щодо причин та наслідків консервативного опору реформаторам у Стамбулі. Це були вирішальні роки в долі імперії, яку на західних та північних кордонах тиснули російські, австрійські та французькі армії. Подібні аналітичні праці щодо реформування війська кадजारського Ірану належать британській дослідниці, відомій іраністці Стефані Кронін [13].

Серед праць європейських авторів важливими в контексті нашого дослідження є роботи французької вченої Оділь Моро. Дослідниця, використовуючи турецькі та французькі джерела, аналізувала біографічні відомості керівників військових перетворень в Османській імперії протягом XIX ст. [14].

Детально аналізується повсякденна діяльність європейських військових інструкторів в Туреччині у роботах наступних авторів: турецького дослідника Салтук Дуран [15], ізраїльського воєнного історика Єгуди Валлаша [16]. У цих працях розглядаються питання професійної роботи військових фахівців у сфері створення чіткої штатної структури, переозброєння сучасними рушницями та гарматами, організації більш ефективного управління підрозділами і частинами східних армій.

Головну увагу щодо формування офіцерського корпусу Єгипту, Османської імперії приділяв ізраїльський учений Авігдор Леві, який у своїй праці дуже ретельно та аргументовано деталізував складнощі початкового періоду реформ османського війська, проблемні питання становлення османського офіцерського корпусу. Він

розглядав створення офіцерського корпусу як найбільш важливу частину військових реформ султана Махмуда II, які проводилися в 20–30-х рр. XIX ст. [17]. Доповнюють праці Авігдора Леві роботи Месута Уяра [18], Баріса Атеса [19], Пауля Марті [11] які присвячені історії військових навчальних закладів та ролі європейських офіцерів у становленні освітньої системи під час проведення реформ в Османській армії та Тунісі.

Деякі дослідники звернулися до актуальної на сучасному етапі теми історичної науки – повсякденної соціальної історії. Типовим представником цього напрямку є історик з Єгипту Халед Фахмі [20]. Головними героями його монографії є єгипетські фелахі, які стали солдатами армії Мухаммеда Алі, а також тюркські офіцери, чиновники реформованої армії, які пройшли підготовку під керівництвом французьких та італійських офіцерів. Незважаючи на провідну тему роботи, дослідження спростовує думки багатьох єгипетських авторів щодо ліберальних позицій правителя Єгипту Мухаммеда Алі. Водночас у контексті теми автор приділяє багато увагу результатам діяльності європейських офіцерів щодо масштабних реформ у єгипетській армії в 1822–1840 рр. У праці Халеда Фахмі аналізується також участь у бойових діях єгипетської армії французів та італійців, які обіймали провідні офіцерські та генеральські посади в командуванні бойових частин, які воювали в Греції, Сирії, Палестині, Малій Азії, Судані та Аравії протягом 1811–1840 рр. В книзі Халеда Фахмі розкриваються проблеми та складнощі соціальної співпраці європейських військових фахівців з офіцерами та солдатами армії Мухаммеда Алі.

Продовжує тему соціальної історії реформованих армії Близького Сходу на початку XIX ст. стаття турецького вченого Вейселя Шемшека [21]. Вона присвячена повсякденному життю солдат ворожої єгиптянам вестернізованої османської армії. Він порушує дуже цікаву проблему соціального життя турецьких солдатів у епоху реформ Танзімату, а також вплив перетворень солдатської долі на ісламське населення Османської імперії.

Питання створення системи набору солдат до лав регулярної армії в Єгипту за моделлю європейських армій початку XIX ст. розглядається в праці вченого Джона Данна [22]. Автором досліджується європейській контекст цих масштабних реформ. Аналізу діяльності військових інструкторів в армії Єгипту, в контексті масштабної історії військ цієї держави, приділяється увага в 5 та 6 розділах праці дослідника А. Макгре-

гора [23, р. 67–121]. Ця книга присвячена історії структурних, освітніх, інженерних реформ у цій новоствореної армії. Частина матеріалів у книзі приділено участі єгипетської армії в бойових діях у Судані, Аравії, Греції та Передній Азії. В роботі Дале Папаса аналізується діяльність французьких, італійських, іспанських офіцерів у модернізованій армії [24]. Корисна праця Е. Еріксона та М. Уяра надрукована в 2009 р. Вона популяризує історію османської армії. Частина матеріалу присвячена діяльності військових професіоналів з Європи в військах султана [25, р. 134–135].

Найскладнішим питання в контексті нашого дослідження є аналіз культурного протистояння та співпраці офіцерів європейських місій з ісламською елітою в Тегерані. Осмисленню культурних протиріч, що були на шляху професійної діяльності офіцерів-інструкторів у ісламському військовому середовищі, присвячена праця іраніста Д. Поттса [26]. Автор, користуючись мемуарними матеріалами європейських офіцерів та дипломатів в своїй праці розповідав про особливості діяльності місій з Британії, Франції в Ірані.

На наш погляд, аналіз історії діяльності військових професіоналів на Сході потребує додаткової роботи з матеріалами розвитку теорії воєнного мистецтва. Це пов'язано зі складними умовами через необхідність вивчення історії військової справи в контексті її революційного перетворення дослідженого періоду XVIII–XIX ст. З цієї причини для опанування нашої теми корисними є роботи авторитетних істориків з Канади В. Мак-Ніла та США Д. Блейка [6; 27].

Слід приділити увагу і наявним мемуарним джерелам, службовим документам учасників реформаторської діяльності – генералів, офіцерів-інструкторів, військових лікарів у збройних силах східних правителів того періоду. Такі спогади належать військовому лікарю зі складу британської місії Вільям Уйтман, який був направлений із Великої Британії до Стамбула в 1799–1801 рр. для участі у військовій експедиції османської армії до Сирії та Єгипту, які були захоплені французькою армією [28]. Важливими для нашого дослідження є службові документи керівника французьких військових інструкторів з першої офіційної місії в особі генерала П. Ф. Бойе, які були надіслані до

воєнного відомства у Парижі [29]. Ця унікальна збірка документів датується 20-ми рр. XIX ст. і має безліч свідчень про службову діяльність французьких військових спеціалістів в армії Мухаммеда Алі. Не можна залишити осторонь і мемуари капітана Г. фон Мольтке, відомого згодом як фельдмаршала та засновника пруського Генерального штабу, який перебував на той час у складі офіційної військової місії, надісланої з Берліна урядом королівства Пруссії в 1839 р. [30]. Це було зроблено на прохання султана з метою допомоги в реорганізації османських військ [5]. Особливо цінним для нас є аналіз участі армії, яку допомагав реформувати Г. фон Мольтке та його офіцери-колеги, у військових діях проти єгипетських військ у Сирії. Нагадаємо, що це була перша зустріч на полі бою азійських армій, модернізованих за європейськими військовими моделями. Дуже корисні для нашої теми спогади французького офіцера Г. Дурвілю, який проходив військовим службою інструктором кавалерії у військах Ірану [31].

Підбиваючи підсумок щодо аналізу праць науковців, присвячених воєнній модернізації у країнах ісламського світу, слід зазначити, що феномен військових перетворень на Сході в другій половині XVIII – на початку XIX ст., висвітлений в спогадах та мемуарах, полягає в багатовекторному впливі на різні сторони життя країн. Військова модернізація для багатьох країн була тригером безлічі перетворень у Туреччині, Єгипті, Ірані, Тунісі.

Висновки. Підкреслимо, що вищевказані дослідники провели ретельну роботу в напрямку аналізу діяльності європейських військових місій в ісламських країнах Переднього Сходу, але праці ні стосуються всього процесу в регіоні. Зазначена тема має значні перспективи в сучасній науці щодо узагальнення вивчення особливостей впливу західних воєнних технологій на політичну та культурну долю значної кількості країн регіону в визначений час. Матеріали вказаних наукових праць, дозволяють провести системний аналіз діяльності європейських військових місій в ісламських країнах в добу Нового часу. Узагальнююча робота дозволить суттєво доповнити наукові знання щодо історії військової модернізації на ісламському Сході в визначений час.

Список літератури:

1. Parker G. The “Military Revolution”. Military innovation and the Rise of the West, 1500–1800. Cambridge, 1988. 282 p.
2. Фалько С. А. Поставки зброї з Європи і США в Азію у другій половині XIX – початку XX ст.: порівняльний аналіз. *Воєнно-історичний вісник: Збірник наукових праць Національного університету оборони України*. К.: ЦП «Компринт». 2019. Вип. 4 (30). С. 19–31.

3. Фалько С. А. Діяльність воєнно-інструкторських місій європейських країн і США в арміях держав, що реформували збройні сили (остання третина XIX – перша третина XX ст.): проблеми та перспективи досліджень. *Проблеми всесвітньої історії: науковий журнал*. 2022. № 1. (13). С. 24–53.
4. Bostan Hümeýra. Defending the ottoman capital against the russian threat : late eighteenth century fortifications of Istanbul. History. Université Paris sciences et lettres; İstanbul Şehir Üniversitesi, 2020. 378 p.
5. Stein Oliver. The Moltke Myth in German-Turkish relation. *Histori Compass*. Volume 17, Issue 7. 2019. https://www.researchgate.net/publication/333936089_The_Moltke_Myth_in_German-Turkish_relation
6. McNeill William. *The Pursuit of Power Technology, Armed Force, and Society since A.D. 1000*. Chicago : University of Chicago Press. 1982. 405 p.
7. Amini I. Napoléon et la Perse. Les relations franco-persanes sous le Premier Empire dans le contexte des rivalités entre la France, l'Angleterre et la Russie. Préface de Jean Tulard, de l'Institut. P.: le Félin, 2013. 252 p.
8. Ter-Oganov Nugzar. From Military Modernization to Nationalism and a National State in Qajar Iran. *History and Historians in the Context of the Time*, 2015. Vol. 14. Is. 1. P. 39–50.
9. Aksan Virginia. *Ottoman Military Power in the Eighteenth Century. Warfare in Eastern Europe, 1500–1800*. Edited by Brian J. Davies. Boston: Brill, 2012. P. 315–348.
10. Dunn P. John Khedive Ismail's Army. 2005. London. Routledge. 264.
11. Marty Paul. Historique de la mission militaire française en Tunisie (1827–1882). *Revue Tunisienne*. 1935. 23–24. P. 309–346.
12. Ustun Kadir. The New Order and Its Enemies: Opposition to Military Reform in the Ottoman Empire, 1789–1807. Doctor of Philosophy in the Graduate School of Arts and Sciences. Columbia University, 2013. 287.
13. Cronin Stephanie. An experiment in military modernization: constitutionalism, political reform and the Iranian Gendarmerie, 1910–21, *Middle Eastern Studies*, 1996. P.106–138.
14. Moreau Odile. L'Empire ottoman à l'âge des réformes: Les hommes et les idées du “Nouvel Ordre” militaire 1826–1914. Istanbul : Institut français d'études anatoliennes ; Paris : Maisonneuve & Larose, 2007. 402 p.
15. Duran Saltuk. La guerre de Crimée et les réseaux de transports dans l'Empire ottoman (1854-1856). *Varia*. 3. 2015. P. 59–89.
16. Wallach L. Jehuda. Anatomie einer Militarhilfe. Die Preusch–deutschen Militärmissionen in der turkei 1835–1919. Dusseldorf, 1976. 326 p.
17. Levy Avigdor. Select The Officer Corps in Sultan Mahmud II's New Ottoman Army, 1826–39. *Middle East Stud*. 1971. 2. P. 21–39.
18. Uyar Mesut. A. Varođlu Kadir. In Search of Modernity and Rationality The Evolution of Turkish Military Academy Curricula in a Historical Perspective. *Armed Forces & Society*. 2008. Vol. 35. 1. P. 180–202.
19. Ateş Barış. Military Advisory Missions and The Turkish Professional Military Education: An Uneasy Relationship. *Journal of Diplomatic Research*. 2022. 4 (1). P. 15–35. <https://dergipark.org.tr/en/pub/jdr/issue/71570/1067873>
20. Fahmy Khaled. *All the Pasha's Men Mehmed Ali, his army and the making of modern Egypt*. Cairo New York : The American University in Cairo Press, 1997. 330 p.
21. Veysel Şimşek. The First “Little Mehmeds”: Conscripts for the Ottoman Army. *The Journal of Ottoman Studies*. 2014. 44. P. 265–311.
22. Dunn. P. John. Conscription in Mehmed Ali's Egypt: A Napoleonic legacy. *Conscription in the Napoleonic Era. A Revolution in Military Affairs?* Edited By Donald Stoker, Frederick C. Schneid, Harold D. Blanton. London : Routledge, 2008. P. 175–187.
23. McGregor Andrew James. *A military history of modern Egypt: from the Ottoman Conquest to the Ramadan War*. Connecticut London : Westport, 2006. 312 p.
24. Pappas Dale. Grande Armée Veterans in the Egyptian Army of the Greek War of Independence 1824-1828. The Napoleon Series: January 2012. https://www.napoleon-series.org/military-info/organization/France/Miscellaneous/c_MissiontoEgypt1824.html
25. Erickson J. Edward, Uyar Mesut. *A Military History of the Ottomans : From Osman to Ataturk*. ABC–CLIO, History, 2009. 379 p.
26. Potts D.T. *A nook in the temple of fame. French Military Officers in Persian Service. 1807–1826*. Mage Publishers, 2022. 430 p.
27. Black Jeremy. *European Warfare 1660–1815*. London : UCL Press. 1994. 276 p.
28. William Wittman, *Travels in Turkey, Asia-Minor, Syria and Across the Desert into Egypt during the Years 1799, 1800 and 1801, in company with The Turkish Army and The British Military Mission*. London, 1803. 426 p.
29. Belliard Daniel. *Une mission militaire française auprès de Mohamed Aly: correspondance des généraux Belliard et Boyer*. (Caire : Institut français d'archéologie orientale, 1923. 140 p.

30. Moltke und Mühlbach zusammen unter dem Halbmonde, 1837-1839; Geschichte der Sendung preussischer Offiziere nach der Türkei 1837, des Kurdenfeldzug 1838 und des syrischen Krieges 1839. by Wagner, Reinhold. Berlin : A. Bath, 1893. 321 p.

31. Друвиль Г. Путешествие в Персию в 1812 и 1813 годах, содержащее в себе мало известные подробности о нравах, обычаях и духовных обрядах персиян; также о древнем и новом состоянии их армии и вообще о всем том, что принадлежит до регулярных и нерегулярных войск сего государства. СПб.: в Тип. у Плюшара, 1826. Ч. 1. 201 с.

Falko S.A. HISTORIOGRAPHICAL ASPECT A STUDY OF THE ACTIVITIES OF EUROPEAN MILITARY MISSIONS IN WEST ASIA AND NORTH AFRICA (SECOND HALF OF THE 18 – EARLY 19 CENTURY)

The article analyses the literature and memoirs related to the history of military missions in the Middle East in the second half of the eighteenth and early nineteenth centuries, an important element of military modernisation in the Ottoman Empire, Iran, Egypt and Tunisia during this period.

The study of the initial stage of military modernisation of Islamic states in Asia and North Africa, which began in the second half of the 18th century, is a complex research task. This is due to the relatively small number of sources left by that era for scholars. This is of interest to contemporary historians who aim to study the origins of Asian military reforms and the problems of modernisation.

The period spanning the second half of the 18th century can be regarded as the start of military reforms in the region. Invited French military missions were an important means of military modernisation.

The second important stage of modernization of the armies of the Ottoman Empire, Mohammed Ali state in Egypt and the troops of Iranian Qajar empire is the military reforms carried out in those countries in the first decades of the 19th century. French invasion of Egypt in 1798 and subsequent Napoleonic Wars is considered to be a trigger for military reforms. The study is a summary of modern scientific and historical literature on our subject. The era under study has left memoir sources in the form of memoirs of officers who participated in diplomatic and military missions sent by the governments of France, Great Britain and Germany to the Ottoman Empire, Egypt, Tunisia and Iran. These sources serve as one of the foundations of our study dedicated to such important aspect of military modernization in the region as military missions.

The study of foreign officers' involvement in military transformations in Islamic countries represents an understudied part of the general scientific problem – studying the history of modernization processes in the Islamic countries of the Middle East and North Africa over a long period, which allows us to understand these complex processes in more detail.

The literature and memoirs considered in the article allow us to conduct a study in order to generalise the early period of military missions in the countries of Western Asia in the second half of the 18th century and the beginning of the 19th century. The generalization of the history of military missions from Europe to the Middle East allows to clarify a number of regularities and peculiarities of the transfer of military knowledge in the period under study and is a promising research topic.

Key words: military modernization, officers, military instructors, military advisers, military missions, historiography.

Чеканов В.Ю.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

ЕВОЛЮЦІЯ ВІДЧУТТЯ ПРОСТОРУ В СТРУКТУРІ ЗНАННЯ ПРО МИНУЛЕ

У статті розглядається малодосліджене питання про роль картографії у формуванні структури знання про минуле з найдавніших часів до наших днів на прикладах як із всесвітньої історії, так і з історії України. Ракурсом спостереження процесу поступового включення історичних карт до репрезентації минулого є вивчення еволюції відчуття простору, відображеного в історіографії, яке в античні часи ще не потребувало картування і виражалося засобами вербального опису. У статті робиться висновок про зв'язок такого відчуття з гіпертрофованою репрезентацією особистості в історії. Простір у ранній історіографії ще не розглядається як самостійний чинник, лишаючись простором дій та пересувань особистості. Феодальна епоха, в яку статус і можливості особистості стають залежними від статусу володінь, що їй належать, знаменує зростання ролі простору і появу потреби у розгляді його як самостійного чинника.

У статті також розглядається феномен ментальної карти, в якому реалізується суб'єктивне, емоційно насичене бачення історичного простору. Ментальне картування вивчається у контексті запровадження картографії в дослідження минулого. Особливу увагу приділено ментальним картам Нового та Новітнього часів, у яких часто відображаються ситуації невдоволення неспівпадінням етнічних та політичних кордонів і які можуть слугувати наочним обґрунтуванням територіальних претензій.

Предметом спеціального розгляду у статті є ментальне картування України протягом ХХ ст., що показано шляхом зіставлення ментальних карт, створених в СРСР та УРСР з ментальними картами української діаспори на Заході. Розглядається питання про залежність сучасного ментального картування України від здобутків попередників. Висновки статті важливі як для самовизначення історичної науки як такої, так і для вивчення історії України.

Ключові слова: простір, картографія, наратив, ментальна карта, картування.

Постановка проблеми. Читаючи будь-який історичний твір, написаний в добу античності чи в середні віки, ми одразу відчуваємо його концептуальну відмінність від сьогодення (і це цілком зрозуміло), але відчуваємо також відмінність фізичну – наче автор жив у якомусь несхожому на наш просторі. На цьому просторі діяли не ті історичні та світоглядні закономірності, що у нас. Вони чужі для нас, не спільні з нами.

Звідки така розбіжність? Її, звичайно, можна пояснити «недосконалістю» античних творів, але тут ми вступаємо на крихкий лід припущень: якщо історичні твори недосконалі, чому тоді ніхто не ставить питання про недосконалість давньогрецької драматургії чи філософії Платона? Явище, котре ми намагаємося пояснити недосконалістю, полягає насправді в тому, що певні аспекти античного світосприйняття потребували вираження, узгодженого з іншими аспектами, яких зараз уже не існує. Так, відомо, що за давньогрецькою драматургією стояв потужний релігійний бекграунд, а платонівська філософія кува-

лася в постійній усній полеміці з конкуруючими школами. Відповідно, це вплинуло на побудову мізансцен античної драми з характерною (але уже неактуальною для нас) опозицією хору і героя, на діалогічний характер платонівських текстів і т. і. Те, що ми не сприймаємо зазначені властивості драматичних чи філософських текстів як ознаки недосконалості, пояснюється аберациями нашого сприйняття: ми беремо на себе місію з визначення недосконалості попередників, керуючись лише припущенням про те, що прогрес, який відділив нас від них, був рівномірним і рівно позитивним в усіх галузях духовного життя.

Проте, важко посперечатися з тим, що наше відчуття історичного простору виглядає досконалішим від попередників: з нашого зору ніколи не зникають цілі регіони, з яких «пішли своїм шляхом», скажімо, герої Плутархових біографій [5, т. 2, С. 373–379, 446–453 та ін.]; ми вміємо не втрачати з поля зору динамічну ситуацію за кордоном і впливи з-за кордону, які свого часу спантеличували Фуکیدіда [8, с. 355–359] і т.д.

Сучасна історіографія ніколи не розцінює ці риси античного історієписання як такі, до котрих варто повернутися і враховувати у роботі. Жоден історик не сумує за неможливістю побудувати науковий текст за стандартом середньовічної хроніки.

Аналіз досліджень. До теперішнього часу проблематика, що піднята у цій статті, залишалася практично не розробленою істориками. Розташована радше у площині теоретичної історії, вона ще чекає на ґрунтовний розгляд. Історичні праці, на які ми посилаємося у статті, є не стільки методологічними дороговказами, скільки історіографічними джерелами для наших висновків.

Формулювання цілей. Нам уже ясно, що певні світоглядні стандарти античності отримали розвиток у подальшому, а певні – ні. І зосереджені вони якраз у галузі історичного знання. Зробимо припущення: емоційне, небайдуже ставлення до минулого продукувало в давнину не ті наслідки, що в сучасному світі. Тоді йшлося радше про розвиток особистості, її здатності впливати на події: Олександр Македонський чи Цезар зрушували їх силою своєї присутності. Їхній вплив на середовище підкреслювався, вплив же середовища на них – ніколи. Античних істориків не цікавило те, що на будь-якій локації є постійно діючі чинники, котрі нікуди не зникають, навіть якщо герой звідти поїхав. Але простір античних творів – це або провінції, залежні від центру, або поліси, залежні від керуючих особистостей. Усі впливи йшли через особистість, невидимі чинники розчинялися видимою емоцією. Усе, що відбувалося в історії, «отримувало вчинок», виражалося експресивно – як дружба, кохання, подвиг. Недарма персонажі Фуکیدіда і Саллюстія виголошували промови [6, с. 14, 28, 36; 8, с. 6–64, 255–260]. Наявність сил та чинників за історичним процесом не треба було доводити: експресія вчинків робила їх, з одного боку, наочними, а з другого – нерозривно зв'язаними з присутністю героїв. Від них залежало все, навіть простір. Тому карта не є неодмінним атрибутом представлення простору в античній історіографії: простір виявляв залежність від активності героя, піддавався йому – і не заслуговував на самостійну репрезентацію.

В тому і полягає відмінність людей античності від нас. Для нас карта є самоочевидним виразом просторового відчуття. Вона є супутником сучасного життя. Знайомство з давньою історією для нас неможливе без звернення до історичної карти. Для людей же античності це було не так: твори грецьких чи римських географів представляли собою *опис* простору («Опис Еллади» Павсанія,

величезний за обсягом, взагалі не містив карт, хоча в ньому ніде не йшлося про недосліджені місцевості). Автори історичних праць нерідко детально описували простір, але ніколи не намагалися ілюструвати його засобами картографії. Тут постає питання: чому і як картографія увійшла до засобів історичної репрезентації.

Метою розвідки є визначення вектору розвитку відчуття простору в історичних працях від найдавніших часів – від вербальних описів локацій історичних подій до їх доповнення засобами картографії.

Виклад основного матеріалу. Вербальний опис є найпершим виразом просторового відчуття. Без карти він чужий для нас, приналежний до тієї світобудови, яку здатні змінити подвиги героїв. Відомий сучасним глядачам фільмів у жанрі пеплум, таких, як «Клеопатра» чи «Битва за Рим», образ античної людини як користувача картографії [11; 12] не відповідає дійсності. Нам відомі античні географічні карти, зате невідомі факти витіснення ними вербальних географічних описів. Для сучасних дослідників це становить складність: наприклад, спроби ідентифікувати Геродотів опис регіонів проживання скіфів із сучасними історичними картами дають спірні результати, тому що описують об'єкти, що ми давно відтворюємо графічно [2, с. 212–213].

Інший наслідок домінування вербального опису був такий, що античні автори з однаковою впевненістю описували як добре відомі краї, так і невідомі, розташовані за межами ойкумени. Текст і карта вимагають різних дослідницьких процедур, відповідно, різних порядків добросовісності. Вербальний опис уявних та невідомих країн здійснюється за однією логікою побудови з описом реальних країн – у текстах обидві повинні бути представлені однаково (опис *невідомого* як такого неможливий, тоді воно переходить в розряд *відомого*); у той же час картування уявних країн допускає те, що невідомі землі можуть репрезентуватися графічно як недоступні для спостереження білі плями. Карти уявного виявляються зв'язаними з іншими ментальними процедурами, ніж його описи.

Тому *ментальні карти*, на нашу думку, є найбільш раннім різновидом історичних карт. Свого часу охарактеризовані Л. Нагорною як такі, що постають з ситуації невдоволення [4, с. 5, 27], вони, з нашої точки зору, мають глибші та ширші витоки: постають з ситуації неповноти. Адже карти світу, якими користувалися Колумб та інші мандрівники епохи Великих географічних від-

криттів, теж були ментальними. Вони фіксували як білі плями тимчасові ситуації невідомості щодо регіонів світу. У середні віки такі карти заповнювали усіякими вигадками на кшталт «царства пресвітера Іоанна» і т. і. Проте, зважимо, що уявні описи цього царства завжди були значно конкретнішими. Про нього утворилася навіть ціла бібліографія.

В добу Нового часу активність мандрівників зросла, і ці карти в міру здійснення відкриттів позбавлялися білих плям та набували значення фізико-географічних чи політичних. Ментальні карти змінили свій характер: вони звузилися до масштабу окремих країн і стали застосовуватися для визначення спірних аспектів їх внутрішньої чи зовнішньої політики. Історичні ментальні карти стали доцільні там, де виникала потреба ототожнити свою спільноту з територією, яка їй не належала. Звідси, скажімо, постають карти розселення етносів, які ніколи не беруть до уваги політичних кордонів і того, що наявність кордонів тягне за собою: насаджування державної мови, асиміляційні заходи, міграцію і виникнення нових ідентичностей тощо.

Крім того, ментальні карти окремих країн часто зосереджені на реаліях, що часто не мають адміністративного вираження. До таких карт можна віднести, скажімо, умовні карти поділу Бельгії на фламандську та валлонську частини або поділу України на Західну, Центральну і Східну (хоча такий поділ завжди зображували відповідно до кордонів областей, це не справляло впливу на адміністрування). Свого часу подібні карти мали не стільки наукове, скільки політичне значення [3, с. 146–147]. В міру зміни політичної ситуації вони втрачали актуальність: так, вищезгаданий поділ України на три частини, який наприкінці ХХ–на початку ХХІ ст. визначав ареали популярності у державі лівих та проросійських сил, після 2022 р. втратив актуальність (навіть у Росії, де протягом 2022 р. він використовувався задля обґрунтування різних підходів до здійснення денацифікаційних заходів після ліквідації України [10]).

Параметри історичних ментальних карт залежать від концепції події, яку вони відображають. Наприклад, різні концепції визвольної боротьби Нідерландів проти Іспанії: або як Вісімдесятилітньої війни (1568–1648), або як Нідерландської буржуазної революції (1566–1609), обумовлюють не лише різні хронологічні рамки, а й різні ментальні карти: концепція війни зосереджується на бойових діях, які відбувалися у т.ч. за межами

Нідерландів, концепція ж революції приділяє увагу внутрішньополітичним подіям та перетворенням і звужує ментальну карту події не просто до власне Нідерландів, а до тих регіонів країни, де здійснювалися перетворення [9, с. 524–525].

Виникнення наукової історіографії протягом ХІХ ст. сприяло тому, що ментальні карти стали еволюціонувати у двох напрямках: по-перше, вони могли втратити актуальність внаслідок політичних змін і зникнути з ужитку, по-друге ж, могли отримати наукове визнання і ставали основою для створення науково-історичних карт як засобів неупередженого пізнання. При цьому емоційні акценти, приховані в таких картах, у подальшому могли розглядатися як обґрунтування територіальних претензій, ілюстрації до концепцій історичного розвитку і т.д. Межі визнання таких карт залежали і від визнання претензій чи концепцій, і від їх наукової цінності. Наприклад, карти «світової соціалістичної системи» були актуальні в межах цієї системи, але не могли претендувати на статус загальноновизнаних: вони не включали численних азійських і африканських «країн соціалістичної орієнтації», які в 70–80-х рр. ХХ ст. декларували прорадянський курс задля отримання від СРСР пільгових кредитів, але при цьому ніяк не інтегрувалися до системи сателітів СРСР. Відповідно, для адекватної картографічної ідентифікації таких країн потрібні були інші ментальні карти, а не ті, що тиражувалися в СРСР.

На створення ментальних карт України, яке припадає уже на ХХ ст., вплинуло декілька важливих чинників. Насамперед, на тривалий час збереглося положення України як складової частини Російської імперії (потім – СРСР). Відповідно, це визначило характер ментальних карт, створених у «союзному центрі», на яких Україна поряд з іншими республіками стабільно розглядалася як «национальная окраина». Центральну Європу в СРСР перейменовували на «Східну», завдяки цьому Україна (як розташована східніше від ментального Сходу) на російських картах пересунулася з європейського контексту у «загальносоюзний». Сенсом створення подібних карт було географічне обґрунтування несаможитності регіонів СРСР, їх залежності від системи зв'язків з центром у Москві.

На економіко-географічних картах всіляко підкреслювався радіальне по відношенню до Москви розташування транспортних шляхів, на історичних – територія України визначалася як неодмінно залучена до політичних процесів у власне Росії, навіть тоді, коли йшлося про події,

що не мали до України прямого відношення (селянські повстання під проводом Разіна і Пугачова, розвиток капіталізму в Росії, поширення марксизму тощо). У аудиторії створювалося враження, що на українських землях не продукуються ні специфічно місцеві феномени, ні такі, що здатні до поширення у зворотній бік – на Росію (так, були відсутні карти поширення українських культурних впливів на Кубань). Натомість усі впливи, у т. ч. цивілізаційні (розвиток капіталізму, «тріумфальна хода радянської влади» тощо), йдуть з Росії [1, т. 8, с. 48–49, 67]. Ментальні карти виявилися вдалим засобом підкреслення несаможитності регіонів, тому що вони дозволяли не промовляти тези, які в текстах прозвучали б як приниження за національною ознакою. На картах же все було зручніше – дороги до Москви малювали «більш жирними», ніж до Києва, але однозначності тлумачення (часто забороненого навіть радянськими законами) це не тягло, бо сприймалося підсвідомо.

Ментальні карти допомагали редагувати образ історичних подій. Так, визвольні рухи в Україні XVIII ст. показувалися тільки локалізованими на підконтрольних Речі Посполитій територіях та розглядалися одночасно і як антифеодальні, і як антипольські – як своєрідне продовження Хмельниччини (наче Московська держава феодальною не була) [1, т. 5, с. 188–200].

З іншої сторони, підкреслювалися і виділялися контексти, які визначали недоцільність розгляду України як частини Європи. Практично відсутні були історичні карти, присвячені поширенню історичних феноменів з Заходу (наприклад, «другого видання кріпосництва», греко-католицизму, єзуїтських колегіумів тощо) або феноменів відродження української нації, які апіорі були антиросійськими, або у яких за визначенням не могло бути спільного контексту з Росією. Абсолютно відсутні були карти громадянської війни 1918–1920 рр., на яких виділялися території, підконтрольні українським урядам (і навіть махновцям), натомість детально зображувалися та підкреслювалися лінії фронтів просування по українській території Червоної армії і Добрармії Денікіна [7, т. 3, с. 32–33 (вкладення)]. Історична література, що видавалася в УРСР, цілком поділяла цей різновид ментального картування, іноді просто передрукуюючи карти, виготовлені у Москві.

Водночас, ментальні карти, створені в українській діаспорі, представляли ментальну опозицію російським і, водночас, концентрувалися на аспектах, важливих для діаспори.

Оскільки в УРСР якийсь окремий від російського радянського менталітет свідомо не виховувався, після проголошення незалежності ментальне картування України потрапило в залежність від стандартів, вироблених діаспорою. Ментальні карти України з 1991 р. не зазнали істотних змін порівняно з діаспорними. Радше, могло йтися про рецепцію їх.

Так у незалежній Україні швидко склалася традиція використання таких концепцій як самоцінних для визначення місця країни на карті європейського регіону. При цьому ті аспекти ментального картування, які через несаможитність України не вважалися в діаспорі актуальними, відтоді не розроблялися: так, до арсеналу дослідників не увійшли карти, що показували б місце України у *свімі* (а не лише в регіоні), вектори її економічного впливу. Чому? Просто в діаспорі створювалися лише карти розселення українців у світі. Аспекти перебування УРСР у складі Радянського Союзу не відносилися до зовнішньополітичної сфери, а ті з них, що набули актуальності уже в незалежній державі, доти не розроблялися діаспорою.

Отже, з моменту сполучення історичного знання з картографією виникає стандарт історичних карт, які здатні до виконання двох функцій: доповнення неупередженої, науково цінної інформації і ментального картування, яке переслідує цілі, зв'язані із політичним ангажементам. Наразі не спостерігається ознак витіснення жодного з зазначених видів картування, обидва продовжують зберігати актуальність у сучасному світі.

Висновки. Таким чином, дослідження показало, що відчуття історичного простору пройшло складний і досить примхливий шлях розвитку. Багато в чому залежне від світоглядних стандартів тієї чи іншої епохи, воно реалізувало декілька стратегій застосування простору як чинника репрезентації історичного минулого. В найранішій з них, що відноситься до античних і середньовічних часів, простір виражався вербально, а не картографічно: він являв собою, по суті, лише вузьку смугу вздовж маршруту пересування героя історичної оповіді, навколо якого концентрувався наратив. Такий простір щоразу «зникав», як тільки його залишав герой і, відтак, не мав значення постійного чинника. Нове значення простору пов'язано зі специфікою середньовічної епохи в Європі, в якій окремі володіння, феоди стають постійно діючими центрами впливів, витоками правових ситуацій, що могли спричинити іноді такі феномени, як монархія

Плантагенетів чи Священна Римська імперія, чий універсалістський характер залежав уже не від чеснот особистостей, а від застосування феодалного спадкового права.

У подальшому виникнення національних держав сприяло актуалізації політичної карти як фактора просторової ідентифікації націй. Відразу ж з'являється думка про незбігання етнічних і політичних кордонів і про необхідність їх узгодження (концепція «природних кордонів» Франції тощо). Цю останню починають тлумачити як обґрунтування актів зовнішньої агресії.

З відчуття несправедливості, що реалізувалася в історії, постають численні ментальні карти, важливі для самоідентифікації націй чи для обґрунтування територіальних претензій. Як показують події 2022 р., вони досі повною мірою актуальні. Крім цього, ментальні карти лежать в основі просторової локалізації сучасного науково-історичного знання. Частина їх, правда, з плином часу втрачає актуальність і залишається у пам'яті лише як проміжний, емоційно насичений вираз відчуття місця в минулому спільноти, що намагалася ідентифікувати себе засобами як тексту, так і карти.

Список літератури:

1. Всемирная история / гл. ред. Е.М. Жуков. Москва: Госполитиздат, 1955–1965. Т. 5. 784 с.; Т. 8. 644 с.
2. Геродот. История в девяти книгах / пер. Г.А. Стратановского. Ленинград: Наука, 1972. 601 с.
3. Куций І. Образи Сходу і Заходу в українській історіографії: між реальним та уявним простором. *Український історичний журнал*. 2019. № 2. С. 144–160.
4. Нагорна Лариса. Регіональна ідентичність: український контекст. Київ: ІпіЕнд імені І.Ф. Кураса, 2008. 405 с.
5. Плутарх. Избранные жизнеописания / сост. и примеч. М. Томашевской. Москва: Правда, 1990. Т. 1. 592 с.; Т. 2. 608 с.
6. Саллюстий Крисп Гай. Сочинения / пер. с лат. В.О. Горенштейна. Москва: Наука, 1981. 221 с.
7. Советская военная энциклопедия / пред. ред. комиссии Н.В. Огарков. Москва: Воениздат, 1976–1980. Т. 1. 640 с.; Т. 2. 640 с.; Т. 3. 672 с.
8. Фукидид. История / изд. подг. Г.А. Стратановский, А.А. Нейхард, Я.М. Боровский. Москва: Наука, 1981. 544 с.
9. Чеканов Всеволод. Статичні і динамічні об'єкти в науково-історичному дослідженні. *Наукові записки Інституту української археографії і джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України*. 2010. Т. 20. С. 517–528.
10. Что Россия должна сделать с Украиной. *Википедия: свободная энциклопедия*. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A7%D1%82%D0%BE_%D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%81%D0%B8%D1%8F_%D0%B4%D0%BE%D0%BB%D0%B6%D0%BD%D0%B0_%D1%81%D0%B4%D0%B5%D0%BB%D0%B0%D1%82%D1%8C_%D1%81_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D0%B8%D0%BD%D0%BE%D0%B9 (дата звернення 10.03.2023).
11. Cleopatra. *YouTube: online video and media platform*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=p0jqBuNvvs0> [дата звернення 15.04.2023].
12. Kampf um Rom. *YouTube: online video and media platform*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=_IUOFVub2M8 [дата звернення 15.04.2023].

Chekanov V.Yu. EVOLUTION OF SPATIAL FEELING IN THE STRUCTURE OF KNOWLEDGE ABOUT THE PAST

The article deals with the hardly researched issue of the role of cartography in the shaping structure of knowledge about the past. The issue is researched from the ancient times to present day and exemplified with the facts of both world history and history of Ukraine. The view point of the research of gradual inclusion of historical maps into the entirety of historical representation is the exploration of space feeling reflected in historiography. In ancient times it didn't require mapping yet and it was always expressed in verbal description. The conclusion made in article explains the sense of such an expression as a result of exaggerated role of personality. Space never was a self-consistent factor but left only a place for moves and actions of celebrated personality up to medieval times. Feudal epoch changes standards of living making personality strongly depending upon status of its possessions and belongings. The role of space started to increase and the necessity to explore it as a self-consistent factor came into sight.

Article deals with the phenomenon of mental map as a convenient expression of subjective and emotional feeling towards space. Mental mapping is explored within the context of gradual inclusion of cartography into research of the past. Particular attention is given to the mental maps of Modern and Post-Modern times

because of their reflection of dissatisfaction with mismatch between ethnic and political borders often guiding to the territorial claims towards neighboring countries.

Special attention is paid to the mental mapping of Ukraine during Twentieth century shown via comparison between mental maps made in the USSR and the ones of Ukrainian diaspora in the West. The present state of Ukraine's mental mapping is viewed as a development of predecessors' output. The conclusions of the article are considered important either for historical science as it is or for history of Ukraine.

Key words: *space, cartography, narration, mental map, mapping.*

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ІСТОРІЇ

УДК 63.3

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/2.35>

Аніщук Н.В.

Національний університет «Одеська юридична академія»

ORCID ID: 0000-0001-9857-2485

Тяптіп І.М.

Національний університет «Одеська юридична академія»

СТАЛІНСЬКА ПОЛІТИКА ГЕНОЦИДУ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ЗА ЧАСІВ ГОЛОДОМОРУ

Стаття присвячена висвітленню періоду сталінської диктатури, коли радянською владою навмисно був спричинений Голодомор 1932–1933 років, знищено селянство під гаслом боротьби з контрреволюційними, антисупільними та куркульськими елементами.

В статті розглянуто листування Й. Сталіна з головами надзвичайних комісій з хлібозаготівлі, з партійними керівниками СРСР на тему хлібозаготівлі в Україні 1931–1932 років, заходів, що на їх думку, потрібно вжити для “поліпшення” ситуації та обґрунтування своїх позицій, листи-звернення невдоволених та постраждалих громадян до керівництва, інші документи, що в комплексі дає змогу відслідкувати сталінську політику геноциду українського народу за часів Голодомору.

Також в статті на прикладі Голодомору у тоталітарній Радянській державі, як одному з проявів природи диктатури, вказано на важливість додержання принципів побудови та функціонування демократичної держави, захисті природних прав людини, небезпечності позитивістського підходу до розуміння природи та сутності права.

У висновках зазначається про відверту та послідовну геноцидарну політику Голодомору, що була забезпечена такою ж відвертою антидемократичною, антилюдською ідеологічною базою, що заперечувала право, як невід’ємну частину людини, виходячи із самого факту її приналежності до людського роду. Робиться висновок про те, що на трагічному прикладі українського народу, сучасний світ міг би засвоїти беззаперечну цінність природних прав людини, важливість їх визнання та захист та акцентується увага на тому, до яких жахливих наслідків може призвести їх заперечення та побудова на такому запереченні, будь якої системи.

Ключові слова: Голодомор, український народ, СРСР, сталінська диктатура, геноцид, порушення прав людини.

Постановка проблеми. У 2023 році Україна відзначає 90-річницю трагедії Голодомору. Враховуючи розмах події, її культурно-історичний характер, її суть, як спробу людиноненавистницьким способом зламати народну свідомість, традиційний для українців світогляд та знищити таким чином національну ідентичність, тема має перманенту актуальність, в якості нагадування про жахи радянської неволі та вшанування жертв геноциду. Пам’ять про голодомор є одним з головних елементів, що карбує сучасну українську ідентичність, виступаючи потужним фактором проти «братськості» та «історичної єдності» з

одвічними загарбниками. Особливо актуальна тема голодомору в умовах відсічі вторгнення військ РФ, що триває з початку 2022 року. Ця сторінка історії демонструє жахи російської політичної зверхності, абсолютно вороже ставлення до українців, не «переварювання» самого факту існування самостійного, самосвідомого українського народу, що мотивує суспільство продовжувати боротьбу за своє існування, свою історію, свою ідентичність.

Метою дослідження є здійснення комплексного та системного аналізу сталінської політики геноциду українського народу за часів Голодомору.

Для розкриття цієї мети поставлені такі завдання:

здійснити аналіз листувань, розпоряджень й інструкцій радянської влади за часів Голодомору, знайомство з якими дозволяє побачити геноцидарну політику СРСР щодо українців;

документально висвітлити відверто геноцидарні мотиви радянської влади, що прикривалися боротьбою з кулаками, куркулями та іншими контрреволюційними й антисупільними елементами, за часів Голодомору.

надати висновки з порушеної проблеми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій надає підставу стверджувати, що тема Голодомору привертає увагу багатьох науковців, як українських, так і зарубіжних. Варто відзначити таких вітчизняних та закордонних учених, що займалися проблемою Голодомору, як Амменде Е., Безансон А., Білоус Н., Веселова О., Вінербергер О., Воля О., Гагін В., Гойченко Д., Гриневич Л., Епплбом Е., Забілий Р., Задніпровський О., Мей Д., Іванущенко Г., Кічик А., Коваленко Л., Кость С., Котляр Ю., Кульчицький С., Лук'яненко Л., Марочко В., Пахльовська О., Сербин Р., Соболев П., Ткаченко Б., Шкварець В. та ін.

Разом з тим, слід зазначити, що висвітлення проблеми Голодомору у контексті аналізу листувань, розпоряджень й інструкцій радянської влади за часів Голодомору потребує наукового опрацювання, що вказує на актуальність теми дослідження.

Виклад основного матеріалу. В рамках побудови комуністичної держави радянський уряд провадив політику колективізації, яка не знаходила підтримку серед широких верств українського населення, 86% якого становили селяни [8]. Протягом багатьох поколінь українці були аграрною нацією. Споконвічна праця на землі карбували риси національної ідентичності. Волелюбний народ, який попри усі незгоди історії звик бути господарем на своїй землі, обробляти її, користуватися результатами своєї праці, відносився до землі та господарства більше ніж до власності. Для українців питання землі й особистого господарства мали духовний вираз. Батьківська хата, рідна земля, рідний край, прислів'я «З рідної землі і ворона мила», «Рідна земля – мати, а чужа – мачуха», «Людина без рідної землі, як соловей без гнізда» – це не просто слова, це частина національної свідомості, ідентичності, українського менталітету. Для українців з їх хліборобською свідомістю колективістська політика була незрозумілою. Більш того, сам план хлібозаго-

тивлі був нереальним, про що постійно стверджували селяни та керівництво а місцях.

Вбачаючи загрозу в українському селянстві, його індивідуалістських, приватновласницьких схильностях, неквапливості вписуватись в радянську суспільно-економічну модель, в т. ч. шляхом колективізації (на початок 1929 року, тільки 5,6% українських господарств і 3,8% орної землі були «колективізовані» [3]), Сталін під гаслами боротьби з «класово ворожими елементами» вдається до заходів примусу, в т. ч. голодом. З його листів Кагановичу видно, що Сталін бачить велику загрозу в суспільній непокорі, що мала місце на Українських землях, вбачає в цьому загрозу втрати України, але при цьому не розуміє і не демонструє жодного бажання порозумітися з тим, що власницька, господарська свідомість, що сформувалась в наслідок тривалого історичного процесу є частинною національної свідомості, частиною української ідентичності і боротися з нею означало боротися з усім народом.

Завдяки ленінському та сталінському інтерпретуванню положень марксизму, їх частковому розвитку «з поправкою на місцеві реалії», частковому спотворенні, особливо стосовно постулатів по диктатуру пролетаріату, неможливість протиставлення інтересів радянської влади до радянського суспільства, революційну законність, революційну доцільність, не бажанні рахуватися з національними особливостями в мірі більшій ніж було необхідно для здійснення інтернаціонального проекту злочин Голодомору, який не лише призвів до загибелі мільйонів людей, але й став актом нищівного руйнування традиційного для аграрної нації світогляду, став не лише можливим, але й був здійснений.

Сама архітектура радянської держави, її тоталітарний, диктаторський устрій, який мав прояви у томи числі в відсутність системи стримувань та противага, належного поділу влади, ставлення інтересів держави вище інтересів окремих громадян, позитивістський підхід до розуміння природи та сутності права, заперечені природних прав людини створили ідеальне середовище для дійства, де під революційно-легітимістичним прикриттям боротьби з куркулями, кулаками та іншими антисупільними та контрреволюційними елементами можна було вчинити акт геноциду проти цілого народу.

Сталін у листі від 20.07.1932 р. до Кагановича, Молотова, скаржачись на почастишання розкрадань на залізниці, звинувачує в цьому «... кулаків (розкулачених) та інші антисупільні елементи,

що намагаються розшатати наш новий устрій», виказує своє невдоволення існуючим мірам покарання, стверджує, що їх «неможна назвати соціалістичними, тільки заохочують по суті справи справжню контрреволюційну «роботу», й пропонує змінити покарання на «мінімум 10 років ув'язнення, а як правило смертною карою». На думку Сталіна «Без цих (та подібних їм) драконівським соціалістичним заходам неможливо встановити нову суспільну дисципліну, а без такої дисципліни – неможливо відстояти та ствердити наш новий стрій» [6]. Таке бачення ситуації та такий підхід наглядно демонструють антилюдську, загальною, та антиукраїнську, зокрема, природу сталінського режиму. Вождь, маючи усі цифри на руках, розуміючи розмах «проблеми», прямо говорить, що без розстрільницької політики неможливо зберегти режим. Режим, існування якого не може бути забезпечене іншим шляхом априорі є антилюдським.

У листі від 24.07.1932 р. Сталіна до Кагановича та Молотова на випадок заперечень, щодо його пропозиції, пропонується обстоювати її наступним чином: «Капіталізм не міг би розбити феодалізм, він не розвинувся б і не зміцнів, якби не оголосив принцип приватної власності основою капіталістичного суспільства, якби він не зробив приватну власність священною власністю, порушення інтересів якої найсуворіше карається і для захисту якої він створив свою власну державу. Соціалізм не зможе добити та поховати капіталістичні елементи та індивідуально-рвацькі звички, навички, традиції (служуючи основою грабувань), що розхитують основи нового суспільства, якщо він не оголосить громадську власність (кооперативну, колгоспну, державну) священною та недоторканою. Він не може зміцнити і розвинути новий лад та соціалістичне будівництво, якщо не охоронятиме майно колгоспів, кооперації, держави всіма силами, якщо він не відіб'є полювання у антигромадських, куркульсько-капіталістичних елементів розкратити суспільну власність. Для цього і потрібен новий закон» [7]. Така позиція лише підтверджує антилюдський характер Сталінського режиму. Справа зовсім не у захисті суспільної власності, а в недопущенні повернення українців до природної для них приватновласницької моделі ведення господарства, виходу з колгоспів, кооперативів, куди вони були примусово зігнані, та придушенні залишків традиційної господарської моделі (приватної/фермерської), й недопущення національно-визвольного руху. Саме ці цілі

чітко випливають в одному з перших листів від 10.08.1932 р. Сталіна до Кагановича, після прийняття постанови ЦК і СНК від 7.VIII.1932 р. «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності»: «Якщо не візьмемося тепер за виправлення становища в Україні, Україну можемо втратити. Майте на увазі, що Пілсудський не спить і його агентура в Україні набагато сильніша, ніж думає Реденс або Косіор. Майте також на увазі, що в українській компартії (500 тис. членів, хе-хе) знаходять чимало (так, не мало!) гнилих елементів, свідомих і несвідомих петлюрівців, нарешті – прямих агентів Пілсудського. Як тільки справи стануть гіршими, ці елементи не забаряться відкрити фронт усередині (і поза) партії проти партії. Найгірше те, що українська верхівка не бачить цих небезпек ...» [8].

Без цих та подібних до них заходів (господарське та політичне зміцнення України, насамперед – її прикордонних районів тощо), повторюю – ми можемо втратити Україну» [8] – тобто, без знищення українськості під прикриттям боротьби з контрреволюційними елементами на думку Сталіна неможливо утримати Україну.

У таємній інструкції ЦВК та РНК СРСР до Верховного суду СРСР та прокуратури Верховного суду СРСР, Народного комісаріату юстиції союзних республік, головам крайових (обласних) судів, крайовим (обласним) прокурорам, головам та прокурорам лінійних судів, районним прокурорам із застосування постанови ЦВК та РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. більшість положень інструктує про застосування саме вищої міри покарання за порушення передбачені в законі, в тому числі щодо трудящих одноосібників і колгоспників. Також інструкція встановлює строк ведення слідчих дій у межах 15 днів, а в справах по яким проходить велика кількість підозрюваних не більше 30 днів [2]. Призначення таких коротких строків розслідування у справах де міра покарання становить мінімум 10 років позбавлення волі, а «за правило» вища міра покарання є відвертим антигуманним, людиноненависницьким проявом режиму. В реальних умовах, виконання цих інструкцій неможливо назвати навіть імітацією кримінального процесу.

Попри жорстокі заходи центральної влади деякі місцеві керівники виражали свою незгоду й невдоволення. Це видно з повідомлень секретно-політичного відділу ГПУ УРСР. Так уповноважений РПК у селі Іванівка Ново-Геор-

гієвського району Харківської області Низькоу-сов заявляв: «Це є справжній грабіж з сторони Совлади. У районному і вищому керівництві сидять не правителі, а олухи, Сталін, Косіор та інші не можуть керувати країною. Нехай приїжджають і самі виконають хлібозаготовку, а я кину роботу і поїду, не хочу грабувати селян. Член партії Ткаченко відмовився бути секретарем сільпартосередку, заявивши: «Я кажу, що план хлібозаготовок нереальний і той комуніст, який говорить про реальність плану, той бреше, бо для того, щоб виконати план, треба навіть забрати соломку» [10, с.73].

Бідкалися й звичайні люди. Показовою є заява одноосібника Г.С. Кофана з села Устимівки на Одещині до Укрколгоспцентру. В ній він, 75 річний каліка без лівої руки, скаржиться, що «в настоящий мент не розкуркулили, а розкалічили, зняли з мене й торбу», тобто в нього відібрали все, за те що: «Хлібозаготівлю я виконав, а грошових в кількості 900 крб. я виконати не зміг» [1].

Про порятунок від голодної смерті бідкаються селяни з Артілью Удянської сільради Золочівського району Харківщини. У своєму листі до Г.І. Петровського вони скаржаться, що в них відбирають навіть хліб, отриманий в оплату за трудовні, що партійці залишили напризволяще голодних жінок і дітей, ламають двері, б'ють скрині, наставляють нагани і кажуть: «Ми, партійці, ми є влада, хочемо і постріляємо як паразитів, ми вам покажемо волю, а хліб віддай, сам хоч здихай, хоч сьогодні, хоч завтра нам справи немає» [5].

Доволі красномовним є протокол №128 засідання Політбюро від 16.01.1933 р.: «Опитування членів Політбюро» від 1.І.1933 р., зокрема, п. 48/28: Про хлібозаготівлі в Україні. У цьому документі запропоновано ЦК КП(б)У та РНК УРСР широко сповістити через сільради колгоспи, колгоспників та трудящих одноосібників, що:

а) ті з них, які добровільно здають державі раніше розкрадений і прихований хліб, не будуть репресувати;

б) щодо колгоспів, колгоспників та одноосібників, які наполегливо продовжують приховувати розкрадений і прихований від обліку хліб, будуть застосовуватися найсуворіші заходи стягнень, передбачені постановою ЦВК та РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності» [9]. Більш відвертого прояву ненависті й відсутності елементарної моралі годі й уявити. Говорячи іншими словами, ті кого вдалось зламати, нехай здаються і живуть, а ті, хто ще намагається врятуватися, нехай мають на увазі, що – все одно не вийде.

Висновки. Можна доволі довго продовжувати розгляд документів та переписок того періоду радянських посадовців, але перегортаючи документ за документом, простежується чітка антигуманна, людиноневасницька лінія, якої послідовно притримувались усі ланки владного апарату. Заходи, до яких вдавалася радянська влада, та методи їх виконання на місцях, ні з точки зору законності, ні з точки зору політичної доцільності, ні, тим паче, з позиції здорового глузду не можна розглядати, як законні, доцільні чи хоча б адекватні. Це була відверта та послідовна геноцидарна політика, забезпечена такою ж відвертою антидемократичною, антилюдською ідеологічною базою, що заперечувала право, як невід'ємну частину людини виходячи із самого факту її приналежності до людського роду. На трагічному прикладі українського народу, світ міг би засвоїти беззаперечну цінність природних прав людини, важливість їх визнання та захист, а також те, до яких жахливих наслідків може призвести їх заперечення та побудова на такому запереченні, будь якої системи суспільства.

Література:

1. Заява колгоспника Т. Ф. Полозка з артілі «Незаможник» с. Устимівки на Одещині з протестом проти розкуркулення після ліквідації артілі. URL: <https://old.archives.gov.ua/Sections/Famine/Publicat/Fam-kolekt-1932.php#nom-274>.
2. Інструкція Верховного Суду та ОДПУ СРСР про механізм застосування репресій за Постановою ЦВК та Раднаркому СРСР від 7 серпня 1932 р. URL: <https://old.archives.gov.ua/Sections/Famine/Publicat/Fam-kolekt-1932.php#nom-298>.
3. Колективізація і голод в Україні: 1929–1933. Збірник матеріалів і документів. Архів оригіналу за 21 жовтня 2013 р. URL: <https://Archives.gov.ua>.
4. Кульчицький С. Проблеми колективізації сільського господарства в сталінській «революції зверху». *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2004. № 12. С. 21–69. URL: http://resource.history.org.ua/publ/pro_2004_12_21.

5. Лист селян з артілей Удянської сільради Золочівського району на Харківщині до Г.І. Петровського про реквізицію хліба й голодування сімей. URL: <https://old.archives.gov.ua/Sections/Famine/Publicat/Fam-kolekt-1932.php#nom-263>.

6. Сталін І.В. Лист Л.М. Кагановичу, В.М. Молотову 20 липня 1932 р. URL: https://c21ch.newcastle.edu.au/stalin/t17/t17_359.htm.

7. Сталін І.В. Лист Л.М. Кагановичу, В.М. Молотову (24 липня 1932 р.) / URL: https://c21ch.newcastle.edu.au/stalin/t17/t17_361.htm.

8. Сталін І.В. Лист Л.М. Кагановичу 11 серпня 1932 р. URL: <https://old.archives.gov.ua/Sections/Famine/Publicat/Fam-Stalin-Kaganov.php>.

9. Телеграма ЦК ВКП(б) Центральному комітету КП(б)У з оголошенням постанови ЦК ВКП(б) від 1 січня 1933 р. «Про добровільну здачу державі колгоспами, колгоспниками та одноосібниками раніше прихованого хліба та вжиття суворих заходів щодо тих, хто продовжуватиме укривати від обліку хліб». URL: <https://old.archives.gov.ua/Sections/Famine/Publicat/Fam-Pyrig-1933.php>.

10. Kulchytskyi Stanislav. Holodomor in Ukraine 1932–1933: Interpretation of Facts. K.: Institute of Ukrainian history of National Academy of Sciences of Ukraine, 2008. 680 p.

Anischuk N.V., Tiaplin I.M. STALIN'S POLICY OF GENOCIDE OF THE UKRAINIAN PEOPLE DURING THE HOLODOMOR

The article is dedicated to the coverage of the period of the Stalinist dictatorship, when the Soviet authorities intentionally caused the Holodomor of 1932–1933, destroyed the peasantry under the slogan of fighting against counter-revolutionary, anti-social and kulak elements.

The article examines the correspondence of Y. Stalin with the heads of emergency commissions on grain procurement, with party leaders of the USSR on the topic of grain procurement in Ukraine in 1931–1932, measures that, in their opinion, should be taken to «improve» the situation and justify their positions, letters appeals of disaffected and affected citizens to the leadership, other documents, which together make it possible to trace the Stalinist policy of genocide of the Ukrainian people during the Holodomor.

Also, the article, using the example of the Holodomor in the totalitarian Soviet state as one of the manifestations of the nature of dictatorship, points out the importance of observing the principles of building and functioning of a democratic state, the protection of natural human rights, the danger of a positivist approach to understanding the nature and essence of law.

In the conclusions, it is noted about the frank and consistent genocidal policy of the Holodomor, which was provided with the same frank anti-democratic, anti-human ideological base, which denied the right as an integral part of a person, based on the very fact of his belonging to the human race. The conclusion is drawn that on the tragic example of the Ukrainian people, the modern world could learn the indisputable value of natural human rights, the importance of their recognition and protection, and attention is focused on what terrible consequences their denial and building on such denial can lead to, of any kind systems.

Key words: *Holodomor, Ukrainian people, USSR, Stalinist dictatorship, genocide, violation of human rights.*

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- Аніщук Н.В.** – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри історії держави та права Національного університету «Одеська юридична академія»
- Барановська Н.М.** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії, музеєзнавства і культурної спадщини Національного університету «Львівська політехніка»
- Біліченко Л.С.** – магістр історії, випускник Чорноморського національного університету імені Петра Могили
- Бундак О.А.** – кандидат історичних наук, доцент, заступник директора з науково-методичної роботи ВСП ЗВО «Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна» Луцького інституту розвитку людини
- Вановська І.М.** – кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник науково-дослідного центру Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Войтенко Ю.М.** – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії і культури України та спеціальних історичних дисциплін Університету Григорія Сковороди в Переяславі
- Волобуєв Є.В.** – студент 2-го курсу ОР «Магістр» історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Гаврилишин П.М.** – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин, докторант Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
- Газін В.В.** – доктор історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
- Гасанов Г.Н.** – доктор філософії з історії, доцент, завідувач відділу Нова історія Азербайджану Інституту історії імені А. Бакіханова Національної академії наук Азербайджану (Азербайджан)
- Глушенок Н.М.** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права Національного транспортного університету
- Гучко О.І.** – кандидат історичних наук, викладач історії Чернівецького медичного фахового коледжу
- Данилюк І.В.** – доктор філософії, кандидат історичних наук, Київський національний університет імені Тараса Шевченка
- Деркач Ю.О.** – аспірантка кафедри філософії, історії та політології Національного університету «Одеська політехніка»
- Дояр Л.В.** – кандидатка історичних наук, доцентка, завідувачка Державного архіву друку Книжкової палати України імені Івана Федорова
- Дробіна Л.М.** – кандидат історичних наук, асистент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
- Дрогобицька О.Я.** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри етнології і археології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
- Зацепіло В.Є.** – студент-магістр за освітньою програмою «Американістика та європейські студії» історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Куриляк В.В.** – докторант за освітньою програмою «Історія та археологія» історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Лаврут О.О.** – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри суспільно-гуманітарної та медійної освіти Донецького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти
- Ліхтей І.М.** – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри Античності, Середньовіччя та історії України домодерної доби ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
- Мамедов А.А.** – дисертант Сумгайтського державного університету (Азербайджан)
- Мартинів М.А.** – аспірантка Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- Мудрієвська І.І.** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України»
- Олійник С.В.** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
- Петрик Ю.Б.** – докторант (PhD) Інституту історії Університету Яна Длугоша в Ченстохові (Республіка Польща)
- Петрович В.В.** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри музеєзнавства, пам'яткознавства та інформаційно-аналітичної діяльності Волинського національного університету імені Лесі Українки

- Слюсаренко А.Г.** – доктор історичних наук, професор, професор кафедри нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Сухоручко В.В.** – аспірант кафедри історії України і методики викладання історії Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, стажист Інституту історії Варшавського університету (Республіка Польща)
- Трубчанінов С.В.** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
- Тяптіт І.М.** – аспірант, викладач підготовчого відділення Національного університету «Одеська юридична академія»
- Фалько С.А.** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Національної академії Національної гвардії України
- Федотова О.О.** – доктор історичних наук, старший науковий співробітник, професор кафедри інформаційної діяльності Маріупольського державного університету
- Хан Є.В.** – кандидат історичних наук, науковий співробітник науково-дослідного центру Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Чеканов В.Ю.** – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри філософії та історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського
- Шамрай О.Г.** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та права Черкаського державного технологічного університету
- Шевченко М.В.** – кандидат історичних наук, асистент кафедри історії та політичної теорії Національного технічного університету «Дніпровська політехніка»
- Яковлєв В.М.** – заступник генерального директора з наукової роботи Національного меморіального комплексу «Висота маршала І.С. Конєва»
- Якубовський І.В.** – кандидат архітектури, доцент Київського національного університету архітектури і будівництва
- Ямпольська Л.М.** – кандидат історичних наук, доцент, в.о. завідувача кафедри всесвітньої історії Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди
- Яценко С.Л.** – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри спеціальної освіти, андрагогіки та менеджменту Житомирського державного університету імені Івана Франка

НОТАТКИ

Науковий журнал

**ВЧЕНІ ЗАПИСКИ
ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Серія: Історичні науки

Том 34 (73) № 2 2023

Коректура • *Н. Славогородська*

Комп'ютерна верстка • *В. Гайдабрус*

Адреса редакції:

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

м. Київ, вул. Івана Кудрі, 33

Електронна пошта: editor@hist.vernadskyjournals.in.ua

Сторінка журналу: www.hist.vernadskyjournals.in.ua

Формат 60×84/8. Гарнітура Times New Roman.

Папір офсетний. Цифровий друк. Обл.-вид. арк. 27,9. Ум. друк. арк. 26,3. Зам. № 0623/378

Підписано до друку 30.06.2023. Наклад 150 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»

65101, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1

Телефони: +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08

E-mail: mailbox@helvetica.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 7623 від 22.06.2022 р.